

ББК І 90 **Засновник:** Інститут української археології
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.
Рік заснування: 1996.

Двадцять перший том “Наукових записок” Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України містить статті, розвідки, публікації документів, підготовлені молодими вченими та аспірантами.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я

*П. С. Сохань (відповідальний редактор),
Г. В. Боряк, А. В. Бойко, В. А. Брехуненко,
Д. В. Бурім (відповідальний секретар),
І. Б. Гирич, М. М. Капраль,
О. О. Маврін (заступник відповідального редактора),
Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, В. І. Наулко,
О. В. Павлюченко, Ю. А. Пінчук, В. І. Ульяновський*

*Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України*

© Інститут української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2010
© Автори статей, 2010

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 21

Київ 2010

Зміст

Семко Дмитро (<i>Київ, Україна</i>) Листування Лазаря Барановича з козацькою старшиною як джерело до історії Гетьманщини другої половини XVII століття.	7
Олененко Анна (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Регламентация діяльності Азовської губернської канцелярії: аналіз нормативно-правових актів.	14
Потапенко Світлана (<i>Київ, Україна</i>) Список козаків Охтирського слобідського полку 1764 р.	27
Мільчев Володимир (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Соціальна історія запорозького козацтва в спадщині польських мемуаристів XVIII століття.	89
Горобець Віталій (<i>Київ, Україна</i>) Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі.	101
Бойко Петро (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Джерела з історії населення Степової України останньої чверті XVIII століття.	118
Михайличенко Микола (<i>Суми, Україна</i>) Інформаційний потенціал абеткових списків дворян Харківського намісництва	128
Земський Юрій (<i>Хмельницький, Україна</i>) Міфи та реальність щодо організуючої ролі римо-католицького духовенства Правобережної України в підготовці польського повстання 1863–1864 рр.	149
Головко Юлія (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Джерела з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. в Державному архіві Херсонської області.	162
Богдашина Олена (<i>Харків, Україна</i>) Поняття “держава” в історичній науці в Україні другої половини XIX – початку XX ст.	173
Горбач Юлія (<i>Київ, Україна</i>) Листи Олександра Олеся до Петра Стебницького (1906–1914 рр.) у фондах Інституту рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського	184

Стародуб Андрій (<i>Київ, Україна</i>) Російська православна церква у Галичині в період I-ї світової війни (1914–1918 роки)	194
Саранча Віктор (<i>Кременчук, Україна</i>) “Полтавские епархиальные ведомости” як джерело з історії церковного життя Полтавщини в період Першої світової війни	223
Константинова Вікторія (<i>Бердянськ, Україна</i>) Специфіка релігійного життя південноукраїнських міських поселень другої половини XIX – початку XX ст.: статистичний аспект	240
Крот Володимир (<i>Кременчук, Україна</i>) Громадське життя Полтавщини початку XX століття на шпальтах часопису “Киевская старина”	249
Батанова Тетяна (<i>Київ, Україна</i>) Політичні платформи та діяльність єврейських партій в Українській Центральній Раді та Міністерстві з єврейських справ (1917–1918 рр.) . . .	262
Сахо Ірина (<i>Київ, Україна</i>) Листування В. Винниченка як джерело дослідження його психологічного портрета . . .	281
Приймак Олег (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Роль та місце селянства в соціальному просторі Південної України	313
Пачев Сергій (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Болгарська тема у краснавчих студіях В.Г. Фоменка	334
Старков Валерій (<i>Київ, Україна</i>) Традиції та інновації в ігровій культурі населення України. Гра “у скраклі”	344
Нетреба Юрій (<i>Київ, Україна</i>) В. Ауссем. Життя та діяльність. . .	359
Швайба Надія (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Між робітником і непманом: життя Бориса Вейде у Запоріжжі 1920-х років	367
Білівненко Сергій (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Повсякденні умови праці селянства Степової України	382
Каневська Ірина (<i>Київ, Україна</i>) Ольгерд Іполит Бочковський (1885–1939) – чесько-український науковець, публіцист, громадсько-політичний діяч	391
Бурім Дмитро (<i>Київ, Україна</i>) Микола Сушко та Організація українських націоналістів: до питання про партійно-політичну приналежність голови Української установи довіри в Німецькій імперії (1938–1945).	412
Черченко Юрій (<i>Київ, Україна</i>) Документи Архіву ОУН у Києві про життя та діяльність українського журналіста і історика Богдана Кентржинського.	451

Зброжко Ольга (<i>Київ, Україна</i>) Джерелознавчі студії з історії національно-визвольного руху опору на Західноукраїнських землях	466
Окорокова Ірина (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Твори провідників українського неоязичницького руху як інформаційне джерело.	480
Краснянська Надія (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Протестантські громади Херсонщини у 1940–1960-і рр.	490
Молдавська Тетяна (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Вибори до обласних Рад депутатів: організаційні аспекти (на прикладі південних областей УРСР).	499
Радько Петро (<i>Полтава, Україна</i>) Українська державна ідея в творчості історика Михайла Брайчевського	516
Березовський Олег (<i>Київ, Україна</i>) Сучасна вітчизняна історіографія про пресу українських політичних партій в Російській імперії початку ХХ ст.	529
Петрова Катерина (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Термінологія у сфері благодійності в сучасній історіографії.	542
Маврін Олександр (<i>Київ, Україна</i>) Схема історії України ХІХ та ХХ ст., розроблена в зарубіжній українській історичній науці, та її вплив на розвиток сучасної археографії в Україні.	554
Відомості про авторів	563

Дмитро СЕМКО
(Київ, Україна)

**Листування Лазаря Барановича
з козацькою старшиною як джерело
до історії Гетьманщини
другої половини XVII століття**

Листування Лазаря Барановича з гетьманами та козацькою старшиною висвітлює різні аспекти життя українського суспільства другої половини XVII століття. Значення епістолярної спадщини чернігівського архієпископа пояснюється, в першу чергу, тим становищем, яке він займав в тогочасному українському суспільстві. Лазар Баранович тривалий час був практично єдиним православним ієрархом на Лівобережжі. Очолюючи Чернігівську єпархію протягом 35 років та майже двадцять років будучи місцезблостителем Київської митрополії, він брав участь у більшості значущих подій тогочасного політичного, суспільного, церковного та культурного життя Гетьманщини. Відповідно його вплив був значним, а контакти з старшиною інтенсивні. Певне уявлення про ці контакти дають збережені листи архієпископа Лазаря до представників козацької старшини та листи до нього. Адресатами та кореспондентами Барановича виступали гетьмани Юрій Хмельницький, Іван Брюховецький, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Стародубський полковник Петро Рославець, генеральний суддя Війська запорізького Іван Домонтович, наказний гетьман Петро Забіла.

Епістолярна спадщина Лазаря Барановича не була об'єктом спеціального дослідження, проте протягом XIX ст. листи Барановича використовувалися переважно літературознавцями М.Ф. Сумцовим, П.М. Поповим, В.М. Перетцем. Епістолярії Барановича, як і інших представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, регулярно публікувалися в “Черниговских епархиальных известиях”, “Актах, относящихся к истории Южной и Западной России”, “Архиве Юго-Западной России”, “Киевской старине”, а в 1865 році були

видані окремою книгою. [3] Це видання було здійснене Чернігівським архієпископом Філаретом (Гумілевським), а переклад польськомовних листів зробив протоієрей Андрій Страдомський.

Питання, які піднімаються у листах, різні – від обговорення зовнішньополітичних проблем, та відновлення православної ієрархії на Лівобережжі до вирішення побутових справ та майнових конфліктів.

Однією з найважливіших проблем, яка стояла перед православним духовенством в Гетьманщині було відновлення ієрархічної структури православної церкви. Чернігівський архієпископ доклав до вирішення цієї проблеми чимало зусиль. Зокрема, лист Лазаря Барановича до Юрія Хмельницького, датований 1657 роком, стосується питання обрання київського митрополита (після померлого 13 квітня 1657 року Сильвестра Коссова). Баранович сповіщає Хмельницького, що рада призначена на 1 жовтня і запрошує гетьмана взяти участь в обранні митрополита. [3, с.5-6] Цьому ж питанню присвячений лист Лазаря Барановича до єпископа львівського Арсенія Желіборського, в якому Баранович сповіщає, що обрання київського митрополита перенесене на 6 листопада 1657 року. Він, зокрема, пише: “Уже три срока проволокли мы, не по какой либо другой причине, как только по отсутствию вашей милости, и еще по тому, что не получили от вас ни йоты, тогда как писали к вам несколько раз через разных лиц. Велия пропасть утвердилась между нами и вами: ни мы к вам, ни вы к нам, не имеем безопасного проезда. Недавно отправил я посла своего с письмом к в. преосвященству; но он не мог пробраться сквозь польское солдатство. Кафедра и до сих пор еще пуста – без пастыря. Вельможный г. гетман был 18 октября на избрании в Софии. По общему совету г. гетмана, гг. полковников и всего духовенства, отложили избрание до 6 ноября. На это число благоволите в. преосвященство пожаловать; усердно просим вас, как первого члена церкви”. [3, с.6] Принагідно зауважимо, що рада декілька разів відкладалася як внаслідок відсутності більшості православних ієрархів, що мешкали на території Правобережжя і не могли вчасно потрапити на раду, так і внаслідок позиції російського воєводи Бутурліна, який намагався змусити українських ієрархів збиратися на собор лише після дозволу царя і благословення Московського патріарха. Врешті Баранович провів собор всупереч волі російських властей, і посприяв обранню на Київського митрополита Дионісія Балабана.

Листування Лазаря Барановича з Юрієм Хмельницьким не припинилося і після того, як Хмельницького було усунуто від влади. У

1662 році Баранович пише до Юрія Хмельницького, який на той час вже прийняв чернече ім'я Гедеона і перебував в Корсунському монастирі, (постриг Юрія здійснив Дионісій Балабан, митрополит Київський, а ігуменом в Корсунському монастирі в той час був Феодосій Углицький), але привід для написання цього листа вже зовсім інший – Баранович намагається підтримати Хмельницького, який важко переживав зміну свого суспільного становища. Баранович пише: “Дивный Бог, сверх ожидания, совершил чудо над вашим преподобием, – призвал вас от брани к власянице, от шишака к капишону, от сабли и лука к молитве Господней, от булавы к посоху монашескому, от поля бранного к келье, от стрел смертельных к книге жизни”. [3, с.6-7]

Після смерті митрополита Дионісія Балабана у 1663 році питання обрання київського митрополита знову стає актуальним. В листі до наказного гетьмана Якіма Сомка, Баранович висловлює жаль з приводу смерті митрополита, а також сповіщає гетьмана про те, що до нього з військовими клейнодами цар направив князя Данила Великогагіна. [3, с.8] В листі від 16 червня 1663 р. Баранович знову прохає Якіма Сомка клопотатися перед царем про обрання київського митрополита і зазначає, між іншим, що пропозицію печерського архімандрита (І. Гізеля) з братією про місцєблюститєльство митрополії київської прийняти не може, посилаючись на слабкість здоров'я, а також мотивуючи це тим, що під час попереднього місцєблюститєльства вимушений був виконувати ці обов'язки за рахунок коштів Чернігівської єпархії. [3, с.11]

У 1665 році Баранович направив кілька листів гетьману Івану Брюховецькому. Баранович перебував у складних стосунках з Брюховецьким, які вилилися у тривалий майновий конфлікт, що стосувався маєтностей Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Єпископ висловлює сум з приводу того, що гетьман забрав частину маєтностей Чернігівської єпархії, зокрема Спаські озера та млин на р. Сержі, які були надані владиці попередниками Брюховецького. В іншому листі Баранович просить гетьмана пробачити борг Новгород-Сіверського війта та мешканців. [3, с.19-20]

Зовсім інший характер мали стосунки архієпископа з наступником Брюховецького Дем'яном Многогрішним. Останній був в певному сенсі креатурою Барановича, який доклав багато зусиль для його обрання і відповідно розраховував на певні дивіденди з цього. Листування Лазаря Барановича з Дем'яном Многогрішним стосувалося,

передусім, питань політичних. Ще будучи наказним гетьманом, Многогрішний в листі від 26 вересня 1668 року сповіщає Барановича, що якщо цар залишить Військо запорізьке при колишніх вольностях, то вони згодні залишитися підданими Росії, але з тим, щоб царські військові залоги були виведені з українських міст. До речі, в цьому ж листі Многогрішний називає причини виступу Брюховецького. Він, зокрема, пише: "...а то учинилося от насилля воевод и вольностей войска запорожского унятием". [1, с.64-68]

10 жовтня 1669 року Многогрішний в листі до архієпископа сповіщає останнього про перемогу над загоном полковника Гамалії з татарами, а також висловлює жаль, що не отримує від царських ратних людей обіцяної допомоги. 24 жовтня 1669 року гетьман знову пише до Барановича, висловлюючи жаль з приводу відсутності допомоги з Москви. Він пише: "... как вижу, нас на то пустили: пусть жеги собою губятся. Бог толко видит, какогo прилагая есьм радения прилежно, чтобы я сей край успокоил и под высокодержавную руку его царского пресветлого величества приклонил; толко как вижу, сами того их милости не желают господа бояре" [1, с.101-102]. В листопаді 1669 року Многогрішний листується з архієпископом майже кожного тижня. Він сповіщає Барановича про запрошення польськими комісарами гетьманів обох боків Дніпра на сейм до польського короля, а потім на комісію до Києва та про інші події політичного життя Гетьманщини.

Про активну участь Лазаря Барановича у питаннях політичних свідчать і грамоти Івана Самойловича до царів Олексія Михайловича та Федра Олексійовича, в яких гетьман сповіщає про зустрічі з Барановичем та позиції архієпископа в деяких політичних питаннях, зокрема щодо відмови польським послам в їх пропозиціях, а також про справедливість скарги Лазаря Барановича на протопопа Семена Адамовича.

Зауважимо, що в цей же час Лазарь Баранович листується і з гетьманом Правобережної України Петром Дорошенком, намагаючись привернути його на бік російського царя, вбачаючи в цьому значно меншу шкоду для України, ніж союз з Портою та татарами, до якого схилився правобережний гетьман. Баранович пише: "Под турком быть яко грехом тяжкая и патриархом беда, так и нам не великая была бы отрада ... На сие дело да воздвигнет Бог силу войска запорожского". [3, с.71] Баранович клопотався про звільнення з московського полону брата Петра Дорошенка і ця справа успішно завершилася. 17 квітня

1669 року Дорошенко направив листа до Барановича, в якому висловлював владі подяку за клопотання перед царем про звільнення з московського полону брата Григорія [2, с.151-152]. Ще одну спробу відмовити Дорошенка від союзу с Портою Баранович зробив в листопаді 1675 року, направивши гетьману листа, в якому сповістив, що російський цар та лівобережний гетьман Іван Самойлович обіцяють Дорошенкові всілякі милості, гарантом яких мав виступати Баранович [3, с.206-207].

Листування чернігівського архієпископа з козацькою старшиною стосувалося не тільки політичних а й суто господарських справ. Частина листів присвячена вирішенню майнових конфліктів. Зокрема, не зважаючи на те, що в перші роки правління гетьмана Івана Самойловича Лазар Баранович брав активну участь у політичному житті, його лист до гетьмана, датований 1672 роком, стосується вирішення майнового конфлікту, який виник між козаком Марком Ляцинським та архієпископом за право володіння млином на річці Ромі, а також скарги козака Василя Потапенка на владу, який привласнив половину доходів з сучодольського млина на річці Локні. [3, с.187-189]

Важливою складовою культурного розвитку Гетьманщини у другій половині XVII століття була діяльність друкарні у Новгороді-Сіверському, яка згодом була переведена до Чернігова. Організатором друкарні виступив Лазар Баранович, її відкриття відбулося 1674 року в Спасо-Преображенському монастирі у Новгороді-Сіверському. В друкарні видавалися різні за змістом і жанром книги. Серед відомого нині 21 видання, здійсненого у Новгороді-Сіверському за чотири роки існування друкарні були як чудово оздоблені Псалтир 1675 р. та Анфологіон 1678р., так і невеличкі навчальні посібники, кириличні та латинські “граматики”. Але головним чином в Новгороді-Сіверському друкувалися твори Лазаря Барановича, Іоаннікія Галятовського, Олександра Бучинського та Дмитра Туптала. [4, с.267-271] Після переведення у 1680р. друкарні з Новгорода-Сіверського до Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігів видавництво продовжувалося. За життя Барановича у Чернігові було надруковано не менше, ніж 33 видання, серед яких 19-твори тогочасних українських авторів, серед яких полемічні трактати, панегірики, морально-повчальні вірші, збірники проповідей. Пройшло майже п’ятнадцять років від заснування друкарні і архієпископ був вимушений звернутися до гетьмана про допомогу у вирішенні майнового конфлікту з друкарем Семеном Ялин-

ським. Саме цьому присвячений лист Барановича до Івана Мазепи від 7 лютого 1689 року. В ньому Баранович детально описує процес створення друкарні у Новгороді-Сіверському, а згодом у Чернігові і свої стосунки з друкарем Семеном Ялинським (з яким Баранович перебував у довготривалому майновому конфлікті). Лист є відповіддю Барановича на скаргу Ялинського гетьманові і містить багато цінних відомостей про діяльність друкарні. Зокрема, архієпископ пише: "... На початку бо тых заводов друкарских далем ему тысячей чтиры, за що он оферовался нам и друкарню выставити и тим же коштом книги прац нашей, зовемые Трубы, на свет подати, а то ся иначе стало, кгда он п. Ялинский негде в кунште друкарском не бувавши, стал по Вилнах ездити учиться и способ друкарский шукати". [З, с. 242-246] Далі архієпископ детально перераховує умови домовленості між ним та Ялинським, а також ту шкоду, яку завдав Ялинський друкарні та майну архієпископа. Причиною усунення Ялинського Баранович називає недбальство та низьку професійну підготовку друкаря. Проте, навіть не зважаючи на заподіяну шкоду, Баранович готовий був взяти Ялинського назад до друкарні, що свідчить, на нашу думку, про нестачу кваліфікованих друкарів.

Наведені в даній публікації приклади не вичерпують всіх аспектів політичного, господарського та культурного життя Гетьманщини другої половини XVII століття, які знайшли своє відображення в листуванні чернігівського архієпископа Лазаря Барановича з українськими гетьманами та козацькою старшиною. Комплексне ж дослідження епістолярної спадщини чернігівських учених ченців, дозволить, на нашу думку, більш ґрунтовно дослідити різні складові життя українського суспільства другої половини XVII століття.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. VII. – СПб., 1872.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. VIII. – СПб., 1875.
3. Баранович Лазар. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Издание второе. – Чернигов, 1865.
4. Клепиков С.А. Издания новгород-северской типографии и ложно-черниговские издания 1674–1679 годов. // Книга . Иссл. и мат., сб. 8, 1963. – С. 255–278.

Дмитро СЕМКО (Київ, Україна) Листування Лазаря Барановича з козацькою старшиною як джерело до історії Гетьманщини другої половини XVII століття.

Стаття присвячена листуванню Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича з українськими гетьманами та козацькою старшиною. Листування висвітлює різні аспекти життя українського суспільства другої половини ХУІІ ст. – церковні, політичні, господарські, культурні.

Ключові слова: Лазарь Баранович, козацька старшина, епістолярна спадщина, гетьмани, друкарство.

Дмитрий СЕМКО (Киев, Украина) Переписка Лазаря Барановича с козацкой старшиной как источник по истории Гетьманщины второй половины XVII столетия.

Статья посвящена переписке Черниговского архиепископа Лазаря Барановича с украинскими гетманами и козацкой старшиной. Переписка освящает различные аспекты жизни украинского общества второй половины ХУІІ века – церковные, политические, хозяйственные, культурные.

Ключевые слова: Лазарь Баранович, козацкая старшина, эпистолярное наследие, гетманы, книгопечатание.

Dmitro Semko (Kiev, Ukraine) Correspondence Lazarus Baranovych of Cossack leaders as a source for the history Hetmanate second half of XVII century.

The article is devoted to the correspondence of Chernigov Archbishop Lazarus Baranovych with the Ukrainian Cossack hetman and Cossack sergeants. Correspondence sanctifies various aspects of the life of Ukrainian society of the second half 17 century – religious, political, economic, cultural.

Key words: Lazarus Baranovich, Cossack sergeant, epistolary heritage, Hetman, typography.

Анна ОЛЕНЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

Регламентация діяльності Азовської губернської канцелярії: аналіз нормативно-правових актів

Із проведенням губернської реформи за часів Петра I, яка ввела нову систему місцевого управління в Російській імперії, головними органами управління в губерніях стали губернатор та губернські канцелярії, на яких було покладено основні виконавчі функції в губернії. Протягом XVIII століття робота губернської канцелярії вдосконалювалась в рамках політики поступової централізації місцевих органів управління аж до губернської реформи Катерини II, яка здійснила реорганізацію місцевих органів влади і ліквідувала губернські канцелярії. Хоча ця реформа була проведена 1775 року, в створеній 14 лютого 1775 року Азовській губернії продовжувала діяти Азовська губернська канцелярія [12, с. 178; 15, с. 11–12], оскільки дія “Учреждения о губерниях” 1775 року на території Південної України поширилась тільки 1783 року з утворенням Катеринославського намісництва [5, с. 889]. Тож діяльність Азовської губернської канцелярії регламентувалась нормативно-правовими актами, прийнятими у період правління від Петра I до Катерини II.

В історіографії історії діяльності губернських канцелярій XVIII століття, а тим паче законодавчій регламентації їх діяльності, приділялось небагато уваги. Історія губернських канцелярій та законодавча база щодо їх діяльності розглядалась у рамках вивчення історії держави і права Російської імперії. Так, у другій половині XIX століття в російській історіографії складається наукова школа –державницька або юридична, представники якої в основу історичного процесу ставили державу та її діяльність і надавали перевагу зверненню до законодавчого матеріалу, детальному вивченню політичної історії, історії державних установ і т.д. Історики-юристи вважали, що перетворення

можуть здійснюватися тільки державою, тож не дивно, що ця наукова школа зародилась у часи підготовки та проведення реформ у Російській імперії середини XIX століття. Історико-юридичні дослідження представників вищезазначеної школи або ж їх послідовників дещо торкалися діяльності губернських установ та безпосередньо канцелярій у рамках аналізу та характеристики адміністративних реформ від Петра I до Катерини II. Так, О. Славатинський у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому історії обласного управління Російської імперії, акцентував увагу на аналізові законодавчих актів, які регламентували діяльність губернських установ [24]. О. Славатинський – чи не єдиний дослідник, який, вивчаючи історію адміністративного устрою Російської імперії XVIII століття, чітко визначив структуру губернської канцелярії. Ю.В. Готьє окремий розділ свого дослідження присвятив історії діяльності губернських, провінційних та воеводських канцелярій, де розглядав законодавчі акти, прийняті у часи від царювання Петра I до Катерини II, що регламентували діяльність цих канцелярій [19]. Автор на основі аналізу законодавчих документів висвітлив питання соціального та чисельного складу канцелярій, окреслив обов'язки основних канцелярських служителів, порядок винагородження та оплати праці і навпаки покарання за зловживання службовців, діловодство канцелярій і т. ін. У роботах таких дослідників, як О. Віцин [16], І. Андреевський [13], О.Д. Грабовський [20], І. Білінов [14] діяльність губернських канцелярій або залишилась зовсім поза увагою, або коротко розглядалась у контексті вивчення історії місцевого управління Російської імперії XVIII століття.

Радянська та сучасна історична наука не може похвалитися багатьма працями, присвяченими історії управління Російської імперії XVIII століття. Для вивчення питання нормативно-правового регулювання діяльності губернських канцелярій велике значення має видання “Государственные учреждения России XVIII века” [18]. Даний довідковий посібник містить перелік з короткою характеристикою законодавчих актів від петровських до катерининських реформ щодо діяльності місцевих установ, у тому числі губернських канцелярій. Однією з найвизначніших робіт радянського періоду з історії державних установ є монографія М.П. Єрошкіна [21]. До історії губернських канцелярій автор звернувся в рамках розгляду історії місцевих установ XVIII століття і зазначив, що губернатори здійснювали свої функції через губернські канцелярії й тим самим поглинали всі функції дер-

жави в губернії, не залишаючи можливостей для розвитку інших ланок місцевого державного апарату. Сучасний дослідник О.А. Лукашевич, вивчаючи розвиток губернського діловодства до реформи 1775 року, розглядає діяльність губернської канцелярії тільки посилаючись на праці А.В. Романовича-Славатинського та П.Н. Мрочєка-Дроздовського [22].

У рамках дослідження історії Південної України XVIII століття такі дореволюційні історики, як А. Скальковський, Є. Загоровський, радянські – Н.Д. Полонська-Василенко, та сучасні – А.В. Бойко, В.О. Пірко, І.В. Савченко та інші побіжно згадували про діяльність Азовської губернської канцелярії, не вдаючись до аналізу нормативно-правових актів задля висвітлення правової регламентації її діяльності.

Отже, питання правової регламентації функціонування Азовської губернської канцелярії розглядалось лише в загальних історико-юридичних роботах як абстрактне явище, без уточнення особливостей і характерних рис канцелярії. Тож вважаємо за необхідне розглянути дане питання в конкретному контексті для комплексного дослідження діяльності Азовської губернської канцелярії як однієї з адміністративних установ південного регіону.

Часом зародження такої установи як губерньська канцелярія є 18 грудня 1708 року, коли був виданий “Указ об учреждении губерний и о росписании к ним городов” [1, с. 436]. Згідно з цим указом губернатор управляв губернією з допомогою губерньської канцелярії, де на службі знаходились дяки, які в подальшому стали називатись секретарями [21, с. 84].

Документом, що ввів нову систему так званого колезького діловодства, став Генеральний регламент (повна назва – “Генеральный регламент или устав, по которому государственные коллегии, також и все оных принадлежащих к ним канцелярий и контор служители, не только во внешних и внутренних учреждениях, но и во отправлении своего чина подданнейше поступать имеют”), прийнятий 28 лютого 1720 року [17]. Цей документ визначав коло обов’язків та порядок діловодства не тільки новостворених галузевих органів державного управління – колегій, а й усіх щаблів губерньської адміністрації, канцелярій та контор, про що свідчить стаття 3 Наказу 1728 року [3, с. 96]. Домінуючого значення в центральних та місцевих установах набув колегіальний спосіб ухвалення рішень присутством колегії. За виключенням деяких розділів, що стосувались виключно колегій, Гене-

ральний регламент став загальним статутом канцелярської служби XVIII століття.

Генеральний регламент визначав головні принципи діловодства в державних установах Російської імперії, встановлював обов'язки посадових осіб колегій, визначав порядок обговорення справ в установах, взаємовідносини колегій з Сенатом та місцевими органами влади та ін.

Саме цим законодавчим актом врешті-решт розділяються обов'язки присутствія колегії як органу, що ухвалює рішення, від діловодної діяльності, яка закріплюється за самостійним підрозділом – канцелярією. Розділ 28 Генерального регламенту визначає основні функції канцелярії, якій “надлежит все то отправлять, что от коллегии определено” [17, с. 122]. Цим же розділом визначається склад канцелярії, до якої входять секретар, нотаріус, перекладач, актуаріус, реєстратор, канцеляристи, копіїсти. Так, Азовська губернська канцелярія складалась із присутствія, до якого входили губернатор В.О. Чертков і два губернаторських товариша, та безпосередньо канцелярії, що у документації Азовської губернії формулюється як установа “для исправления письменных дел”.

Головою канцелярії відповідно до Генерального регламенту був секретар, до обов'язків якого входили організація діловодства колегії, підготовка справ до слухання, доповідь справ на засіданні колегії, ведення довідкової роботи по справах, оформлення рішень і контроль за їх виконанням, зберігання печатки колегії. Секретар керував діяльністю канцелярії, брав участь у засіданнях колегії, але права голосу не мав.

Канцелярська робота розподілялася між службовцями і їхні обов'язки були чітко визначені регламентом. Посада нотаріуса передбачала ведення протоколу засідання колегіального органу. Щодня на особливому аркуші нотаріус повинен був записувати всі справи, які доповідалися присутствію і складав по них резолюцію. В кінці кожного місяця в канцелярії він мав складати чистові варіанти протоколів, прошивати та створювати реєстри вирішених та невирішених справ, щоб члени колегії завжди мали змогу бачити, скільки та які саме справи їм необхідно ще вирішити.

У канцелярії також передбачалась посада перекладача, який ніс адміністративну відповідальність за надання невірної інформації.

Актуаріус та реєстратор мали виконувати обов'язки один одного, якщо в канцелярії була передбачена наявність тільки однієї з посад.

Актуаріус (або архіваріус) реєстрував вхідну документацію, видавав у користування справи із обов'язковим занесенням інформації хто і яку саме справу взяв, відповідав за збереження документів, завідував заготовлею канцелярського приладдя. Реєстратор слідкував за веденням журналів реєстрації всіх вирішених у колегії справ, які заносились у хронологічному порядку та із вказівкою куди і коли справа була надіслана. Також у веденні реєстратора знаходились так звані реєстратури, які складались із чотирьох книг: А і В служили для реєстрації вихідних документів, С і D – для реєстрації вхідних. У книгу А заносилась інформація про документи, що були надіслані імператору та у Сенат, у книгу В – колегіям та різним установам. Книга С містила відомості про документи, що надійшли від імператора або Сенату, книга D – від інших установ. Згідно з даними іменного списку службовців канцелярії Азовської губернії, надісланого губернатором В.О. Чертковим генерал-губернатору південних губерній Г.О. Потьомкіну, в Азовській губернській канцелярії знаходились на службі і реєстратор, і архіваріус [8, арк. 90].

34 розділ Генерального регламенту визначала обов'язки канцеляристів, що мали займатися попередньою підготовкою справи для розгляду у колегії. Робота копіїстів полягала в переписуванні документів. Регламент передбачав навіть навчання молодих людей, які бажали в майбутньому працювати в канцеляріях. Також один з найважливіших документів петровського часу регламентував порядок оплати праці службовців канцелярії, порядок розміщення їх у приміщенні канцелярії, порядок передачі та зберігання справ у архівах архіваріусами та ін.

Генеральний регламент 1720 року ввів колезьке діловодство, вперше законодавчо закріпив діяльність канцелярій та відділив функції канцелярії від функцій колегіального органу. Даний документ збільшив штати канцелярських службовців та розподілив обов'язки між ними. Разом з прогресивними перетвореннями, які майже не змінювались аж до реформ Катерини II, Генеральний регламент зробив діловодство колегій досить повільним, що було пов'язано зі зростанням паперової тяганини та формальностей.

Того ж 1720 року вийшов документ, який у певній мірі уточнював зміст Генерального регламенту – “Наказ земским дякам или секретарям об исправлении их должности” [2, с. 182–186]. Цей наказ був своєрідною інструкцією для земського дяка або секретаря як голови земської (пізніше – губерньської або провінційної) канцелярії.

За цим наказом секретар разом із губернською канцелярією підпорядкувався губернатору. Наказ регламентував час роботи губернатора та секретаря в канцелярії. Так, очільник губернії мав бути присутнім на засіданні канцелярії для розгляду чолобитних та вирішення інших справ губернії двічі на тиждень по п'ять годин. Секретар же повинен був працювати шість днів на тиждень, окрім неділі та великих свят. У обов'язки секретаря входило відправлення документів з резолюцією губернатора, прийняття донесень і скарг від населення, ведення протоколів засідання канцелярії, підготовка справ та винесення на розгляд губернатору, стеження за відповідністю губернаторських указів іншим нормативним актам Російської імперії, доведення до відома губернатора, адміністративних установ та населення губернії указів імператора та вищих центральних органів влади, забезпечення збереженості документів. Наказ зобов'язував секретаря при складанні розпорядчої або звітної документації обов'язково ставити свій підпис під підписом губернатора, що засвідчувало його відповідальність за правильність складання документу. Так, на всіх звітних відомостях, що відправлялись до Сенату та Г.О. Потьомкіну з Азовської губернської канцелярії, як-то відомості про прибутки та витрати грошової казни [10, арк. 123], про колодників, що утримувались під вартою [7, арк. 243], про ціну на хліб на торгах у містах Азовської губернії [8, арк. 199–201], про посів та врожай хліба та інших [8, арк. 283–287], стоїть підпис секретаря губернської канцелярії.

Інструкція секретарям зобов'язувала належним чином вести діловодство та навіть змальовувала приблизний порядок розташування справ у канцелярії. Так, всі документи, що знаходились в оперативному користуванні канцелярії, розділялись на вісім груп: перша охоплювала укази та грамоти імператора, друга – документи державних колегій, третя – листи від губернаторів та воевод, четверта – документи від військових осіб, п'ята – судові справи, шоста – документи, що стосуються збереження порядку в губернії, сьома – документи щодо державних прибутків, восьма – чолобитні, донесення та інші документи від населення губернії. Наказ також передбачав адміністративне покарання для секретарів за невиконання своїх обов'язків та карне за корупційні діяння. Отже, наказ начальника губерньських канцелярій 1720 року регламентував їх діяльність, окреслював коло основних обов'язків та взаємовідносини з губернаторами.

Наступним нормативним актом, який регламентував діяльність Азовської губернської канцелярії, був “Наказ губернаторам и воеводам и их товарищам” від 12 вересня 1728 року [3, с. 94–112]. Цей наказ або інструкція впроваджувала нову систему місцевого управління, згідно з якою єдиними органами управління та суду в губернії стали губернатори, які виконували свої функції через губернські канцелярії. Губернатори та воеводи завдяки даній інструкції отримали широкі судові повноваження. На відміну від невизначеного порядку супідрядності та взаємовідносин органів та установ за інструкцією воеводам 1719 року, інструкція 1728 року встановила ієрархічний порядок підпорядкування воевод та губернаторів, що свідчило про подальшу бюрократизацію місцевого державного апарату [21, с. 106].

“Наказ губернаторам и воеводам и их товарищам” регламентував порядок прийняття на зберігання справ за описом або “росписным списком” у канцеляріях [3, с. 95]. Цей документ передбачав обов’язкову передачу всіх справ точно за описом наступнику – воеводі або губернатору – та стягнення за зникнення документів.

Згідно з Наказом усі документи – вхідні та внутрішні, мали знаходитись у канцелярії, на них службовці обов’язково мали складати описи. Наказом передбачалась передача на зберігання документів, що вийшли з оперативного користування, у “особливое безопасное место”, маючи на увазі архівосховище. На такі архівні документи також складалась “роспись”, відповідно до якої вони видавались у користування. Даний наказ регламентував основні принципи архівного зберігання документів.

Окремий розділ Наказу присвячений розподіленню справ між канцелярськими службовцями [3, с. 96]. Так, передбачався поділ канцелярії на столи, відповідно до якого судовими справами займались одні службовці, питаннями доходів та витрат – інші і т.д. Отже, Наказ губернаторам та воеводам включав у себе, окрім настанов щодо місцевого управління, ще й питання організації роботи губернської канцелярії та канцелярського діловодства.

Документом, що регламентував кількість чиновників та службовців Азовської губернії, були штати, ухвалені 15 грудня 1763 року, які разом із Настановленням губернаторам 1764 року стали початком введення адміністративних реформ Катерини II. Штати 1763 року стосувались як центральних, так і місцевих установ.

Штати Катерини II уніфікували як склад посад у губернії, так і жалування чиновників. Головною відмінністю штатів 1763 року від попередніх стало збільшення жалування канцелярським службовцям, що мало стати гарантом відмови від корупційних діянь. Тобто нові штати мали покращити матеріальне становище службовців. Також штати точно встановлювали службовий ранг усіх посад.

Шоста таблиця штатів 1763 року включала перелік посад для кожної губернської канцелярії (“Штаты генеральной на все губернии, по которому в каждой губернской канцелярии число людей и им жалование положено”), яка розглядалась головною адміністративною установою губернії. До складу губернської канцелярії мали входити губернатор, два губернаторських товариша, прокурор, три секретаря, протоколіст, перекладач, реєстратор, архіваріус, сім канцеляристів, сім підканцеляристів, десять копіїстів, один палітурник та два сторожа [6, с. 68]. Штат Азовської губернської канцелярії дещо відрізнявся від запропонованого штату 1763 року. Так, підпис прокурора на документації канцелярії Азовської губернії вперше зустрічається лише 1779 року, отже можемо припустити, що посада прокурора, відповідно, з’являється лише тоді. Замість запропонованих трьох секретарів, в Азовській губернській канцелярії працювали аж п’ять [8, арк. 90], а замість одного перекладача – три, що було продиктовано наявністю багатонаціонального складу населення губернії [23, с. 353]. Кількість канцелярських службовців Азовської губернської канцелярії також дещо перевищувала рекомендовану норму за штатами 1763 року. В канцелярії Азовської губернії працювало тринадцять канцеляристів, тринадцять підканцеляристів та аж двадцять шість копіїстів. Наявність такої кількості канцелярських службовців можна пояснити по-перше, складністю канцелярської справи, та, по-друге, великою кількістю справ, що вирішувала Азовська губернська канцелярія. Документообіг Азовської губернської канцелярії був безпосередньо пов’язаний з особливостями самої Азовської губернії, що була новоприєднаною прикордонною територією Російської імперії, де проводилась іноземна та поміщицька колонізація, управління губернією поступово уніфікувалось, формувалась розгалужена торгівельна мережа, будувалась Нова Дніпровська лінія укріплень для захисту кордонів держави, знаходилось небезпечно для імперії запорозьке населення та ін. Такі особливості й формували коло справ, якими займалась Азовська губернська канцелярія, що природно вплинуло на її діловодство. Так,

службовці канцелярії займались фінансовими справами, облаштуванням поселенців у губернії, межуванням землі, заснуванням нових поселень, розбудовою міст, забезпеченням кадрами установ Азовської губернії, вирішенням прикордонних суперечок з Військом Донським, заспокоєнням запорозького населення після скасування Запорозької Січі, забезпеченням доставки провіанту та фуражу військам Російської імперії, що знаходились на прикордонні, будівництвом Нової Дніпровської лінії укріплень та іншими справами. Тож, для забезпечення належної роботи Азовської губернської канцелярії, на яку було покладено величезну кількість справ по губернії, необхідним виявилось збільшення штату канцелярських службовців.

Як було зазначено вище, одним із перших кроків до реформи місцевого самоврядування Катерини II став указ від 21 квітня 1764 року, що відомий під назвою “Наставление губернаторам” [4, с. 716–720; 12, с. 1–4]. Деякі дослідники вважають цей документ перехідним між невдоволенням петровським законодавством та підготовкою реформ 1775 року [19, с. 66]. Це був перший важливий документ періоду царювання Катерини, який створювався для подальшого посилення внутрішньої структури держави, посилення ролі місцевого управління, що мало вплинути на всю систему державного управління. Перетворивши таким чином місцеве управління, Катерина намагалась забезпечити ефективніше та точніше виконання законів, внутрішню безпеку та порядок в імперії. “Наставление губернаторам” загалом вдосконалило інститут губернаторства, його державний статус та функції. Наставлення надавало губернаторам більше, ніж раніше, самостійності, але встановлювало над ними безпосередню владу Сенату. Згідно з даним документом губернатор проголошувався “господарем” губернії, що давало йому ще більші повноваження.

Дія Наставлень на території Південної України тривала до 1783 року, тобто до початку фактичного введення в дію “Учреждения о губерниях” в південному регіоні. “Наставление губернаторам”, окрім регламентації діяльності губернаторів, визначало статус губернських канцелярій. Губернські канцелярії залишались згідно з попередніми нормативно-правовими актами на “прежних основаниях”, тобто були у відомі губернатора.

Інструкція 1764 року знімала з губернаторів обов’язок бути присутніми при заслуховуванні всіх справ на засіданнях. Канцелярія мала право приймати рішення самостійно, але за умови, що справи не

стосуються важливих державних інтересів, як-то внутрішній устрій губернії, збереження порядку та тиші, видача казенних грошей, відкупів та підрядів. При розгляді вищезазначених справ на засіданні обов'язково мав бути присутній губернатор. До губернатора також переходили справи, по яких канцелярія не могла прийняти рішення самостійно.

Настановлення розмежовувало діяльність губернатора та канцелярії. Так, листування з Сенатом та першими трьома колегіями дозволялось лише губернатору. Для роботи з такими секретними документами губернатору надавалися секретар та канцелярські службовці зі складу штату губернської канцелярії, яких можна було брати з канцелярії за необхідністю [12, с. 2]. Цим самим Катерина II намагалась скоротити витрати на оплату праці канцелярським службовцям. Підтвердженням вищесказаного є рапорт Азовського губернатора В.О. Черткова, у якому він просить надати обер-офіцерський чин канцеляристу прапорщику Івану Ларіну, при цьому вказуючи, що він займається військовими справами як у похідній канцелярії губернатора, так і в Азовській губернській канцелярії, “откуда ему и жалование” [11, арк. 176]. Також маємо відомості, що 1780 року при Азовському губернаторі В.О. Черткові працював “находящийся у производства всех касательных до меня по губернии, а также и по губернской канцелярии дел, капитан Михаил Замятнин” [9, с. 28]. Отже, Настановлення губернаторам визначало статус та сферу діяльності як губернатора, так і губернської канцелярії. Результатом запровадження “Наставления” стало поглинання губернаторами та канцеляріями майже всіх функцій держави в губерніях [21, с. 106].

Таким чином, діяльність Азовської губернської канцелярії регламентувалась нормативно-правовими актами, прийнятими у період переходу від бюрократично-децентралізованого воєводського управління XVII століття до централізованого обласного управління XIX століття, що припав на царювання від Петра I до Катерини II та характеризувався поступовим посиленням законодавчої регламентації діяльності губернських установ взагалі та губернських канцелярій зокрема. Правозастосування даних нормативних документів на території Південної України та безпосередньо в Азовській губернії мало деякі особливості, що мало своє вираження у кількісному та якісному складі штату канцелярії, колі питань, якими займалась губернська канцелярія та ін.

Джерела і література:

1. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗР). Собрание Первое. – СПб, 1830. – Т. IV. – 892 с.
2. ПСЗР. Собрание Первое. – СПб, 1830. – Т. VI. – 815 с.
3. ПСЗР. Собрание Первое. – СПб, 1830. – Т. VIII. – 1016 с.
4. ПСЗР. Собрание Первое. – СПб, 1830. – Т. XVI. – 1135 с.
5. ПСЗР. Собрание Первое. – СПб, 1830. – Т. XXI. – 1083 с.
6. ПСЗР. Собрание Первое. – СПб, 1830. – Т. XLIV. – Ч. 2. – Отд. 4. – 1178 с.
7. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 16, Спр. 588, Част. 1: “Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю”. – 281 арк.
8. РДАДА. Ф. 16, Спр. 588, Част. 2: “Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю”. – 576 арк.
9. РДАДА. Ф. 16, Спр. 588, Част. 6: “Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю”. – 515 арк.
10. РДАДА. Ф. 16, Спр. 588, Част. 10: “Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю”. – 672 арк.
11. РДАДА. Ф. 16, Спр. 797, Част. 15: “Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю”. – 216 арк.
12. Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття) // Джерела з історії Південної України. – Т. 1. – Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2005. – 528 с.
13. Андреевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах. – СПб, 1864. – 156 с.
14. Блинов И. Губернаторы: Историко-юридический очерк. – СПб., 1905. – 366 с.
15. Богумил А. К. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1905. – 134 с.
16. Вицын А. Краткий очерк управления в России от Петра Великого до издания общего учреждения министерств. – Казань, 1855. – 297 с.
17. Генеральный регламент 28 февраля 1720 г. // Реформы Петра I. Сборник документов. Сост. В.И. Лебедев. – М., 1937. – С. 109–135
18. Государственные учреждения России XVIII века (законодательные материалы). – М., 1960. – 563 с.
19. Готье Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – Т. 1.: Реформа 1727 года. Областное деление и областные учреждения 1727–1775 гг.– М., 1913. – 472 с.

20. Градовский А.Д. Собрание починений. – Т. 1. – СПб., 1899. – 419 с.

21. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1997. – 357 с.

22. Лукашевич А.А. Развитие губернской делопроизводственной документации 70-90-х гг. XVIII в.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Москва, 1995. – 20 с.

23. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова на 1778 г. – СПб., 1778. – 392 с.

24. Славатинский А. Исторический очерк губернского управления от Петра В. до учреждения о губерниях в 1775 году. – Киев, 1859. – 155 с.

Анна Олененко (Запоріжжя, Україна). Регламентация діяльності Азовської губернської канцелярії: аналіз нормативно-правових актів.

Стаття присвячена аналізу нормативно-правових актів, що регламентували діяльність Азовської губернської канцелярії. Дані нормативно-правові акти, прийняті у період правління від Петра I до Катерини II, характеризувались поступовим посиленням законодавчої регламентації діяльності губернських установ взагалі та губернських канцелярій зокрема та мали особливості правозастосування на території Південної України та безпосередньо в Азовській губернії.

Ключові слова: Азовська губернська канцелярія, нормативно-правовий акт, штат, губернатор, канцелярські службовці, діловодство

Анна Олененко (Запорожье, Украина). Регламентация деятельности Азовской губернской канцелярии: анализ нормативно-правовых актов.

Статья посвящена анализу нормативно-правовых документов, которые регламентировали деятельность Азовской губернской канцелярии. Данные нормативно-правовые акты, принятые в период правления от Петра I до Екатерины II, характеризовались постепенным усилением законодательной регламентации деятельности губернских учреждений в общем и губернских канцелярий в частности и имели особенности правоприменения на территории Южной Украины и непосредственно в Азовской губернии.

Ключевые слова: Азовская губернская канцелярия, нормативно-правовой акт, штат, губернатор, канцелярские служащие, делопроизводство.

Anna Olenenko (Zaporizhia, *Ukraine*). **The Regulation of the of the Azov Province Office's Activity: the Analysis of the Enactments.**

The article is dedicated to the analysis of the enactments that regulated the Azov Province Office's activity. These enactments that were accepted in the period of governing from Peter I to Katherine II were characterized by gradual intensification of legislative regulation of the province establishments and province offices' activity and had the particularities of law enforcement on the territory of Southern Ukraine and Azov Province.

Key words: Azov Province Office, enactment, staff, governor, office employees, office work.

Світлана ПОТАПЕНКО
(Київ, Україна)

УДК 94 (477.54/62) «1764»

Список козаків Охтирського слобідського полку 1764 р.

Документ, що публікується нижче, формує справу 110 фонду 1817 “Бригадна канцелярія Слобідських полків” Центрального державного історичного архіву України, м. Київ [27]. Хоча оригінальна назва справи – “Присланные с Ахты[рского], [Харковского], Изюмского и Сумского [полков] казакам именные списки. 1764 году на 94 листах”¹, – зберігся лише список козаків Охтирського полку. Це джерело привертає увагу дослідника з огляду на такі обставини.

Документ було укладено тоді, коли процес ліквідації Слобідських козацьких полків набув незворотнього характеру. Протягом 1762–1764 рр. на Слобожанщині діяла “Комісія про Слобідські полки” на чолі з Євдокимом Щербініним [7; 14]. Завдання Комісії полягало в розслідуванні скарг козаків на зловживання слобідської старшини та ревізуванні фінансово-фіскальної діяльності слобідських полкових канцелярій. Інакше кажучи, Комісія мала відшукати беззаперечні докази “негараздів” у Слобідських козацьких полках для реалізації урядового наміру їх ліквідувати. Не дивно, що під час перевірок зловживання таки було виявлено і 31 грудня 1763 р. всю (за кількома винятками) слобідську полкову старшину і сотників було усунено від посад [26, Арк. 8–11 зв., 146–146 зв.; 2, с. 155–157, 161; 16, с. 475].

¹ Титульний аркуш справи пошкоджено (втрачено верхній правий куточок аркуша). Записи в квадратних дужках реконструйовано нами. На титульному аркуші згори написано і закреслено “13”, поруч написано “15”. Запис “на 94 листах” виконано іншим почерком, а під ним вміщено запис “№ 65”.

Зокрема, в Охтирському полку позбавили урядів усіх штатних старшин (полковника Михайла Боярського, всіх полкових старшин (8 осіб), сотників (24 особи) і одного поручика на посаді сотника) та трьох понадштатних сотників [26, Арк. 8–11 зв.]². Натомість, керувати полком було призначено осіб, визначених Комісією і не пов'язаних зі Слобожанщиною, – вихідця з російських однодворців колезького асесора Василя Струкова (“за полковника”) та вихідця з дрібної польської шляхти титулярного радника Юрія Козловського (“за судью”) [14, с. 203].

Ці особи прибули до Охтирки 17 січня 1764 р. і “оной полк в командование и полковую канцелярию [...] приняли” [там само, с. 205]. А вже протягом наступного місяця (тобто упродовж другої половини січня – першої половини лютого 1764 р.)³ В. Струков та Ю. Козловський провели “перекомплектування” Охтирського полку. Якраз про результати цього “перекомплектування” і мав проінформувати слобідського бригадира Микиту Васильовича Поскочина список, що публікується.

Згадане “перекомплектування”, очевидно, полягало в зміні сотенного поділу полку та в ротаціях у складі сотенної старшини. По-перше, на таку думку наштовхує порівняння даного списку зі “Щорічним списком” Охтирського полку 1762 р. (тут і далі див. табл. 1). Останній зафіксував ще не змінену структуру полку і склад сотників, а саме: 21 сотня (з яких Перша і Друга Котелевські, Перша і Друга полкові – у складі двох “половин”), якими керували 23 штатних сотники, 1 прапорщик і сотник (Пилип Поклонський) та 1 поручик (Іван Лесевицький) [2, с. 81–84]. До складу полку входили також 3 понадштатні (такі, що мали відповідне звання, але не мали уряду) сотники (Іван Огронович, Микола Нахимов і Василь Андрієвський) [там само, с. 92–93].

Натомість, до списку, що публікується, записано 22 сотні (з’явилася ще одна – Високопільська) [27]. При цьому кількість сотників не

² Тут і діла подано авторські підрахунки.

³ Відштовхуємося від того, що рапорт В. Струкова і Ю. Козловського до слобідського бригадира М. Поскочина про прибуття до Охтирки і взяття Охтирського полку до керівництва датовано 17 січня 1764 р. [25, Арк. 19], а супровідний рапорт цих же осіб про надсилання списку, що публікується, з даними про “перекомплектування” – 17 лютого того ж року [27, Арк. 2].

змінилася, але дещо змінився їхній персональний склад: відсутні штатні Михайло Боярський, Степан Ліницький та поручик Іван Лесевицький, і в той же час такими, що посідають уряди сотників, записані понадштатні Іван Огронович, Микола Нахимов і Василь Андрієвський; у новоствореній Високопільській сотні сотника не було. До проведення “перекомплектування” було залучено й полкових осавулів Андрія Смаковського і Юхима Зашаловського та сотників Василя Ольховського, Степана Ліницького, Івана Матюшинського і Лева Карпова і Василя Новосельського [27]. Нагадаємо, що всі ці старшини формально вважалися позбавленими посад.

По-друге, впадає в очі неповнота складу “похідних урядників” у полку, відображена в даному списку (див. табл. 1). Справа в тому, що до “похідних урядників” кожної сотні Слобідських козацьких полків належали отаман, сотенний хорунжий і два сотенні осавули [15, с. 43]. Це ж джерело фіксує наявність лише двох сотенних старшин (тобто когось – сотенного осавула, хорунжого чи отамана – не було) в усіх сотнях Охтирського полку, крім Високопільської, якою керував лише сотенний осавул. Загалом, до цього документа записано 12 сотенних отаманів, 12 сотенних хорунжих, 21 сотенного осавула, 4 сотенних урядників без зазначення посади. При цьому, у дев’яти випадках обов’язки сотенної старшини виконували підпорні.

До списку записано 1194 козаки. Разом кількість “похідних урядників” і козаків становить 1243 особи (у джерелі до підсумкових даних, очевидно, помилково записано число 1247) [27]. Проте слід брати до уваги, що в складі Рублівської сотні продубльовано дані козака Василя Филенка. Швидше за все, що маємо справу з опискою. У такому випадку одержимо число 1193 козаки та разом 1242 осіб “похідних урядників” і козаків.

Таблиця 1. Сотенний поділ і сотенна старшина Охтирського Слобідського козацького полку за інформацією “Щорічного списку” 1762 р. [2, с. 81–84, 92–93.] та списку козаків 1764 р. [27]

Сотня	Наявність цті у списку 1762 р.	“Щорічний” список 1762 р.	сотник	Наявність цті в списку козаків у списку цті сотні	Охтир. полку 1764 р.	сотник	отаман ¹	хорунжий	осавул	урядник	козаки	“Похідні урядники” + козаки
1 Білчанська	+	Лев Карпов		+	Іван Матюшин-ський		+	-	+	-	53	55 ² (56)
2 Перша Богодухівська	+	Роман Єфим’єв		+	Іван Боярський		+	-	+	-	56	58
3 Друга Богодухівська	+	Осип Іонин		+	Федір Карпов		-	+	+	-	53	55 (56)
4 Перша Боровенська	+	Поручик Іван ³ - Лесевицький		+	Олексій Карпов		-	-	+	п ⁴	58	60
5 Друга Боровенська	+	Пилип Карпов		+	Василь Новосель-ський		-	+	+	-	58	60
6 Городнянська	+	Юхим Кременецький		+	Федір Чуринов		+	-	+	-	54	56

¹ У цій і наступних рубриках інформацію взято зі списку козаків Охтирського полку 1764 р. У “Щорічному списку” 1762 р. такі дані відсутні.

² У випадку неспівпадіння результатів наших підрахунків з відповідними числами у списку, останні подано у круглих дужках (не стосується Білчанської, Другої Богодухівської, другої “команди” Першої Котелевської та першої половини Першої полкової сотень).

³ У таблиці підкреслено імена і прізвища сотників, які не зустрічаються у списку козаків 1764 р.

⁴ Літера “п” означає, що відповідний уряд посідає підпрапорний.

7	Жигайлівська	+	Пилип Власов	+	Іван Горлов	+	-	+	-	49	51
8	Кирилівська	+	<u>Михайло Боярський</u>	+	Пилип Власов	+	+	+	+	65	68
9	Коломацька	+	Прапорщик і сотник Пилип Поклонський	+	Василь Ольховський	+	+	-	-	43	45
10	Колонтаївська	+	Федір Чупринов	+	Прапорщик і сотник Пилип Поклонський	+	-	+	-	50	52
11	Перша Котелівська	+	перша половина – Максим Павлов	+	перша “команда” – Максим Павлов	+	+	+	-	46	48
		+	друга половина – Осип Карпов	+	друга “команда” – Василь Корнієв	-	+	+	-	45	47 (48)
12	Друга Котелівська	+	перша половина – Іван Матюшинський	+	третя “команда” – Пилип Карпов	-	+	+	-	46	48
		+	друга половина – Петро Вершинський	+	четверта “команда” – Петро Парафієвський	+	-	+	-	47	49
13	Краснокутська	+	Василь Корнієв	+	Осип Іонин	-	+	+	-	53	55
14	Мурахівська	+	Василь Ольховський	+	Юхим Кременецький	-	-	+	-	33	34
15	Микитівська	+	Іван Поготовка	+	<i>Іван Огронович</i> ⁵	-	-	-	+	27	28
16	Олешанська	+	<u>Степан Ліницький</u>	+	Лев Карпов	-	+	+	-	27	29

⁵ Курсивом позначено імена і прізвища сотників, які до “Щорічного списку” 1762 р. записані понадтаг-ними.

17	Охтирська Перша пол- кова	+	перша половина – Петро Парافیєвський	+	перша половина? ⁶ – <i>Микола Нахимов</i>	+	–	+	–	52	54 (55)
		+	друга половина - Іван Горлов	+	друга половина ?– Осип Карпов	–	+	+	–	51	53
18	Охтирська Друга полкова	+	перша половина - Іван Боярський	+	перша половина ? – <i>Василь Андрієв-</i> <i>ський</i>	–	+	+	–	38	40
		+	друга половина – Ва- силь Новосельський	+	друга половина – Іван Поготовка	+	–	+	–	45	47
19	Рублівська	+	Федір Богаєвський	+	Петро Вершин- ський	+	–	–	–	51 [507]	53
20	Сеяньська	+	Олексій Карпов	+	Федір Богаєвський	+	–	–	–	50	52
21	Яменська	+	Федір Карпов	+	Роман Єфим'єв	–	–	–	+	27	28
22	Високопіль- ська	–	–	+	–	–	–	+	–	17	18
	Загальна кіль- кість	21	23 штабні сотники, 1 прапорщик і сотник, 1 поручик і сотник	22	21 штабний сотник, 3 понадштабні сотники, 1 прапорщик і сотник	12	12	21	4	1194 [1193] ⁸	1243 (1247)

⁶ Знак питання означає, що в джерелі зазначено лише назву сотні без вказівки на її “половину”. Останнє реконструйовано нами за контекстом.

⁷ У квадратних дужках подано число козаків без повгорної інформації про Василя Филенка.

⁸ Див. вище.

Остання рубрика списку інформує про те, де на час укладання документа перебував той чи інший козак або сотенний старшина. Зокрема, 2 сотники (городянський Федір Чупринов і котелевський четвертої “команди” Петро Парафієвський), 2 сотенних осавули (жигайлівський Іван Линяк та олешанський Федір Мартишков) і 181 козак чергували на Українській лінії (“На Украинской лінії”, “на лінії”). В середньому з кожної сотні відряджали 8–9 осіб. Найбільше – 12 козаків – було з Другої полкової (першої половини) і Кирилівської сотень, а найменше – 2 особи – з Високопільської. На лінії зовсім не було козаків Городнянської сотні. Загалом, “пятисотные команди” слобідських козаків під керівництвом полкових старшин чи сотників відряджали на чергування тривалістю кілька місяців на Українську лінію та у порубіжні фортеці Ізюм, Тор і Бахмут⁴.

28 козаків охороняли російські склади на території Речі Посполитої після завершення Семилітньої війни (“в Полше при могазеїнах”, “в Полше”)⁵. Дещо незрозумілим лишається запис “В Прусском походе в хурлечах[?]” стосовно козака Краснокутської сотні Семена Кабачного, хоча, очевидно, мова знову йде про незадовго перед тим завершену Семилітню війну.

32 козаки (по 1–2 особи з різних сотень) і сотенний отаман Колонтаївської сотні Сидір Павлюк перебували на ординації у слобідського бригадира Микити Поскочина (“В его превосходительства господина

⁴ Про це зустрічаємо численні згадки в послужних списках старшин. Так, полковий хорунжий Сумського полку Гнат Митюрин у 1747 р. “был на Украинской линии при пятисотной команде восемь м[еся]цов, в 750-м – на оной же линии восем м[еся]цов”, а сотник Острогозького полку Іван Уреул “находился на Украинской линии при пятисотной каманде за полкового старшину по сентябрь месяц” в 1757 р. Свого часу перебував “на Украинской линии с пятисотною Слободских полков командою” старший полковий осавул Харківського полку Максим Горленський, а молодший полковий осавул цього ж полку Іван Ковалевський встиг побувати “при пятисотной команде” “многажды”. Цікаво, що підпрапорний цього ж полку Іван Черняк “за укрывательством от службы место штрафа был отправлен в пятисотную команду на годовой термин” [2, с. 171, 195, 246–247, 256].

⁵ Дослідник проблеми участі слобідського козацтва в Семилітній війні (1756–1763 рр.) Денис Журавльов зазначає, що після завершення бойових дій певна частина козаків дійсно була залишена в Польщі для охорони складів зі зброєю [3, с. 166].

генерал-маеора Поскочина на ординарці” або ж “на каруле”). Власне, сотників, сотенних урядників і козаків “надсилали” на службу до Бригадної канцелярії на певний термін [ширше див. 13, с. 44–47].

Козак Другої полкової сотні Яків Гнидевський служив писарчуком (“для писма”), а козак Сеняньської сотні Пантелеймон Острасев був “на ординарці” (інакше кажучи, “нарочним”) в Охтирській полковій канцелярії. Загалом, у документах досить часто зустрічаємо згадки про службу козаків писарчуками або “нарочними” при полковому керівництві⁶.

2 козаки Городнянської сотні перебували “для писма в конюшенском заводе”. Перші державні господарства з розведення коней з’яви-

⁶ Приміром, козак Ізюмського полку Михайло Северинов служив писарчуком у місцевій полковій канцелярії [2, с. 18]. Цікаві дані щодо служби козаків у Бригадній та полкових канцеляріях “для письма” знаходимо в донесенні козака Мурахівської сотні Самійла Брежахи (Брижахина), поданому 12 жовтня 1762 р. на ім’я виконуючого обов’язки слобідського бригадира охтирського полковника Михайла Боярського [13, с. 45–46]. Тож, Самійло, козак з діда-прадіда, був записаний до реєстру Охтирського полку в 1760 р., але “вместо камандираций безотлучно состоял при полковой канцелярии сего 1762 году по генварь м[есяц]а, а во оном м[есяц]е – при командировании в Бригадную Слободских полков канцелярию для письма на двумесячной термин”, де знаходився вже восьмий місяць без жалування і за сумлінну службу одержав звання канцелярського писаря. Тому Самійло просив повідомити Охтирську полкову канцелярію про це його підвищення (“за отлучкою моею туда о том произведении в Ахтырской полковой канцелярии определения и по н[ы]не неизвестно, а состою в сотне Мураховской действительным козаком”) і надати уряд сотенного хорунжого. Проте, як бачимо з даного списку, це прохання лишалося незадоволим і на початку 1764 р.

Посада ж “нарочного” передбачала виконання різноманітних доручень полкового керівництва – доправити до Бригадної канцелярії документацію, чи передати якусь звістку до сотень, або ж викликати когось із сотенної старшини до полкового міста. Так, з документації 1762 р. дізнаємося, що з Харківської до Ізюмської та Сумської полкових канцелярій було надіслано документацію “с нарочними козаками Иваном Синициним да Пантелеймоном Рижим” [24, арк. 6], а з цієї ж установи “во все Харьковского полку сотні” – “через нарочного старшинского сына Михайли Тихоцкого” [22, Арк. 15]. Подібні згадки також: [21, Арк. 68 зв.; 22, Арк. 1, 2, 57; 23, Арк. 81; 2, с. 60, 129].

лися на Слобожанщині в другій половині XVII ст., а на середину XVIII ст. вони розташовувалися на території Ізюмського (м. Печеніги), Сумського (с. Василівка) та Охтирського (с. Микитівка) полків [17, с. 229–230].

7 козаків були “во взисканії доїмки” (“у висилки доїмки”), з них козак Яменської сотні Хрол Тарасенко – у Вольновському повіті. Як відомо, російський термін “доимка” позначав залишок якомсь платежу чи боргу, вчасно не виплаченого [18]. Тож, у даному випадку мова йде про дозбирання необхідних сум по різних зборам, що стягувалися зі слобожан [12, с. 302]. По-перше, козацькі підпомічники з 1733 р. були обкладені 10-копійковим збором “ради всяких казачьих нужд, тоєсть на исправление лошадыми, на порох, на пули и на прочия” [11, с. 159; 12, с. 136–137]. Зловживання з боку слобідської старшини саме цими коштами (поруч зі скаргами козаків) зіграли вирішальну роль у згаданому вище усуненні її представників від посад наприкінці 1763 р. [12, с. 476–477]. По-друге, з 1760 р. на тих же підпомічників було накладено збір розміром 40 коп, а на підданих (“владельческих малороссиян”) – 40 $\frac{3}{4}$ коп на утримання Слобідського гусарського полку [там само, с. 435–436]. Крім того, з підпомічників, підсусідків і підданих збирали ще “порції і рації” на утримання розквартированих на Слобожанщині армійських полків [11, с. 158]. Центром же згаданого Вольновського повіту було місто Вольний [19, с. 189–196]. Цю фортецю на р. Ворсклі було засновано в 1640 р. як один з укріплених пунктів Білгородської оборонної лінії на південно-західному прикордонні Московської держави [1, с. 53; 4, с. 104–105]. Під час скасування воєводського управління в слобідських містах протягом 1706–1708 рр. Вольний було повністю підпорядковано Охтирському полковому управлінню [6, с. 93]. Після ліквідації полково-сотенного устрою Слобожанщини зі створенням в 1780 р. Харківського намісництва “бывший город” Вольний “по неспособности” понизили до статусу села Богодухівського повіту [10, с. 25, 59–60, 108 та інш.].

Відати коштами, що надходили від згаданих вище зборів і збиралися при полковій канцелярії, мали два комісари-росіяни, які змінювалися щороку [12, с. 476–477]. Крім того, в полковій канцелярії скарбниками (“казначей”) служили два підпрапорних [11, с. 158]. До таких, напевно, належав підпрапорний і хорунжий Коломацької сотні Роман Поклонський, про якого у даному списку сказано – “в полковой канцелярії при камисарстві”. А 8 козаків охороняли кошти, які збери-

галися в Охтирській полковій канцелярії (“при денежной казне на карауле”).

3 козаки (Яменської і Олешанської сотень) знаходились у Сумському полку “для повірки душ”, а 2 козаки – “в Харьковском полку у висилки от владельцов ведомостей”. Тут, очевидно, йдеться про пов’язану зі збиранням “доїмок” перевірку складу підпомічників, підсусідків і підданих у Слобідських полках⁷.

8 козаків виключно з двох полкових сотень перебували “при строенні церкви” (“при каменной церкви”) в Охтирці. Мова йде про зведення в полковому центрі протягом 1753–1768 рр. поруч зі старим дерев’яним нового кам’яного Покровського храму за планом архітектора Бартоломео Растреллі [19, с. 14–15]⁸. Козак Першої полкової сотні (і представник місцевої купецької родини) Петро Самійлович Соляник був ктитором цього храму, що підтверджується і його послужним списком⁹.

⁷ Відповідно до іменного указу Катерини II Євдокиму Щербініну від 11 травня 1763 р. “Комісія про Слобідські полки” мала здійснити перепис українців, які мешкали в сусідніх зі Слобожанщиною російських губерніях і не платили подушного, та накласти на них подушне (“оклад”). Якщо подушне вже сполачувалося, то треба було “учинить поверку” ведомостей, поданих землевласниками про їхніх підданих, на предмет можливої “утайки” [12, с. 173–174]. Очевидно, щось подібне здійснювалося і в Слобідських полках.

⁸ У фонді Слобідсько-Української губернської канцелярії переховується справа, з якої дізнаємося, що 26 червня 1766 р. з цієї установи до підпорядкованих комісарств було розіслано спеціальний указ, “не същетца ль кто из мастеровых людей для изделия в городе Ахтырке в церкви Покровской по планам иконостаса”. Однак рапорти з Вільшанського, Липцівського, Салтівського і Мереф’янського комісарств були негативними [20].

⁹ “...з 753 [году – С. П.] при Ахтырской Покровской церкви, где Чудотворная Божия Матери икона у збору бываемых от подаяния доходов ктитором” [2, с. 402]. Про Петра Соляника відомо, що він народився близько 1714 р. у козацькій родині, а службу розпочав у 1734 р. і тоді ж брав участь у поході на Крим. Його страший брат Самійло теж служив козаком з 1733 р. Наприкінці 1764 р. їх обох було відставлено сотниками [там само; 26, Арк. 109]. Наприкінці XVIII ст. Соляники були відомою купецькою родиною Охтирки [17, с. 360]. В “Экономических примечаниях на Ахтырский уезд” 1785 р. згадуються хутір Гороховатий, який належав Петрові; “пустоши”

Нарешті, в джерелі згадано про те, що сотник Першої Колонтаївської сотні Максим Павлов знаходився “лейб-гвардії при господину подпорутчику Кановничину”. Напевно, цей сотник був ординарцем Петра Коновничина – батька генерала від інфантерії, одного з героїв російсько-французької війни 1812 р., війського міністра Петра Петровича Коновничина¹⁰.

Отже, список, що публікується, є важливим джерелом з історії слобідського козацтва напередодні ліквідації останнього. Слід наголосити, що на відміну від списків слобідської полкової старшини і сотників другої половини XVIII ст. (“Щорічних списків” 1757–1764 рр., двох “Іменних списків” 1765 р., відомостей 1766–1767 рр.) [ширше про ці джерела див.: 2; 15], переліки “сотенних урядників” і козаків – явище досить рідкісне. На сьогодні опубліковано лише відомості Ізюмського, Сумського та Харківського полків 1755 р. з даними щодо кількості та структури сотенних урядів і козаків, проте без зазначення персонального складу [8, с. 187–195]. Тому цінність даного списку зростає з огляду на вміщену в ньому ономастичну інформацію. Тим більше, що імена та прізвища у ньому, як правило, незросійщені.

* * *

При передачі тексту джерела ми користувалися науково-критичним методом відповідно до рекомендацій, розроблених В. Німчук [9, с. 23–24]. Титло, яке в тексті зустрічається тільки в слові “господин”, розкрито. Виносні вносено в рядок, явні описки виправлено без додаткових пояснень. Розділові знаки розставлено відповідно до норм сучасного українського правопису.

Рябовська, Тиховська і Моценська та хутір Соляниківський, які належали Самійлу, а також “пустош” Висока, що знаходилась у їхньому спільному володінні [28, с. 21–24, 43, 101, 103].

¹⁰ Майбутній легендарний генерал народився 28 вересня 1764 р. (ст. ст.) на Слобожанщині [5], де знаходилися родинні маєтності. Зокрема на кінець XVIII ст. його матері Ганні Єремівні належали с. Каплунівка в Богодухівському і млин Литовський в Охтирському повітах Харківського намісництва [10, с. 174; 17, с. 175, 248; 28, с. 53]. Каплунівка була осаджена у 1680-х рр. на землі, пожалуваній охтирському полковникові Івану Івановичу Перехрестову, після смерті якого в 1721 р. село успадкувала його дружина Єлизавета Степанівна, в дівоцтві Коновничина [6, с. 162, 178; 19, с. 241–243]. Швидше за все, що в цьому селі Петро Петрович Коновнин і народився.

З палеографічних особливостей документа варто відзначити, що його написано двома почерками: першим на арк. 2а–5, а другим – 5 зв.–26. Підсумкові дані щодо кількості внесених до списку осіб (від слів “А всего...” і до “1247”) написано тим же почерком, що й супровідний рапорт.

Джерела та література:

1. *Багалеї Д. И.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – Москва, 1887.
2. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / Передм., упоряд. *С. Потапенко*. – Київ, Харків, 2008.
3. *Журавльов Д. В.* Військова справа в Слобідських козацьких полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. / *Журавльов Денис Володимирович*. – Харків, 2003.
4. *Загоровский В. П.* Белгородская черта. – Воронеж, 1969.
5. Кановницин, Петр Петрович // Русский биографический словарь / Под ред. А. А. Половцова. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 8 (Кнаппе-Кюхельберг). – С. 108–111.
6. *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків, 2003.
7. *Маслійчук В. Л.* Щербінінська комісія та скасування слобідських полків 1762–1764 рр. // *Його ж.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX с. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – С. 141–156.
8. Матеріали для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии / [сост. *Д. И. Багалеї*]. – Харьков, 1890. – Т. 2.
9. *Німчук В. В.* Правила видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською мовою української редакції. – Частина 1. Проект. – К., 1995.
10. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / [упоряд. *В. О. Пірко, О. І. Гуржій* / ред. кол.: *П. С. Сохань* (відп. ред.), *В. А. Смолий, Ф. П. Шевченко, Г. В. Боряк*]. – К., 1991.
11. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 9.
12. ПСЗ. – Т. 16.
13. *Потапенко С.* Бригадна канцелярія Слобідських полків: особливості функціонування та штат службовців установи // Актуальні пробле-

ми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових статей учасників Третіх всеукраїнських драгоманівських наукових читань молодих істориків (12 березня 2010 р.). – 2010. – С. 42–48.

14. *Потапенко С.* Нові дані до історії діяльності “Комісії про Слобідські полки” 1762–1764 рр. // Київська старовина. – № 5–6. – 2009. – С. 200–208.

15. *Потапенко С. П.* Обліково-статистичні джерела з історії козацької старшини Слобідської України (1757–1767 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06. / *Потапенко Світлана Петрівна.* – К., 2009.

16. Сенатский архив. – Санкт-Петербург, 1909. – Т. 13.

17. *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв.– Харьков, 1964.

18. *Татищев В. Н.* Первая русская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.encyclopedia.ru/enc/lexicon/detail/1608/> (перевірено 03.09.10).

19. *Филарет [Гумилевский Д. Г.].* Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский // *Його ж.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Москва, 1857. – Отд. 3.

20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (*далі – ЦДАК У*). – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 146.

21. ЦДАК У. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 467.

22. ЦДАК У. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 594.

23. ЦДАК У. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 2.

24. ЦДАК У. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 5.

25. ЦДАК У. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 94.

26. ЦДАК У. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 95.

27. ЦДАК У. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 110.

28. Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г. / Под ред. *А. А. Парамонова.* – Харьков, 2008.

* * *

№ 1

1764 р, 17 лютого. – Охтирка. – Рапорт Охтирської полкової канцелярії до Бригадної канцелярії Слобідських полків про надсилання списку козаків полку

// арк. 2

Подан февраля 20 дня 1764 году¹¹.

№-м 265 в

¹¹ *Написано іншим почерком і чорнилом, ніж текст рапорту.*

Високородному і превосходителному господину генерал-маеору
Никите Василевичу Поскочину

Из Ахтирской полковой канцелярії

Репорт

В силі Вашого превосходительства ордера, хто іменно в полку Ахтирском сотники, і в команде їх состоящие походные чини, і козаки налицо или гді в отлучки, і кто іменно которую сотню перекомплектововал, учиня с присланных з сотень відомостей, іменной список посилаецца при сем.

За полковника калезской асесор Василей Струков¹²

Титулярний саветник Юря Козловский¹³

В должности полкового писаря канцелярист Андрій Кардашевский¹⁴

Февраля 17 дня

1764 году

Канцелярской писарь Василій Канаплин¹⁵

ЦДІАК У. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 2. Оригінал.

№ 2

1764 р., [17 лютого]¹⁶. – Охтирка. –

Список козаків Охтирського полку

// арк. 2а

Іменной список с показанием, хто іменно Ахтирского полку сотники, і в командех їх состоящие⁹ походные чини, і козаки налицо или гді отлучни, і кто іменно которую сотню перекомплектовувал, значит под сим		
	Число людей	
Ахтирской первой полковой сотні		
Сотник Николай Нахимов	1	
Сотенние урядники:		
атаман Василій Сушков	1	
асаул Михайло Благодеста	1	

¹² Власноручний підпис.

¹³ Власноручний підпис.

¹⁴ Власноручний підпис.

¹⁵ Власноручний підпис.

¹⁶ Відштовхуємося від датування супровідного рапорта.

⁹ "е" виправлено з іншої літери.

Козаки:		
Матвей Руженский	1	При строенні церкви
Осип Водяницкой	1	
Сава Савченко	1	
Іван Горбанос	1	
Петро Базалій	1	
Федор Тищенко	1	
Яким Михайленко	1	
Іван Власов	1	В Полше при могазеїнах
Марко Чорненский	1	
Іван Бойко	1	
Николай Хадануєв	1	
Яков Саміон	1	
Анисим Хацко	1	
Демян Плетінь ¹⁰	1	
Яков Колісник	1	
Фома Демченко	1	
Михайло Бондаренко	1	
// арк. 2а зв.		
Іван Масло	1	
Клим Масло	1	
Максим Руженский	1	
Іван Медяниченко	1	
Іван Топчей	1	На Української лінії
Іван Бондарєв	1	
Степан Каплун	1	На Української лінії
Остап Яценко	1	
Семен Сергієнко	1	
Григорій Лаврінєнко	1	
Данило Линник	1	
Трофим Шандиба	1	
Іван Гнетій	1	
Алексій Литвинко ¹¹	1	
Степан Богатир	1	

¹⁰ Можливе також прочитання: "Плетін".

¹¹ виправлено з "Литвинєнко".

Козма Криницький	1	
Іван Скляр	1	На Української лінії
Антон Жила	1	
Андрей Сахно	1	
Никита Коломієць	1	
Василь Бирюк	1	На Української лінії
Григорій Колесник	1	
Максим Дігтярик	1	В силі указов во уволненії
Манойло Криницький	1	
Іван Никоненко	1	В Полше
// арк. 3		
Ємельян Різниченко	1	
Іван Лиховенко	1	На Української лінії
Василь Клименко	1	При строєнні каменой церкви
Степан Павленко	1	
Іван Загнойко	1	
Роман Пирлик	1	
Федор Шведенько ¹²	1	
Григорій Гончаренко	1	
Григорій Мандич	1	
Григорій Сахно	1	
	Ітого	55 ¹³
Во оной команде перекомплектование чинил полковой асаул Андрей Смаковский.		
Первой полковой сотні		
Сотник Осип Карпов	1	
Подпрапорной і сотенной хорунжий Ігнат Филипович	1	
Асаул Іван Колодяжний	1	
Рядовие козаки:		
Самойло Колодяжний	1	

¹² “н” написано на місці витертого тексту. Можливе також прочитання “Шведенко”.

¹³ Другу “5” написано на місці витертого тексту.

Петро Слива	1	
Сидор Сич	1	При каменній церкві
Корній Малик	1	
Яким Дулскої	1	На лінії
Борис Седляр	1	
Корній Лябах	1	
// арк. 3 зв.		
Петро Кисель	1	
Конон Яременко	1	
Ємелян Бойко	1	
Семен Ватюков	1	
Павло Голець	1	
Василь Марченко	1	
Мирон Антюх	1	
Сергей Клименко ¹⁴	1	
Федор Касяненко	1	В Сумському полку в повірки душ
Данило Тихий	1	
Данило Кошель	1	
Яков Забашта	1	
Григорій Слива	1	На лінії
Максим Бондар	1	При каменній церкві
Павло Мисевра	1	
Павло Близнюк	1	
Филип Кабанець	1	
Петро Соляник	1	При каменній церкві в ктиторах
Мойсей Ставицький	1	
Никита Олейник	1	На лінії
Кондрат Шромко	1	В Сумському полку в повірки душ
Федор Макаренко	1	
Яков Кваша	1	
Степан Бондаренко	1	
Николай Шийка	1	

¹⁴ Буквосполучення “кл” виправлено з інших літер.

Никита Митко	1	
Петро Харченко	1	
Михайло Бабич	1	
Данило Шийка	1	На лінії
// арк. 4		
Яков Кваша	1	На лінії
Тимофій Сергієнко	1	
Алексій Пічка	1	
Іван Тертичний	1	На лінії
Семен Хмара ¹⁵	1	
Федор Ставицкий	1	
Мойсей Пластун	1	
Тихон Курочка	1	
Іван Верескун	1	
Яков Бондаренко	1	
Семен Ставицкий	1	
Андрей Харченко	1	
Григорій Бездрабинний	1	
Герасим Кахин	1	
Семен Козаренко	1	
Ітого	53	
В оной сотні перекомлектование чинил полковоий асаул Смаковський ¹⁶ .		
Ахтирской второй полковой сотні второй половини		
Сотник Іван Поготовка	1	
Походние чини:		
атаман Афанасей Макидонский	1	
правлящий асаулскую должность подпрапорной Іван Кобеляцкий	1	

¹⁵ “м” виправлено з іншої літери.

¹⁶ Це речення уписано меншими літерами. Мається на увазі полковий асаул Андрій Смаковський.

Козаки:		
Зіновий Бутко	1	
Алексій Ісаєнко	1	
Петро Волошин	1	
Степан Бодяк	1	На лінії
Степан Хорошун ¹⁷	1	
// арк. 4 зв. Іван Тищенко ¹⁸	1	На лінії
Матвій Будяк	1	
Іван Дзюба	1	При каменій церкві
Прокоп Семененко	1	На лінії
Никита Яковенко ¹⁹	1	
Іван Діденко	1	
Михайло Радченко	1	
Данило Білоус	1	
Роман Мандрика	1	При каменій церкві
Філіп Остапенко	1	
Семен Тараненко ²⁰	1	
Василь Скуба	1	На лінії
Яков Гнидевський	1	Для писма при полковій канцелярії
Іван Бабич	1	
Леонтій Кучерявий	1	
Лукян Ісаєнко	1	
Іван Задорожний	1	На лінії
Іван Анищенко	1	
Андрей Береговий	1	
Іван Кобзар ²¹	1	
Терентій Лоскот	1	
Роман Маслов ²²	1	На лінії
Іван Северинов	1	

¹⁷ “ш” виправлено з “ж”.

¹⁸ “т” виправлено з іншої літери.

¹⁹ Останню літеру виправлено з іншої.

²⁰ Літери “а” виправлено з інших.

²¹ Прізвище написано на місці витртого тексту.

²² Прізвище написано на місці витртого тексту.

Василь Шийка	1	На лінії
Дмитрій Колмик	1	
Яков Кучмай	1	На лінії
Михайло Повстяний	1	
Іван Куриленко	1	При каменній церкві
// арк. 5		
Анисим Голобородко	1	В Полше
Никита Білінник	1	
Іван Кулеба	1	В бегах
Василь Роскошний	1	
Іван Камисарев	1	
Клим Бурдун	1	Под караулом
Василь Клименко	1	
Степан Водяченко	1	На лінії
Гаврило Сизонов	1	
Сидор Яременко	1	
Сава Антонов	1	В Полше
Петр Татаров	1	
Ітого	47	
В оной сотні перекомлектование чинил полковою асаул Смаковский ²³ .		
Второй²⁴ полковою сотні		
Сотник Василий Андріевский	1	
Походніе чини:		
хорунжий Сидор Гречка	1	
есаул Василь Куцяй ²⁵	1	
Рядовіе козаки:		
Степан Дмитрюк	1	На лінії
Осип Щербань	1	На лінії
Петро Хилобок	1	
Яков Токар	1	
Яков Громак	1	
Іван Жаданов	1	

²³ Це речення уписано меншими літерами.

²⁴ “р” виправлено з іншої літери.

²⁵ Прізвище написано на місці витертого тексту.

Лаврентій Сердюков	1	
Карп Тарасенко	1	
// арк. 5 зв.		
Михайло Оландар	1	
Василь Тимошенко	1	
Іван Василенко	1	
Єфим Шепеля ²⁶	1	На лінії
Корній Белера	1	
Іван Лазоров	1	
Леонтій Коновал	1	
Мойсей Махотка	1	На лінії
Семен Журило	1	
Яков Солій	1	
Іван Яременко	1	
Леонтій Бараник	1	
Петро Денчик	1	
Максим Бараник	1	
Пилип Дяченко	1	
Николай Давиденко	1	
Павел Мазкун	1	
Демян Зуза	1	
Іван Яцюк	1	На лінії
Павел Седелник	1	
Іван Фененко	1	
Яков Лях	1	
Гаврило Кравченко	1	
Максим Овдеєнко	1	
Матвій Гордеєнко	1	
Михайло Катрич	1	При каменній церкві
Петро Загнойко	1	
// арк. 6		
Никита Сечкар	1	
Ігнат Кундеус	1	
Мартин Ткаченко	1	
Ітого	40	

²⁶ “я” виправлено з іншої літери.

В оной сотні перекомлектование чинил полковою асаул Єфим Зашаловский і сотник Новоселский ²⁷ .		
Котелевских сотень		
Первой команди		
Сотник Максим Павлов	1	Лейб-гвардії при господи-ну подпорутчику Канов-ницину
Сотенние урядники:		
подпрапорной і походной атаман Григорій Зашаловский	1	
асаул Лук'ян Заморей	1	
Рядовие козаки:		
Степан Тимошенко	1	
Лукян Зіновієв	1	
Тимофій Шевченко	1	
Козма Назарков	1	
Василь Грищенко	1	
Григорій Корость ²⁸	1	
Сава Лапенко	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на ординарції
Іван Демченко	1	
Григорій Лапенко	1	
// арк. 6 зв.		
Федор Никулин	1	
Федор Гришков	1	
Григорій Шахун	1	
Прокоп Шахун	1	На лінії
Григорій Деркачев	1	
Михайло Радченко	1	
Василь Ковпаков	1	
Никон Прасоленко	1	

²⁷ *Мається на увазі сотник Василь Новосельський.*

²⁸ *Можливе також прочитання "Корост".*

Василь Сахнов	1	
Василь Крупицкий	1	
Семен Кузенков	1	На лінії
Ємелян Лепій	1	
Федор Талалай	1	
Тимофій Ємець	1	
Василь Лукянов	1	
Іван Мінайлов	1	
Єремей Мінайлов	1	
Максим Приймін ²⁹	1	
Гаврило Бородаєв	1	В Полше при могазеїнах
Василь Романенко	1	На лінії
Іван Кулинич	1	
Василь Сидоренко	1	
Григорій Ключниченко	1	
Ілія Харченко	1	
Ілія Сидоренко	1	
Іван Білецький	1	На лінії
Іван Крючков	1	
Осип Пономаренко	1	На лінії
Афанасій Оздобин	1	
Михайло Вензик	1	На лінії
Сидор Дрижирук	1	
// арк. 7		
Іван Ковтун	1	
Яков Ковтун	1	
Андрей Єфименко	1	
Мойсей Кочин	1	
Григорій Грищенко	1	
Федор Минець	1	
	Ітого 48	
В оной сотні перекомлектование чинил полковой асаул Єфим Зашаловский.		

²⁹“М” виправлено з іншої літери.

Второй команды		
Сотник Василій Корнієв	1	
Сотенние урядники:		
хорунжий Федор Штанков	1	
асаул Григорій Радченков	1	
Рядовие козаки:		
Петр Король	1	
Степан Рожков	1	
Єфим Чернорук ³⁰	1	На лінії
Тимофій Бузаков	1	
Григорій Луговенко	1	
Кондрат Безсмертний	1	
Лукян Назаренков	1	
Антон Патока	1	На лінії
Назар Руденков	1	
Данило Гнилосиров	1	
Кондрат Руденкий	1	
Пантилимон Сердюков	1	
Іван Іванченков	1	На лінії
// арк. 7 зв.		
Іван Твердохлібов	1	
Григорій Гризидубов ³¹	1	На лінії
Іван Штанков	1	
Герасим Іванченков	1	
Ємелян Сердюков	1	
Мойсей Ковпаков	1	
Федор Кривуша	1	
Динис Товмай	1	
Григорій Понамарев	1	
Никита Голубов	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на карауле
Филип Бакумов	1	На лінії
Герасим Бакумов ³²	1	

³⁰ Прізвище написано на місці витртого тексту.

³¹ Прізвище написано на місці витртого тексту.

³² Ім'я та прізвище цього козака вписано меншими літерами (очевидно, було пропущено).

Кондрат Корость ³³	1	
Антон Кривенкой	1	
Василь Луценков	1	
Федор Салашний	1	На лінії
Пантилимон Михайленков	1	
Михайло Калачников	1	
Степан Ісаєнков	1	
Мойсей Гавриленков	1	
Григорій Даценков	1	
Трофим Гармашев	1	
Григорій Коросташовець	1	
Василь Безпалков	1	
Петро Подперязников	1	
Федор Мисоєска	1	На лінії
Іван Алефіренков ³⁴	1	
Федор Прядка	1	На лінії
Григорій Каплунов	1	
Трофим Деркачев	1	
Тимофій Фесак	1	На лінії
// арк. 8		
Мойсей Ляшенков	1	
	Ітого	48
В оной сотні перекомплектование чинил полковой асаул Єфим Зашаловский.		
Третої команди		
Сотник Филип Карпов	1	
Сотенние урядники:		
хорунжий Іван Дудка	1	
асаул Самойло Лучка	1	
Рядовие козаки:		
Федор Ревин	1	
Василь Бойко	1	

³³ *Можливе також прочитання “Корост”.*

³⁴ *“Алефір” написано на місці витертого тексту.*

Іван Андрущенко	1	
Семен Голобородко	1	
Трофим Голубничой	1	
Василь Бурковець	1	
Демян Науменко	1	
Василь Гнилосир	1	На лінії
Степан Бурковець	1	
Степан Дробязка	1	
Тимофій Пономаренко	1	
Герасим Мироненко	1	На лінії
Матвій Яценко	1	
Ігнат Карпун	1	
Степан Ряжка	1	
Афанасей Ясков	1	
Михайло Бурковець	1	
// арк. 8 зв.		
Яков Лазков	1	
Данило Деримарко	1	
Федор Литвиненко	1	На лінії
Василь Лазко	1	
Максим Сірик	1	
Іван Вензик	1	
Логин Кривобок	1	
Павел Голобородко	1	
Петро Лищенко	1	
Лаврін Деримарко	1	На лінії
Яков Скоропад	1	
Федор Талалай	1	
Лукян Лихвар	1	
Гаврило Триполець	1	
Кирило Лютенко	1	На лінії
Данило Шило	1	На лінії
Григорій Товмай	1	
Григорій Кондрагенко	1	
Андрей Литвиненко	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на карауле
Кирило Кодинець	1	
Григорій Шило	1	

Іван Цвентух	1	
Василь Усов	1	
Демян Дегтяренко	1	
Федор Носач	1	
Алексій Щамко	1	На лінії
Гаврило Гребенник	1	
Алексій Шкоденко	1	На лінії
Кондрат Ващенко	1	
Ітого	48	
В оной сотні перекомплектова- ние чинено полковими асаулами Андреєм Смаковским и Єфимом Зашаловским.		
// арк. 9 Четвертой команди		
Сотник Петр Парафієвский	1	На Української лінії
Сотенние урядники:		
атаман Василий Салашний	1	
асаул Ємелян Шулга	1	
Козаки:		
Павел Матюшенко	1	
Леонтій Шевченко	1	
Осип Гнилосир	1	
Федор Гнилосир	1	На лінії
Федор Перехов	1	
Григорій Коротич	1	
Сидор Ємець	1	
Ігнат Стародуб	1	
Самойло Салашний	1	
Дмитрий Мартиненко	1	
Андрей Петренко	1	
Григорій Кривоконев	1	
Максим Митков	1	
Іван Куценко	1	У его превосходительства господина генерал-маєора Поскочина на карауле
Федор Заєць	1	
Ємелян Шикало	1	

Іван Герасименко	1	
Зіновий Багрій	1	
Тимофій Карпенко	1	
Мирон Карноух	1	На лінії
Артем Старокожка	1	
Тихон Перебийносів	1	
Іван Шеремет	1	
Алексей Кошиков	1	
Іван Остапенко	1	
// арк. 9 зв.		
Семен Шеремет	1	На лінії
Козма Наливайко	1	
Степан Тупик ³⁵	1	
Прокоп Чухрай	1	
Кондрат Дрижорук	1	
Степан Лисянський ³⁶	1	
Алексей Лимар	1	
Федор Худолей	1	
Петро Карпенко	1	
Яков Слестін	1	
Федор Луговенко	1	
Данило Василенко	1	
Герасим Дудник	1	
Іван Шашко	1	
Остап Криса	1	На лінії
Євтихій Мохонко	1	
Демян Дугенський	1	
Григорій Сабадир	1	На лінії
Григорій Шашко	1	На лінії
Іван Величко ³⁷	1	
Роман Тимошенко	1	
Семен Дорогобід	1	На лінії
Ітого	49	

³⁵ Буквосполучення “пик” виправлено з інших літер.

³⁶ “н” виправлено з іншої літери.

³⁷ “к” виправлено з іншої літери.

В оной сотні перекомплектование чинили полковие асаули Андрей Смаковский і Єфим Зашаловский.		
// арк. 10 Рублевской сотні		
Сотник Петр Верцінський	1	
Урядники:		
хорунжий Тимофій Петренко	1	
атаман Федор Бондарев	1	
Рядовие козаки:		
Яков Щербань	1	На лінії
Прокоп Головач	1	
Іван Резник	1	На лінії
Филип Мойсеєнко	1	
Остап Мещанин	1	
Зіновий Голуб	1	
Герасим Усик	1	
Григорій Ведмедь	1	На лінії
Василий Белобровой	1	На лінії
Сидор Псар	1	
Григорій Стріляний	1	
Григорій Дорошенко	1	
Григорій Щербань	1	
Тимофій Протоков	1	
Іван Погрібняк	1	
Павло Бурнус	1	В Ахтирской полковой канцелярії при денежной казне на карауле
Яким Драбинка	1	
Андрей Коваленко	1	В Ахтирке на карауле
Остап Гармаш	1	
Іван Кошлатой	1	На лінії
Іван Карпенко	1	
// арк. 10 зв.		
Василь Бойко	1	
Василь Филенко	1	
Василь Филенко ³⁸	1	

³⁸ Так у тексті.

Єфим Шило	1	
Яким Дроздь	1	
Андрей Зуб	1	На лінії
Тарас Бойко	1	
Никифор Вакула	1	
Тихон Гриненко	1	
Ілько Галаган ³⁹	1	На лінії
Андрей Гармаш	1	
Павло Шило	1	
Дмитро Свиридов	1	
Кондрат М'яло	1	
Корній М'яло	1	
Степан Рубленко	1	
Григорій Сипко	1	
Степан Колябаба	1	
Маргин Качка	1	
Андрей Попова	1	На лінії
Петро Гаркавенко	1	
Кирило Лоза	1	
Роман Петренко	1	
Степан Перепелица	1	В його превосходительства господина генерал-маєора Поскочина на карауле
Алексій Сипко	1	
Семен Безубко	1	Там же на карауле
Наум Журило	1	
Іван Сироватка	1	
Никита Дігтяр	1	
Семен Назаренко	1	
Ітого	53 ⁴⁰	
В оной сотні перекомплектование чинил полковой асаул Єфим Зашаловский.		

³⁹ Буквосполучення “ала” написано на місці витртого тексту.

⁴⁰ “3” написано на місці витртого тексту.

// арк. 11 Калантаєвської сотні		
Прапорщик і сотник Филип Поклонской	1	
Походніє чини:		
атаман Сидор Павлюков	1	При его превосходительству господину генерал-маеору Поскочину на карауле
асаул Іван Голубичий	1	
Редовіє козаки:		
Артем Жаданов	1	
Павел Аветчин	1	
Іван Собко	1	На лінії
Степан Дегтяренко	1	
Василь Гришко	1	
Герасим Лесняк	1	
Кондрат Рябоконеь	1	
Василь Голубиченко	1	
Гаврило Филенко	1	
Федор Гавриленко	1	
Дмитрій Клочан	1	
Леонтій Стеценко	1	
Яков Соляной	1	
Федор Омелченко	1	
Іван Пахучий	1	
Федор Пурей	1	
Алексій Савченко	1	
Михайло Комар	1	
Ігнат Маслій	1	На лінії
Кондрат Журавка	1	
Прокофій Крамаренко	1	
Леонтій Лукашев	1	
Дементій Комар	1	
// арк. 11 зв.	1	
Никита Педченко		
Степан Безрук	1	
Іван Могилка	1	
Данило Юрченко	1	

Калина Гречка	1	В Полше при могазеїнах
Ігнат Костенко	1	
Ілія Бундур	1	
Лукуян Семененко ⁴¹	1	На лінії
Вакула Зарудний	1	
Петр Власенко	1	
Никита Борисенко	1	В Полше при могазеїнах
Василь Пушкаренко	1	
Ігнат Шило	1	
Корній Рубан	1	
Кирило Клочан	1	
Фома Ващенко	1	
Трофим Педорченко	1	
Тимофій Ткаченко	1	
Ярофей Коваленко	1	
Андрей Сурай	1	
Дмитрей Бораненко	1	В Полше при могазеїнах
Григорій Романенко	1	
Никита Коваленко	1	
Павло Кравченко	1	
Степан Риченко	1	На лінії
Ємеян Петриченко	1	
Єфим Каплюх	1	
Ітого	52	
В оной сотні перекомплектование чинил полковой асаул Єфим Зашаловский.		
// арк. 12 Краснокутской сотні		
Сотник Осип Іонин	1	
Подпрапорной і хорунжий Андрей Чаговець	1	
Подпрапорной і асаул Лукуян Миусов	1	
Рядовие козаки:		
Роман Лещенко	1	

⁴¹ “с” виправлено з іншої літери.

Іван Рарог	1	На лінії
Григорій Лозинський	1	
Данило Китченко	1	
Гаврило Китченко	1	
Ілія Карайкоза	1	
Семен Кабачний	1	В Пруском поході в хурлечах[?] ⁴²
Леонтій Солонецкий	1	На лінії
Трофим Костирко	1	
Ігнат Горпиченко	1	
Яков Кузуб	1	
Гаврило Ковалчук	1	
Федор Котляр	1	
Влас Іващенко	1	
Федор Скляр	1	
Осип Багозкий	1	На лінії
Михайло Коваленко	1	
Марко Яковенко	1	
Андрей Филенко	1	На лінії
Василь Кабан	1	
Динис Дубовик	1	
Сава Панчошний	1	
Петро Волошаненко	1	
Фома Горпиненко	1	
// арк. 12 зв.		
Яков Яремка	1	
Гаврило Скляренко	1	
Наум Колісник	1	
Никифор Полазун	1	
Аврам Щербань	1	
Іван Багрій	1	
Григорій Лучка	1	На лінії
Іван Мищенко	1	
Никита Ємець	1	
Захарей Овсяник	1	На лінії

⁴² *Можливе також прочитання “хурлечах”.*

Прокоп Куруб	1	
Роман Пискун	1	
Іван Бондарев	1	
Данило Барліт	1	
Максим Григоренко	1	
Іван Коломієць	1	
Ємелян Пузир	1	
Григорій Дубинка	1	
Яким Білик	1	
Роман Безверхий	1	
Павло Плахотник	1	
Василь Скляр	1	
Каленик Скляр	1	
Демян Омеляненко	1	В Полше при магазєїнах
Петро Авратин	1	На лінії
Артем Хлівник	1	
Клим Поважний	1	В его превосходительства
Демян Гайдук	1	господина генерал-маєора Поскочина на карауле
Петро Дмитрисв	1	
	Ітого	55 ⁴³
В оной сотні перекомплектование чинил полковой асаул Єфим За- шаловский.		
// арк. 13 Коломацкой сотні		
Сотник Василій Олховский	1	
Подпрапорной і сотенной хорун- жей Роман Поклонский	1	В полковой канцелярії при камисарстві
Подпрапорной і походной атаман Петро Вдовиця	1	
Козаки:		
Семен Панасенко	1	На лінії
Козма Талнянской	1	
Лаврін Хмель	1	
Григорій Сирота	1	

⁴³ Другу "5" виправлено з іншої цифри.

Андрей Пащенко	1	При его превосходительству господину генерал-маеору Поскочину на карауле
Алексей Слинко	1	На лінії
Андрей Ткаченко	1	
Петро Швець	1	
Іван Резуненко	1	
Григорій Криворучко	1	
Іван Бахмут	1	
Данило Іванченко	1	
Алексей Соловин	1	
Федор Сторожко	1	
Іван Євтушенко	1	
Омелян Пащенко	1	На лінії
Григорій Ілченко	1	
Іван Шолудко	1	
Дмитро Кісенко	1	
Трофим Повх	1	
Василь Бондар	1	
Євтух Сидоренко	1	
Семен Долгой	1	
Алексей Сороченской ⁴⁴	1	
// арк. 13 зв. Харитон Херувимской	1	
Василь Марющенко	1	В Полше при могазеїнах
Андрей Клименко	1	
Данило Мирочниченко	1	
Андрей Мирочниченко	1	
Василь Корсун ⁴⁵	1	
Максим Хмель	1	
Динис Бездетко	1	
Іван Вернигора	1	
Остап Филоненко	1	
Іван Танка	1	
Прокоп Ведмеденко	1	

⁴⁴ Останню “о” виправлено з “и”.

⁴⁵ Можливе також прочитання “Корсунь”.

Петро Москаленко	1	В Полше при могазеїнах
Герасим Бовтвина	1	
Іван Бездетко	1	
Яков Середа	1	
Тарас Яременко	1	
Павло Бондаренко	1	На лінії
Сидор Дубовий	1	
Ітого	45	
В оной сотні перекомплектование чинили полкової асаул Єфим Зашаловский и сотник Олховский ⁴⁶ .		
Високополской сотні		
Походной ⁴⁷ асаул Григорій Гаркавець	1	
Козаки:		
Андрей Щербань	1	На лінії
Алексій Белецкой ⁴⁸	1	
Василь Мищенко	1	
Михайло ⁴⁹ Лещенко	1	
Іван Твердой	1	
Єфим Братчик	1	
// арк. 14		
Василь Пилипов	1	
Тихон Дятло	1	
Андрей Козарев	1	
Андрей Киряков	1	
Василь Шаповалов	1	
Іван Безродной	1	
Степан Гарасименко	1	
Роман Перець	1	
Матвій Перемот	1	На лінії

⁴⁶ *Мається на увазі сотник Василь Ольховський.*

⁴⁷ *Текст наведено.*

⁴⁸ *“б” наведено.*

⁴⁹ *Буквосполучення “ми” виправлено з інших літер.*

Наум Шумейко	1	
Іван Масленов	1	
Ітого	18	
В оной сотні перекомплектование чинил полковой асаул Єфим Зашаловский.		
Городнянской сотні		
Сотник Федор Чупринов	1	На лінії
Походніе чини:		
атаман Леонтій Чаговець	1	
асаул Яков Пшонка	1	
Козаки:		
Федор Трикуш	1	
Антон Федоренко	1	
Николай Нагорний	1	
Степан Чаговець	1	
Мартин Рибалченко	1	
Василь Верзун	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на карауле
Іван Боженко	1	
Василь Єременко	1	
Яков Мех	1	
// арк. 14 зв.		
Іван Горошенский	1	
Федор Никитенко	1	
Кирило Руденко	1	
Єфим Чаговець	1	
Алексей Ломака	1	
Сергей Юхименко	1	
Ємелян Вавир ⁵⁰	1	Для писма в конюшенском заводе
Андрей Дмитренко	1	
Роман Темнохуд	1	
Осип Белаш	1	
Динис Яцюк	1	

⁵⁰ *Можливе також прочитання “Вавин”.*

Іван Момот	1	
Мойсей Бойко	1	
Каленик Марюхненко	1	
Роман Стрілець	1	
Тимофій Кохан	1	
Фома Гурко	1	
Наум Гавриш	1	
Іван Сливенко	1	
Никифор Скрипник	1	
Іван Резник	1	
Сидор Говтвянскої	1	
Семен Гриненко	1	
Мартин Бублик	1	
Василь Лях	1	
Остап Бабик ⁵¹	1	
Сава Лященко	1	
Гаврило Власенко	1	
Осип Величко	1	
Євтух Куля	1	При его превосходительству господину генерал-маеору ⁵² Поскочину на карауле
// арк. 15 Василь Калениченко	1	
Федор Лобода	1	
Пилип Лисенко	1	Причислен з сотні Никитовскої
Ілія Ямянский	1	
Юда Бодянский	1	
Никифор Бобрицкой	1	
Єфим Яхно	1	
Антон Ломан	1	
Петро Гриненко	1	
Козма Кляга	1	
Семен Попов	1	

⁵¹ *Можливе також прочитання “Бибик”.*

⁵² “Г” виправлено з іншої літери.

Яков Стрілець	1	
Ілія Оберемок	1	
Степан Момот	1	
Прокоп Копилець	1	В Полше при могазеїнах
Ітого	56 ⁵³	
В оной сотні перекомплектование чинили полковие асаули Смаковский и Зашаловский ⁵⁴ .		
Никитовской сотні		
Командующий сотник Іван Огронович ⁵⁵	1	
Урядник Осип Лагута	1	
Козаки:		
Василь Яценко	1	
Николай Сергієнко	1	
Дмитро Левченко	1	
Трофим Сидоренко	1	
Осип Василченко	1	
Кирило Нестеренко	1	
Алексій Солоха	1	
Філіп Колмик	1	
Клим Татарчук	1	На лінії
// арк.15 зв.		
Сава Стасенко	1	
Козма Касяненко	1	
Павло Турчин	1	
Никита Ручка	1	
Іван Галушка	1	На лінії
Василь Іщенко	1	
Алексій Булахов ⁵⁶	1	
Василь Михайленко	1	

⁵³ “6” виправлено з “5”.

⁵⁴ Це речення уписано меншими літерами.

⁵⁵ Це речення уписано меншими літерами.

⁵⁶ Буквосполучення “ов” виправлено з інших літер.

Василь Кийков	1	На лінії
Григорій Пустинник	1	
Федор Воронченко	1	При его превосходительству господину генерал-маеору Поскочину на карауле
Никифор Карабелской	1	
Демян Карпенко	1	
Кондрат Ничипоренко	1	
Алексій Гончаренко	1	
Сава Гавриш	1	
Мойсей Горбенко	1	
Семен Бутенко	1	
Ітого	28	
В оной сотні перекомплектowanie чинил полковою асаул Єфим Зашаловский.		
Сотні Мураховской		
Сотник Єфим Кременецкий	1	
Походной асаул Радион Савченков	1	
Козаки:		
Самойло Брежаха	1	
Іван Пушкар	1	На лінії
// арк. 16		
Кирило Малиць	1	
Іван Романенко	1	
Іван Келеберда	1	
Захарій Горбань	1	
Григорій Цовма	1	
Яков Тимченко	1	
Степан Северинов	1	
Максим Давидич	1	
Петро Медяник	1	
Петро Белаш	1	
Никон Гриценко	1	
Матвей Богомол	1	
Павло Подбузкой	1	
Прокоп Бандолет	1	

Прокоп Буцкий	1	
Самойло Савченко	1	
Іван Малченко	1	
Динис Тищенко	1	
Василь Кондратенко	1	
Семен Бедило	1	
Іван Вюник	1	На лінії
Матвій Яхно	1	
Никита Бабонской	1	
Яков Щербань	1	
Дмитро Филонов	1	
Іван Жовновач	1	В Полше при могазеїнах
Антон Солонинка	1	
Василь Гузенко	1	
// арк. 16 зв. Іван Меняйло	1	
Ємелян Івахненко	1	
Матвій Стороженко	1	
	Ітого 34 ⁵⁷	
В оной сотні перекомплектование чинил полковой асаул Єфим Зашаловский.		
Сенянской сотні		
Сотник Федор Богаєвский	1	
Походние чини:		
хорунжий Андрей Шарой	1	
атаман Петро Кнюхач	1	
Козаки:		
Никита Сердук	1	
Наум Шевченко	1	
Осип Ярошенко	1	
Алексій Матяшев	1	
Іван Ярошенко	1	
Іван Орлов	1	

⁵⁷ "4" виправлено з іншої цифри.

Федор Бойков	1	
Семен Турчин	1	На лінії
Федор Ярошенко	1	У висилки доїмки
Прокоп Коровнянскої	1	
Василь Шубенков	1	На лінії
Никита Гузоватий	1	
Максим Кнюхач	1	В Полше при магазейнах
Іван Гузеватой	1	
//арк. 17		
Єфим Белухин	1	
Тихон Кийков	1	
Сергій Василев	1	На лінії
Влас Рудий	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на карауле
Семен Усатой	1	
Василь Бездітко	1	
Осип Глитка	1	
Василь Лихота	1	
Іван Олховский	1	
Федор Григоренко	1	
Харитон Каряниченко	1	
Мартин Бездітко	1	
Никита Макаренко	1	
Пантелимон Острасев	1	В полковой канцелярії на ординарції
Давид Пащенко	1	
Ярема Колченко	1	
Тимофій Карнесв ⁵⁸	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на карауле
Андрей Мошенскої	1	
Іван Клочков	1	
Филип Гнидка	1	
Григорій Полтавець	1	

⁵⁸ “н” виправлено з іншої літери.

Сава Суботин	1	В Ахтирке при денежной казни на карауле
Іван Шуба	1	У висилки доїмки
Іван Дробнич	1	
Максим Євтушенко	1	На лінії
Борис Лавров	1	
Григорій Уманской ⁵⁹	1	
Козма Остапенко	1	
Тарас Малесенко	1	
Степан Гарбуз	1	
Данило Колісник	1	
Марко Кривонос	1	
// арк. 17 зв.		
Димид Ринза	1	
Прокоп Зеновской	1	На лінії
Осип Пашенко	1	
Корній Торяник	1	
Ітого	52	
В оной сотні перекомплектование чинил полковой асаул Єфим Зашаловский.		
Первой Богодуховской сотні		
Сотник Іван Боярский	1	
Походные чини:		
атаман Влас Рудевской	1	
асаул Никифор Шабалтас	1	
Рядовие козаки:		
В Богодухове⁶⁰		
Семен Бережной	1	
Степан Надиной	1	
Іван Сухянай	1	
Осип Кожушко	1	
Филип Домнич	1	

⁵⁹ Буквосполучення “кой” написано на місці витртого тексту.

⁶⁰ “В Богодухове” уписано меншими літерами (очевидно, було пропущено).

Василь Чубенко	1	
Павло Панченко	1	
Григорій Сластиюк	1	
Николай Луценко	1	
Василь Кириченко	1	
Филип Гарбуз	1	
Антон Пилипенко	1	
Калина Шигимага	1	
Яков Кириченко	1	
// арк. 18		
Данило Вензель	1	
Василь Киян	1	
Іван Пугач	1	
Герасим Шигимега	1	
Михайло Невірний	1	
Корней Руженской	1	
Тимофій Слепенской	1	
Андрей Фесян	1	
Антон Нежид	1	
Осип Бондаренко	1	
Іван Замниус	1	
Петро Бабенко	1	
Федор Чуйков	1	
Осип Скриник	1	
Іван Кибалник	1	
Тимофей Руденко	1	
Василь Кука	1	
Степан Терещенко	1	
Яким Коваль	1	
Василь Пасічник	1	
Григорій Вербицкой	1	
Яков Нечитайло	1	На лінії
Григорій Пилипенко	1	
Степан Тютюник	1	
Федор Щербак ⁶¹	1	
Ігнат Гарбуз	1	

⁶¹ “к” виправлено з іншої літери.

Антон Власенко	1	На лінії
Василь Назаренко	1	
Федор Змієвской	1	
Данило Дмитренко	1	
Петро Дзюбан	1	
// арк. 18 зв. Влас Голубничий	1	В Харьковском полку у висилки от владельцев ведомостей
Той же сотні села Павловки		
Іван Іващенко	1	
Андрей Дегтяренко	1	
Павло Никитенко	1	
Федор Ткач	1	
Карп Никитенко	1	
Євстафей Кулик	1	
Федор Церковной	1	
Ігнат Церковной	1	
Яков Кривошия ⁶²	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на карауле
Федор Сластюн	1	
Ітого	58	
В оной сотні перекомплектование чинил полковой асаул Єфим Зашаловский.		
Второй Богодуховской сотні		
Сотник Федор Карпов	1	
Походние чини:		
В Богодухове⁶³		
хорунжий Іван Лещенко	1	
асаул Андрей Бараник	1	
Рядовие козаки:		
Семен Дервянка	1	
Никифор Бабенко	1	

⁶² Так у тексті.

⁶³ “В Богодухове” уписано меншими літерами.

Євтифій Христенко	1	
Іван Белозоров	1	
Петро Мартиненко	1	
Павел Задорожний	1	
Никифор Гриненко	1	
// арк. 19	1	
Василь Дегтярев		
Григорій Шитоха	1	
Василь Торяник	1	
Семен Ярошенко	1	
Євстафій Була	1	
Леонтій Запара	1	
Артем Бондаренко	1	
Павло Закусний	1	
Никита Солов'єв	1	
Іван Стеценко	1	
Яким Алексенко	1	
Павло Грицаєв	1	
Федор Гуков	1	
Петр Юр'єв	1	
Данило Цапенко	1	
Сава Щуров	1	
Роман Губаренко	1	
Максим Лобунський	1	
Лаврен Змієвської	1	
Григорій Гунич	1	
Степан Саранча	1	В Харківському полку у висилки от владельцов ведомостей
Данило Гаражій	1	На лінії
Алексей Харченко	1	
Антон Марченко	1	
Прокоп Водяницької	1	
Роман Назаренко	1	
Федор Заріжкобила	1	
Іван Сіроштан	1	
Яким Цапенко	1	

Павло Булименко	1	
// арк. 19 зв.		
Нестор Пипченко	1	
Ігнат Кисіль	1	
Василь Тризна	1	
Ємелян Комлик	1	
Петро Мокроменко	1	
Семен Демяненко	1	
Василь Гирка	1	
Тимофей Шило	1	
Максим Лупейченко	1	
Алексей Усик	1	
Трофим Глущенко	1	
Андрей Тризна	1	
Никита Колмик	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на карауле
Яков Кучура	1	В Полше при могазеїнах
Петро Педченко	1	
Яков Демяненко	1	
Ітого	56	
В оной сотні перекомплектование чинил полковой асаул Єфим Зашаловский.		
Кириловской сотні		
Сотник Филип Власов	1	
Подпрапорной Іван Парафієвский	1	
Походни ⁶⁴ чини:		
хорунжий Николай Прийменко	1	
асаул Гордей Кобзарев	1	
Рядовие козаки:		
Ілія Козменко	1	
Трофим Михайленко	1	
Леонтій Кизенко	1	На лінії

⁶⁴ Так у тексті.

// арк. 20		
Матвій Михайленко	1	
Козма Мойсеєнко	1	
Филип Безкоровайной	1	
Роман Безкоровайной	1	
Антон Дегтярев	1	
Филип Лисенко	1	На лінії
Ігнат Кортсев	1	
Афанасій Боровий	1	На лінії
Іван Остренко	1	
Ємелян Обозненко	1	
Василь Мурченко ⁶⁵	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на карауле
Василь Боровой	1	
Антон Доля	1	На лінії
Іван Дяденко	1	
Дмитрій Бала	1	На лінії
Павел Горбанев ⁶⁶	1	
Василь Барака	1	
Михайло Лиман	1	
Константин Мартиненко	1	На лінії
Кирило Болотний	1	
Сергей Морока	1	
Самойло Осипенко	1	
Константин Луговий	1	
Леонтій Дмитренко	1	
Осип Стеценко	1	
Алексей Глущенко	1	
Яков Горбанець	1	На лінії
Антон Черидниченко	1	
Яким Шостаков	1	
Дмитрій Крамаренко	1	

⁶⁵ “ч” виправлено з “е”.

⁶⁶ Буквосполучення “го” виправлено з інших літер.

// арк. 20 зв.		
Трофим Котляренко	1	
Федор Шутковский	1	
Степан Герасименко	1	
Петро Дорошенко	1	
Пантелимон Доля	1	При его превосходительстве господине генерал-маеоре Поскочину на карауле
Яков Шевченко	1	На лінії
Єлефер Никитенко	1	
Кирило Лисенко	1	
Петро Олійник	1	
Захарий Поливаной	1	
Алексей Кичка	1	На лінії
Яков Лукашев	1	На лінії
Данило Волошин	1	
Терентій Бутенко	1	
Андрей Харченко	1	На лінії
Ілія Чумак	1	
Григорій Думенко	1	
Лукян Дудка	1	
Герасим Кравченко	1	
Дорофей Загулій	1	Во взисканії доїмки
Лаврін Приходько	1	На лінії
Григорій Софронов	1	Во взисканії доїмки
Конон Безкишкий	1	При его превосходительстве господине генерал-маеоре Поскочину на карауле
Касиян ⁶⁷ Савченко	1	
Василь Рябуха	1	Во взисканії доїмки
Федор Соседский	1	
Петро Яценко	1	
Михайло Трофименко	1	
// арк. 21		
Федор Фоменко	1	
Осип Троненко	1	

⁶⁷ “к” виправлено з іншої літери.

Кирило Шаповаленко	1	
Григорій Оніпченко ⁶⁸	1	
Ітого	68	
В оной сотні перекомплектование чинил сотник Степан Линіцький.		
Сотні Яменской		
Сотник Роман Єфимев	1	У повірки душ в Сумском полку
Урядник Кирило Хоруженков	1	
Рядовие козаки:		
Євтух Романенко	1	
Кондрат Корсун ⁶⁹	1	
Семен Бахметов	1	
Єфим Бондарев	1	
Никифор Стативка	1	На лінії
Гаврило Росв	1	
Димид Поготовка	1	
Хрол Тарасенко	1	В Волновском уезді для взивканія доїмки
Іван Калченко	1	
Филип Яковенко	1	На лінії
Федор Зубко	1	
Максим Коршун	1	
Павло Даценко	1	
Єфим Маляр	1	Для повірки душ в Сумском полку
Іван Обуховский	1	На лінії
Фома Стативка	1	
Кондрат Черниш	1	
Іван Семенов	1	
// арк. 21 зв.		
Федор Неласий	1	
Герасим Никитенко	1	На лінії
Давид Литвин	1	Для повірки душ в Сумском полку

⁶⁸ Першу "о" виправлено з іншої літери.

⁶⁹ Можливе також прочитання "Корсунь".

Кондрат Шкура	1	
Тимофей Назаров	1	На лінії
Анисим Корсун ⁷⁰	1	
Антон Коваленко	1	
Тимофій Стелмах	1	
Іван Ресникий	1	
Ітого	28	
В оной сотні перекомплектование чинил оной же сотник Степан Линіцкий.		
Алешанской сотні		
Сотник Лев Карпов	1	
Походные чини:		
хорунжий Сидор Борисенков	1	
есаул Федор Мартишков	1	На Української лінії
Рядовие козаки:		
Петро Гаряжий	1	
Алексій Галкин	1	
Филип Мищенко	1	На Української лінії
Федор Сулягин	1	
Іван Павловский	1	
Харитон Дігтярев	1	
Григорій Лихманов	1	
Кондрат Бондарев	1	На лінії
Кондрат Мизинка	1	На лінії
Іван Мокрохин	1	
//арк. 22		
Іван Павленков	1	
Леонтій Барданов	1	
Іван Шпаков	1	
Андрей Помазанов	1	
Іван Рубаков	1	
Степан Семегуков	1	При полкової канцелярії на караулі

⁷⁰ *Можливе також прочитання “Корсунь”.*

Семен Лихманов	1	
Григорій Шевцов	1	При полкової канцелярії на караул
Сидор Калашников	1	
Андрей Комишанский	1	
Алексей Куликов	1	
Михайло Кузменко	1	В Сумском полку для перевірки душ
Антон Романков	1	На лінії
Осип Крамаренко	1	
Степан Загребелний	1	На лінії
Никифор Пушкаренко	1	
Терентій Крамаренко ⁷¹	1	
Ітого	29	
В оной сотні перекомплектование чинил полкової асаул Андрей Смаковский.		
Белчанской сотні		
Сотник Іван Матюшинской	1	
Походніе чини:		
атаман Петро Бучной	1	
асаул Матвей Дубовик	1	
Рядовіе козаки:		
Андрей Іщенко	1	
Афанасій Бублик	1	
// арк. 22 зв.		
Сидор Далека ⁷²	1	
Григорій Опришко	1	
Петро Дяченко	1	
Алексей Тимченко	1	
Степан Нагорянский	1	
Григорій Коробейник	1	
Семен Яременко	1	
Осип Мищенко	1	

⁷¹ *Ім'я та прізвище цього козака уписано меншими літерами (очевидно, було пропущено).*

⁷² *Можливе також прочитання "Далекай".*

Роман Дараган	1	
Яким Костиря	1	
Семен Яременко	1	
Іван Затинайло ⁷³	1	
Никифор Голосной	1	
Іван Дубовик	1	
Роман Мисенко	1	
Динис Лапко	1	
Нестор Сирота	1	
Яков Кияшка	1	
Григорій Липовий	1	
Іван Рудой	1	
Семен Овечка	1	
Яков Бородай	1	
Мойсей Жабка	1	
Павло Годун	1	
Мартин Тетянечка	1	
Яков Жупия	1	
Мартин Малишка	1	
Іван Пердухай	1	
Радион Дудка	1	
Григорій Липовой	1	
// арк. 23		
Прокоп Максименко	1	На лінії
Іван Носуля	1	
Алексей Колибаба	1	
Іван Суседка	1	
Семен Левцук	1	
Василь Привозін	1	
Артем Величко	1	
Лукиян Петренко	1	
Яким Прикащик	1	
Остап ⁷⁴ Яценко	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на карауле

⁷³ Першу “а” наведено.

⁷⁴ Буквосполучення “ста” виправлено з інших літер.

Григорій Обужник	1	В полкової канцелярії на караулі в казни
Данило Служенко	1	
Іван Лобода	1	
Гаврило Буряка ⁷⁵	1	В Полще при магазейнах
Іван Онда	1	
Алексей Калинин ⁷⁶	1	
Іван Хоменко	1	
Никита Кашенко	1	
Кондрат Савченко	1	
Василь Мозуль	1	
Василь Рябко	1	
Ітого	56 ⁷⁷	
В оной сотні перекомплектование чинили сотники Іван Матюшинской і Лев Карпов.		
Первой Боровенской сотні		
Сотник Алексій Карпов	1	
Походные чини:		
подпрапорной и урядник Єфим Єфимев	1	
асаул Яков Сліпченко ⁷⁸	1	
// арк. 23 зв. Рядовие козаки:		
Трофим Харченко	1	На лінії
Антон Довженко	1	
Федор Ярмоленко	1	
Іван Кубашка	1	
Іван Лисенко	1	
Анисим Кунда	1	
Григорій Демяненко	1	На лінії
Михайло Мищенко	1	
Василь Калашник	1	
Іван Сукач	1	

⁷⁵ Можливе також прочитання “Бурякай”.

⁷⁶ Другу “н” виправлено з іншої літери.

⁷⁷ “6” виправлено з іншої цифри.

⁷⁸ Буквосполучення “пч” виправлено з “т”.

Петро Довженко	1	
Михайло Ємець	1	
Анисим Харченко ⁷⁹	1	
Семен Слизний	1	
Григорій Мироненко	1	
Михайло Шевченко	1	На лінії
Яков Харченко	1	
Іван Прінь ⁸⁰	1	На лінії
Іван Вовк	1	В его превосходительства господина генерал-маеора ⁸¹ Поскочина на карауле
Павло Ворона	1	
Артем Бей	1	На лінії
Яков Петруша	1	
Яким Бондарев	1	
Федор Коваль	1	На лінії
Лукян Кучмей	1	
Яков Будник	1	
Тимофей Будник	1	
Данило Будник	1	
Фома Примак	1	
Яков Ковалев	1	
Осип Яценко	1	
//арк. 24		
Іван Палулях	1	
Василь Колісник	1	
Ємелян Мирошник	1	
Фома Скочко	1	В его превосходительства господина генерал-маеора
Павло Ахременко	1	Поскочина на караулі
Іван Будник	1	
Никифор Гапоненко	1	На лінії
Демян Гуменник	1	

⁷⁹ *Ім'я та прізвище цього козака вписано меншими літерами (очевидно, було пропущено).*

⁸⁰ *Можливе також прочитання "Прін".*

⁸¹ *"н" виправлено з іншої літери.*

Сергей Савочка	1	
Козма Мищенко	1	
Семен Стовпівський ⁸²	1	
Харитон Липак	1	На лінії
Ігнат Тимченко	1	
Павло Башлосий	1	
Максим Сич	1	
Григорій Ведь	1	
Наум Баглик	1	В Полше при могазеїнах
Сава Романенко	1	
Данило Лискин	1	
Клим Скринка	1	На лінії
Яков Рябко	1	
Прокоп Діхтяренко	1	
Григорій Бруховецький	1	
Осип Федорка	1	
Андрей Довбня	1	
Іван Баглик	1	
Іван Соляник	1	
	Ітого	60
В оной сотні перекомплектование чинил сотник Степан Линіцький.		
//арк. 24 зв.		
Второй Боровенской сотні		
Сотник Василій Новоселский	1	
Походные чини:		
хорунжей Семен Кучмей	1	
асаул Тимофей Василенко	1	
Рядовие козаки:		
Сергей Бутрим	1	
Семен Сумець	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на ординарціі
Андрей Динисенко	1	
Алексей Луговець	1	

⁸² Буквосполучення “пів” виправлено з інших літер.

Василь Касяненко	1	
Мойсей Николенко	1	
Кирило Лобода	1	
Роман Антошко	1	
Самойло Давиденко	1	
Андрей Опара ⁸³	1	
Григорій Андреєнко	1	
Кондрат Мелник	1	
Андрей Мелник	1	
Мартин Сумець	1	
Іван Сич	1	На лінії
Григорій Омелченко	1	
Тимофей Дарабан	1	
Яков Мовчан	1	На лінії
Алексей Калесниченко	1	
Кондрат Дячок	1	
Козма Мяло	1	
Тимофей Коломієць	1	
Гордей Сененко	1	
Ілія Шаповал	1	
Мойсей Павличенко	1	
// арк. 25		
Петро Ходат	1	На лінії
Василь Різниченко	1	
Антон Гриненко	1	
Іван Буцкий	1	На лінії
Іван Мулай	1	
Данило Литвиненко	1	
Марко Дикун	1	
Гаврило Кириченко	1	
Прокоп Сечкар	1	
Павло Савон	1	В его превосходительства господина генерал-маєора Поскочина на карауле
Мирон Буденний	1	
Федор Гриценко	1	

⁸³ Другу "а" випралено з іншої літери.

Самойло Юрченко	1	
Павло Гапоненко	1	
Данило Петренко	1	
Василь Банька	1	
Сидор Мищенко	1	
Тимофей Гирман	1	В Полше при могазеїнах
Сергей Кутник	1	На лінії
Михайло Триполский	1	
Іван Плакся	1	
Іван Єресков	1	На лінії
Терентій Калениченко	1	
Павло Сіренко	1	
Іван Башлай	1	
Прокоп Німко	1	
Федор Різниченко	1	На лінії
Федор Коваленко	1	
Василь Праценко	1	
Динис Николенко	1	
Григорій Лавріненко	1	
Трофим Антошко	1	
Максим Стецук	1	
Ітого	60	
// арк. 25 зв. В оной сотні перекомплектование чинил сотник Василь Новоселский.		
Жигайловской сотні		
Сотник Іван Горлов	1	
Походние чини:		
атаман Іван Клець	1	
есаул Іван Леняк	1	На лінії
Рядовие козаки:		
Алексей Ігнатенко	1	
Сергей Федченко	1	
Гордей Шептун	1	

Семен Васиюков	1	
Василь Лебединской	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на карауле
Петро Лебединской	1	
Яков Ігнатенко	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на караулі
Григорій Шкобура	1	
Семен Єщенко	1	На лінії
Данило Левченко	1	
Марко Яценко	1	
Степан Осиченко	1	
Яков Сероштан	1	
Манойло Смешенко	1	На лінії
Ілія Клименко	1	
Федор Пишненко	1	В его превосходительства господина генерал-маеора Поскочина на карауле
Николай Вдовиченко	1	
Омелко Шулга	1	
Корней Іванченко	1	
Федор Литвиненко	1	
Онисим Панченко ⁸⁴	1	
Мирон Христенко	1	
Омелко Колодка	1	На лінії
Степан Губарев	1	
Василь Рябоконеv ⁸⁵	1	
Никон Рябоконеv ⁸⁶	1	
Никита Богасв	1	

⁸⁴ *Ім'я та прізвище цього козака вписано меншими літерами (очевидно, було пропущено).*

⁸⁵ *“б” та “е” виправлено з інших літер.*

⁸⁶ *Ім'я та прізвище цього козака вписано меншими літерами (очевидно, було пропущено).*

Максим Канцика	1	В его превосходительства господина генерал-маєора Поскочина на караулі
// арк. 26 Григорій Сизик	1	На лінії
Семен Садовод	1	
Андрей Крейдун	1	
Омелко Сушой	1	
Мартин Кириченко	1	На лінії
Михайло Кириченко	1	
Анисим Мазковой	1	
Пархом Смелих	1	На лінії
Олефір Чоста	1	
Прокоп Дейкало	1	
Єстратій Колесников	1	
Іван Лозовой	1	
Іван Манерка	1	
Степан Донченко	1	
Ігнат Костенко	1	
Петро Шелегеда	1	
Динис Гуменник	1	
Корней Гайдар	1	
Семен Сиволицкой	1	
Каленик Сподин	1	
Кирило Харченко	1	
Ітого В оной сотні перекомплектование чинил полковой асаул Андрей Смаковский.	51 ⁸⁷	

⁸⁷ “1” виправлено з іншої цифри.

А всего при сотенных командах:		
прапорщик	1	
сотников	24	
походних урядников і козаков	1247	

За полковника калезжской асесор Василий Струков⁸⁸
Титулярный советник Юря Козловский⁸⁹
Канцелярист Андрій Кардашевский⁹⁰
Канцелярской писарь Василий Канаплин⁹¹

ЦДІАК У. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 2а–2б зв. Оригінал.

⁸⁸ *Власноручний підпис.*

⁸⁹ *Власноручний підпис. На аркуші 27 (останньому у цій справі) вміщено запис: “Высокородному и превосходителному господину генер[ал]-маеору Никите Василевичу Поскочину”. Далі запис на два рядки, написаний іншим почерком: “Здесь же дело сыроватских жителей Глобы и Лазоренка с маеоршей Кандратьевой”. Нижче вміщено ще один запис цим же почерком: “Списки казакам и о службах полковников и судей нынешних”.*

⁹⁰ *Власноручний підпис.*

⁹¹ *Власноручний підпис.*

Світлана Потапенко (Київ, Україна). Список козаків Охтирського слобідського полку 1764 р.

Даною публікацією до широко наукового вжитку вводиться важливе джерело з історії слобідського козацтва. Окрім власне ономастичної інформації, документ уміщує дані стосовно структури і чисельності сотенної старшини, а також проливає світло на заходи імперської влади щодо Слобідських полків напередодні їхньої ліквідації.

Ключові слова: список, “перекомплектування”, слобідське козацтво.

Светлана Потапенко (Киев, Украина). Список казаков Ахтырского Слободского полка 1764 р.

В данной публикации в научное обращение вводится важный источник по истории слободского казачества. Документ содержит ономастическую информацию и данные касательно численности и структуры сотенной старшины, а также информирует о политике имперской власти в отношении Слободских казаческих полков накануне их ликвидации.

Ключевые слова: список, “перекомплектование”, слободское казачество.

Svitlana Potapenko. (*Kyiv, Ukraine*) **The Cossack's roll of Okhtyrka Sloboda regiment of 1764th**

The article first investigates an important source to the history of Sloboda Ukraine Cossacks. The document contains onomastic information. It also involves data concerning the number and the structure of lower Officials. The source informs about the governmental policy relative to Sloboda Ukraine Cossack regiments as well.

Key words: roll, "rerecruitment", Sloboda Ukraine Cossacks.

Володимир МІЛЬЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

930.2:94–058.229 (477.64) «17»

**Соціальна історія
запорозького козацтва
в спадщині польських
мемуаристів XVIII століття**

Здійснення аналітико-синтетичного джерелознавчого дослідження передбачає першочергове з'ясування історичних умов в яких відбулося продукування комплексу джерел за темою дослідження. Обов'язковою складовою цього дослідницького етапу є реконструкція соціокультурної ситуації і механізмів виникнення і функціонування джерел в досліджуваній період часу. Кінцевою ж його метою є визначення питання про те, завдяки чому й яким чином в реаліях означеного хронологічного простору змогла відбутися поява тих історичних джерел, які стали об'єктом нашого наукового дослідження.

Відповідно до визначених дослідницьких завдань необхідним є аналіз ситуацій, в яких відбувалися соціальні комунікації представників січової громади й носіїв запорозької традиції з контрагентами, що репрезентували інтереси різноманітних соціальних груп і держав регіону в XVIII ст. прямим слідством зазначених процесів стала поява сукупності наративних джерел.

Згідно зі ступенем інтегрованості авторів наративів до запорозької громади, їхньої адаптованості в цьому соціокультурному середовищі, та ставлення до неї, польські автори за місцем постійного мешкання та своєї військової служби були пов'язані з територією Вольностей та прилеглими до них українськими землями Речі Посполитої. Попри те, що вони були добре обізнані на запорозьких реаліях, однак генетично походили з не компліментарних соціальних груп – з польської шляхти та католицького духовенства Правобережної України. Через це, польські наративи відображають собою складні відносини соціальних кіл, до яких належали їх автори із запорозьким козацтвом упродовж другої половини XVIII ст. Ані походження мемуаристів, ані час, на якому

сфокусовано їх увагу, не є випадковими, оскільки центральною темою оповідей є гайдамацькі виправи січовиків на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої і протидія їм з боку місцевих магнатів і шляхти.

Серед представників місцевої феодальної верхівки, які були авторами текстів мемуарного жанру, в числі перших слід згадати князя Удалрика-Кшиштофа Радзівіла (*Udalryk Krzysztof Radziwiłł*, 1712–1770). Він належав до тієї гілки роду, яка користувалася гербом Тромби і був сином Миколая-Фаустина та Барабари Радзівілів. Найбільшим з володінь родини був Бердичів, який було отримано в якості приданого матері автора. Саме в цьому містечку й пройшла значна частина життя автора. За свідченнями сучасників Удалрик контрастуючи вирізнявся з-поміж решти своїх вельможних родичів: відверто нехтував світським товариством, з презирством ставився до неминучих у ньому інтриг та пліток, віддаючи перевагу читанню книжок та їх же написанню. Писав князь багато – твори з історії людства в цілому та окремих країн і народів, твори публіцистичні й моралізаторські. Втім, більша частина його спадщини залишилася непоміченою сучасниками. Виключення склали лише два рукописи: опис винайденної Радзівілом машини для очищення ставків від водоростей і невеликий щоденник, ведений ним у червні-липні 1749 р. під час участі в переслідуванні гайдамацьких ватаг в околицях Бердичева [18, с. 24–25].

Текст щоденника, – “*Dyaryjusz podjazdu mego na hajdamaków z Berdyczowa ekspedyjowanego roku Pańskiego 1749*” [5], було опубліковано лише кілька років тому польським дослідником П. Бореком [17, с. 321–330]. Його відрізняє достатньо сухий та лаконічний стиль записів, який є дещо неочікуваним для пера людини, схильної до белетристики. Втім, сам Радзівіл дає можливе пояснення цьому – вже на першій сторінці щоденника (запис від 25 червня) він вказує на те, що разом із іншими шляхтичами краю, на заклик регіментаря Української партії Слугоцького, він заступив під його начало для участі в переслідуванні гайдамаків у околицях Павлочів [17, с. 321]. Відтак, відрядження в очі самого князя було справою серйозною, такою, яке було службою *Ouczynie* та вимагало відповідного підходу в усьому – в тому числі й в характері ведення поденних нотаток.

Рис офіційного, службового стилю щоденнику надає і вставлення в нього текстів службових листів, якими обмінювався князь з іншими офіцерами Партії – тим же регіментарем Слугоцьким, полковником

Ждановським, капітаном волоської хоругви Штрибулом, ротмістром Ростворовським й ін. [17, с. 322, 324, 329], переказів допитів схоплених ватажників [17, с. 326], списків захоплених гайдамаків з вказівкою на приналежність до конкретних січових куренів [17, с. 328–329].

Втім, абсолютизувати ці, хоча й достатньо показові риси радзівілового щоденнику не варто – цей магнат був типовим “книжковим хробаком”, але ж ніяк не кадровим офіцером, участь в експедиції для нього носила разовий характер, тож не виключено, що він міг свідомо обрати такий спосіб ведення свого щоденника просто для того, щоб примірити на себе (бодай і всього на десять днів) роль справжнього вояка, “мисливця на гайдамаків”. Не можна відкидати й того, що це, також, було і виявом наукового стилю мислення, притаманного Радзівілу, намаганням подати матеріал якомога структуровано, з використанням бодай якихось першоджерел (ними виступили згадувані службові епістолярії, протоколи й ін.).

Вся інша інформація, вміщена в щоденнику та винесена “за дужки” псевдо-службової манери викладення, є цілком наративною, несе на собі відбиток неповторного авторського стилю: реалістично зображуються взаємовідносини запорожців із їх місцевими провідниками; викладаються міркування стосовно співвідношення “московського” та “польського” елементів у гайдамацьких загонах (на десять запорожців – лише два місцеві уродженці); описано суб’єктивні враження автора від побаченого та пережитого [17, с. 326–327].

До того ж самого часу – друга половина 1740-х років, відноситься тематичний уривок “*Wyprawa na hajdamaków*”, з більш об’ємних спогадів старости Симона Закревського (1720-і рр. – ?), які було майже синхронно опубліковано П. Кулішем [13–14] у перекладі російською, а також М. Грабовським у львівському часописі “*Dziennik literacki*” у 1857 р., мовою оригіналу [11] (пізніше цей фрагмент було використано Д. Мордовцевим у вигляді цитованого переказу російською [15] та републіковано Г. Мосцицьким [10]).

Стосовно постаті самого автора нам відомо тільки те, що сам він викладає у своїх мемуарах: він походив з шляхти Саноцького воєводства, де батько його мав у володінні невелике село; вбивши під час конфлікту свого сусіда-шляхтича, батько був змушений разом із дружиною і дітьми тікати на Польську Україну, й тут знайшов притулок і захист у свого рідного брата, який обіймав посаду ректора єзуїтської колегії у Вінниці. Завдяки підтримці впливового родичу йому (бать-

кові) вдалося отримати чин комісара Поберезького староства на Брацлавщині. На цій посаді він і зустрів свою смерть під час нападу на панський маєток гайдамацької ватаги (приблизно в 1743 р.) [10, с. 21].

Здавалося б, за таких обставин, коли автор пізніших спогадів втратив родителя через запорожців, його навряд чи можна було вважати неупередженим хронікером подій, однак сам він, цілком у дусі релігійного провіденціалізму свого часу та сприймав гайдамаків лише як зняряддя в руках Всевишнього, за допомогою якого той покарав батька за скоєне ним раніше смертовбивство [10, с. 21–22]. Відтак, Закревський хоча і сповнений антипатії до запорожців, однак вияв її не носить істеричного характеру – це видно як зі стилю написання ним своїх спогадів, так і з обраного ним сюжету. В його основі лежать цілком реальні події, свідком яких став молодий шляхтич, що служив у магнатів Любомирських – текст радше лежить у площині документалістики, аніж публіцистики.

У центрі оповіді – участь С.Закревського у штурмі гайдамацького табору, здійсненому панцирною волосською хоругвою і надвірною міліцією князів Любомирських у 1747 р. Обкладені з усіх боків і заперті в Кучманському лісі поблизу подільського містечка Красного¹, запорожці належали до загону відомого гайдамацького ватага Івана Чуприни. Полишаючи поза увагою суто батальну канву оповідання, зазначимо, що головну цінність складають замальовки побуту гайдамаків. У їх основі лежать як спостереження самого Закревського, так і свідчення отримані в процесі допитів захоплених у полон запорожців.

Безперечно цікавим є опис “характерництва” Чуприни – приписуваної гайдамацьким ватагам (і ефективно експлуатованої ними) риси, яка полягала в здатності до магічного впливу на оточуючий світ, а також у дарі передбачувати майбутнє [10, с. 27]. Вельми показовими є закарбовані в спогадах Закревського типажі полонених гайдамаків з індивідуальними стилями поведінки кожного: ось вмирає під нелюдськими тортурами старий січовик, який не промовив жодного

¹ Нині с. Красне Крижопільського району Вінницької області. Ліс отримав свою назву через близькість знаходження до Кучманського шляху – одного з відгалужень Чорного шляху, який починався від верхів'їв р. Інгулу, перетинав Південний Буг і йшов у західному напрямі до Бару (теж Вінницька область).

слова ляхам, а ось інший з них – зовсім молодий хлопець купує собі життя та подальшу долю (його обіцяють взяти до надвірної козацької служби Любомирських) ціною зради та виказом місця знаходження ще одного гайдамацького кошу [10, с. 28–29].

Відзначимо, що в цілому в спогадах С. Закревського досить відчутним є вплив літературної традиції романтизму, притаманної європейській літературі кінця XVIII ст. Відповідно до цього, сюжетна лінія оповіді, попри свою реалістичність, несе в собі чимало кліше і штамів, притаманних напрямку в цілому: присутні традиційні Злодії (звичайно ж, це гайдамаки), причому головний із них наділений паранормальними властивостями та пов'язаний з світом невидимого (силами зла); благородні Герої (автор у тому числі); Скарби (гайдамацька здобич), які переходять від злодіїв до героїв; прекрасні Дами (в ролі таких виступають кілька анонімних шляхтянок, яких звільняють захопивши гайдамацький табір); Злочин – кілька десятків замордованих козаками шляхтичів, уніатів і юдеїв, та Покарання – посаджені на палю та четвертовані гайдамаки, й т. п. [10, с. 26, 30–32].

Втім, сприймати спогади Закревського виключно як плід авторської фантазії і взрець літературного жанру, все ж таки, не приходиться, оскільки будь-який із задокументованих допитів запорожців-гайдамаків, часто міг би підказати аж декілька аналогічних, не менш драматичних (і головне правдивих) сюжетів.

Спогади ксьондза Єнджея Кітовича (*Jędrzej Kitowicz*, 1728–1804), написані на зламі XVIII – XIX ст., за своєю тематичною спрямованістю стоять в одному ряду з записками С.Закревського та щоденником У. Радзівіла, продовжують та, багато в чому, доповнюють їх [20]. Автор походив з родини неможливого мазовецького шляхтича, який тривалий час перебував у французькій службі: сам він народився в Парижі та перші двадцять років свого життя прожив у цій країні. Втративши батька, Єнджей повертається до Речі Посполитої та багато років поспіль служить “панцерним” у польських магнатів, у тому числі й на українських землях. Кітович брав активну участь у Барській конфедерації, а після поразки її основних сил, у 1772 р. приймає сан [19, с. III–VI].

Незадовго до смерті Кітович, який на той час вже був каноніком при єпископі у м. Калишу, створює свій “*Opis*”, який за його задумом мав не тільки дати читачеві-поляку уявлення про повсякденне життя в Речі Посполитій до її розділів, але й пробудити в ньому патріотичні

почуття. Окремий розділ його праці – “*O wojnie z Hajdamakami*” – являє собою цінне мемуарне джерело з соціальної історії запорозького козацтва. Тут, поза всяким сумнівом, маємо свідчення безпосереднього учасника збройних протистоянь 1750–1760-х років із гайдамацькими загонами – тільки колишній вояк, який довго носив гусарський ментік, перед тим як надіти священицьку сутану, міг з такими подробицями описати переваги тих чи інших видів вогнепальної зброї, що використовувалася під час кінної атаки, відзначити надзвичайну вправність запорожців у володінні списом у ближньому бою, або присвятити кілька абзаців описові того, на який бік краще чіпляти порохівницю [20, с. 36].

Втім, надзвичайну цінність запискам Кітовіча надає те, що він не зосереджується виключно на описові конкретних випадків своїх сутичок із гайдамацькими ватагами, але й, поміж усього іншого, проаналізувати соціальну базу, з якої підживлювалися січовики на Правобережжі, визначити специфіку функціонування соціальної мережі запорозьких симпатиків, наголосити на визначальній ролі саме запорожців в організації гайдамацтва. Великий ступінь деталей гайдамацького побуту, якими сповнено оповідь Кітовіча, наводить на думку про те, що в її основі може лежати інформація, отримана від самих запорожців – наприклад, від полонених.

Так, він наголошує на тому, що запорозьке гайдамацтво носило переважно здобичницький характер, і, в цілому, було позбавлене рис етнічного чи то релігійного конфлікту: вибір поляків чи євреїв у якості об’єкту нападу диктувався їх більшою заможністю; до складу ватаг залюбки приставала люмпенізована єврейська молодь, молоді шляхтичі з кримінальними схильностями й т. п. “непевний” елемент [20, с. 39]. Гайдамакування самих запорожців він трактує як необхідну умову отримання молодиками звання “товариша”, тобто справжнього січовика-лицаря. Отримана у ватажних походах здобич ставала для них запорукою просування соціальними щаблями – половина її віддавалася молодиками своєму наставнику, а той, в свою чергу, десятку частку отриманого передавав кошовому отаману [20, с. 40]. Статечні козаки-зимівчани, за твердженнями Є. Кітовіча, рідко коли особисто брали участь у гайдамакуванні, вдовольняючись утриманням у себе здобичників узимку (за частку здобичі) [20, с. 37–38].

У цілому, тексти створені авторами із числа польських шляхтичів, які були безпосередніми учасниками польсько-запорозької конфрон-

тації на Правобережжі в 1740–1760-х роках, відзначаються великим рівнем інформативності: відзначаючи те, що козаки-здобичники були гідними і небезпечними супротивниками, вони намагаються якомога повно та детально описати різноманітні аспекти гайдамацьких практик і соціальні витоки цього явища.

Окрему підгрупу серед наративів польського походження становлять спогади безпосередніх свідків подій літа 1768 р. на Правобережжі – Коліївщини. Трагічні події того часу справили настільки сильне враження на всіх, хто був хоч якось до них дотичний, що підштовхнули до занять мемуаристикою цілу плеяду авторів із свого кола.

Найбільш відомими з них є спогади дітей уманського губернатора Рафала Младановича старшої за віком дочки Вероніки (у заміжстві – Кребс) [12, 21] і молодшого сина Павла [8–9]. Безпосередні свідки подій в Умані, вони були врятовані під час різанини завдяки безпосередньому втручання І.Гонти. Як і слід було сподіватися, в центрі їх спогадів знаходиться фігура їх батька та червневі події 1768 р. узагалі, переказані крізь призму трагедії власної родини. Мемуари губернаторських дітей належать до найбільш часто використовуваних, не в останню чергу, саме завдяки своєму особистісному характеру. У цьому відношенні конкуренцію їм можуть скласти хіба що спогади ще одного поляка з Уманщини – Іренеуша Корчинського, що широко розповсюдилися в списках вже в перші роки після Коліївщини [2, 4].

Окрім свідків подій, які мали місце власне в Умані, свої свідчення, стосовно гайдамацьких виправ весни-літа 1768 р., полишили, також, і польські автори з інших міст. Наприклад, такими є “спогади” польського шляхтича з Правобережжя Ліпомана. Оскільки сам він не перебував у вирі подій, вони являють собою авторський переказ безпосередніх свідків Коліївщини, з числа місцевих поляків і євреїв, яким пощастило залишитися живими [22]. Соціальне походження авторів, при цьому, не обмежувалося тільки шляхтою, зокрема, серед записок маємо текст створений ченцем-тринітарієм, належним до католицького духовного ордену Пресвятої Трійці (*Ordo Sanctissimae Trinitatis*) з Брацлава – “*Wypadki wieknisty godne pamięci w Ukrainie roku...*” [6].

Характерною прикметою польських мемуарних наративів XVIII ст. слід вважати наявність не тільки прозових оповідей, але ж і віршованих хронік – жанру, поширеного в Речі Посполитій ще з XVI ст. Так, Уманські події червня 1768 р. відображені у анонімній поемі “*Krotkie*

opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej klęski w całej Ukraine a najszczególniej tyrańskiej rzezi w miescie Umaniu przez Maksyma Żelazniaka Zaporozca najpierwszego hersza za poduszczeniem Melchisedeka Jaworskiego ihumena Motrenins, naprzód zbuntowanego a potym przyłączeniem sie Gonty sotnika umanskiego zmocnionego na polskim i żydowskim narodzie roku 1768 dopelnionej j spraktykowanej, przez studenta szkół umanskich dla wiecznopomnej calemu swiatu pamięci zebrane j złożone wierszem” [3]. На сьогодні відомо кілька її списків, які зберігаються нині в рукописних зібраннях бібліотек Польщі [7]. Також, список поеми, який свого часу зберігався в рукописному відділі бібліотеки Оссолінських у Львові, було опубліковано І.Франком [16].

Спогади безпосередніх свідків й учасників подій Коліївщини 1768 р. з польського боку, представлені не тільки мемуарами які вийшли з-під пера їх самих, але й літературними обробками таких спогадів, написаними/записаними через кілька десятиріч – наприкінці XVIII й на початку XIX століття. Достатньо характерними в цьому відношенні є літературизований родинний переказ присвячений обороні Чорнобильського замку від гайдамацької ватаги під проводом Івана Бондаренка – *“Niezdoabytu zamek Czarnobylski, czyli przykladna wierność poddanych okazana jasnie wielmożnemu Mikołajowi Chodkiewiczowi staroście zmudzkiemu w czasie ukraińskiej haydamaczyzny, przez Jana Dalkiewiczza”* [1].

Автором, як це видно з назви, був один із онуків (доньчиних синів) Я.-М. Ходкевича – Ян Далкевич. Твір поширювався у списках серед нащадків Ходкевича, по родинних каналах, впродовж 1820–1840-х років.

На фоні “мартирологів”, викликаних до життя подіями 1768 р., він виглядає достатньо контрастно. В центрі оповідання знаходяться діяння польського магната Яна-Миколая Ходкевича (1738–1781)².

² Ходкевич Ян-Миколай народився у Гданську, у 1738 р., у достатньо родовитій шляхетській сім’ї; матір його ж взагалі походила з роду Сапегів. У 19-річному віці Ходкевич вступає на французьку військову службу, бере участь у Семилітній війні. Після виходу у відставку, з 1760 р. і до самої смерті мешкав у своєму маєтку в Чорнобилі. На початку 1760-х років особисто, на чолі загону надвірної міліції, переслідував гайдамацькі ватаги в околицях Кричева. В 1768 р. перетворив Чорнобильський замок на притулок втікачів – католиків, уніатів й іудеїв, – зі всієї Північної Київщини [22, с. 368–369].

Анти-героєм виступає гайдамацький ватаг Іван Бондаренко (? – 1768), особа цілком історична, який осаджує Чорнобильський замок і намагається, за уманським сценарієм М. Залізняка, підбурити частину його захисників (православних козаків) зрадити присязі й видати на розправу шляхту й юдеїв. Ті відмовляються (випадок поодинокий), не в останню чергу, з поваги до чеснот свого пана – Я.-М. Ходкевича, розбивають бондаренкову ватагу, а його самого страчують. Саме така “*przykładna wierność*” (взірцева вірність) стала підставою для того щоб увічнити її у спогадах [1, арк. 50–53, 55–60, 65–67].

У цілому, єдине соціальне коло, з якого походили всі автори зазначених польських наративів досліджуваного часу (після 1768 р.), споріднені, до того ж, єдністю пережитого, а звідси й спільним психологічним травматизмом, спричинилося тому, що вони всі без виключення демонізують колективний образ запорозького козацтва. Запорожці постають не тільки головними ініціаторами організації гайдамацтва як такого (що, зрештою, відповідало реаліям), але й ексклюзивними натхненниками всіх нелюдських діянь, які тільки мали місце. Реалізовані в письмовій формі комплекси жертв насильства позбавляють оповіді будь-скільки тверезого погляду на мотивацію запорозької гайдамаччини, яку ми можемо відшукати в текстах авторства того ж С. Закревського чи Є. Кітовича.

Таким чином, підсумовуючи, ми можемо зробити висновок стосовно того, що автори польського табору переважно репрезентовані вихідцями з шляхетської верстви Польської України, які постійно зіткалися з запорожцями-гайдамаками, були гарно обізнані на їх звичаях і практиках – С. Закревський, У. Радзівіл, Я. Ліпоман, Є. Кітович та ін. Мотивацією створення мемуарних текстів – переважно спогадів та щоденників, польськими авторами була, з одного боку, потреба в автоглюорифікації себе як борців із запорозькою гайдамачиною, з іншого ж вони мали слугувати своєрідними мартирологами жертвам “козацького свавілля” (особливо це стосується текстів, викликаних до життя подіями 1768 р.). У цілому ж, саме для представників даної групи авторів характерною рисою є як найбільша упередженість в оцінках запорожців, так і найкраща обізнаність стосовно реалій соціального устрою Запорожжя XVIII ст.

Джерела і література:

1. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (BCz), rps. 3580–I.
2. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (BPAN Kórnik), rps. 1140.
3. BPAN Kórnik, rps. 1677.
4. BPAN Kórnik, rps. 1877.
5. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (BPAN Kraków), rps. 2812.
6. Biblioteka Jagellońska w Krakowie (BJ), rps. 4504.
7. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BOs), rps. 266–II.
8. Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (BR), rps. 250.
9. Rzeź humańska czyli historia rewolucyi zrobionej przez Żaliźniaka i Gontę // *Z dziejów hajdamaczyzny. / Część I. Z przedmową Henryka Moscickiego.* – Warszawa–Kraków, 1905 – S. 105–151.
10. Wyprawa na hajdamaków // *Z dziejów hajdamaczyzny. / Część I. Z przedmową Henryka Moscickiego.* – Warszawa–Kraków, 1905. – S. 15–32.
11. Wyprawa na hajdamaków: z pamiętników p. starosty Zakrzewskiego // *Dziennik literacki.* – 1857. – T. 2. – S. 1086–1107.
12. *Кребс В.* Уманская резня. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1879.
13. *Кулиш П.А.* Записки о южной Руси. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 07–141.
14. *Кулиш П.А.* Рассказ современника-поляка [Симона Закревского] о походах против гайдамак // *Русская беседа.* – 1856. – № 4. – С. 68–101.
15. *Мордовцев Д.Л.* Гайдамачина: историческая монография в двух частях / *Собрание сочинений Д.Л.Мордовцева.* – Т. XXVI–XXVII. – Спб.: Издание Н.Ф.Мертца, 1902. – С. 61–70.
16. *Франко І.* Матеріяли до історії Колиївшини. Польська поема про уманську різню // *Записки наукового товариства імені Шевченка.* – Т. 62. – Львів, 1904. – С. 1–40.
17. *Borek P.* Od Piławiec do Humania. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005.
18. *Górzynski S., Grala J., Pinkowski W., Urbaniak U., Zielińska T.* Radziwiłłowie herbu Trąby. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1996.
19. *Janik M.* O życiu księdza Kitowicza // *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III.* – Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki wydawniczej, 1925. – S. III–VI.
20. *Kitowicz J.* Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III // *Biblioteka Macierzy Polskiej.* – № 114: *Z dawnych pamiętników opisów*

obyczajowych i powiesci. – Lwów: Nakładem Macierzy Polskiej, 1920. – S. 28–40.

21. *Krebsowa z Mładanowiczów W.* Opis rzezi humańskiej. – Poznań, 1840.

22. *Lippoman J.* Bunt Żeleźniaka i Gonty 1768 r. w Ukrainie wynikły i krwawe jego skutki // *Rusałka*. – 1842. – S. 195–262.

23. *Polski Słownik Biograficzny*. – T. III. – Krakow, 1937. – S. 68–369.

Володимир Мільчев (*Запоріжжя, Україна*). **Соціальна історія запорозького козацтва в спадщині польських мемуаристів XVIII століття**

У статті, на основі аналізу представницької кількості нарративних джерел із архівних і бібліотечних зібрань Польщі, було розглянуто специфіку висвітлення окремих аспектів соціальної історії запорозького козацтва в мемуарній спадщині представників польської шляхти. Здійснено аналіз обставин створення щоденників, спогадів і записок окремими польськими авторами впродовж XVIII ст. Запропоновано висновок щодо рівня інформативності даного виду джерел для проведення історичних реконструкцій з соціальної історії запорозького козацтва.

Ключові слова: мемуаристика, запорозьке козацтво, гайдамаки, нарративні джерела

Владимир Мильчев (*Запорожье, Украина*). **Социальная история запорожского казачества в наследии польских мемуаристов XVIII века**

В статье, на основе анализа представительского количества нарративных источников из архивных и библиотечных собраний Польши, была рассмотрена специфика освещения отдельных аспектов социальной истории запорожского казачества в мемуарном наследии представителей польской шляхты. Осуществлен анализ обстоятельств создания дневников, воспоминаний и записок отдельными польскими авторами на протяжении XVIII в. Предложен вывод относительно уровня информативности данного вида источников при проведении исторических реконструкций по социальной истории запорожского казачества.

Ключевые слова: мемуаристка, запорожское казачество, гайдамаки, нарративные источники

Volodymyr Mil'chev (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Social history of Zaporozhian Cossacks in the legacy of the Polish memorialists of XVIII age**

The specific of coverage of separate social history of Zaporozhian Cossacks aspects in the memoir legacy of representatives of the Polish gentry was considered in the article, on the basis of analysis of representative amount

of narrative sources from the archived and library collections of Poland. The analysis of circumstances of diaries, flashbacks and messages creation by the separate Polish authors during the XVIII ct was carried out. A conclusion is offered in relation to the level of informing of this type of sources during conducting of historical reconstructions of Zaporozhian Cossacks` social history.

Keywords: memorialist, Zaporozhian Cossacks, haydamaks, narrative sources.

Віталій ГОРОБЕЦЬ
(Київ, Україна)

УДК 271.2-29(051) (477.53):"1734-1755"

Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі

В українській історіографії проблема правового забезпечення торгівлі Війська Запорозького Низового періоду Нової Січі (1734–1775) не була об'єктом спеціального дослідження. Втім, ряд дослідників тією чи іншою мірою звертались до цієї теми в рамках своїх досліджень, що стосувались або історії Нової Січі, або окремих проблем історії України XVIII ст.

А. Скальковський вперше в історіографії спробував оцінити торговельні процеси в юридичній площині. Особливо цінним в його праці "Історія Нової Січі" є аналіз правового регулювання південного напрямку торгівлі: між Росією та Туреччиною, та в більш вузькому діапазоні – між Запоріжжям та Кримом [32]. В центрі наукових інтересів М. Тищенка також знаходився південний вектор української торгівлі. Однак свою увагу дослідник зосередив на аналізі форпостного, митного та карантинного контролю на території Лівобережної України та Вольностей Війська Запорозького при здійсненні закордонної торгівлі [36]. М. Тищенко також довів, що жорсткі адміністративні заходи російської влади які полягали в штучному коригуванні товаропотоків здійснювались з метою посилення торговельних оборотів північноросійських портів, а також максимального зосередження у своїх руках фіскальних органів на підвладних українських землях [35]. І. Джиджора спробував дати загальну оцінку економічній політиці російського уряду стосовно України. Дослідник сформулював продуктивну тезу про те, що в економічній діяльності імперії домінували ідеї пізнього меркантилізму [24]. Окремі узагальнення М. Слабченка стосовно законодавчого забезпечення грошового обігу на Запоріжжі та подолання перманентних грошових криз на Січі [33] були творчо

використані в даній статті. У ґрунтовній передмові до археографічної публікації, присвяченої формуванню митної мережі на півдні України в останній чверті XVIII–XIX ст. Ю. Головка детально проаналізувала основні етапи зародження, уніфікації та централізації митної системи. Дослідниця звернула увагу і на правову сторону цього процесу та його вплив на закордонну торгівлю [23]. Окремих аспектів правових засад торгівлі Війська Запорозького Низового торкалися у своїх працях С. Соловйов [34], В. Голобуцький [21], Є. Дружиніна [26], О. Єфіменко [27].

Джерельну базу даного дослідження складають неопубліковані матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві [1–7] та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України [8–10]. Серед опублікованих джерел центральне місце займає законодавство Російської імперії, представлене в корпусному виданні – Полное собрание законов Российской империи [11–14]. Доповнюють джерельну базу відповідні томи монументального видання – Архіву Коша Нової Запорозької Січі [16–19], а також публікації та обширні цитування джерел, здійснені А. Скальковським [32], О. Андрієвським [20] та Д. Яворницьким [37].

Після зруйнування Чортомлицької (Старої) Січі упродовж 1711–1734 рр. запорозьке козацтво перебувало під протекцією Кримського ханства. В 1733 р. внаслідок відповідних переговорів запорожцям було надано жалувану грамоту імператриці Анни Іоанівни з дозволом повернутися на колишні місця. Умови нового політичного статусу включали Військо Запорозьке Низове в юридичне поле російського законодавства.

Одними з перших правових актів, які визначали умови запорозької торгівлі були мирні договори 1739 р., що підсумовували результати російсько-турецької війни 1734–1738 рр. Мирний трактат, укладений в Білгороді 18 вересня 1739 р. [11, 899–905] і ратифікований в грудні того ж року, був ще доповнений при посередництві французького посланця Маркіза де Вільневе угодою в Нісі 3 жовтня [11, 986–988] й остаточно затверджений в Константинополі 28 грудня 1739 р. [32, 280] Третя стаття мирного договору, крім іншого, визначала, що Росія не матиме флоту на Чорному та Азовському морях. Дев'ята стаття стверджувала, що торгівля між Російською та Османською імперіями буде вільною, але російські піддані зможуть займатися нею на Чорному морі не інакше, як через турецькі кораблі [11, 900–902].

Подальший розвиток торгових стосунків між Російською та Османською імперіями знайшов у окремих пунктах Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р., згідно з яким Росія отримала фортеці Керч, Кінбурн та Єнікале, в яких через два роки були відкриті митні застави (ст. 3, 18 та 19), передбачалося вільне торгове судноплавство та прохід через чорноморські протоки, гарантії безпеки купецтву Російської імперії на турецьких землях, поширення на російських підданих французьких та англійських торгових капітуляцій (ст. 11). Договір не розкривав зміст цих документів, лише підкреслював, що вони входять у договір у повному обсязі. Капітуляції передбачали 3% мито з імпорту та експорту, звільнення від додаткових та повторних митних стягнень, вільне пересування купецтва та вільну торгівлю, захист майнових прав власників суден та товарів, право Російської імперії на власний розсуд надавати державний прапор суднам інших країн. [26, 349–359] Особливість функціонального призначення мирних договорів полягає в тому, що даний вид юридичних документів як правило торкається питань торгівлі лише побіжно, на відміну від торгових трактатів між державами, де дана проблематика домінує.

Але фактично майже 35 років, до Кючук-Кайнарджийського миру російська торгівля з Османською імперією велася через Запоріжжя. Невипадково російські урядовці після утворення Новоросійської губернії у 1764 р., до якої увійшла значна частина земель Війська Запорозького Низового, клопоталися про посилення державного контролю над торгівлею у південному напрямку, шляхом проведення відповідних юридичних рішень. 25 травня 1764 р. в Сенат надійшов проект графа Б.Х. Мініха і генерал-поручика О.П. Мельгунова про організацію в Новоросійській губернії мережі із восьми митниць: двох старих – Кременчуцької і Переволочанської та шести нових.

Головною метою проекту Мельгунова та Мініха було взяти під контроль запорозьку торгівлю. Автономний статус Запоріжжя позбавляв можливості уряду належним чином контролювати пересування купців, особливо в сусідні держави. Урядовці підкреслювали що запорожці “под видом собственной нужды чрез Малую Росію множество разныхъ товаровъ [перевозять – В. Г.], и оными производят в Крым, Польшу, Турцію великіе торги”. І хоча Сенатом було суворо заборонено продавати товари без сплаченого митного збору (обов’язок слідувати за цим був покладений на кошового отамана і старшину),

“однако ж они [козаки – В. Г.] весьма часто Кошевому Атаману не имеют послушание, и того уповать не можно чтобы Запорожский Атаманъ учинилъ въ томъ хотя малое запрещеніе” [14, 768–775]. Більше того, нерідко і сам кошовий та запорозька старшина, як зазначали урядовці, “не меніе другихъ безошлиннымъ торгомъ пользуются” й завозять іноземні товари, не сплачуючи мита. [Там само]

В доповіді також йшлося про велике значення о. Хортиці, оскільки він “способенъ для купецкого порту”. І хоча Росія не могла мати чорноморського флоту, “сами турки и татара, вместо Сечи, могли бы к тому порту на своихъ судахъ товары привозить, или у нихъ наши купцы, нанимая суда, товары получать” [Там само].

У своїй основі проект Мельгунова та Мініха, за винятком влаштування на Хортиці великого порту, був реалізований. Хоча турецькі кораблі й справді нерідко заходили в Дніпро з метою торгівлі. Так, у протоколі допиту козака Пластунівського куреня Василя Черненка від 28 квітня 1748 р. при з’ясуванні обставин крадіжки коней у бахчисарайського татарина Гасана виявилось, що два тижні назад, коли “Днепром от Ачакова к Сечи шло судно с виномъ”, обвинувачений Черненко “съ своими товарищами на то судно ездили лоткою и на оном за денги пили вино” [17, 291]. Збереглися свідчення, що й кримські жителі по Дніпру вирушали в Січ для торгівлі. У 1740 р. кримський підданий Ісень Алі скаржився кошовому про те, що вночі на нього напали запорозьці і пограбували везений човном на продаж товар, але “точию никакой справедливости не учинено” [16, 231].

Враховуючи монополію Османської імперії на Чорному морі, прохід кораблів до Запорізької Січі суворо регламентувався. Очаківський паша за погодженням із кримським ханом Крим-Гіреєм не дозволяли турецьким суднам прямо йти на Запоріжжя, а вимагали перевантажуватись на човни і вже на них доходити до Січі, отримавши попередньо ярлик¹ на вільний пропуск. Крім того, хан, бажаючи мати на своєму боці яничар-агу, часто віддавав йому на відкуп митницю в Гезлеві, а тоді вимагав, щоб кожне судно, як російське, що йшло в Очаків для перевантаження на турецькі судна, так і грецьке, пере-

¹ Ярлик (в документах часто “єрлик”) – різновид засвідчувальної документації митних установ, дозвіл на перетин кордону або перевезення товару через кордон, що вміщував інформацію про товар, сплачене мито, наявні тавра і печатки.

тнувши Чорне море, спершу вивантажились, а далі плвли до Гезлева для сплати мита [32, 164–164].

В юридичній площині подібні перепони для торгівлі йшли всупереч мирним трактатам, підписаними між російською і турецькою сторонами. В Білгороді та Нісі. Про те, що вказані заходи контролю над торговельними суднами були не вигідні для запорозької торгівлі свідчить обширне листування кошового Григорія Федорова з кримським ханом Крим-Гіреєм та очаківським сераскіром [18, 428–430, 430–431, 449–451].

Якщо у торгівлі, що велася водним дніпровським шляхом кримський хан мав певні прерогативи, то в системі сухопутної торгівлі, особливо в соляній сфері, Крим був у залежності від Запоріжжя, влада якого могла і не пропустити ватаг, що приходили з Правобережжя і гетьманської України по сіль, через свою територію [35, 6]. За розпорядженням Коша для купців та чумаків влаштовувались перевози і мости не тільки в межах Вольностей, але й в кримських володіннях, надавалися провідники і воєнний конвой для захисту від ногайців [27, 351].

Незважаючи на формальну відмову Коша ханським відкупникам соляних озер пропускати до них ватаги, що йдуть по сіль, Крим-Гірей свого розпорядження не відмінив. Однак клопотання уповноважених від російського уряду, що перебували при ханському дворі для заступництва російських підданих – поручики Нікіфоров та Неведомський доклали стільки зусиль, що наступник Крим-Гірея – Селім-Гірей у квітні 1765 р. цей обтяжливий для торгівлі засіб відмінив, про що в Запорізьку Січ наступного року було надіслано відповідний фірман султана Мустафи III [32, 166].

В своїй економічній політиці російська влада намагалася контролювати переміщення купців та їх товарів, особливо за межі імперії. 31 липня 1753 р. вийшов указ Державної Колегії іноземних справ про заборону російським підданим, в тому числі запорожцям, виїжджати в Крим та Османську імперію без білетів, виданих російськими установами. Білет у діловодстві – це документ, що поєднував функції паспорта та перепустки: містив інформацію про особу і надавав право на переміщення, наприклад, під час торгівлі або при переїзді на нове службове місце [9, 23; 20, 616]; містив інформацію про товари, згідно з якою відбувалася перевірка за місцем призначення [15; 497]. Для оформлення цих білетів Київська губернська канцелярія 27 жовт-

ня 1754 р. відкомандирувала на Микитинську заставу перекладача Колегії іноземних справ Федора Семенова [6, 175]. В ордері до Коша київський віце-губернатор Іван Костюрин наказує, що “отныне же впредь, когда случится вамъ в Крымъ, в Очаковъ, и в Буджаки для разведывания секретныхъ ведомостей казаковъ подъ приличными претексты посылать, то для техъ такожъ и всемъ Войска Запорожско-го казакамъ, которые імеють в Крым, и в Ачаковъ, и в Буджаки для купечества и за солью, и для звериной добычи, и рыбной ловли, и для всякихъ нуждъ и дель, кто бы для чего не ехаль, указанных печатныхъ билетов требовать от вышереченного переводчика Семенова” [Там само, 175 зв.].

Пізніше право видавати білети дістала кошова адміністрація. У квітні 1763 р. січова канцелярія видала козакам Брюховецького куреня Олексі Кривому і Дядьківського – Логвину Мошенському білет на безмитне ввезення сукна через Переволочанську митницю. Білет, виданий Кошем, фактично надавав митний імунітет купцям, які, накупивши в Гетьманщині 10 тис. аршинів хряща², їхали в Січ “в их крамніе лавки” з метою продажу. Прикордонна митниця, відповідно до указу Сенату та постанов Комерц-колегії “имеет тотъ хрящъ безъ взятія никакой пошліны, яко онои для нужного казакамъ” [19, 683].

Поряд з білетами, січова влада видавала ще один вид засвідчувальних документів – паспорт, що був потрібен для виїзду за межі Вольностей, в тому числі й з метою торгівлі. Поява паспортів в документообігу Коша пов’язана зі впровадженням у Вольностях російської схеми діловодства. До цього, як видно з джерел, використовувалися проїжджі листи [31, 17]. Дуже часто паспорти і білети дублювали правові функції один одного, що підтверджується документально в багатьох випадках [19, 207–208, 224–225, 442; 8, 29 зв.; 10, 1; 4, 10–16; 2, 1–4 зв.]

Зростання торговельної активності Війська Запорозького низового передусім за рахунок транзитної та зовнішньої торгівлі, природно, вимагало від запорозьких купців користуватися грошима по меншій мірі трьох монетних систем: російськими, кримськими, Речі Посполитої. Ситуацію із засобами обігу, на нашу думку, вдало ілюструють слова запорозця Розсолоди: “Усякі гроші треба було заводити: сьогодні запорожець торгується з москалем, треба московські гроші, за-

² Хрящ – грубе полотно.

втра з ляхом – треба ляцькі, а там з турком, треба турецькі... усякі гроші требувались” [21, 320]. Юридичне забезпечення грошового обігу є важливою умовою економічної стабільності та торгівельної активності в державі.

Наявність у грошовому обігу Запоріжжя значної кількості хоча і взаємозамінних грошей, але різних монетних систем, було причиною частих грошових криз, що супроводжували практично всю історію Нової Січі. У 1748 і 1749 рр. грошовий обіг заповнили кримські башлики. Внаслідок цього різко піднялися ціни на продукти першої необхідності [37, 8]. У 1763 р. сталася ще одна грошова криза, але вже у зв’язку з реформою башлика. Зміна центральної влади в Криму супроводжувалась певного роду традицією, яка полягала у тому, що кожний новий хан чеканив свою власну монету й накладав заборону на монети попередників. На заміну старих башликів на нові було дано дуже мало часу, протягом якого запорозькі купці не впоралися. Через це старі башлики оцінювалися “почти ни по чому, а потому и убытокъ многіе немалой понесли” [33, 446]. Січова влада, безумовно, реагувала на подібного роду проблеми. Так, 19 жовтня 1763 з канцелярії Коша Кодацькому, Самарському, Інгульському, Кальміуському і Бугогардівському полковникам були надіслані ордери, згідно з якими заборонялось приймати кримські башлики: “...ни за что и ни от кого, а паче от татар, не принимать и в войске им же ходитъ до пребудущего воспоследствования...” [7, 16–17]. Грошова криза 1763 р. була позитивно вирішена для запорожців, що пояснюється, скоріше не симпатією хана до козацтва, а зацікавленістю Криму в вигідних торговельних зв’язках із Запоріжжям.

Причиною ще однієї значної грошової кризи стало рішення Сенату у 1764 р. припинити відпуск срібних монет до Запоріжжя. За повідомленням російського консула Нікіфорова запорожці, купуючи сіль з кримських озер, щороку вивозять понад 60 тис. рублів сріблом, де останнє переробляється на місцеву монету. На переконання консула “другаго серебра хан крымской ниоткуда себе достать не может”. З огляду на значні втрати срібла в державній казні Катерина II грамотою від 7 липня 1764 р. встановлює видання жалування Війську Запорозькому Низовому мідними грошима [37, 164–165]. Для південної торгівлі Війська Запорозького Низового це завдало серйозного удару, адже в Криму не приймали мідних російських грошей (денги, полушки, напівполушки), що провокувало торговців потайки вивозити туди

срібло [30, 228]. На останнє звернув увагу російський консул у Криму Нікіфоров. Він доповідав Сенатові, що, незважаючи на указ 1764 р. про заборону вивозу цінних металів, українські жителі, а найбільше запорозькі козаки, все-таки вивозять золоті та срібні гроші до Криму, розплачуючись ними за сіль. Крім того, кримський хан, за словами консула, нібито посилав в Гетьманську Україну та слобідські полки довірених осіб, яким доручав закуповувати срібло. Російський консул радив завести казенний продаж солі на Україні, бо, беручи до уваги те, що запорожці дуже часто приїзять в Гетьманщину, а потім “за недовольним смотернієм старшинъ запорожскихъ” вивозять до Криму срібні гроші, “то весьма сумнительно кажется чтоб сіе зло совсем пресечь можно было” [36, 6].

У фінансовому плані Російська імперія у XVIII ст. мала значні труднощі. Мідна монета не забезпечувала потреб ринку, а основного обігового металу – срібла катастрофічно не вистачало. Як показовий приклад можна згадати як під час грошової реформи Петра I у 1704 р. для карбування срібних рублєвиків використовували західноєвропейські таляри із попередньо знятими зображеннями [25, 165]. Вирішувалась ця проблема у доволі жорсткий правовий спосіб. Російське законодавство передбачало найвищу міру покарання за вивезення цінних металів за кордон як у вигляді монет, так і посуду, речей і т. п. Особливо під пильним контролем перебували прикордонні частини імперії: “...кого хотя однажды пропустятъ съ великою или съ малою сумою, таких по подлинному изследованію казнить смертію” [12, 43].

Відповідно до закону від 8 лютого 1751 р. про заборону вивозу із Росії рублєвиків і срібних дрібних грошей місцева влада зобов’язана була стежити, щоб на ярмарках, базарах, торгах “пріезжіе изъ-за границъ на медныя пятикопеечники, денежки и полушки золотыхъ червонныхъ и серебрянной монеты, и мелкихъ серебряныхъ денегъ отнюдь не выменивали”. У випадку, якщо це буде виявлено, порушника мали негайно арештувати, а майно конфіскувати на користь держави; самого ж арештованого “выбить за границу, дабы впредь такъ чинить было неповадно” [Там само].

Важливим законодавчим рішенням, що визначав умови торгівлі Війська Запорозького Низового стало прийняття Сенатом Митного статуту в 1755 р. Введення в дію даного документу – крок до певної міри очікуваний та економічно виправданий. По-перше, розвиток економіки, в тому числі й торгівлі, становлення єдиного всеросійсько-

го ринку з необхідністю потребували відміни такого архаїчного середньовічного інституту, як внутрішні митниці. По-друге, капіталістичний уклад, що зароджувався, в рамках тогочасної російської економічної моделі висував свої вимоги, і самодержавство не могло не рахуватися з новими тенденціями.

На початку XVIII ст. за правління Петра I (1682–1725) встановлюється ціла серія нових мит (“привальные”, “отвальные”, “пошлина за извоз” і под.), що разом із старими зборами отримали назву канцелярських і регулювались Новоторговим статутом 1667 р. [29, 117] Після смерті Петра I гостро постає питання про реформу внутрішнього оподаткування. Серед різних проектів торговельної реформи найбільш повно поставлені завдання відобразились в проекті П.І. Шувалова, який 7 вересня 1752 р. подав у Сенат письмову пропозицію “О пошлинах, собираемых с продаваемого крестьянам хлеба и другого их изделия, о собирании с них мостовщины и о прочем”. [34, 92]

Сенат схвалив доповідну записку Шувалова і представив її на розсуд імператриці. 18 грудня 1753 р. Єлизавета затвердила доповідь Сенату, що була покладена в основу іменного указу. Указ про ліквідацію дрібних митних зборів став важливою, але не останньою сходинкою в проекті митної і торговельної реформ, що завершилась виданням Митного статуту 1755 [12, 947–953] і тарифу 1757 р. Як слушно зауважив П.Н. Лященко, указ “Объ уничтоженіи внутреннихъ таможенных и мелочных сборов” (далі – Указ) сприяв розвитку єдиного всеросійського ринку [28, 409]. Ю.І. Головка глибше проаналізувала мотиви і наслідки прийняття Указу, зробивши висновок, що створення митної системи був одним із чинників освоєння нових територій. Зрушення митного кордону Російської імперії в південноукраїнському напрямку, що почалося в межах торговельної і митної реформ набув масштабності лише після ліквідації Запорозької Січі 1775 р. Шляхом уніфікації та централізації митної системи уряд намагався зробити митну мережу якомога ефективнішим знаряддям державної політики. [23, 8]

Спочатку Указ не поширювався на українські землі, але протягом 1754–1755 рр. це було виправлено. А в прийнятому 1 грудня 1755 р. Митному статуті ціла XI глава присвячувалась регулюванню торговельних та інших зборів в Гетьманщині (індукти, евекти, ярмаркового, “поковшевного” та ін. зборів, перевіз товарів по Дніпру). [13, 475-476] Таким чином, зникав митний кордон між Росією і Гетьманщиною, ліквідовувались митниці і в самій Лівобережній Україні.

Для Війська Запорозького Низового початковий етап реформ та безпосередньо реалізація “Указу...” Єлизавети, що вступав в дію з 1 квітня 1754 р. створили значні труднощі для торгівлі. Паралельно з процесом ліквідації внутрішніх мит в Гетьманщині російський уряд потурбувався про заснування нових митниць на українсько-запорозькому кордоні, а саме: у Переволочній, Царичанці, Бахмуті та Кременчуку. З українських та запорозьких купців, які їхали в Січ і з Січі з товаром, почали брати мито. Зрозуміло, що це викликало негативну реакцію з боку кошової адміністрації, і вона стала клопотати перед російським урядом про скасування нових правил збору мита з товарів, що ввозилися на територію Вольностей і навпаки.

Документи січового архіву відтворюють обставини і нюанси врегулювання митного питання. З ордера Генеральної Військової Канцелярії³ Кошеві від 20 березня 1755 р. дізнаємося про дозвіл, даний гетьманом Кирилом Розумовським на відправлення запорозької депутації до Санкт-Петербурга для вирішення питання, щодо звільнення від мита товарів, необхідних військові запорозькому. В документі зазначалась причина клопотань Коша по зниженню тарифів: “приостановленіє в Сечь із Малої Росії естнихъ і питейних припасовъ”, до того ж на дніпровських митницях – Переволочній і Кременчуцькій стягувалися досить високі мита: “какъ бы съ отпускаемыхъ за границу” товарів [19, 447]. У відповідності з вимогою Сенату і Державної Колегії іноземних справ кошовий отаман Війська Запорозького Низового, порадившись з військовою старшиною та “сходки куріних атаманов” надіслав необхідний перелік товарів та їх кількісне означення, що мали імпортуватися-експортуватися в Січ і з Січі відповідно. Кошова адміністрація визначила, що на рік Запорозька Січ потребує ввезення з Малоросії 10 тис. чвертей⁴ житнього хліба, 1 тис. чвертей пшеничного борошна, 5 тис. чвертей пшона, 500 малоросійських бочок горілки, 200 ячних солодів, 1000 малоросійських відер прісного меду, 4 тис. пудів ниток на риболовецькі сітки, 20 тис. аршинів полотна на сорочки і стільки ж хрящу⁵, 4 тис. китайок на каптани, 4 тис. аршинів

³ Генеральна Військова Канцелярія – центральна установа гетьманського уряду на Україні XVII-XVIII ст. Зосереджувала військове, адміністративне, судове й фінансове управління. Остаточо ліквідована 21 листопада 1764 р.

⁴ 1 чверть – 209,909(9) л.

⁵ Хрящ – грубе полотно.

сукна різного кольору, 2 тис. аршинів різних тканин, до 1 тис. пудів сала і “прочтого нужного ко одіянию”: шкур з рогатої худоби і овець, простого сукна, овечої шерсті, пороху і свинцю, зброї. В свою чергу для вивезення з Січі для продажу в рік передбачалося 1,5 тис. четвертних возів риби, 2 тис. четвертних возів солі, хутра (лисячих і вовчих шкур) – 4 тис., 1 тис. коней і стільки ж ВРХ.

Окремий перелік необхідних товарів був складений для Києво-Межигірського монастиря, що на рік потребував 30 четвертин житнього та іншого борошна, 10 четвертин пшона, 2 бочки горілки, 1 тис. аршинів полотна. Крім того, забезпечення з боку Січі складало 10 четвертних возів риби і 10 возів солі [19, 482–484].

Запорозька депутація, яка була відряджена до столиці Російської імперії була представлена досвідченою старшиною. У відповідній інструкції Коша депутатам від 4 травня 1775 р. називаються їхні імена: Данило Гладкий (кошовий отаман у 1753–54, 1757), Петро Калнишевський, Іван Нагуєвиць [Там само, 481]. Принагідно зазначимо, що, незважаючи на підтримку гетьмана К.Розумовського [Там само, 490], переговори запорозької депутації в столиці з приводу нової митної політики велися в непростих умовах. Чиновницька бюрократія і хабарництво на вищому рівні були основною причиною того, що депутати тривалий час не могли досягти консенсусу з міністерськими кабінетними чиновниками. У своєму листі в Кіш Данило Стефанов, Петро Калнишевський, Іван Нагуєвиць відверто пишуть, що “некоторих почасти обдарили і от них надеемся помощи, толко еще других, болших надобно обослат и упросит”. У відповідності з цим запорозька депутація просить кошового прислати 2-3 вінчури⁶ для петербурзьких чиновників, бо “не давши, не хотят” сприяти у вирішенні будь-яких питань [Там само, 508].

Уповноважені органи в Петербурзі одночасно вимагали від кошового надати детальну інформацію з приводу того, який обсяг харчових продуктів і в якому асортименті Кіш планує закупити в Гетьманській Україні на рік, а також скільки товарів власного промислу: “рыбы и мяхой рухледи” буде можливо продати [Там само, 478–478].

Умови стягнення мита з солі визначались указом Комерц-колегії⁷, адресованим Кременчуцькій митниці про неухильний нагляд за стяг-

⁶ Вінчура (венчура) – шуба з вовчого хутра, хутром назовні.

⁷ Комерц-колегія – центральна галузева установа Російської імперії (1715-1823). У її віданні перебували питання торгівлі.

ненням мита при вивезенні солі з Запорожжя в Гетьманську Україну і Росію. Розмір встановленого мита складав 10 копійок з кожного пуду. Сплата мала здійснюватися виключно російськими грошима. В цьому випадку Комерц-колегія повторювала положення п. 4, гл. XI Митного статуту 1755 р. [13, 475] Водночас в документі обумовлювалися окремі застереження, звернені до губернаторів і воевод, яких комерц-колегія зобов'язувала не допускати завезення солі з Гетьманщини на територію російський міст [19, 498].

На думку Івана Джиджори в основі економічної політики Російської імперії XVIII ст., починаючи від реформ Петра I, лежали принципи фіскалізму, що виявлялись у потребі знайти якомога більше джерел наповнення державної казни на різноманітні потреби, передусім військові, і меркантилізму – в технічному провадженні закордонної торгівлі [24, 27].

Для української, в тому числі запорозької, торгівлі заходи російського уряду з формального боку зводилися до: 1) цілої низки указів, що забороняли вивіз певних товарів дотеперішніми шляхами і до дотеперішніх ринків збуту, а натомість возити їх виключно до російських портів; 2) заборона ввозити деякі закордонні товари; 3) обмеження або й цілковите виключення з приватного торговельного обігу деякі товари; 4) провадження на практиці цих указів нижчими ланками російської влади на українських землях. З огляду на вищенаведені технічні процедури економічна теорія меркантилізму може стати ключем до розуміння законодавчої політики Російської імперії у сфері торгівлі.

Основним принципом меркантилізму є уявлення, що державне сприяння розвитку промисловості та зовнішній торгівлі вигідно відображається на усіх соціальних прошарках суспільства. Тому особлива увага приділяється т. зв. “вигідному” торговому балансу. Розглядаючи в якості головної мети держави накопичення грошей, а головним засобом її реалізації – зовнішню торгівлю, відправним пунктом меркантилізму поступово стає протекціонізм, спрямований на охорону національної промисловості від іноземних конкурентів [22, 9]. Політика економічного протекціонізму, що мала ґрунтовне законодавче забезпечення складала центральну суть російського меркантилізму XVIII ст.

Товари, які заборонялось вивозити за кордон, називалися заповідними або заказними [35, 2]. Перелік цих товарів був непостійним і часто поповнювався. Указом Сенату від 14 серпня 1749 р. заборонялося вивезення овечих шкур, вовни і овець з Гетьманщини та Запо-

ріжжя: “...Мануфактуръ де Коллеія присланною промеморією требуетъ, чтобъ никто овчинъ, овечей шерсти и овец за границу для продажи не выгонялъ, дабы отъ выгона оныхъ не последовало суконнымъ, весьма государству нужнымъ, фабрикамъ в шерсти какого недостатка” [12, 119]. 6 квітня 1764 р. вийшов новий указ, за яким заборонялося вивозити за кордон окрім як через російські порти воловий юхт, пеньку, поташ, смольчугу, сало, віск, конопляну олію, насіння льону, щетину, клей, ревінь, смолу та ікру [24, 28]. Крім того, в різний час з’явилися заборони щодо експорту хутра [1, 5], тютюну [3, 46], миш’яку [5, 3].

До списку імпортних товарів, які заборонялося ввозити на територію Російської імперії, складеному Комерц-колегією, входили золоті та срібні нитки, дротики для золототканих робіт, тканини, шиті золотом, густі шовкові тканини (шелковые штофы), німецькі парчі, кашенільову фарбу (бакань)⁸, вовняний бархат (трипъ), різні гладжені полотна, саети⁹, обрусси, сервети, німецьку сіль, тютюн, гральні карти, вовняні сукна [24; 29]. Окремими указами Сенату та Комерц-Колегії число заборонених імпортних товарів поступово поповнювалося: у 1749 р. – німецькими мішурами¹⁰, мішурними позументами¹¹, сітками і стрічками [12, 172], у 1750 р. – окремими видами зброї (деревянные духовья ружья) [12, 336], у 1751 р. – скипидаром, каліфонем¹² (каніфоль) і гарпіусом [12, 494].

Таким чином, юридичну основу регулювання запорозької торгівлі становили міжнародно-правові акти у вигляді мирних договорів, що підбивали підсумки війни, укази та рішення Сенату, колегій та імператорської особи, що мали силу закону, а також законодавчі проекти вищих державних сановників. Російсько-турецькі мирні договори встановлювали правила чорноморської торгівлі, що за умовою відсутності власного флоту велася Росією головним чином через Запоріжжя. Утворення Новоросійської губернії та окремі проекти про встановлення

⁸ Кашенільова фарба (бакань) – червона фарба, виготовлена з трав’янистої рослини марени красильної.

⁹ Саети – англійське сукно.

¹⁰ Мішура – прикраса у вигляді посріблених чи позолочених ниток. Тепер найчастіше використовується як новорічна прикраса.

¹¹ Позумент – щільна вовняна або бавовняна тасьма, зазвичай шита сріблом або золотом.

¹² Каніфоль – те саме, що і гарпіус – малолетка смолиста речовина, що добувається з живиці хвойних дерев.

митного контролю свідчили про посилення урядової інспекції над морською торгівлею, поступову втрату Запорозької Січі своєї економічної автономії. Державне втручання в запорізьку торгівлю виявлялося в білетному контролі переміщення товарів та купців, а також дією системи заказних товарів та низці урядових заборон щодо імпортих товарів. Діючи позаекономічними методами в руслі політики фіскалізму та протекціонізму російська влада правовими засобами штучно провокувала грошові кризи в економіці Запоріжжя, підтримуючи власну мануфактурну промисловість на шкоду запорозькій торгівлі.

Джерела та література:

1. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ) – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 164. – Опреділення та указ канцелярії військовому товаришу Федорову Войні про тасмну перевірку обставин залюднення Київської сотні втікачами з лівого берега Дніпра; указ Анни Іоанівни про заборону експорту хутра. – 12 березня 1740. – 5 арк.

2. ЦДІАУ. – Ф. 51, Оп. 3 – Спр. 8971. – Справа про арешт безпаспортних купців з Польщі в Ніжинському полку. – 6 вересня – 21 жовтня 1748. – 4 арк.

3. ЦДІАУ. – Ф. 51, Оп. 3 – Спр. 9122. – Справа про відновлення з 1749 р. тютюнової монополії в Російській імперії; про з'ясування прав купецтва Лівобережної України на вільну торгівлю тютюном; про заборону вільного експорту українського тютюну і обмеження вільної торгівлі ним на Лівобережній Україні та про тютюнову контрабанду. – 20 грудня 1748 – 11 лютого 1763. – 927 арк.

4. ЦДІАУ. – Ф. 59. Київська губернська канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 1295. – Доношення купцов, мешан, казаков и др. о выдаче паспортов для въезда и выезда с территории России. – 6 июня – 8 августа 1745. – 119 л.

5. ЦДІАУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4338. – Доношение жителя м. Брусилова Левченко Ф. о выдаче паспорта на проезд в города Украины для торговли дегтем. – 8 августа 1762. – 2 л.

6. ЦДІАУ. – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1. – Спр. 27. – 1755–1756 рр. – Справа про відрядження до російського імператорського двору депутатів Війська Запорозького у складі Данила Гладкого, Петра Калнишевського та Івана Чугуївця 1755–1756 рр. з петицією про скасування мита й повернення захоплених Новосербією, Слобідським полком і Донським Військом запорозьких земель. – 303 арк.

7. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 32. – 1756-1764 рр. – Справа про заборону обігу мідної кримської монети башлика. – 33 арк.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України Ф. ІХ – Фортеця Св. Єлизавети (Єлисаветград – Кіровоград). Колекція архівних документів 1753–1821 (далі – ІР НБУ). – Спр. 305–314. – Рапорты о поимке трех гайдамаков, допросные листы, свидетельства и другие документы по этому вопросу. – Апрель – июнь 1758. – 18 л.
9. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Спр. 1527–1578. – Рапорты и доношения полковой слободской канцелярии и комендантской канцелярии крепости Св. Єлизаветы о выдаче паспортов на свободный проезд по торговым и личным делам. – Июль – октябрь 1762. – 73 л.
10. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Спр. 1954–1960. – Паспорта, выданные жителям крепости Св. Єлизаветы на поездку в Польшу и Запорожскую Сечь. – 1763. – 13 л.
11. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі – ПСЗРИ). – Собр. І. – СПб., 1830. – Т. 10. – 995 с.
12. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 13. – 957 с.
13. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 14. – 862 с.
14. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 16. – 1018 с.
15. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 36. – 734 с.
16. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775 (Далі – АKNЗC) / Упоряд. Л.З. Гісцова, Д.Л. Автономов. – К., 1998. – Т. 1. – 696 с.
17. АKNЗC / Упоряд. Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко. – К., 2000. – Т. 2. – 751 с.
18. АKNЗC / Упоряд. Л.З. Гісцова, Д.Л. Автономов. – К., 2003. – Т. 3. – 952 с.
19. АKNЗC / Упоряд. Л.З. Гісцова, Д.Л. Автономов. – К., 2006. – Т. 4. – 888 с.
20. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей (ЗИООИД). – Одесса, 1886. – Т.14. – С. 260–720.
21. Голобуцький В.О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 424 с.
22. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Пер. с англ. – М.: “Дело Лтд”, 1994. – 720 с.
23. Головка Ю. Передмова: Формування митної мережі на півдні України // Джерела з історії Південної України. – Т. 8. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – С. 8–44.

24. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр. // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. 101. – Кн. I. – С. 1–95.
25. Дорофєєва Н.В. З історії грошей України: Навч. посіб./ Н.В. Дорофєєва, З.М. Комаринська. – Львів: Львівський банківський інститут НБУ, 2000. – 165 с.
26. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. (его подготовка и заключение. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 368 с.
27. Ефименко А.Я. История украинского народа / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В.А. Смолий; Примеч. Н.Н. Яковенко. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.
28. Лященко П.Н. История народного хозяйства СССР. – М.: Госполитиздат, 1952. – Т. 1. – 735 с.
29. Российское законодательство X-XX веков. В 9-ти т. / Под. общ. ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1986. – Т. 4. – 512 с.
30. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. – Минск: Народная Асвета, 1978. – 339 с.
31. Сняк І.Л. Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734-1775). / Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук (07.00.06). – К., 2006. – 242 с.
32. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
33. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // В.В. Козирев Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С. 411–491.
34. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. / Отв. ред. В.В. Копцова. – М.: Голос; Колокол-Пресс, 1998. – Кн. 12: История России с древнейших времен. – Т. 23–24. – 732 с.
35. Тищенко Микола. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історичний географічний збірник. – Б.м., 1928. – Вип. 2. – С. 1–48.
36. Тищенко Микола. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. – Б.м., б.р. – С. 37–107.
37. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. – СПб., 1888. – 248 с.

Горобець Віталій (*Україна, Київ*) **Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі**

У даній статті робиться спроба проаналізувати правові засади, на яких здійснювалась торгівля Війська Запорозького Низового періоду Нової Січі (1734–1775 рр.). На основі узагальнення російського законодавства, міжнародних договорів та юридичних практик січової влади зроблено висновок про послідовну політику імперського уряду встановити контроль над запорозькою торгівлею.

Ключові слова: Нова Січ, запорізькі козаки, Військо Запорізьке, торгівля

Горобець Віталій (*Україна, Київ*) **Юридические основы торговли Войска Запорожского Низового периода Новой Сечи**

В данной статье делается попытка проанализировать правовые основы, на которых осуществлялась торговля Войска Запорожского Низового периода Новой Сечи (1734–1775 гг.) На основе обобщения российского законодательства, международных договоров и юридических практик сечевой власти сделан вывод о последовательной политике имперского правительства установить контроль над запорожской торговлей.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, Войско Запорожское, запорожское казачество, торговля

Gorobets Vitalii (*Ukraine, Kyiv*) **Legal bases of trade of the New Zaporizhian Sich.**

This paper is devoted to the problem of legal basis of trade of the New Zaporizhian Sich (1734–1775). Consideration is given to Russian legislation, international treaties and legal practice of official power Zaporizhian Sich. It is concluded that imperial government revealed a consistent policy to establish monopoly control over trade in The New Zaporizhian Sich.

The key words: Nowa Sich, Zaporozhian Host, zaporozhian Cossacks, trade

Петро БОЙКО
(*Запоріжжя, Україна*)

УДК 930.2 (477.75) “18”

Джерела з історії населення Степової України останньої чверті XVIII століття

Основною проблемою дослідження населення Степової України останньої чверті XVIII століття є відсутність чіткої, повної та достовірної джерельної бази щодо народонаселення.

Якщо розглянути праці А.О Скальковського [7; с.90], Д. І Багалія [1; с.2], П.К Шебальського [8; с.132], О.Й Дружиніної [4; с.119], В.М Кабузана [5; с.119] ми помітимо зовсім різні за чисельністю та складом приведенні данні по населенню Степової України. А. Скальковський доволі широко використовував архівні матеріали, але з іншого боку не ставився до джерела критично. Дуже часто в його дослідженнях існує неузгодження між географічними межами та інформаційним потенціалом історичного джерела, а за умови постійної зміни кордонів степового краю дуже часто узагальнені відомості, що використовувалися А.Скальковським створювали хибну історіографічну традицію. Через такий підхід до джерел А. Скальковського критикували вже наприкінці XIX століття [7 с.2;3. С.132]. Шебальській стверджував, що Скальковський “брал цифри из разных официальных источников, не проверяя их между собою” [8; 132].

Кабузан в своїй праці [5; 7] намагався встановити причину недостовірно наведених даних А. Скальковським, та співставити їх з власними підрахунками. Результатом цих підрахунків стало “збільшення” кількості населення в порівнянні із Скальковським в 1.5 – 2 рази. Так, за даними А. Скальковського в 1773 році населення південного краю складало – 123748 душ. В. Кабузан стверджує, що на той же рік зафіксовано – 241886 душ. Наведені данні В. Кабузаном так само викликають сумнів. Вже О.Й.Дружиніна неодноразово наголошувала на відносності наведених В. Кабузаном абсолютних показчиків щодо

населення краю. В основі відмінностей в чисельності населення Степової України, які подаються різними істориками, лежить специфіка інтерпретації одних і тих же комплексів джерел, які використовувалися різними дослідниками для підрахунку чисельності населення. Саме через це важливим є розширення джерельної бази, комплексне використання джерел та критичний підхід до них.

Особливе місце серед джерел, що містять інформацію про кількісний склад населення мають окладні книги. Окладні книги південного краю останньої чверті XVIII століття являють собою підсумкові повітові зведення ревізій 1782 та 1795 років, що подавалися до Сенатської експедиції ревізії рахунків, а тому можуть бути віднесені до узагальнюючої справочинної документації. За призначенням окладні книги носили виключно фіскальний характер. Завдання, яке покладалося на окладні книги, — фіксація всього податного населення і визначення обсягу державного прибутку на кожен рік. Згідно з цим Сенатська експедиція в період між ревізіями кожні півроку вимагала від губернських правлінь, зокрема казенних палат, докладних відомостей про зміни у кількості населення південного краю. На підставі цих відомостей складалися щорічні окладні книги.

Окладні книги фіксують внутрішню ситуацію в Південному краї. Вони дають уявлення про міграційні процеси і податкову політику в регіоні. На цьому рівні окладні книги стають логічним завершенням внутрішньої політики Російського уряду на Півдні України. З іншого боку, майже до 1793 року в окладних книгах наводяться не повні свідчення про кількість населення колишньої Азовської губернії. В. Кабузан [5; 30] спираючись на окладні книги які зберігаються в РДА наголошує, що в порівнянні з іншими окладними книгами 4 ревізії, в яких наводяться по всіх повітах та губерніям Російської імперії кількість населення, в Катеринославських книгах наведено мінімум інформації.

Важливим джерелом дослідження заселення Степової України останньої чверті XVIII є ордери Григорія Олександровича Потьомкіна. Ці ордери містять дуже різноманітну інформацію, щодо зовнішньої та внутрішньої колонізації Степової України. Ця інформація допомагає зрозуміти ситуацію, яка склалася після зруйнування Запорізької Січі і більш чітко окреслити обставини, якими керувалася Російська імперія в процесі колонізації Степової України.

Так, аналіз ордерів Потьомкіна дає підставу зробити наступні висновки: в колонізації Степової України можна визначити як внут-

рішню, так і зовнішню колонізацію. У свою чергу внутрішня колонізація включає в себе переселення селян з центральних губерній Російської імперії та переселення селян з Лівобережної (перш за все з Полтавщини та Чернігівщини) та Правобережної України. Разом з тим, внутрішня колонізація включає в себе народну та державну колонізацію. До внутрішньої колонізації ми маємо підставу включити зафіксовані в ордерах Потьомкіна наступні складові:

1. Відправлення до Степової України колодників, зокрема заборона направляти колодників до Коливановоскресенських заводів [2; 74] і відправлення їх “на гарнізонну службу” до Дніпровських батальйонів Дніпровської лінії фортець [2; 59].

2. “Приймання” на Півдні селян-втікачів [2; 33].

3. Утримання від втечі колишніх запорожців [2; 45] та повернення їх з території Османської імперії через надання привілеїв як-от: дозвіл самовільно обирати рід заняття [2; 76] та надання земельного наділу [2; 76;87].

4. Переселення однодворців [2; 46].

5. Переселення майстрових з центральних районів Росії для будівництва міст і фортець.

До зовнішньої колонізації ми можемо віднести:

1. Переселення албанців [2; 31] і греків з території Османської імперії [2; 48,102] та надання їм великих коштів для зведення будівель (магазинів, аптек, училища, гостинного двору тощо) [2; 83-84].

2. Переселення з території Польщі [2; 76].

Ще одним не менш важливим джерелом інформації щодо населення Степової України є Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗР), у XX — XXV томах ПЗЗР, які охоплюють період з 1775 по 1800 рік, опубліковано 173 документи, які стосуються безпосередньо Південної України. Внаслідок проведеної А.В.Бойком евристичної роботи було виявлено ще 216 іменних указів щодо південного краю. Тим самим на сьогодні можна стверджувати, що документи ПЗЗР складають 44 % відомих на сьогодні маніфестів та указів вищої державної влади стосовно Південної України останньої чверті XVIII століття, зокрема тих, що стосуються заселення міст регіону.

Але було б некоректно визначати місце та інформативну значимість такого комплексу як ПЗЗР з точки зору 173 опублікованих документів. Перш за все у ПЗЗР представлені узагальнюючі документи, які для Російської імперії кінця XVIII століття були знаковими і визначали

адміністративний, господарський та соціальний устрій усіх складових частин російської імперії. Мається на увазі “Положення про губернії” 1775 року, “Жалувана грамота містам”, “Жалувана грамота дворянству” тощо. Крім того, у процесі справочинства з важливих економічних питань, як-от: землеволодіння окремих верств населення, соляна торгівля, стаціонарна торгівля, перехід до інших верств населення – розпорядження по окремих регіонах автоматично поширювалися на всі інші регіони імперії. Саме цим пояснюється факт присилання до губернських та повітових канцелярій обов’язкових примірників усіх наказів, що затверджувалися імператорами та Сенатом. Все це робить ПЗЗР найбільшим зібранням регламентаційних та розпорядчих законодавчих актів.

Окреме місце посідають картографічні джерела, які представлені Атласами Катеринославського намісництва 1784, 1787, 1795-років. В атласах ми можемо отримати інформацію, що стосується міст Степової України а саме – кількості населення та соціальному складі.

Досить показовими є “Опис Катеринославського намісництва 1784 року” на основі якого ми можемо простежити кількість населення в повітах, як в повітових центрах так і в містечках та слободах.

Таблиця 1. Опис Катеринославського намісництва 1784 року [3].

Повіт	Кількість населення		Всього
	чоловіків	жінок	
Катеринославський	23533	18690	42223
Новомосковський	22295	17037	39332
Алексопольський	39014	35773	74787
Кременчугський	37674	35278	72952
Полтавський	40265	37674	77939
Константиноградський	29542	27183	56725
Слов’янський	30279	28447	58726
Бахмутський	16157	15077	31234
Донецький	20778	18559	39337
Маріупольський	21275	16231	37506
Павлоградський	13480	11393	24873
Херсонський	10440	5114	15554
Новомиргородський	22352	20947	43299
Елісаветградський	28333	25606	53939
Олександрійський	29736	26516	56252
Всього	385153	339525	724678

Але більш цікава ситуація простежується в розгляді повітових центрів. Так новостворені центри повітів не завжди перевищували за чисельністю населення містечка і навіть слободи та села

Таблиця 2. Порівняльна таблиця Катеринославського намісництва 1787 року [3].

Повіт	Кількість населення в повітовому центрі		Кількість населення в найбільших поселеннях			Кількість населення всього
	Чол.	Жін.		Чол.	Жін.	
Катеринославський	2157	1794	Романівка	1343	1085	42223
Новомосковський	1393	1083	Новоселеці	3698	3098	39332
Алексопольський	1390	1285	Царичанка	1651	442	74787
			Містечко Нові Сенжари	4152	4131	
Кременчугський	2535	2032	Містечко Кобиляки	4978	4842	72952
Полтавський	4544	4319	Містечко Решетіловка	6253	5734	77939
Константиноградський	314	309	Містечко Водолаги	6415	6135	56725
Слов'янський	1609	1530	Береки	2012	2082	58726
Бахмутський	1761	1594	Краснянське	1134	1051	31234
Донецький	371	384	Трьох-ізбенське	867	817	39337
Маріупольський	2545	1422	Містечко Нахичевань	5101	4873	37506
Павлоградський	1305	1061	Богданова	998	870	24873
Херсонський			Станислава	1290	45	15554
Новомиргородський	1512	1482	Канижа	707	642	43299
Елісаветградський	2526	2220	Дмитровка	1112	1166	53939
Олександрійський	431	366	Містечко Крилова	1912	1473	56252

Але до опису, як і до всякого джерела треба відноситися критично. Так, при більш детальному розгляді треба звернути увагу на кількість населення Катеринослава, адже закладення першої споруди Катеринослава – Преображенського собору відноситься до 1787 року [9], а атлас був складений в 1787 році в березні місяці. Так в атласі приймається до уваги населення яке “повинне” увійти до майбутнього міста, а саме – на місці казенного села Половиці та також прилежних містечок Нових Кайдак та Кам’янки. Саме ці поселення і створюють ту чисельність населення в загальній кількості 3951 чоловік.

Не менш цікавішою за інформаційними можливостями є опис 1795 року.

Таблиця 3. Опис 1795 року[3]

№	Звание дачь	Число дворов	Число душ		
			мужеска	Женска	Всего
1	Город Полтава	1105	3343	3616	6959
2	Город Александрия	120	395	348	743
3	Город Алексополь	508	1699	1514	3213
4	Город Бахмут	252	322	295	617
5	Город Градижск	685	2219	2113	4332
6	Город Донецк	106	214	215	429
7	Город Екатеринослав	200	351	330	681
8	Город Константиноград	124	380	204	584
9	Город Мариуполь	601	1003	2100	3103
10	Город Миргород	656	3193	2979	6172
11	Город Новомосковск	969	3660	3093	6753
12	Город Павлоград	408	1382	1262	2644
13	Город Славянск	526	447	491	938
14	Город Хороль	552	2335	2583	4918
	Всего	6812	20943	21143	42086

Ця відомість відображає ті зміни, які відбулися протягом 1787–1795 років. Нажаль, говорити про абсолютні цифри ми не маємо права, але динаміку демографічних процесів визначити можливо. В описі 1795

року доволі цінна інформація стосовно самого планування міста та його створення, а саме – початок будівництва церкви в 1787 році 9 травня під час подорожі Катерини II до Криму. Далі знаходимо дуже важливі свідчення щодо архітектурного ансамблю міста, який складається з вже згаданою церквою, губернаторського кам'яного будинку з англійським парком, погребом казначейства, дерев'яним приміщенням суду. За цим описом згадується Половиця, яка стала центром Катеринослава і злилася з ним. Але вже в цьому описі немає відомостей про прилежні містечка Нові Кайдаки та Кам'янку. Це дає підставу говорити про зміни, які відбулися з планом будівництва Катеринослава в наслідок смерті Г. Потьомкіна та звертання грандіозних планів щодо Катеринослава.

Таблиця 4. Статистичні свідчення Катеринославської губернії за даними 1817 та 1819 років.[3]

Уездные города	В городах			В уездах				
	дво- ров	жителей		дво- ров	жителей		Лоша- дей	рогат. скота
		Муж	Жен- ска		Муже- ска	Жен- ска		
Екатеринославль	790	3175	2549	7671	26635	32633	26333	60340
Верхне-днепровск	209	463	449	9196	32620	32234	6903	36997
Новомосковск	1096	1410	1418	13939	44971	43933	6254	52805
Павлоград	626	1964	1956	10122	42950	39406	9976	58758
Бахмут	700	1972	2128	3707	35129	36238	8562	56313
Славяно-сербск	250	709	678	7148	24288	23739	5259	47083
Александровск	335	618	650	13845	43473	40717	30031	129692
Итого за исключением Ростовского уезда	4006	10311	9828	70628	250066	242600	74248	441988 [8]//

Таблиця 5. Порівняльна таблиця, складена за описами Катеринославського намісництва 1784 року, описом 1795 року, статистичними свідчення Катеринославської губернії за даними 1817 та 1819 років

№	Звание дачь	Опис 1784 року	Опис 1795 року	Описи 1817 та 1819
1	Город Полтава	8863	6959	
2	Город Александрия	797	743	
3	Город Алексополь	2675	3213	
4	Город Бахмут	3355	617	4100
5	Город Градижск	-	4332	
6	Город Донецк	755	429	
7	Город Екатеринослав	3951	681	5724
8	Город Константиноград	623	584	
9	Город Мариуполь	2967	3103	
10	Город Миргород	-	6172	
11	Город Новомосковск	2476	6753	2828
12	Город Павлоград		2644	3920
13	Город Славянск		938	
14	Город Хороль		4918	
	Всего			

Ще одним джерелом хоч і менш інформаційним є церковна реєстрація, яка представлена метричними книгами. Метричні книги розділені на 3 частини: 1 – частина: “О рождающихся”, де фіксувалася інформація про дату народження, батьків та хрещени батька й матері. 2 – частина: “О бракосочетающихся”, в якій вказується хто обвінчався, день вінчання, хто був свідками. 3 – частина: “О умерших”, в якій вказується дата, місяць, за якою хворобою, коли похований з каяттям чи ні. Таким чином, метричні книги виступають важливим джерелом щодо населення, але потребують значної архівної евристики та підрахунків при масовому використанні.

Звичайно, данні що наводяться в атласах Катеринославського намісництва не є абсолютні, а метричні книги не дають нам змогу

характеризувати загальний процес народонаселення. Саме тому нагальним завданням є здійснення суцільної архівної евристики в архівосховищах Росії та України.

Джерела та література:

1. Багалій Д.І. Колонізація Новоросійського краю і перші кроки по дорозі культури. – Київ, НУА, 1889.
2. Богумил. К історії управління Новоросії князем Г. А. Потемкіним. Ордеру 1775 і 1776 року. – Катеринослав: Типографія губернського земства, 1905. – Вип.2.
3. Джерела з історії Південної України. – Т. 10 // Описи степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття. – Запоріжжя, 2009.
4. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959
5. Кабузан В.М. Заселение Новоросии в XVIII первой половине XIX века. – М., 1976
6. ПСЗР. 1775–1780 гг. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XX – Т. XXV.
7. Скальковский А.А Хронологическое обозрение истории Новоросийского края. 1730–1823, ч. I–II. – Одесса, 1836–1838.
8. Шебальский П.К Потемкин и заселение Новоросийского края / Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих. Кн. 1. – М., 1869.
9. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. – 2-е изд., доп. – Днепропетровск: Промінь, 1989. – 200 с.

Бойко Петро (*Запоріжжя, Україна*) **Джерела з історії населення Степової України останньої чверті XVIII століття** В статті представлено результати евристики щодо джерел з історії населення. Робиться спроба класифікувати джерела з історії населення Степової України; виявити інформаційний потенціал описів Катеринославського намісництва.

Ключові слова: джерело, Степова Україна, населення.

Бойко Петр (*Запорожье Украина*) **Источники по истории населения Степной Украины последней четверти XVIII века.** В статье представлены результаты эвристики что касаются источников народонаселения степной Украины. Сделана попытка их классифицировать, определяется информационный потенциал описей Екатеринославского наместничества

Ключевые слова: источник, Степная Украина, население

Bojko Petro (*Zaporizhzhia, Ukraine*) **Sources from the history about population of Steppe Ukraine in the last fourth of XVIII century**

In this summery presented results of heuristic research about sources from population history. Author made an attempts to classification this sources from the history of population on the Steppe Ukraine and finding the informative potential by descriptions of Katerinoslavsk deputy.

Key words: population, Steppe Ukraine, sources

Микола МИХАЙЛІЧЕНКО
(Суми, Україна)

УДК 94 (477.52/54) «178»

Інформаційний потенціал абеткових списків дворян Харківського намісництва

Абеткові списки дворянських родів Харківського намісництва зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в місті Києві в фонді 1709 (фонд Харківського намісницького правління). Ці списки під час упорядження справ архіву були розділені не на окремі томи однієї справи, а на дві окремі справи, які, при цьому, зберегли єдину нумерацію. У результаті такого розділення перші аркуші списків опинились у справі 911 (арк. 97 – 113 зв.), решта ж, починаючи з 114, становлять справу 912. Ці справи включають у себе абеткові списки дворян Білопільського, Богодухівського, Вовчанського, Лебединського, Краснокутського, Миропільського й Чугуївського повітів Харківського намісництва.

Виникнення такого джерела, як абеткові списки, безпосередньо пов'язане зі складанням дворянських родовідних книг. Відповідно до 72-ї статті Жалуваної грамоти дворянству повітові предводителі дворянства мали скласти “список по алфавиту всем Дворянским родам в том уезде именем недвижимым владеющим, отличая особо:

1. Кто женат и на ком.
2. Много ли детей мужеского и женского пола и их имена.
3. Холост ли, или вдовъ
4. Сколько за кем по последней ревизии наследственных, или купленных, или вновь пожалованных, или в приданое полученных обоого пола душ ныне состоит, и во скольких селах, или деревнях.
5. В уезде ли живет или в отлучке.
6. Какого чина.
7. В службе ли, или в отставке [13, с. 352]”.

В Жалуваній грамоті наводилась і форма “списка дворянського рода, в уезде живущого”, яка мала наступний вигляд:

Имя и прозвание дворянина, в том уезде именем недвижимым владеющего, и его лета	Холост или женат и на ком или вдов	Много ли детей мужского или женского пола их имена и лета	Сколько за ним по последней ревизии наследственных или купленных вновь пожалованных или в приданое полученных обоого пола душ ныне состоит и во скольких селах или деревнях	В уезде ли живёт дворянин или в отлучке	Какого он чина	В какой именно службе или в отставке
---	------------------------------------	---	---	---	----------------	--------------------------------------

Абеткові списки мали бути надіслані губернському предводителю дворянства, який, в свою чергу “с wybranymi ujezdnyimi deputatami iz spiskow ujezdnych predwoditeliej dwорянства составит дворянскую родословную книгу губернии” [там само].

За своїми ознаками (ординарність походження, однорідність змісту, однотипність форми) абеткові списки можна віднести до масових джерел, що дозволяє нам використати їх як для узагальненої характеристики становища дворянства того чи іншого повіту так і оцінки становища окремого дворянина. Спробуємо визначити деякі напрямки наукового використання абеткових списків.

Важливу інформацію ми можемо отримати із записів, які відображали майнове становище місцевих дворян. Згідно зі статтею 68 “Жалуваної грамоти”, до дворянської родовідної книги могли бути внесені відомості про дворянина “в той губернии именем недвижимым владеющего, и дворянство свое доказательствами утвердить могущего”. Згідно з діючими на момент видання “Жалуваної грамоти” законами, під визначення “недвижимое имение” потрапляли вотчини і помістя, двори, млини, лавки, заводи, мануфактури і фабрики, рудники, ниви, сіножаті, ліси, озера й ріки тощо [8, с. 91-92; 9, с. 478]. Отже, особа, яка претендувала на внесення до родовідної книги, не обов’язково мала бути поміщиком, їй достатньо було мати землю, або навіть

просто власний будинок. Це знайшло своє відображення у записах в абеткових списках дворян Чугуївського повіту. Як вже зазначалось, абеткові списки мали окрему графу, в яку записувалось кількість кріпаків і назви населених пунктів, в яких ці кріпаки перебували. Як правило, укладачі абеткових списків цією інформацією і обмежувались, а в тих випадках, коли дворянин не мав кріпаків, вказували, що він “крестьян и подданных черкас за собой не имеет”. Іншим шляхом пішли укладачі абеткового списку дворян Чугуївського повіту. Вони внесли до списку не лише інформацію про кількість кріпаків, а й відомості про землі і інше нерухоме майно дворян. Так, чугуївський повітовий стряпчий колезький асесор Іван Попов мав, згідно з записами у списках, “крестьян мужеска полу по городу Чугуеву 4, да женска 4, в Бабчанском хуторе на реке Бабке мучную мельнику на 4 постава, 2 яблуневых сада и лесу 130 десятин, да в селе Тетлеге яблочный сад и пахотной земли 20 десятин [20, арк. 163 зв.-164]”.

В той же час, серед дворян, внесених до абеткових списків знаходимо осіб, які могли довести своє “дворянское достоинство”, але не мали нерухомого майна. Так, про вдову капітана Єфима Харіна Аграфену, зазначено, що вона “подданных черкас и крестьян равно и земли не имеет” [там само, арк. 172 зв.-173]. Зазначимо, що права дворян, які не мали нерухомого майна, але могли довести своє “благородство”, були закріплені сенатським указом від 19 червня 1791 року. Згідно з цим указом, особи, які не володіли нерухомим майном, але могли довести “дворянство своё ... по предкам их, издревле в сем достоинстве пребывающих”, мали надати, згідно зі статтею 92 Жалуваної грамоти дворянству, “грамоты на жалованные деревни или вотчины, хотя бы оные и выбыли из рода”. В цьому разі, вони мали бути внесені до родовідних книг тих губерній, в яких їх предки володіли маєтностями. Ті ж дворяни, які не мали нерухомого майна, але мали

право на спадкове дворянство згідно з власними чинами, могли бути внесені, за їх бажанням, бо до родовідних книги будь-якої губернії [14, с. 239-240].

Відомості про володіння душами і помістями дають нам інформацію не лише про кількість кріпаків у того чи іншого дворянина, а й, в більшості випадків, про їх етнічну приналежність. У абеткових списках фігурують три групи кріпаків: “подданные черкасы”, “крестьяне”, або “крестьяне великороссийские”, і “малороссияне”. При цьому, з абеткових списків видно, що поміщики Богодухівського,

Краснокутського, Лебединського, Миропільського і Чугуївського повіту, володіли, переважно, саме “подданными черкасами”, тобто слобідськими селянами. Зовсім нечасто зустрічаються в абеткових списках російські селяни, більшість вони становлять лише серед кріпаків, які належали вовчанським поміщикам. Це пояснюється тим, дворяни, внесені до абеткового списку Волчанського повіту, були, в переважній більшості, російського походження. Відмітимо також, що серед волчанських дворян, було досить багато поміщиків, які володіли помістями у великоросійських губерніях. Так, секунд-майор Андрій Семьонов, підпоручики Яків Мухін і Денис Бочарьов мали “крестьян” у Курському намісництві, секунд-майор Василь Медінцов – у Нижегородському, колезький асесор Ільїнський¹ – у Белгороді [20, арк. 184 зв.-187]. На нашу думку, відомості про маєтності у великоросійських губерніях, особливо тих, які не межували з землями колишніх слобідських козацьких полків, можуть, з великою долею вірогідності, свідчити про неукраїнське походження дворянина. У той самий час, володіння “наследственными подданными черкасами”, на нашу думку, може бути, в багатьох випадках, непрямим доказом слобідського походження дворянина. В деяких випадках, записи про майно містять і прямі вказівки на слобожанське походження дворян. Так, в абетковому списку дворян Чугуївського повіту, подекуди містяться записи про те, що земля або душі були отримані предками дворянина “по привилегиям слободских полков” (як відомо, найголовнішими привілеями слобідської старшини було старозаїмочне землеволодіння і право володіння підданими) [2, с. 117]. Так, секунд-майор Лазар Семенович Григоревський мав “по привилегиям слободских полков” 10 ревізійних душ, а капітанша Анастасія Григорівна Жукова володіла 52 ревізійними душами “по привилегиям жалованным слободским полкам” [20, арк. 144 зв.-145, 148 зв.-149]. Взагалі ж, в списках дворян досить часто містяться вказівки на те, що земля, або душі були надані “по привилегиям”. Такі записи, на нашу думку, можуть свідчити про те, що предки цих дворян служили в слобідських полках, або у Чугуївському козацькому полку.

Третя категорія селян, а саме “малоросіяни”, переважають серед кріпаків, які належали поміщикам Білопільського повіту. Так, білопільські поміщики мали у своєму володінні 26824 душі чоловічої і

¹ Ім'я цього дворянина нам не вдалось з'ясувати.

жіночої статі. З них “малоросіян” – 19360 (з яких переважна більшість, 17766 душ, належали Анісії Матвєєвій), “крестьян” – 2560 (з них 1459 належали Анісії Матвєєвій), “черкас” – 4102 [20, арк. 189-208]. Нам видається найбільш вірогідним, що ці “малороссияне” були посполитими з Наддінпрянщини, які активно колонізували Слобідську Україну. Цей процес, якому Д. Багалій дав назву “владельческая² колонизация”, набув найбільшого розмаху в 20-30 рр., і за своїм розміром не поступався козацькій колонізації XVII ст. [1, с. 570]. Саме напливом українських переселенців можна пояснити той факт, що в одних і тих самих селах мешкали як “малороссияне”, так і “крестьяне”. Таке, змішане українсько-російське населення мали села Вєсьолоє, Глушковка, Д’яковка, Рижовка, Кобилкі та інші [20, арк. 190 зв.-207].

Відомості про кількість душ, в деяких випадках, допомагають нам з’ясувати родинні зв’язки дворян. Справа в тому, що інколи нерухоме майно, або душі, перебували у спільному володінні двох чи більше родичів. В таких випадках у абеткових списках вказувалось яке саме майно, в якій кількості, і з ким саме перебувало у спільному володінні. Наприклад, капітан Пасмуров, крім іншого майна, мав у спільному володінні з племінником млин, про що свідчить запис: “по грамоте жалованной за службы предкам на реке Удах мельница в общем владении с племянником его Петром Пасмуровым”. В відомостях про прапорщика Петра Пасмурова також фігурує: “жалованныя по грамоте предкам мелница вообщем владении з дядей ево Чугуевского полку отставным капитаном Иваномъ Пасмуровым [там само, арк. 163зв.-165]”. Інколи, знаходимо відомості і про померлих поміщиків, і про їх спадкоємців. Так, у записах, які стосуються підпоручика Романа Романова читаємо: “за ним доставшихся по наследству и разделу з братьями порутчиком Павлом да артиллерии подпорутчиком Степаном Романовым после отца ево полковника Романа и матери Татьяны Романовых положеных по последней ревизии в Лебединском уезде слободе Ворожбе и хуторах подданных черкас мужеска пола 28, женска 28” [там само, арк. 125 зв.-126]. В деяких випадках, за дворянами були записані душі, які вони лише мали успадкувати. Так, за колезьким асесором Федором Іванович Тимошевським і його

² Тобто посполитська, оскільки саме поміщицьких селян називали “владельческими”.

братом прапорщиком Іваном було записано 19 душ чоловічої статі і 18 жіночої, якими володів їх батько священик Тамошевський [там само, арк. 183].

Відомості про кількість ревізійних душ свідчать не лише про матеріальне становище дворян, а й дозволяють стратифікувати дворянство за кількістю ревізійних душ. На думку російського дослідника Б. Миронова, дворянство, з урахуванням майнового становища, можна поділити на три страти – нижча, середня і вища. Нижча страта, складалась з безпомісних і малопомісних дворян з кількістю кріпаків чоловічої статі менше 20, середня – з середньпомісних, які володіли від 21 до 100 ревізійних душ, вища – з господарів великих маєтків, з кількістю душ більш як 100. При цьому корпоративні права місцевих дворян і ступінь їх участі в управлінні напряму залежали від їх матеріального становища. Право займати будь-яку посаду в дворянському самоуправлінні отримували лише ті з дворян, які мали річний прибуток не менше 100 крб. Це значило, що дворянин повинен був мати не менше 20 душ, оскільки в 1780-і рр. середній оброк складав 5 крб. сріблом з ревізійної душі [7, с. 86-87].

Така схема стратифікації дворянства за майновою ознакою, звичайно, досить умовна, однак вона дозволяє виділити серед місцевого дворянства як малозабезпечену частину, так і заможну і впливову верхівку. Спробуємо застосувати цей підхід до дворян Лебединського повіту (див.: табл.І).

З таблиці І, бачимо, що відсоток безпомісних і малопомісних дворян в Лебединському повіті сягав 43%. Це досить низький відсоток, якщо врахувати, що на 1777 р. частка малопомісних дворян Європейської Росії сягала 59% [там само]. З таблиці також видно, що великопомісні дворяни, які склали лише 16,6 % від загальної кількості дворян, мали у своєму володінні 5176 ревізійних душ, що складало 72,96% від загальної кількості душ, якими володіли лебединські дворяни. Отже, кількість малопомісних і великопомісних дворян може свідчити про загальне становище дворянства того чи іншого повіту.

Таблиця І:

**Майнове становище дворян, внесених до абеткового списку
дворян Лебединського повіту**

Майнове становище	Кількість дворян		Кількість душ чоловічої статі	
	осіб	%	осіб	%
не мали кріпаків	19	17,59	-	-
менше 20 душ	27	24,99	234*	3,31
20-100 душ	42	38,88	1684**	23,73
більше 100 душ	18	16,66	5176	72,96
відомості відсутні	2	1,85	-	-
всього	108	100	7094	100

* включає 13 душ, які перебували у спільному володінні.

** включає 12 душ, які перебували у спільному володінні.

Важливі висновки щодо внутрішньої структури і внутрішньої ієрархії місцевого дворянства, можна отримати проаналізувавши етнічне походження великопомісних дворян. Переважання серед найзаможніших дворян представників тієї чи іншої соціально-етнічної групи може свідчити про її впливовість. Так, серед великопомісних дворян Лебединського повіту найбільшу соціально-етнічною групу (8 осіб) становили представники козацько-старшинських родів Слобожанщини: Олена Матвіївна Алфьорова, вдова полкового осавула Федора Алфьорова (124 душі), Федосія Петрівна Кондратьєва, вдова полковника Степана Кондратьєва (241 душа), секунд-майор Василь Іванович Кондратьєв (238 душ), капітан Андрій Іванович Кондратьєв (351 душа), Ганна Євстратівна Кондратьєва, – вдова прапорщика Якова Кондратьєва (153), поручик Роман Іванович Кондратьєв (171 душа), колишній підпрапорний Сумського козацького полку, син полкового обозного Тимофія Красовського поручик Іван Тимофійович Красовський (249 душ), Ульяна Романова, – вдова поручика Василя Романова (106 душ), син сотника Павла Петровича Штепіна вахмістр Іван Петрович Штепін (114 душ) [3, с. 207, 298; 18, арк. 98 зв.-99, 110 зв.-113 зв.; 19, арк. 114 зв.-116, 125 зв.-126, 134 зв.-135]. Разом з тим, до слобідської старшини не належали найбільші поміщики повіту: представник “малоросійського” полковницького роду Андрій Григорович Іваненков (922 душі), секунд-майор Іван Іванович Миклашевський

(804 душі), дійсний статський радник Семен Неплюев (655 душ) [4, 3003; 19, арк. 108 зв.-109; 20, арк. 117 зв.-118, 121 зв.-122]. З абеткових списків бачимо, що найбільшими поміщиками були, найчастіше, саме російські дворяни. Так, у Білопільському повіті це колезька асесорша Анісія Матвеева (8981 душа), у Богодухівському – дійсний камергер князь Микола Олексійович Голіцин (2197), у Вовчанському – поручик Іван Іванович Бекарюков (995) і секунд-майор Мирон Времев (880), у Миропільському – секунд-майор Антон Семенович Хлестін (1173), у Чугуївському – генерал-поручик Іван Самійлович Хорват³ – (6057) [20, арк. 172 зв.-173, 183, 184 зв.-185, 186 зв.-187, 199 зв.-201 зв., 213 зв.]. Разом з тим, серед представників колишньої слобідської старшини також знаходимо великих поміщиків, які мали більше тисячі ревізійних душ. Так, чугуївський предводитель дворянства секунд-майор Зарудний володів 1201 кріпаками, а богодухівський поміщик, прапорщик Григорій Осипович Перехрестов мав 1008 душ [там само, арк. 149 зв.-150, 222 зв.].

Важливі відомості про місцевих дворян ми можемо отримати проаналізувавши їх службове становище. В ті часи, як відомо, здобуття того чи іншого чину означало не лише досягнення певного кар'єрного рівня, а й соціального статусу, який передбачав цілий ряд переваг і привілеїв. Чин став настільки важливим елементом соціального життя тогочасної Росії, що, як зазначав Л. Шепелев, становище дворянина в суспільстві вимірювалось “классами чинов” [21, с. 23]. Разом з тим, соціальний статус того чи іншого дворянина залежав не лише від чину, а й від заможності, походження, зв'язків тощо. В цьому сенсі показовою є історія родини колезької асесорши Анісії Матвеевої. Варто зазначити, що її покійний чоловік Кузьма Матвеев (Куликов), до того як стати дворянином, був купцем першої гільдії і походив “Тульскаго уезда синодальной вотчины села Лобок из крестьян”. Проте своїми комерційними здібностями він зміг привернути до себе увагу уряду: в 1752 р., він отримав у своє володіння казенну Глушківську суконну фабрику, а у 1754 р. іменним імператорським указом був пожалуваний чином колезького асесора [6, с. 138; 7, с. 15]. Після

³ Представник дворянського роду Хорватів, серб за походженням, помер у 1780 р. Той факт, що покійний бригадир Хорват потрапив до абеткових списків може свідчити про те що, що укладачі цих списків могли використовувати застарілі відомості про дворян.

смерті Кузьми Матвєєва, його статок і справу успадкувала дружина. Очевидно, що вона була не лише надзвичайно заможною, а й досить впливовою особою, про що може свідчити кар'єра її старшого сина Миколи. Останній, згідно абеткових списків, в свої 19 років, мав чин надвірного радника, і був призначений “в имеющее открыться Кавказское наместничество в губернський город Екатеринодар в городниче” [20, арк. 199 зв.]. Отже, “класс чина” далеко не завжди визначав рівень впливовості, а тим більше майнового становища дворянина. Так, відставний полковник Петро Харін, маючи всього 20 ревізійних душ, належав до категорії середньопомісних дворян [там само, арк. 172 зв.-173]. В той же час, як ми вже встигли впевнитись, серед великих поміщиків було чимало дворян, які мали скромні обер-офіцерські чини.

Оскільки абеткові списки містять відомості про чини місцевих дворян, ми можемо визначити місце кожного з них у тогочасній чиновній ієрархії. При цьому відмітимо, що у двох випадках в абеткових списках містились відомості не про чин дворянина, а по його посаду. Так, Терентій Петрович Бутов, надсилаючи до Чугуївської дворянської опіки відомості про себе, вказав, що він служить ад'ютантом в “бывшего Санкт-Петербургского легиона казачьей команде” [там само, арк. 142 зв.-143]. З книги Василя Татіщева “Лексикон российской исторической, географической, политической и гражданской” дізнаємось, що “адъютант, чин при войске, употребляемой для посылок у командиров; и суть разнаго достоинства, яко при государе генерал-адъютант в ранге полковника, у фельтмаршала генерал-адъютант подполковник, у генерала маоры; флигель-адъютанты, от фельтмаршала до генерала-порутчика, капитаны у генералов маиоров и при полках подпорутчики” [17, с. 157]. З послужних списків, атестатів, та інших документів про службу бачимо, що слово “ад'ютант” використовувалось саме для позначення підпоручика, який займав посаду полкового ад'ютанта. Так, у записах в Родовідній книзі, які стосувались генерал-лейтенанта Миколи Михайловича Бердяєва, вказується, що його батько Михайло Іванович Бердяєв після отримання чина прапорщика “происходил чинами 733 апреля 25 адъютантом, 737 декабря 19, порутчиком...” [17, арк. 31]. Зауважимо також, що прізвище Терентія Бутова в списку дворян Чугуївського повіту було останнім в списку підпоручиків, прізвища яких починались на літеру “Б”. Користуючись тим самим принципом ми визначили місце в “Табели о рангах” іншо-

го дворянина, Михайла Лесевицького, який був записаний до абеткового списку дворян Краснокутського повіту як полковий квартирмістр. З указу від 30 червня 1728 р., ми дізнались що цій посаді відповідав чин поручика [10, с. 59]. Прізвище Лесевицького стояло останнім у списку поручиків, що також вказує на чин, який мав дворянин. Проте, в тому, що Михайло Лесевицький був записаний як полковий квартирмістр, а не як поручик, був свій, зрозумілий сучасникам, сенс. Справа в тому, що квартирмістри хоча й мали військові чини, проте становили, разом з полковими аудиторами, фактично, окрему категорію військових службовців. Так, згідно з указом від 1 квітня 1762 р., квартирмістри, аудиторі і лікарі отримували особливі, офіцерського покроя мундири, проте без права носіння таких суто офіцерських відзнак як горжети, шарфи і темляки. Більше того, аудиторі і полкові квартирмістри мали призначатись лише з недворян, і не могли розраховувати на підвищення, оскільки указ містив вимогу “в военные чины далее их не производит” [15, с. 391].

Таблиця II:

Службове становище дворян внесених до абеткових списків

категорії дворян за чинами	у відставці	в службі
обер-офіцери	191	23
штаб-офіцери	39	12
генерали	1	2
чиновники до XIV- IX класів	8	17
чиновники VIII-V класів	8	12
чиновники I-IV класів		1
козацька старшина	14	
унтер-офіцери	12	10
рядові	3	
канцелярські служителі	2	3
неслужащі і недорослі	24	
Всього	380	

Як видно з таблиці II, більшість місцевих дворян обирала військову службу, що було досить характерним для російського дворянства. З таблиці також видно, що найбільшу групу серед дворян, вне-

сених до абеткових списків, складала відставні обер-офіцери. Відомо, що згідно з Маніфестом про вольності дворянства 1762 р., офіцери звільнялись від обов'язкової 25-річної служби і могли подавати у відставку у будь-який час крім військового [11, с. 913]. Разом з тим, для абсолютної більшості дворян військова служба залишалась морально обов'язковою і служити хоча б деякий час офіцером було справою честі.

З таблиці також видно, що більшість чиновників, на відміну від офіцерів, перебувала на службі. Це можна пояснити тим, що військова служба, як вже зазначалось, була для багатьох дворян скоріше справою престижу ніж професією. В ті часи вважалось нормою, коли молоді дворяни перебували певний час на військовій службі (досить часто їх записували на службу ще у дитячому віці), отримували перші обер-офіцерські чини і виходили у відставку, повертаючись до своїх помість, або переходячи у статську службу. В той же час, чиновник міг розраховувати на більш-менш пристойне жалування і пенсію лише за умови довголітньої служби. До того ж, цивільні чиновники які мали чини XIV- IX класів, на відміну від обер-офіцерів, вважались лише особистими дворянами, і могли розраховувати на спадкове дворянство, лише отримавши чин колезького асесора, що також передбачало довголітнє перебування на службі [16, с. 202, 207, 209]. Слід також врахувати, що цивільна служба, особливо в провінційних установах, на відміну від військової, мала більше можливостей для покращення матеріального становища, що також не стимулювало бажання якнайшвидше вийти у відставку.

До таблиці II, нами не були внесені дворяни які перебували на придворній службі. В абеткових списках містяться відомості про двох таких дворян: дійсного камергера (чин IV класу) князя Миколу Олександровича Голіцина і придворного квартирмістра (чин VIII класу) Василя Федоровича Трутовського [20, арк. 183, 113 зв.].

Серед осіб, внесених до абеткових списків, досить багато дворянських вдів, відомості про яких не були нами враховані при складанні таблиці II. Як відомо, згідно з “Табели о рангах”, усі заміжні жінки “поступают в рангах по чинам мужей их” [21, с. 19]. Це правило знаходить своє відображення і в абеткових списках, в яких вдови зазначались за чинами померлих чоловіків і розміщувались в списках поміж інших дворян “по старшинству чинов”. Абеткові списки містять відомості про 37 дворянських вдів, з яких 18 були вдовами обер-офіце-

рів, 7 штаб-офіцерськими вдовами, 7 – старшинськими вдовами, 2 – вдовами чиновників. Серед дворян внесених до абеткових списків знаходимо і лебединську поміщицю Любов Дерханову доньку померлого секунд-майора Семена Дерханова [19, арк. 104 зв. -105]. Зауважимо, що до родовідних книг, могли бути внесені лише чоловіки. Разом з тим, згадані вище дворянські вдови і доньки володіли нерухомим майном, і, найімовірніше, саме тому вони і потрапили до абеткових списків.

Таблиця III:
Службове становище дворянських синів

службове становище дворянських синів	категорії дворян за чинами						
	ко-зацька старшина	унтер-офіцери	обер-офіцери	штаб-офіцери	чиновники до VIII класу	чиновники VIII класу і вище	генерали
Діти до 15 років							
канцелярські служителі					6		
унтер-офіцери		2	15	4		1	
обер-офіцери							
Діти старше 15 років							
канцеляристи		1	1	2	3	1	
унтер-офіцери	5	1	28	6	2	3	
обер-офіцери	4	1	12	8	5	1	
штаб-офіцери			2				2
чиновники до VIII класу	3	1	4		1	1	
чиновники VIII класу і вище						1	

В абеткових списках, у рубриці “много ли детей мужеского и женского пола их имена и лета”, знаходимо відомості і про службу дворянських синів (див.: табл. III). Одразу ж зауважимо, що віднося-

чи деяких дворянських синів ми віднесли до тих чи інших категорій досить умовно. Це викликано тим, що в деяких випадках вказувався не чин дворянського сина, а його посада. Так, в абеткових списках, серед дворян Чугівського повіту знаходимо прапорщика Мирона Франтіце, сини якого Єлисей і Омелян, служили в Чугуївському легкокінному полку кватермістрами [20, арк. 171 зв.-172]. Ці дворянські сини були віднесені нами до категорії унтер-офіцерів, оскільки посади які вони займали відповідали унтер-офіцерським чинам. Разом з тим, зострічаються випадки, коли синів дворян не можна з абсолютною впевненістю віднести до тієї чи іншої категорії службовців. Так, син сотнички Марії Щербініної Іван, який згідно з записами у абеткових списках, служив у Новгород-Сіверському землеміром, умовно віднесений нами до категорії чиновників XIV-IX класів [там само, арк. 173 зв.-174]. До категорії канцелярських служителів нами були віднесені сини городского секретаря Михайла Резанова, які служили реєстраторами, старший Іван 15 років – в Валківській нижній розправі, а молодший, Олексій 13 років – в Харківському губернському магістраті. Ми вважаємо, що в даному випадку мається на увазі саме посада, а не чин, оскільки зазначені особи, з огляду на їх вік, навряд чи могли мати навіть найнижчий класний чин.

Аналізуючи характер служби дворянських синів видно, що вони, як і їх батьки, віддавали перевагу військовій службі, при цьому часто в полк їх записували в досить ранньому віці. Так, син капітана Дмитра Квітки Петро, в дванадцятирічному віці, служив в Харківському легкокінному полку кадетом, а сини прапорщика Василя Попова Іван, семи років, і Григорій п'яти років, служили в Ізюмському легкокінному полку вахмістрами [там само, арк. 153 зв.-154, 165 зв.-166]. До чина кадета зміг дослужитись і дворічний син прапорщика Василя Зеленського Михайло [там само, арк. 150 зв.-151]. Всього два роки від народження мав і син секунд-майора Петра Семеновича Деханова Микола, який згідно зі списками дворян Лебединського повіту “находится в службе Бугского корпуса во втором егерском батальоне сержантом” [19, арк. 103 зв.-104]. Про те, що така практика була досить поширеним явищем, свідчить указ Державної Військової колегії про заборону прийому на військову службу малолітніх, датований травнем 1785 р. В цьому указі, були наведені випадки, коли у відставку подали унтер-офіцери, які вступили на військову службу у малолітньому віці. Так, вахмістр Харківського легкокінного полку Євграф

Щьокін-Крогов “в службе и вахмистром с 767 года, а отроду ему и ныне только 23 года”. Зауважимо також, що згідно з діючими на той час “полковничьими инструкциями” від 8 грудня 1764 і 14 січня 1766 рр., полковник мав право записати до полку будь-якого дворянина, який досяг 15 років [13, с. 413-414]. Між тим, як ми бачимо, на практиці ці інструкції не завжди діяли. Більше того, згаданий в указі Євграф Щьокін, значиться у абетковому списку дворян Чугуївського повіту як відставний прапорщик [20, арк. 172 зв.-173]. При цьому не зовсім зрозуміло, чи передував цей дворянин хоча б деякий час на службі, чи служив лише “на папері”. Справа в тому, що згідно з “Манифестом о вольностях дворянства”, дворяни, виходячи у відставку нагороджувались черговим чином [11, с. 913]. Крім того, згідно з указом від 15 липня 1762 р., усі дворяни, які виходили у відставку через хворобу, “кои не офицерскими чинами будут отставляемы и они служили беспорочно”, мали отримати обер-офіцерські чини, “дабы они перед теми, кои не из дворян отставляемы будут, преимущество имели” [12, 20]. Отже, Євграф Щьокін, досягши вищого унтер-офіцерського чина вахмістра, скористався, як дворянин, правом вийти у відставку з нагородженням першим обер-офіцерським чином. Цей, досить характерний випадок ілюструє один з поширених шляхів здобуття обер-офіцерського чину. При цьому відмітимо, що в абеткових списках містися відомості про 91 відставного прапорщика, переважна більшість яких, на нашу думку, отримала свій чин разом з відставкою. Це було настільки очевидним для сучасників, що укладачі абеткових списків вважали за необхідне окремо вказати на ті випадки, коли дворянин отримав чин прапорщика ще перебуваючи на службі і вийшов у відставку без нагородження наступним чином (згідно з “Манифестом о вольностях дворянства” офіцер виходив у відставку з нагородженням черговим чином лише вислуживши в попередньому чині не менше року). Так, у відомостях, які стосувались білопільського поміщика прапорщика Петра Гевліча вказувалось, що він “в отставке тем же чином” [20, арк. 192].

Лише в поодиноких випадках, діти офіцерів обирали цивільну службу. В абеткових списках зафіксовано 6 таких випадків. Так, син відставного прапорщика Климента Шияновського провінційний реєстратор Ареф служив у Лебединському нижньому суді [20, арк. 135 зв.-136]. Син підпоручика Петра Артем'єва Семен служив у Харківському верхньому нижньому суді і мав чин колезького реєстратора [там

само, 138 зв.-139]. Колезьким реєстратором був і син підпоручика Олексія Сабельнікова Іван [там само, 186 зв.-187]. Разом з тим, з абеткових списків бачимо, що діти чиновників, досить часто обирали для себе цивільну службу і служити починали інколи в досить ранньому віці. Так, в Харківській нижній розправі служили копіїстами троє синів колезької реєстраторши Матрони Муратової, найменшому з яких, Олексію, було 13 років [там само, арк. 159 зв.-160]. Сини білопільського стряпчого колезького секретаря Андрія Адинцова Федір 13 років, і Олександр 10 років, служили канцеляристами, перший – у білопільському повітовому суді, другий у курському верхньому земському суді [там само, арк. 189].

В абеткових списках зустрічаємо також випадки, щоправда поодинокі, коли сини дворянин перебував на придворній службі. Так, згідно з абетковими списками дворян Лебединського повіту, син померлого підпрапорного Кирила Рубанова Георгій мав придворний чин кабінет-кур'єра (чин XIV класу), а дванадцятирічний син секунд-майора Мирона Времєва служив придворним пажем [20, арк. 127 зв.-128, 184].

Проаналізувавши інформацію про службовий стан, яка міститься в абеткових списках, ми можемо реконструювати склад місцевої бюрократії. При цьому ми виходимо з того, що більшість чиновників, внесених до абеткових списків, перебували на службі в місцевих установах. Крім того, в абеткових списках знаходимо відомості про дворян, які займали виборні посади. Все це дає нам можливість реконструювати чиновницько-бюрократичний апарат кількох повітів Харківського намісництва. Так, за абетковими списками, станом на 1786 р., лебединська бюрократія мала наступний склад:

1. Кондратьєв Андрій Іванович, капітан – повітовий предводитель дворянства;
2. Кондратьєв Василь Іванович, секунд-майор – повітовий суддя;
3. Єнін Ілля Семенович, секунд-майор – земський ісправник;
4. Копейчиков Петро Андрійович, титулярний радник – суддя повітової нижньої розправи;
5. Кучеринов Гаврило Іванович, титулярний радник – повітовий стряпчий;
6. Пономарьов Іван Іванович, прапорщик – повітовий скарбничий;
7. Герасимов Йосип Ільїч, капітан – засідатель повітового суду;

8. Мезенцов Іван Гнатович, секунд-майор – засідатель повітового суду;

9. Деменков Семен Кирилович, прапорщик – засідатель повітового нижнього земського суду;

10. Светайлов Амос Павлович, прапорщик – засідатель повітового нижнього земського суду;

11. Малоштанов Матвій Леонтіївич, вахмістр – засідатель повітового нижнього земського суду;

12. Єлшин Іван Іванович, прапорщик – засідатель нижньої розправи [19, арк. 102 зв.-103, 104 зв.-105, 106 зв.-108, 111 зв.-113; 20, арк. 111 зв.-113, 114 зв.-115, 118 зв.-119, 120 зв.-121, 123 зв.-124, 129 зв.-130].

При цьому ми вважаємо, що приналежність дворян, які займали виборні посади, до старшинських родів, або до російського дворянства, може свідчити про впливовість тієї чи іншої етнічно-соціальної групи. Так, проаналізувавши етнічне походження осіб, які входили до складу станових установ Лебединського повіту, бачимо, що більшість виборних посад у повіті займали російські дворяни. Разом з тим, такі посади як повітовий суддя і повітовий предводитель дворянства займали представники старшинського роду Кондратьєвих. Взагалі ж, представники старшинських родів Слобожанщини досить часто займали виборні посади. Нижче подаємо списки представників колишньої слобідської старшини, які, згідно з відомостями абеткових списків, були обрані дворянами на посади повітового предводителя, ісправника і повітового судді:

Повітові предводителі дворянства:

1. Білопільського повіту – майор Осип Петрович Куколь-Яснопольський;

2. Богодучівського – поручик Максим Іванович Павлов;

3. Миропільського – поручик Василь Якович Романов;

4. Недригайлівського – поручик Павло Романович Романов [3, 92; 20, арк. 149 зв.-150, 182, 195, 222].

Повітові судді:

1. Миропільського – артилерії поручик Константин Олександрович Безрученко-Висоцький;

2. Недригайлівського – підпоручик Михайло Романович Романов;

3. Чугуївського повіту – Дмитро Квітка [там само, арк. 125 зв.-126, 153 зв.-154, 179].

Повітові ісправники:

1. Білопільського повіту – підпоручик Василь Куколь-Яснопольський;
2. Богодухівського – поручик Василь Васильович Курський;
3. Краснокутського – капітан Єфрем Кременецький;
4. Недригайлівський – підпоручик Степан Романович Романов [там само, арк. 126 зв.-127, 195, 215 зв., 232 зв.-233].

Як бачимо, провінційні дворяни найчастіше віддавали свої голоси на дворянських виборах за представників колишньої старшини. Більш того, в деяких повітах на найважливіші посади були обрані родичі, а то й рідні брати. Так, як бачимо, у Недригайлівському повіті на посади повітового предводителя, судді і справника були обрані брати Романови, сини полковника Сумського козацького полку Романа Романова. Інший представник роду Романових, сотник Василь Андрійович Романов, був обраний засідателем недригайлівського повітового суду. Отже, старшинські роди не переставали відігравати провідну роль у провінційному житті [там само, арк. 125 зв.-127].

Таблиця IV:

Становий характер шлюбів чугуївських дворян

Походження дворянських жінок	Всього в %	Всього
дворянки*	41,34	43
доньки однодворців	3,84	4
доньки канцеляристів	3,84	4
доньки священників	10,57	11
доньки купців	11,53	12
доньки міщан	7,69	8
доньки козаків	9,61	10
доньки унтер-офіцерів	2,88	3
доньки селян (казенних обивателів)	2,88	3
калмицькі доньки	3,84	4
татарські доньки	0,96	1
вдови**	0,96	1
всього	100	104

* Включає доньок обер – і штаб-офіцерів, чиновників, які мали чини відповідні обер- і штаб-офіцерським чинам, доньки представників козацької старшини і іноземного дворянства.

** виділені в окрему групу, оскільки в алфавітних списках вказувалось не соціальне походження, а соціальне становище першого чоловіка.

Важливу інформацію про провінційне дворянство дають нам відомості про сімейне становище дворян. Так, записи про дворянських дружин часто містять інформацію про їх походження. Це дає нам можливість дослідити особливості “шлюбної політики” місцевого дворянства, рівень його соціальної замкненості. Як приклад наведемо таблицю, в якій відображено становий характер шлюбів дворян Чугуївського повіту (див.: табл. IV).

Як ми бачимо з таблиці, лише 41% дворян Чугуївського повіту уклали шлюб з представницями дворянського стану. Ми можемо говорити про досить низький рівень соціальної замкненості місцевого дворянства навіть порівняно з іншими повітами Харківського намісництва. Так, відсоток шлюбів з представницями дворянського стану серед дворян Богодухівського округу досягав 76%, Миропільського – 80%, Білопільського 88% [20, арк. 179-183, 190-208, 210-229 зв.].

Аналіз шлюбів також дає нам можливість вивчити рівень замкненості і особливості шлюбної політики окремих соціально-етнічних груп, таких як, наприклад, колишня козацька старшина.

Так, в абеткових списках дворян Лебединського повіту знаходимо відомості про 72 одружених дворян, з яких 22 дворянина визначені нами як представники колишньої слобідської старшини. З відомостей, про дворянських дружин, бачимо, що найчастіше представники слобідської старшини брали шлюб з жінками, які належали до одного з ними соціально-етнічного середовища Всього, абетковий список містить відомості про 10 шлюбів між представниками козацько-старшинських родів Слобожанщини. Так, син колишнього полковника Івана Кондратьєва Василь Кондратьєв був одружений з донькою полковника Матвія Куликовського, син полковника Романа Романова Михайло Романов – з донькою полкового осавула Федіра Алфьорова Парасковії, відставний підпоручик Степан Федорович Алфьоров – з донькою сотника Степана Ліницького [19, арк. 99 зв. -100, 111 зв.-112; 20, арк. 125 зв.-126]. Абеткові списки також містять відомості про шлюби між представниками слобідської старшини і доньками представників козацької старшини Гетьманщини (4 шлюби). Так, поручик Роман Іванович Кондратьєв був одружений на донці військового товариша Степана Могилата Парасковією, сотник Тимофій Федорович Новомлинський – з племінницею бунчукового товариша Полуботка Уляною, сотник Тихон Яковлевич Тимченков – з донькою військового товариша Якова Коновалова Уляною [20, арк. 114 зв.-115, 121 зв.-122, 132 зв.-133].

Як відомо, духовенство на Слобожанщині сприймалось тогочасним населенням Слобожанщини як частина місцевої еліти, тому шлюби між представниками слобідської старшини і священництва були непоодинокими. Так, син сотника Івана Красовського Іван, був одружений з донькою священника Миколаївської церкви м. Лебедин Лаврентія Чижевського Євдокією, колезький реєстратор Матвій Кирилович Рубанов – зі священницькою донькою Марфою, прапорщик Григорій Шапошніков – з священницькою донькою Тетяною. Решта представників колишньої слобідської старшини була одружена з доньками дворян, які не належали до слобідської старшини: поручик Іван Тимофійович Красовицький (Красовський) – з донькою поміщика Матвія Ртіщева Марією, прапорщик Тимофій Петрович Шапошніков – з донькою “путивльського округу из дворян поручика” Герасима Черепова Варварою, відставний вахмістр Матвій Леонтійович Малоштанов – з донькою поручика Христофора Павлинова Марією. Федір Іванович Красовський був одружений на вдові прапорщика Агафії, походження якої встановити не вдалося [19, арк. 113 зв.; 20, 114, 115 зв.-116, 120 зв.-121, 134 зв.-135].

Що ж стосується старшинських доньок, то, досить непоодинокими були випадки, коли їх видавали заміж за дворянам, які, не належали до козацької старшини. Так, прем'єр-майор Іван Христофорович Штерач був одружений на дочці полковника Михайла Донця-Захаржевського, секунд-майор Ілля Семенович Єнін – на дочці колишнього сотника Павла Штепіна, титулярний радник Гаврило Іванович Кучерінов – на “дочери шляхетской бывшей казачей службы полкового обозного Тимофея Красавицкаго Прасковии”, лебединський городовий лікар Іван Лазарович Лазаревський – на доньці підпрапорного Івана Кондратьєва. Доньки полковника Романа Романова Парасковія і Марія взяли шлюб відповідно з капітаном Олександром Петровичем Мужлановим і підполковником Марком Яковичем Северінциним, а колишній підпрапорний Василь Труфанов видав своїх дочок заміж за відставного підканцеляриста Василя Омеляновича Філімонова і секунд-майора Петра Олексійовича Плетєнєва [19, арк. 106 зв. -107; 20, 117 зв.-118, 119 зв.-120, 122 зв.-123, 128 зв.-129, 132 зв.-133, 133 зв.-134]. Всього ж 12 доньок слобідської козацької старшини були одружені на дворянах, які не належали до слобідської старшини.

Все вищезазначене дозволяє нам оцінити інформативний потенціал абеткових списків як надзвичайно високий. Подальше вивчення

абеткових списків дворянських родів Харківського намісництва, їх опрацювання та публікація має стати, на нашу думку, складовою частиною дослідження історії української еліти.

Джерела та література:

1. Багалеї Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М.: Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1887. – 591 с.
2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., “Дельта”, 1993. – 256 с.
3. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття / упоряд. С. Потапенко. – Х.: “Райдер”, 2008. – 496 с.
4. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2004. – 391с.
5. Материалы для истории московского купечества. – М., 1883. – Т. I. Ч. 2.: Переписные книги 2-й ревизии (1747 г.). – 165 с.
6. Материалы для истории московского купечества. – М., 1884. – Т. I. – Приложение 1-е, Ч. 2.: Окладные книги 1748 г. – 161 с.
7. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
8. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗР). – СПб., 1830. – Т. V.
9. ПСЗР. – Т. VII.
10. ПСЗР. – Т. VIII.
11. ПСЗР. – Т. XV.
12. ПСЗР. – Т. XVI.
13. ПСЗР. – Т. XXII.
14. ПСЗР. – Т. XXIII.
15. ПСЗР. – Т. XLIII.
16. Румянцева М.Ф. Генеалогия российского чиновничества второй половины XVIII в.: постановка проблемы и источники изучения // Генеалогические исследования: Сб.ст. – М., 1993. – С.201-221..
17. Татищев В. Н. Лексикон Российской исторической, политической и гражданской // Избранные произведения / Под ред. С.Н.Валка. — Л.: Наука, 1979. – С. 153 – 360.
18. Харківська Центральна наукова бібліотека. – Родовідна книга Харківського намісництва. – Ч. 6. – 330 с.

19. Центральний державний архів України у м. Києві (далі ЦДАУК).– Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 911. – 113 арк.
20. ЦДАУК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 912. – 235 арк.
21. Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – Л.: Наука, 1991. – 224 с.

Микола Михайліченко (Суми, Україна) Інформаційний потенціал абеткових списків дворян Харківського намісництва

У статті здійснено спробу дослідження інформаційного потенціалу абеткових списків дворян Харківського намісництва. Зроблено висновок про те, що ці списки є достатньо інформативними, їх інформаційний потенціал дає можливість дослідити соціальне і майнове становище місцевої еліти, особливості її шлюбної політики.

Ключові слова: абеткові списки, інформаційний потенціал, козацька старшина, дворянство, Харківське намісництво.

Николай Михайличенко (Сумы, Украина) Информационный потенциал алфавитных списков дворян Харьковского наместничества
В статье исследуется информационный потенциал алфавитных списков дворян Харьковского наместничества. Сделано взвод о том, что эти списки достоточно информативны и позволяют исследовать социальное и материальное положение местной элиты, особенности ее брачной политики.

Ключевые слова: алфавитные списки, информационный потенциал, казацкая старшина, дворянство, Харьковское наместничество.

Mikola Mikhaïlichenko (Sumy, Ukraine) The Information potential of nobility's handlists of Kharkov's province

In the article attempt of researches into information potential of nobility's handlists of Kharkov's province. The author makes the conclusion that they are rather informative, their information potential gives an opportunity to research the social status, financial position and marriage relations of local elite.

Keywords: handlist of nobility, information potential, Cossack officialdom, nobility, Kharkov's province.

Юрій ЗЕМСЬКИЙ
(Хмельницький, Україна)

УДК: 94(477).081(477.4)

**Міфи та реальність
щодо організуючої ролі
римо-католицького духовенства
Правобережної України в підготовці
польського повстання 1863–1864 рр.**

Українське Правобережжя впродовж XIX ст. переживало, як відомо, епоху “перетравлювання” Російською імперією. Це був доволі тривалий та болючий процес як для “жертви” так і для “імперського молоха”, адже поширюючи свої кордони в західному напрямі Російська імперія зіткнулася з дійсністю, коли завойовані народи виявилися значно культурнішими та цивілізованішими за своїх завойовників. Тож на відміну від військових розширень кордонів на сході чи південно-східному напрямі, які трактувалися “цивілізаційною місією”, завоювання західних сусідів потребували значно більших політично-ідеологічних зусиль від імперії, аби переконати завойованих в тому, що зміни, які до них прийшли “покрощать їхнє життя вже сьогодні”. А отже, Російська імперія, в традиційній для себе тактиці, почала “працювати” із новонабутими елітами на новоприєднаних територіях.

В доіндустріальній Російській імперії, якою вона була розпочавши похід на захід, за звичайне було мислити і діяти, як зазначає Андреас Каппелер, налагоджуючи добрі стосунки з пануючими верствами, зі знаттю, з елітою новоприєднаних земель: “...знать Росії інтегрувала не російська мова та культура і не православна віра, а благородне походження, служіння правителю й спосіб життя, який ґрунтувався на західній освіті. Держава кооперувалася зі знатними елітами різного віросповідання, але не з православними селянами” [9, с. 124]. Тому-то, приєднавши Українське Правобережжя Катерина II видала ряд указів, якими гарантувала всім, хто її визнає за государиню, збереження всіх прав як юридичних так і майнових – це була для імперії традиційна вже давно тактика. Цим же пояснюється той факт, що перші два десятиліття російського панування на землях колишньої Речі Поспо-

литої були періодом розквіту польської освітньої системи й польської культури [9, с. 114]. Польська триступенева шкільна система була в цілому збережена і складалася із густої мережі церковних і світських початкових шкіл, чисельних середніх шкіл на зразок єзуїтських колегій, з вінцем у цій системі — Віленською академією. Додатково, у 1803 р. з'явився Віленський університет, 1805 р. — Кременецький ліцей, 1816 р. — Варшавський університет. Звісно, що всі ці “блага” були винагородою за лояльність, а водночас спробою прихилити серця нових підданих до влади “добрих імператорів”. Зокрема, збережена та примножена освітня система була дітищем, як відомо, Адама Єжи Чарторийського, який тривалий час перебував “у фаворі” Олександра I і, таким чином, можливо, прагнув, певною мірою, “викупити свою провину” перед, власне, поляками. Загалом же, і в часи Катерини II, і за Павла, і за Олександра I польськими вельможами, які “кидалися” в обійми завойовниці-імперії керував примітивний, але водночас цілком природний страх втратити свої статки, впливовість, позбутися життєвих розкошів і т. ін.

Разом з тим — імперія потребувала вірнопідданих слуг на ново-набутій території, тож щедро була готова винагороджувати “кращих з кращих”, хто “вмів” себе проявити. Імена таких вельмож як брати Адам та Костянтин Чарторийські, Францішек Браницький, Северин Жевуський, Антоній та Борис, батько й син Четвертинські, Юзеф Іллінський, Ян і Северин, брати Потоцькі є іменами впливових польських вельмож при російському дворі, які зуміли зберегти і примножити свої статки в нових умовах, щоправда, ціною, почасти, зречення від них самих поляків.

Імперія, по суті, прагнула “купити” польську еліту і в такий спосіб “легалізувати” свої права на колишніх землях Речі Посполитої. Однак, в польському суспільстві вже почалося на той час “визрівання” стосунків нової якості — серед поляків зародилися націоформуючі процеси, а тому, задобрювання еліти не забезпечило покірного прийняття нової влади всім суспільством, тож поступки та “загравання” щодо поляків змінилися швидко жорстким режимом та репресіями, зросійщенням освітньої та духовної сфер життя, конфіскаціями майна тощо.

Ферментом польського націотворення стала сама специфіка структури польського суспільства. Багатотисячна малоземельна та безземельна шляхта, яка претендувала на подальше збереження свого безподаткового статусу, виявилася значною проблемою для імперії. Ще

парадоксальніше, що такою ж проблемою чиншова (як її називали) шляхта була для самої Речі Посполитої і ця занепадаюча, напередодні своєї повної загибелі держава сама ж почала з чиншовиками боротьбу. Як зазначає Даніель Бовуа: "... якби країна [*Річ Посполита* – Ю. З.] існувала далі, то поляки, мабуть, викоринили б цей пережиток давнини значно швидше, ніж росіяни, котрим знадобилося мало не століття"[1, с. 65]. Одначе, він же таки наводить прекрасний документ, що засвідчує політичні настрої цієї "гербової голоти", а, разом, свідчить про зручність моменту, коли відповідальність за проблеми чиншовиків автоматично знялися із "братів-поляків" і лягли на "завойовників-росіян". Д. Бовуа подає фрагмент "Скарги убогої подільської шляхти до Сейму", написаної в другій половині 1792 року, де 82 скаржники розповідають про свою долю і заявляють, що "готові діяти за наказом і першим знаком Найяснішої Речі Посполитої, але що можуть зробити вони, засипані попелом невільництва?... Волаємо до вас із плачем, найясніші стани Речі Посполитої, змилуйтеся над зубожілою братією, надайте їй свою протекцію, не дайте їй занепасти, не дайте її нищити, і вона стане найміцнішою опорою вітчизни... багато шляхтичів-поляків, що втратили свою власність через зловживання панів, розкидано по різних чужоземних краях; з цього для вітчизни діється немала шкода, але коли вони дізнаються про милосердя до шляхти, то з радістю повернуться до своєї вітчизни і, отримавши разом із нами милосердя, молитимуться Богові за найяснішого монарха та найяснішу Річ Посполиту, віддадуть їй своє життя і проллють за неї кров"[1, с. 63–64]. Власне, ця дрібна – в сенсі заможності, мало-, або зовсім безземельна, однак гонорова своєю честю та гідністю шляхта якраз і стала тією головною силою на фундаменті якої будувалося нове суспільне самоусвідомлення поляків – усвідомлення громадянської спільноти – нації.

Цю закономірність розуміли та відзначали навіть російські чиновники, які перебували у вирі тих процесів. Так, зокрема, чиновник з особливих доручень, який таємно здійснив місію з вивідання "духу та напрямку думок поляків" на Волині у 1839 р. Маєр Фон Гільденбрант у своєму звіті доповідав, що "заможні поміщики, яких особливо багато на Волині, підкорившись силі обставин і опікуючись своїми статками, огородили себе благорозумним мовчанням... Навпаки, дрібні шляхтичі, яким нічого або майже нічого втрачати теревеняють про революцію і, як здається, готові взбунтуватися при найпершій же нагоді"[11, арк. 9зв.–10].

Націоформуючого змісту були всі організаційні зусилля до яких вдавалися поляки, відстоюючи своє право на відновлення відібраної у них держави, зокрема, готуючи повстання 1830–31, а особливо 1863–64 років.

Красномовною ілюстрацією-доказом цього є значний перелік прокламацій та закликів, які з'явилися напередодні Січневого повстання 1863–64 років, що сильно занепокоїло владні органи імперії. Зокрема, ще в липні 1861 р. київським військовим генерал-губернатором було розіслано до цивільних губернаторів Правобережжя просторе інформування щодо появи значної кількості польських закликів “в бунтівному дусі”, де проголошується, що “...всі поляки запрошуються до згоди і взаємної любови, до підняття селян на рівень із поміщиками, засобами надання у власність землі, а також навчанням їх і створенням шкіл..., всі – старі і молоді, жінки і чоловіки повинні виявляти недовіру до уряду, не шукати у нього допомоги, а вирішувати всі можливі суперечки і тяжби самим між собою..., до поєднання і братерства з міщанами, ремісниками і євреями, котрі вже висловили польські почуття і є в сутності такими ж поляками тільки іншої віри, до загальних взаємних зусиль і трудів для блага і незалежності Польщі”[4, арк. 8–9].

Для публічної демонстрації такої національної єдності представники всіх станів та верств, громад, корпорацій, товариств тощо запрошувалися, зокрема, на 10 жовтня 1861 р. до м. Городло, аби взяти участь у відзначенні урочистостей з нагоди святкування чергової річниці союзу Литви та Польщі. Ця публічна маніфестація мала засвідчити, на переконання її організаторів, єдність всіх станів і народів (а саме поляків, русинів та литовців), які поєдналися в єдиній Польщі, при цьому, окремо запрошувалися до участі в маніфестації також “поляки Мойсеєвого віросповідання”[4, арк. 12–14зв.].

Зрозуміло, що такі заклики до формування нації, іншими словами кажучи, таким чином “конструйована нація” – була абсолютною абстракцією; це був патріотичний романтизм, який цілковито апелював до людських почуттів, до духовних переживань, до людського сумління, моралі та честі, але зовсім не враховував ні культурних, ні політичних та економічних реалій життя, ні досвіду та спадщини історії, ні суб'єктивно індивідуальних спокус та страхів і т. ін. Як зауважує Анджей Валіцький, польські націоналісти були політичними романтиками, що “вірували в нації як “Божі творіння”, які бунтують проти наднаціональних – отже, “штучних” – егоїзму та аморалізму

легітимних монархій. Польські месіаністи означували націю як “громаду духів зі спільним призначенням”. Адам Міцкевич підкреслював незалежність (у такий спосіб витлумаченої) нації від батьківщини як “шматка землі, окресленого кордонами..., бо національність визначається місією, а не географією”[3, с. 539]. Інакше кажучи, поляком важливо “почуватися”, тому усі в Польщі суцї, а також за її межами, поляки мають силу у спільній волі, в спільних духовних прагненнях і усвідомленнях. Маючи такі чесноти можна змінювати реалії буття, бо воно (буття) є похідним, а не визначальним у житті. Такі гіперболізовано романтичні уявлення польських патріотів про чинники, реалізувавши які можна домогтися народження власної нації, а завдячуючи їй – здобути державу, звичайно, не могли обійтися без залучення до націоформуючих зусиль інституту церкви та її служителів.

Рідна церква – для поляків – костьол польський – була тим оберегом, тим єдиним на увесь широкий світ місцем, де можна почуватися як в “батьківському домі” – спокійно, затишно, в огорненні любови. Адже вітчизна втрачена, батьківська земля сплюндрована варварами-загарбниками, накинута чужі порядки, всюди панують чужинці – де прихилити зацьмарену важкими думами голову? Як заспокоїти зболіле від кривди, неправди та несправедливості серце? Лише рідна віра та рідна церква за таких умов рятують слабку людину та проводять її до Істини, до Правди, до Бога, а тому – до Життя.

Стражденний, розіп’ятий Ісус став символом стражденної Польщі.

Тривала, повсякчас поновлювана новими спалахами активності боротьба, яка щораз супроводжувалася все новими поразками та новими втратами виховала кілька поколінь польських патріотів-борців із психологією власної приреченості та покликанням до саможертвості. В середовищі польського національного патріотизму, як зауважує А. Валіцький, утвердився своєрідний романтичний культ поразок і страждань з переконанням, що “поразка в героїчній борні за гідну справу є по суті моральною перемогою, а великі страждання – це необхідне очищення”[2, с. 586]. А отже, поляки стали схильними до культу мартирології, до уславлення своїх поразок. “Польське *gloria victis* (лат.: слава переможеним) так міцно вкорінилася у колективну свідомість, що майже геть забули: це перевертання традиційного *vae victis* (лат.: горе переможеним) – максими за якою постала давньоримська практика суворого покарання командувачів у програних війнах”[2, с. 586–587]. Поляки цього часу не лише обернули на зворот-

не героїчний заклик до перемоги, але й романтизували свої програші, створивши своєрідний культ “христосовості” Польщі, “розіп’ятої заради порятунку інших націй, а отже такої, що виконує месіанську роль [2, с. 592]. Навіть Карл Маркс, говорить А.Валіцький – називав тоді Польщу “народом необхідним”, “безсмертним лицарем Європи”, нацією “двадцяти мільйонів героїв”, що боронять Захід від “азійського варварства під проводом Москви” [2, с. 588].

Духовенство католицької церкви відіграло у цих процесах доволі значну роль, адже консолідувати суспільство навколо Великої Ідеї: “Стати всім як Один в боротьбі за рідну Польщу” – означало підняти дух поляків та вселити їм Велику Віру, звісно, здійснити це не можна було без віри в Господа та без рідного костела.

Білоруська дослідниця Валентина Яновська, проаналізувавши російську історіографію щодо проблеми участі католицького кліру у повстанні 1863–64 років, прийшла до висновку, що автори більшості праць в російській історіографії категорично заявляють про вирішальне значення саме католицьких ксьонзів та монахів як головної ідейної сили вказаного повстання. А якщо окремі із російських дослідників були і менш категоричними, то, в цілому, сутність їх висновків все ж залишалася такою ж [16, с. 614]. Тож звернімося до першоджерел та спробуємо поглянути очима російських чиновників середини XIX ст. на події польсько-російської політичної боротьби та визначення у ній значення католицького духовенства.

Як відомо, початок правління Олександра II став періодом істотних змін в житті Російської імперії – це був початок підготовки, так званих, великих реформ, від яких очікувалося надзвичайно багато позитивних перетворень в усіх сферах життя суспільства. В умовах проваджуваної тоді в імперії виняткової ліберальної політики, поляки сподівалися “мирно” отримати бажані поступки, права та свободи, які б задовольнили національні інтереси.

Після погромів та репресій, що послідували за Листопадовим повстанням 1830–1831 років, перші заяви та домагання поляків другої половини 50-х років виглядали цілком скромними та законними. Так, в ході зібрання дворян Подільської губернії та виборів предводителів, а також суддів, що відбувалося у м. Кам’янці-Подільському в першій половині жовтня 1859 року, дворянами було складено так званий Адрес (звернення) до Всеавгустійшого монарха, як вони писали. Поміж іншим, дворяни скаржилися, що в багатьох місцях Подільської губернії

кількість католицьких церков є не достатньою з огляду на чисельність віруючих, в зв'язку з чим, просили збільшити число приходів. А водночас, просили дозволу аби настоятелі костелів могли створювати приходські училища, щоб давати можливість “дітям бідних простолюдинів римо-католицького віросповідання отримувати пізнання хоча б перших основ віри”, а також “відновити благочинні товариства римо-католицьких сестер милосердя, відкриваючи раніше зліквідовані та призначаючи необхідні суми коштів на їх утримання” [12, арк. 10].

Такий “глас вірнопідданих” було сприйнято доволі спокійно і навіть “з розумінням”. Листом міністра внутрішніх справ подільському губернатору від 9 січня 1860 р. було повідомлено, що на його відношення з питання Адреса подільських дворян, імператор призначив розглянути прохання на Комітеті Міністрів. В свою чергу, Комітет вважав за доцільне повідомити дворянам: 1) що відносно створення нових римо-католицьких приходів ніколи не було і не може бути перешкод; 2) що навчання дітей простолюду основам віри повинне належати до загальної системи поширення народної освіти в імперії і що нині (підкреслено в документі) римо-католицьке духовенство стосовно навчання першим основам Закону Божого має ті ж самі права як і православне; 3) що стосується товариств сестер милосердя, уряд вже має певні свої міркування і ця справа в свій час буде розглянута у встановленому порядку [12, арк. 38–39]. Така стримано-обнадійлива відповідь подільським дворянам значною мірою була дипломатичним реверансом. В життєвій практиці ставлення до будь-яких спроб поляків “організуватися”, навіть із найблагороднішими прагненнями просвіти чи надання милосердної допомоги простолюду – у владних колах зустрічали як спробу “навернення людей на свою сторону”, а отже, це завжди викликало невдоволення та заборонялося. Цікаво, що разом із такою відповіддю публічною, по інстанціям владної вертикалі було спрямовано цілком протилежного настрою резолюцію. В Огляді політичного стану у Правобережній Україні за той же 1859 рік київський генерал-губернатор доповідав, що “гутешні поляки демонструють діяльність на користь своїх національних мрій. Це виявилось в спробах поляків взяти в свої руки першопочаткове навчання сільського населення і засобами поширення грамотності нав'язувати йому ідею про польську його належність” [14, арк. 6]. Окремої уваги в цьому ж звіті було приділено і латинському духовенству, про яке йшлося, що католицькі пастирі, як і завжди вирізняються фанатизмом і надають

підтримку польським патріотичним прагненням, хоча поводять себе при цьому дуже обережно [14, арк. 11].

Боротьба за право надання освіти простолюду стала головною проблемою у стосунках поляків із владою у наступному – 1860 році. Повітові справники з усіх губерній Правобережжя доповідали про створення поляками при костелах та монастирях несанкціонованих шкіл [13]. Щодо цієї проблеми між київським генерал-губернатором І. Васильчиковим та подільським предводителем дворянства І. Сулятицьким, а ще більше, єпископом кам'янецької римо-каторлицької єпархії А. Фіалковським розгорнулося навіть інтенсивне і довготривале листування.

Предводитель із єпископом виборювали право навчати людей основам Закону Божого, вказуючи, в тому числі, і на вище згадане рішення Комітету Міністрів у відповідь на звернення подільських дворян до монарха [13, арк. 4–18]. На всі ці, спочатку, прохання, а згодом і закиди, генерал-губернатор відповідав, що надання знань основ Законів Божих та молитов не можна плутати та прирівнювати до надання першопочаткової освіти, що в жодному разі не можливо без дозволу начальства, в кожному конкретному випадку [13, арк. 9].

Далі ця епістолярна дискусія полишила тему доцільності надання людям початкових знань і стосувалася виключно тільки проблеми мови, якою можна навчати селян основам віри. Списком відстоював право навчати Закону Божого в костелі польською мовою [13, арк. 119, 129, 164]. Російські чиновники з обуренням відзначали, що на території Росії людей, які не є поляками за походженням неприпустимо навчати польською мовою, навіть основам католицизму [13, арк. 122, 127, 165]. Цікаво, що остання резолюція у цій справі про повну заборону навчання Закону Божого католиків іншими мовами, окрім російської, була видана у грудні 1865 року, коли вже змінилися і генерал-губернатор і предводитель дворянства і подільський архієпископ [13, арк. 215].

Відслідковуючи хід поступового зростання ворожості настроїв влади щодо католицького духовенства, треба відзначити, що своєрідний злам відбувся у 1861 році. Як відомо, в самій Польщі – у Варшаві – в річницю Листопадового повстання – 28 листопада 1860 р. відбулася відверто політичного характеру маніфестація. Мітенгувальники перед костелом Кармелітів проспівали патріотичні гімни: “Ще не вмерла Польща” та “Боже, що з Польщею”. Активізував свою діяльність Таємний комітет, закликаючи до згуртування патріотів. З лютого

1861 р. маніфестації в Польщі стали перманентним явищем, а влада щодалі більше роздратовуючись почала застосовувати силу, включно із вогнепальною зброєю [8, с. 326–327]. У жовтні 1861 р. в Королівстві польському запроваджено було військовий стан із забороною будь-яких зібрань та демонстрацій – це був початок широкої і відвертої конфронтації, яка поступово зростаючи, переросла, врешті-решт, у збройний виступ Січневого повстання 1863 року.

Саме з осені 1861 року, в знак солідарності із діями поляків Королівства – відбулося ряд політичних акцій і в Правобережній Україні та на Поділлі, зокрема. Найгучнішого розголосу набули, так звані, маніфестації в костелах. Приміром, 8 жовтня в Голованевському костелі Балтського повіту братами Валерієм, Костянтином та Юліаном Гленбоцькими було ініційовано виконання патріотичного гімну, який розпочинався словами:

Боже! Хто Польщу протягом довгих віків
Осявав блиском могутності і слави,
Хто захищав щитом своєї опіки
Від нещасть, які мали її пригнічувати,
Перед твоїми вівтарями приносимо молитви:
Батьківщину, вольності, поверни нам, Господи [6, арк. 4–4зв.]

Показово, що Валерій Гленбоцький незадовго до того, повернувся із еміграції з Франції, Костянтин, отримавши помилування, повернувся із Оренбурзького лінійного батальйону, а Юліан був місцевим поміщиком. Відкрито та сміливо підтримали братів – Юліанова дружина та вільнопрактикуючий лікар Пфафіус, інших, хто допомагав в костелі співати, поліції встановити не вдалося [6, арк. 1–3].

19 жовтня подібна маніфестація відбулася у Немирівському костелі. Її ініціаторами було визнано учнів Немирівської гімназії. Причому, головну увагу поліція звернула на те, що серед активних учасників, особливою виявив себе учень 6-го класу гімназії – Євген Колянковський, який, як з'ясувалося, за віровизнанням був православним [5, арк. 21зв.]. Крім співу гімнів, учасники акції в Немирівському костелі символічно зобразили катафалк. (По-середині костелу кількома учнями гімназії було розпростерто велике червоне сукно, а Є. Колянковський із великим дерев'яним хрестом в руках став поперед цього сукна). У цій акції, як доповідала поліція, треба бачити публічну демонстрацію трауру за жертвами Варшавських подій [5, арк. 21–22 зв.].

Глибокі “занепокоєння” участю студентів Київського університету Святого Володимира в масових акціях панахид за убієнними у Варшаві висловлювалися також в освітньому відомстві. Київський костел опинився в полі особливої уваги. Міністру освіти доповідали з Києва, що в костелі збирається від двох до чотирьох тисяч людей, які не лише беруть участь в панахидах, але й демонстративно носять на одязі траурні кокарди, зв’язані з біло-чорних стрічок, а також збирають пожертви сім’ям загиблих у Варшаві [15, арк. 27–28]. Водночас з тим, студенти не відвідують занять і не займаються самоосвітою, а натомість – пишуть і поширюють анонімні листи та пасквілі антиурядового змісту. Ті ж студенти закликають людей польського походження, аби ніхто не брав участі в жодних балах, танцювальних вечорах і т. п. веселоощах, а коли, зокрема, в пансіоні дівичь відбувся такий танцювальний вечір, то по його закінченні, тієї ж ночі, там були вибиті шибки [15, арк. 3–4зв.].

Оцінку усім вказаним подіям, що відбувалися в Українському Правобережжі, було висловлено в Огляді стану справ у Київській, Подільській та Волинській губерніях за 1861 рік, де генерал-губернатор резюмував, що політичний стан в краї цілковито є наслідком подій, які відбуваються у Царстві Польському [10, арк. 15]. “Патріотичний рух серед польського населення місцевого краю на цей раз набув більш серйозного характеру. Зі сторони агітаторів були застосовані всі можливі зусилля, аби як можна більше поширити рух і зробити його загальним, народним – писав Іларіон Васильчиков – знову почалося співання патріотичних гімнів у костелах; носіння трауру, а також національного одягу та різних умовних символічних знаків; а крім того, встановлення у громадських місцях хрестів в пам’ять про вбитих у Варшаві” [10, арк. 15зв.]

Чи можна однозначно стверджувати, що саме католицьке духовенство було ініціатором та організатором всіх вище зазначених подій та акцій? Документи про це не свідчать. Швидше молодь і, в першу чергу – студенти були найбільш активними в політичних процесах. Зокрема, в листі до міністра освіти саме так і констатувалося, що “народна думка приписує організаційну роль проведених у костелах панахид студентам” [15, арк. 28]. Разом з тим, поза сумнівом, саме костел став своєрідним організуючим та символічним центром навколо якого гуртувалися національні, патріотичні сили. Ревні релігійні почуття доповнювалися та поєднувалися із переживаннями націо-

нальними і, таким чином, кожен поляк усвідомлював свою самотність та окремішність своєї історії, культури, традицій: юридично-правових, соціально-буттєвих, економічно-господарчих тощо від історії, культури, традицій російських. Костел за таких умов став для поляків релігійно-духовним оберегом власної польськості, а значення духовенства як пастирів рідного народу – набуло особливого, певною мірою символічно-містичного змісту. Саме ця обставина, треба думати, й сформувала у російській історіографії переконання вирішальної ролі католицького духовенства в справі національних рухів поляків у ХІХ ст. і в повстанні 1863–64 років, зокрема.

Далеко не таку гіперболізовано значну роль духовенства у національних рухах поляків вбачають польські історики. Так, приміром, Ганна Дильонгова пише, що духовенство звичайно не могло стояти осторонь важливих національних питань, але: “Як зазвичай буває в таких випадках, по-справжньому залученою до національних справ була лише невеличка кількість духовних осіб, часом однаків. Конспіративні групи загалом були нечисленні, отже небагато було і ксьонзів-змовників” [7, с. 69]. Цілком слушно, видається, вона ж зазначає, що у скрутні часи національних повстань, саме становище змушувало клір до чіткої позиції. Ксьонзи не безпідставно могли боятися, що паства може відійти від них у випадках їх нерішучості, конформізму чи боягузства, хоча, разом з тим: “За злученість із суспільством у національних справах вони розплучувалися ув’язненням, вигнанням, засланням і репресіями проти Церкви” [7, с. 69]. А отже, католицьке духовенство змушене було залишатися “на висоті” суспільно-політичних викликів, аби не втратити “своє обличчя” в очах власної пастви, а разом не спровокувати безжальних, нищівних розправ з боку влади, оскільки “викриття” навіть окремих ксьонзів оберталося репресіями проти всієї Церкви та духовенства.

Такі реалії життя навчили католицьких священників конспіруючись, максимально приховувати свої справжні думки, почуття та уподобання і, можливо, саме тому імперська влада розуміючи таку вмилу подвійність гри духовенства надавала йому такого вагомому значення в організації національно-політичної боротьби. Зрештою, як і відзначає Г. Дильонгова, в умовах поділу польських теренів під владою трьох загарбниць саме Церква лишилася єдиною установою із безперечно польським характером [7, с. 71].

Джерела та література:

1. Бовуа Даніель. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1795–1830 рр. / Перекл. з француз. Зої Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
2. Валіцький Анджей. Три патріотизми. // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 566–599.
3. Валіцький Анджей. Чи можливий ліберальний націоналізм ? // Там само. – С. 537–550.
4. Державний архів Хмельницької області.
Фонд 228. – Опис 1. – Спр. 3307.
5. Там само. – Спр. 3310.
6. Там само. – Спр. 3314.
7. Дильонгова Ганна. Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. М. Кір-сенка. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 239 с.
8. Зашкільняк Леонід, Крикун Микола. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
9. Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Перекл. з німецьк. Х. Назаркевич, наук ред. М. Крикун. – Львів: Вид. Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с.
10. Центральний державний історичний архів України у Києві.
Фонд 442. – Опис 38. – Спр. 88.
11. Там само. – Опис 789 А. – Спр. 177.
12. Там само. – Опис 809. – Спр. 134.
13. Там само. – Опис 810. – Спр. 182.
14. Там само. – Опис 815. – Спр. 118.
15. Фонд 707. – Опис 261 (1861). – Спр. 7.
16. Яноўская Валянціна. Каталіцкі клір і паўстанне 1863–1864 гг. у Расійскай імперыі: гістарыяграфія // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2005. – Книга 1. – С. 614–620.

Юрій Земський (*Хмельницький, Україна*) **Міфи та реальність щодо організуючої ролі римо-католицького духовенства Правобережної України в підготовці польського повстання 1863–64 рр.**

В статті розглядаються особливості інкорпорації Українського Правобережжя до складу Російської імперії та обумовлену цим політику стосовно адаптації місцевих національно-культурних відмінностей до загальноросійських порядків. А зокрема, політику влади щодо римо-католицького

кліру в умовах розгортання національного руху поляків за відновлення власної держави.

Ключові слова: Правобережна Україна, націоформуючі процеси, імперська політика, католицьке духовенство.

Юрий Земский (Хмельницкий, Украина) Мифы и реальность относительно организующей роли римо-католического духовенства Правобережной Украины в подготовке польского восстания 1863–64 гг.

В статье рассматриваются особенности инкорпорации Украинского Правобережья в состав Российской империи и обусловленную этим политику касательно адаптации местных национально-культурных отличий к общероссийским порядкам. А в частности, политику власти в отношении римо-католического клира в условиях развития национального движения поляков за восстановление собственного государства.

Ключевые слова: Правобережная Украина, нациоформирующие процессы, имперская политика, католическое духовенство.

Yuriy Zemsky (Khmelnysky, Ukraine) Myths and facts of organizational role of the Right-Bank Ukrainian roman-catholic clergy in the process of preparing the Polish uprising of 1863–64.

The article deals with the peculiarities of the incorporation of the Right-bank Ukraine into the Russian empire as well as with the determined by this fact policy of adaptation of local national and cultural differences to general Russian rules. Special attention is given to the authorities' policy concerning Roman Catholic clergy in the conditions of the development of the Polish national movement for the restoration of their own state.

Key words: Right-bank Ukraine, nation-forming processes, empire's policy, Catholic clergy.

Юлія ГОЛОВКО

(Запоріжжя, Україна)

930.2: 94 (477.72) “17/18”

**Джерела з історії зовнішньої
торгівлі Південної України
останньої чверті XVIII – початку
XIX ст. в державному архіві
Херсонської області**

Зовнішня торгівля була невід’ємною складовою економічного розвитку Південної України в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. і безпосередньо була пов’язана зі становленням південноукраїнських міст, розвитком внутрішньої торгівлі, суднобудування та судноплавства, у тому числі каботажного, хліборобства та скотарства і т.д. Безумовно, до історії зовнішньої торгівлі Південної України, у першу чергу азовсько-чорноморської торгівлі, останньої чверті XVIII – початку XIX ст. зверталися дослідники історії безпосередньо Південної України, а також економіки Польщі та Російської імперії у цілому [21; 26–27; 29–30; 36]. Херсонський порт та херсонська торгівля посідають особливе місце в історії зовнішньої торгівлі півдня України наприкінці XVIII – на початку XIX ст., що визначається не тільки провідним значенням самого морського порту Херсону у 80-х рр. XVIII ст., але й залученням Херсону до більшості планів та проєктів розвитку чорноморської та середземноморської торгівлі Російської імперії даного періоду [25; 28; 31; 35]. Тим не менш, дане питання не можна вважати достатньо дослідженим, тим більше, що наявні у фондах Державного архіву Херсонської області матеріали дають можливість висвітлити особливості організації торгівельної інфраструктури, функціонування місцевих митниць та карантинів, обсяги та склад товарообігу не тільки Херсонського порту, але й кількох інших портів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. [22–24].

Фонди Державного архіву Херсонської області містять чималу кількість різноманітних матеріалів щодо історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Змістов-

но виявлені матеріали можна розділити на три групи: відомості та рапорти митних та карантинних установ щодо руху через кордон та перевезення товарів, листування з приводу фінансових суперечок купецтва та імператорські укази стосовно організації митної справи та тарифної політики.

У першу чергу, необхідно відзначити матеріали фонду 14 “Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні м. Херсон”. Фонд містить найрізноманітніші матеріали, у тому числі й щодо зовнішньої торгівлі: укази Новоросійської губернської канцелярії, рапорти та відомості карантинних та митних установ, листування з приводу купецьких фінансових суперечок, листування з приводу влаштування торгових шляхів і т.д. Особливу цінність мають рапорти та відомості карантинних та митних застав про прибуття до Російської імперії суден, сухопутного транспорту, іноземних та російських підданих, які у даному фонді представлені 1799 роком і фактично являють собою певний комплекс із 6 справ: справи Дубоссарського, Овідіопольського та Очаківського карантинів, Одеської, Очаківської та Таганрозької митниць. Документація карантинів та митниць охоплює період з липня по листопад 1799 року і складається з рапортів та відомостей, кількість яких в справах коливається від 1 до 19. Відомості митних та карантинних установ також різняться між собою, що визначається специфікою діяльності установ та їх функціями. Найбільшою складовою комплексу є 19 відомостей Дубоссарського сухопутного карантину, які склалися щотижнево і відправлялися на ім’я генерал-прокурора. У відомостях фіксували прізвище та ім’я особи або осіб, що перетинають кордон, інколи зазначалася кількість осіб, що дозволяє виділити близько 30 груп переїжджих, серед яких найчастіше згадувалися дубоссарські купці та мешканці, григоріопольські мешканці та турецькі піддані [9, арк. 48]. Щодо географії купецтва, яке проходило карантинну обсервацію в Дубоссарах, то маємо представників Єлисаветграду, Москви, Могильова, Києву, Одеси та Тирасполя, Константинополю, Галацу, Ясс і т.д. [9, арк. 5, 8, 14]. Відомості обов’язково містили інформацію про пункт призначення, до якого збиралися переїжджі, – серед найближчих населених пунктів у якості пунктів призначення згадувалися власне Дубоссари, Григоріополь, Тирасполь, а серед більш віддалених – Київ, Москва, Ніжин, Брацлав, Астрахань, Крим, Єлисаветград, Санкт-Петербург, Херсон, Одеса, Могильов, Харків і т.д. Найчастіше переїжджі прямували до Дубоссарів, Григоріополя, Ніжи-

на та Москви. Третина всіх зареєстрованих в Дубоссарському карантині переїжджиків припадає на купецьких фурщиків та прикажчиків, близько 10% – на саме купецтво, близько 12% – на турецьких підданих, статус яких у відомостях не зазначений, але зафіксована мета їх приїзду – “у торгових справах”. Справи інших карантинів – Овідіопольського та Очаківського – значно менші за справу Дубоссарського і представлені відповідно чотирма та однією відомостями [4, арк. 5; 8, арк. 7 зв.]. Матеріали митних установ представлені рапортами та відомостями Одеської, Очаківської та Таганрозької митниць. Відомості Одеської та Очаківської митниць фіксують прибуття тільки самих переїжджиків та мету їх приїзду (маємо по 5 відомостей кожної митниці) [3, арк. 7; 5, арк. 11, 15], а от 12 відомостей Таганрозької митниці містять також дані про прибулі судна та вантажі, привезені до порту [6]. За даними відомостей Таганрозької портової митниці половина прибулих суден були російськими або прийшли під російським прапором, трохи менше – турецькі або під турецьким прапором, і лише декілька – венеційські та цесарські. Абсолютна більшість суден прийшли до порту з іноземними товарами і всі без винятку мали завантажитися товарами російськими для вивезення за кордон. Серед прибулого купецтва практично половину складало російське (49%), майже третину – турецьке (35%), а венеційське та цесарське – відповідно 13 та 3%. Щодо мети приїзду купців, то 44% прибули для закупівлі товарів російського виробництва, 21% привезли товари для продажу, 16% – супроводжували товари до Таганрогу, 8% – повернулися для постійного проживання, 7% – для завершення розрахунків і лише 4% – привезли товари іноземні і мали закупити товари російського виробництва. Виявлені у фонді “Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні м. Херсону” карантинні та митні відомості демонструють досить різні дані щодо напрямків торгівлі та складу торгуючих для різних портів: так, якщо серед прибулого до Таганрозького порту купецтва майже половину складало російське, а турецьке – третину, то в портах Чорного моря спостерігається картина практично протилежна – більше половини прибулих торгуючих були турецькими підданими (приблизно таке ж співвідношення демонструють і відомості Дубоссарського сухопутного карантину), чверть торгуючих – венеційські піддані і ще чверть – інші піддані, у тому числі й російські. З іншого боку, чисельні тижневі рапорти митниць та карантинів про відсутність пасажирів та торгових суден у чорноморських портах, а

також різкі коливання кількості реєстрацій переїжджих на сухопутному кордоні в Дубоссарах (від 3 до 36 на тиждень) свідчать про непростійність руху переїжджих через кордон, у тому числі у “торгових справах”. Дані виявлених відомостей карантинів та митниць щодо руху переїжджих, реєстрації суден в портах Чорного та Азовського морів, провезення товарів через кордон Російської імперії на відрізок від Дубоссарів до Таганрогу дозволяють деталізувати масштаби та особливості кожного з цих явищ в межах окремих портів або відрізків сухопутного кордону.

Фонд “Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні” також містить справи, які стосуються вирішення фінансових купецьких суперечок. Подібні справи часто залишаються поза увагою дослідників історії зовнішньої торгівлі, оскільки, з одного боку, стосуються начебто незначних питань, а з іншого – вимагають кропіткої роботи і ретельного вивчення. Ці документи, як правило, висвітлюють вирішення конкретних проблем, що поставали перед представниками російського або іноземного купецтва, які, у свою чергу, змушені були звертатися до місцевих органів влади задля захисту своїх інтересів, капіталів, родини і т.д. Подібні справи є водночас і унікальними, і типовими – кожна з них є по-своєму неповторною і стосується винятково тієї події або ситуації, що склалася у певний час та у певному місці, а з іншого боку – всі вони яскраво відображають загальні тенденції розвитку зовнішньої торгівлі, відносини між купецтвом та місцевою адміністрацією, практичні умови ведення внутрішньої та зовнішньої торгівлі і т.д. Найчастіше такі справи стосувалися фінансових суперечок між російським та іноземним купецтвом, і саме останнє достатньо часто зверталося до державних органів влади за допомогою [7, арк. 2]. Іноземні купці часто аргументували необхідність втручання представників державної влади в подібні суперечки власною неспроможністю вирішити справу через фінансові негаразди або незнання мови та звичаїв.

Звернення або прошення купців містять інформацію не тільки про саме конфліктне питання, але й дані про самого купця та його торгову діяльність, особливості зовнішньої торгівлі та зовнішньоторгової інфраструктури півдня України, адже зверненню до адміністрації, як правило, передували спроби вирішити конфлікт в судах, магістратах та інших державних установах [7, арк. 6]. Подібні справи дозволяють простежити розгляд взаємних купецьких претензій різни-

ми інстанціями, містять посилання або й витяги з різноманітних документів, наприклад, з купецьких, які використовувалися в якості доказів, але не були включені до архівної справи і т.д. [10]. Як правило, наявні у справі документи лише частково відображають процес вирішення конфлікту, причому документи щодо остаточного рішення у справі бувають рідко. Але з іншого боку, завдяки дотриманню при складанні окремих документів практики переказування змісту попередніх документів, більш характерної для колезького діловодства, ніж для міністерського, маємо можливість реконструювати перебіг подій навіть за наявності далеко не повного комплексу документів [9]. Окремі документи таких справ можуть яскраво характеризувати позицію, яку займала місцева адміністрація в подібних конфліктах і якими міркуваннями представники губернської або міської адміністрації обгрунтовували свою прихильність до когось з учасників суперечки. Так, наприклад, у справі, яка стосується суперечки між турецьким купцем Г. Пападопуло та одеським купцем Д. Калафатієм, маємо лист одеського градоначальника графа О.Ф. Ланжерона до міністра юстиції Д.П. Трощинського. Лист яскраво демонструє ставлення до ситуації самого градоначальника та його відверту прихильність до однієї зі сторін конфлікту – градоначальник однозначно вважав претензії турецького купця законними і просив міністра юстиції посприяти видачі імператорських розпоряджень з цього приводу [11, арк. 3–4 зв]. О.Ф. Ланжерон у листі відкрито дивувався можливості виникнення такої ситуації, а особливо недосконалості російського законодавства, яке не передбачало подібного розвитку подій. Наприкінці листа О.Ф. Ланжерон наводить практично єдиний аргумент на користь своєї точки зору у вирішенні даного питання: необхідність швидкого та позитивного вирішення даної справи О.Ф. Ланжерон пояснював нагальною потребою повернути довіру іноземного купецтва до одеської торгівлі, яка була підірвана численними банкрутствами попередніх років [11, арк. 5]. Така постановка питання в принципі не передбачала рівності сторін у вирішенні даного конфлікту [11, арк. 3–5].

Подібну справу з листуванням щодо вирішення фінансового конфлікту між купцями маємо у фонді “Херсонської губернської палати цивільного суду”: купець Іван Прибісалич подавав скаргу на дії іноземного купця та бездіяльність третейського суду та Таганрозького грецького магістрату. Крім того, у справі представлено листування новоросійського губернатора І.Я. Селецького та губернського проку-

рора с генерал-прокурором П.Х. Обольяніновим щодо вирішення даної справи (1799–1801 pp.) [13, арк. 1–28].

Третя група виявлених джерел складається з указів Катерини II, Павла I та Олександра I стосовно організації функціонування митної мережі та тарифної політики. Більша частина виявлених імператорських указів також представлені в “Повному зібранні законів Російської імперії”. Так, указ Катерини II про купецьке судноплавство від 25 червня 1781 року (так він зазначений в архівній справі) [12, арк. 1–24] також опублікований у “Повному зібранні законів Російської імперії” як “Статут про купецьке водоходство” [15, с. 157–186] і повністю відповідає змісту опублікованого документа, але не містить маніфесту.

Укази імператора Павла I щодо розвитку зовнішньої торгівлі та митної справи виявлені у фонді “Херсонської митної застави”: указ щодо заборони експорту чорної овечої вовни від 15 січня 1798 року [1, арк. 28] вміщений у “Повному зібранні законів Російської імперії” під тією ж датою [16, с. 30–31], те ж стосується і виявленого указу щодо контролю за вивезенням коней за кордон від 15 травня 1798 року [2, арк. 31; 16, с. 247], а от указ із поясненнями стосовно дій щодо виявлених заборонених для імпорту товарів, надісланий з Комерц-колегії Херсонській митній заставі 20 квітня 1798 року [1, арк. 29], у “Повному зібранні” датований 19 квітня 1800 року [17, с. 133–135]. Один з виявлених указів Павла I – щодо контролю за тавруванням ввезених товарів, який підтверджував укази 1749 та 1750 років [1, арк. 32] – відсутній у “Повному зібранні законів Російської імперії”.

У фонді “Херсонської митної застави” також були виявлені укази імператора Олександра I щодо тарифної політики та регламентування зовнішньої торгівлі початку XIX ст., серед яких, наприклад, указ від 11 листопада 1806 року про заборону експорту від балтійських портів та по всьому західному кордону до Чорного моря [2, арк. 75], який так само датований у “Повному зібранні законів Російської імперії” [20, с. 863]. Укази Олександра I також виявлені у фонді “Херсонського губернського митного інспектора”: 4 укази – по надання Севастопольському порту статусу головного військового та виключення його із зовнішньої торгівлі від 23 лютого 1804 року [14, арк. 26], про заборону ввезення іноземної срібної монети [14, арк. 30], про обмеження експорту турецьких товарів [14, арк. 35] та про заборону вивозити за кордон коней [14, арк. 21] – мають абсолютні відповідники у “Повному зібранні законів Російської імперії” [19, с. 49, 148, 197–198].

Указ імператора Олександра I щодо безмитного імпорту електричних, пневматичних та інших машин, надісланий херсонському митному інспектору 23 березня 1804 року [14, арк. 23], у “Повному зібранні” датований 1 лютого 1804 року [19, с. 50]. Також виявлені 4 укази, які не були включені до “Повного зібрання законів Російської імперії”: щодо стягнення мита з імпорту мармурових плит (надісланий митному інспектору Херсонської губернії 24 січня 1804 року [14, арк. 20]), уточнення щодо заборони імпорту лікерів (надісланий митному інспектору 15 березня 1804 року [14, арк. 22]), щодо експорту лісу та його документаційного оформлення (надісланий митному інспектору 31 березня 1804 року [14, арк. 24]) та указ з уточненнями митних пільг для зовнішньої торгівлі на Азовському та Чорному морях (надісланий митному інспектору Херсонської губернії 28 квітня 1804 року [14, арк. 33–34]). Останній указ являє собою пояснення щодо застосування указу від 1 березня 1803 року щодо зменшення на чверть мита з експорту та імпорту товарів в азовських та чорноморських портах до запровадження нового тарифу [18, с. 573]. За поясненнями до Комерц-колегії зверталася Одеська портова митниця через виникнення питань щодо переліку товарів, на які поширювалася оголошена указом митна пільга, оскільки документ, на основі якого визначався список (тариф 1782 року) мав достатню кількість поправок та доповнень. У результаті було вирішено: при стягненні мита з тих товарів, стосовно яких в тарифі 1782 року передбачене повне мито і для азовсько-чорноморських портів, митна пільга не передбачається; крім того, до таких товарів були зараховані шалі та пояси, оскільки з них стягується достатньо незначне мито; сирі шкіри та юхта також не підпадають під митні пільги через помірність встановленого мита; митні пільги не поширювалися й на імпорт флорентійських та інших італійських вин, які привозили російськими, флорентійськими та італійськими торговими суднами на рахунок російських, флорентійських або італійських підданих – ці вина, з точки зору одеського градоначальника Е.Й. Ришельє, і так обкладалися незначним митом, яке можна було сплачувати у повному обсязі. Ці роз’яснення стосувалися не тільки Одеської портової митниці, а й всіх митних установ азовсько-чорноморського узбережжя [14, арк. 34].

Отже, серед виявлених у фондах Державного архіву Херсонської області матеріалів з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. можна виділити документа-

цію митних та карантинних установ, яка фіксувала прибуття до кордонів Російської імперії торгових суден та сухопутних транспортів, іноземних та російських підданих, частково – ввезення та вивезення товарів; листування з приводу фінансових суперечок, яке дозволяє не тільки деталізувати умови та організацію зовнішньої торгівлі на півдні України, але й побачити особистості безпосередніх учасників зовнішньоторгових операцій; імператорські укази, які частково заповнюють прогалини в “Повному зібранні законів Російської імперії” і доповнюють загальну картину законодавчого регламентування зовнішньої торгівлі останньої чверті XVIII – початку XIX ст.

Джерела і література:

1. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 7, оп. 2, спр. 2.
2. ДАХО, ф. 7, оп. 2, спр. 7.
3. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 380.
4. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 387.
5. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 393.
6. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 409.
7. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 418.
8. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 419.
9. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 427.
10. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 625.
11. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 873.
12. ДАХО, ф. 14, оп. 2, спр. 1.
13. ДАХО, ф. 191, оп. 1, спр. 1.
14. ДАХО, ф. 257, оп. 1, спр. 2.
15. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXI.
16. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXV.
17. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXVI.
18. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXVII.

19. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXVIII.
20. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Спб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIX.
21. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Аналіз джерел. – К., 2000.
22. Бойко А.В., Лиман І.І. Південна Україна в міжнародних торговельних зв'язках другої половини XVIII століття (огляд архівних джерел) // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв. Материалы научной конференции. – Запорожье, 1993. – С. 52–56.
23. Головко Ю. Відомості Дубоссарського сухопутного карантину другої половини 1799 року // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Випуск 9. – Запоріжжя, 2008. – С. 51–90.
24. Головко Ю.І. Матеріали фонду Новоросійської губернської креслярні Державного архіву Херсонської області як джерело до історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 319–323.
25. Головко Ю.І. Проект організації на півдні України транзитної польської торгівлі (80-ті рр. XVIII ст.) // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. Region nadczarnomorski w polityce eugorejskiej. – Одеса – Ополе – Вроцлав, 2008. – С. 103–105.
26. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959.
27. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Наука, 1970.
28. Княжевич М. Проект поліпшення торгівлі на Україні, 1784 р. – Б/м та б/д.
29. Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. – М. – Л.: Наука, 1966.
30. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XX века. – Ростов: Издательство Ростовского университета, 1963.
31. Мурзакевич Н. Письма барона Антуана графу Сегюру о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном // Записки Одесского

общества истории и древностей российских. – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 156–160.

32. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории г. Одессы. 1793–1823. – Одесса, 1837.

33. [Скальковский А.] Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей // Журнал Министерства внутренних дел. – 1835. – № 9. – С. 337–364.

34. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. – М.: Международная книга, 1947.

35. Юрченко П. Историко-статистический очерк торговли г. Херсона // Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 165–179.

36. Reychman J. Le commerce Polonais en mer Noire au XVIIIe siècle par le port de Kherson // Cahiers du monde russe et soviétique. Année 1966. – Volume 7. – Numéro 7–2. – P. 234–248.

Юлія Головка (Запоріжжя, Україна). Джерела з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. в Державному архіві Херсонської області

У статті аналізуються інформативні можливості матеріалів фондів Державного архіву Херсонської області як джерел з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Серед виявлених матеріалів представлені відомості та рапорти митних та карантинних установ, листування з приводу фінансових суперечок купецтва, імператорські укази щодо організації зовнішньої торгівлі.

Ключові слова: джерело, зовнішня торгівля, Південна Україна

Юлия Головка (Запорожье, Украина). Источники по истории внешней торговли Южной Украины последней четверти XVIII – начала XIX в. в Государственном архиве Херсонской области

В статье анализируются информативные возможности материалов фондов Государственного архива Херсонской области как источников по истории внешней торговли Южной Украины в последней четверти XVIII – начале XIX вв. Среди выявленных материалов представлены ведомости и рапорты таможенных и карантинных учреждений, переписка по поводу финансовых конфликтов купечества, императорские указы касательно организации внешней торговли.

Ключевые слова: источник, внешняя торговля, Южная Украина

Julia Golovko (Zaporizhzhia, Ukraine). Sources of the history of the foreign commerce of the Southern Ukraine of the last quarter of XVIII – beginning of XIX centuries in the State archive of Kherson region

Information potentials of the materials of the fund of the State archive of Kherson region are analysed as the sources of the history of foreign commerce of the Southern Ukraine in the last quarter of XVIII – beginning of XIX centuries. Among discovered materials are presented registers and reports of the customs and quarantines, correspondence because of the financial conflicts of merchants, emperors' ukases concerning organization of the foreign commerce.

Key words: source, foreign commerce, Southern Ukraine

Олена БОГДАШИНА
(Харків, Україна)

УДК 930 (477) «18/19»: [001.12: 321]

**Поняття “держави”
в історичній науці в Україні
другої половини ХІХ –
початку ХХ ст.**

Тема “Держава в в історичній науці в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.” представлена у літературі досить всебічно [1-6 та ін.]. Проте досить часто ця проблема розглядається крізь призму протиставлення народницької та державницької течій української історіографії у зв’язку з народницькими переконаннями того чи іншого видатного історика (переважно М.І.Костомарова, В.Б.Антоновича, М.С.Грушевського).

Завданням нашої статті є простежити особливості вивчення одного з головних суб’єктів історичного процесу з огляду на домінуючий в науці означеного періоду позитивістський варіант історіописання.

Відомо, що категорія “держави”, зокрема її співвідношення з суспільством отримали різні, часом зовсім протилежні, оцінки у європейській суспільній думці. Так, Ж. Ж. Руссо вбачав у створенні держави реалізацію суспільного договору, а Г. В. Ф. Гегель вважав державу втіленням “божого ідеї” на землі [7, с. 38]. Г. Спенсер називав суспільство організмом, а державу – його необхідним органом [8, с. 278, 287; 9, с. 22, 313–314, 465–469]. Для російського історика С. М. Соловйова держава також становила необхідну форму життя народу [10, 1868, №12, с. 686]. Більш того, для нього “уряд, яка б не була його форма, представляє свій народ, у ньому народ уособлюється, і тому вона [держави] була, є і буде завжди на першому плані для історика” [10, 1868, №12, с. 682].

Позитивістська багатофакторна модель історіописання сприяла аналізу окремих інститутів суспільства як взаємопов’язаних та порівняно однаково цінних елементів єдиної системи.

Переважна більшість істориків-позитивістів на українських землях досліджуваного часу належала до народницько-позитивістської історіографії. З огляду на це ставлення народників до держави та її корисності для суспільства було більш критичним. Позитивістська, як і романтична, народницька історіографія вважали першочерговими інтереси народу, а не держави. В цьому позиції представників народницького напрямку та фундаторів позитивізму були подібними. Проте засновники позитивізму, особливо Г. Спенсер, як вже нами підкреслювалося, виступали проти втручання держави у справи суспільства загалом, а історики-народники – лише у справи простого народу. Так, ідеалом відносин між народом та державною владою М. І. Костомаров називав відокремлення та невтручання останньої у справи місцевої громади: “Держава відокремилася від народу... Тепер держава не заважає свободі місцевого життя, тому що воно кріпке та сильне; а остання не буде боятися держави, знаходячи у ньому заступництво своєму розвитку” [11, с. 103–105]. Щодо відносин народу та суспільства М. І. Костомаров висловився так: “будь-яке політичне суспільство з його рухами та змінами відноситься до народу, як явище до сутності, як зовнішність до внутрішнього змісту” [12, с. 8]. Історик протиставив інтереси простого народу та еліти, показуючи невідповідність та різницю між двома верствами [13, с. 3].

У характерній для більшості представників української народницько-позитивістської історіографії манері В. Б. Антонович наголошував на невідповідності інтересів народу та планів його вождів [14, с. 102]. Водночас учений намагався на історичних прикладах показати певну неоднозначність демократизації суспільства та обмеження державної влади в окремі періоди. Зокрема, В. Б. Антонович відзначав малу результативність та зворотний ефект демократизації шляхетського устрою Речі Посполитої. “Приладнання рівноправних громадських основ до верстового побуту шляхти, – писав він, – не мало впливу на пом’якшення аристократичної виключності цієї верстви, навпаки воно надавало ще більшій сили виключності” [15, с. 117].

Слід підкреслити, що історики-позитивісти протистояння народу та влади вважали провинною не лише правлячої верстви. За оцінкою М. С. Грушевського, простий народ байдуже ставився до процесу державотворення. “Князівсько-дружинний устрій, – зазначав він, – не пройшов глибоко в масу народню, не перейняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибокого кореня в самий ґрунт, він

зостався чимсь зверхнім, досить хистко прив'язаним до народу” [16, с. 146]. Більше того – М. С. Грушевський до заслуг князів, дружинників, боярства відносив “політичну і культурну роботу в давній Русі”, оскільки “вони держать в своїх руках ту широку торгівлю і дають рух промислу і штуці; в сі сфери найраніше знайшло вступ християнство; тут знаходила собі опіку церква, письменництво, духовна культура; тут зростала ідея національної й культурної єдності руського народу” [16, с. 145]. При цьому учений наголошував, що “народня-ж маса здебільшого зоставалась чужою для сего руху, для сих завдань. Політичні змагання дружини і боярства були її здебільшого несимпатичні, витворене широкої держави накладало на неї тільки більші тягари податкові і зміцняло ту князівсько-дружинну верству, що тяжила над нею; загранична торгівля, штука, нові промисли були не для народа: він задовольнявся майже виключно місцевими виробами; християнство і его обряди довгий час народ уважав релігією князів та бояр” [16, с. 145]. Історик наводив факти і про протистояння громади і панівної верхівки і в більш пізні періоди української історії [16, с. 146, 149]. Зокрема, М. С. Грушевський відмічав пасивне ставлення народних мас до боротьби між Свидригайлом та Сигізмундом у Великому Князівстві Литовському: “Народним масам ця боротьба залишалася чужою. Вона була справою князей та бояр, боротьбою двох аристократій. Народ був лише пасивним учасником її” [17, с. 108 прим.].

Подібне невідповідність інтересів народу та панівних верств відмічали й інші учні В. Б. Антоновича. Так, М. В. Довнар-Запольський традиції народовладдя протиставляв державному ладу Росії та Польщі: “Польська основа вносила до Білорусії шляхетську аристократичну республіку, московська основа – боярську олігархію; ... проте білоруський народ був, насамперед, за своїми історичними та народно-побутовими традиціями у вищій мірі демократичний” [18, с. 334-335].

Отже, в українській народницькій історіографії як романтичного, так і позитивістського її етапів держава найчастіше розглядалася у протиставленні народу. Водночас слід визнати, що представники української народницько-позитивістської історіографії не заперечували роль держави у суспільному житті загалом. Її лідер В. Б. Антонович визнавав, що “держава являє собою одну з вищих форм людського побуту, й ідея держави тим дорожча для будь-якої розвинутої людини, чим більш свідомо вона до неї ставиться” [19, с. 48].

У працях же Д. І. Багалія відсутня критика князівської чи старшинської еліти. Його оцінка державних інститутів залежала від їх корисності для суспільства в цілому, а не для окремих верств [20, с. 95].

Історики, які частково дотримувалися позитивістської моделі історіописання, часто визнавали лише один шлях утворення держави. Такі науковці, як правило, робили акцент на зовнішніх обставинах у створенні держави. О. Я. Єфименко, наприклад, вважала, що “державне політичне життя майже ніколи не розпочинається самовільно, без поштовху ззовні. Найчастіше всього держави складаються шляхом завоювання або взагалі насилля, примусу” [21, с. 10].

Слід сказати, що більшість істориків-позитивістів виділяли різні шляхи державоутворення. Так, М. П. Василенко виділив три шляхи виникнення держави: 1) “шляхом природного росту, коли з елементу – чи то сім’я чи рід – ...розвивається поступово суспільство...по мірі диференціації суспільних відносин”; 2) “під впливом завоювання одного народу іншим”; 3) “спосіб відособлення частини від цілого і навіть відокремлення них” [22, №12, с. 402–403]. Приєднання українських земель до Польщі М. П. Василенко відносив до останнього варіанту [22, №12, с. 404]. Він був переконаний в окремому історичному шляху України, яка, від’єднавшись від Польщі та приєднавшись до Росії, поклала в основу суспільного устрою козацьку організацію, а не порядки Польщі чи Росії [22, №12, с. 404–414].

Глибоке розуміння причин державотворення продемонстрував М. С. Грушевський. Він вважав, що держави “в більшості своїй розвивались не з завоювання, а з організації оборони і з внутрішнього соціально-економічного процесу” [23, с. 254]. З огляду на це М. С. Грушевський визначав такі чинники розкладу родово-племінного устрою та формування державності: внутрішні: економічна диференціація “через розвиток продукції”; зростання соціальних авторитетів; розвиток хліборобства та “територіалізація життя”, зміни в світогляді; зовнішні: війни та організація військової верстви; “поява невільників і невільної праці з усіма впливами сього на економічні і соціальні відносини, як нагромадження багатства, зневага праці; впливи мандрівок” [23, с. 251–252]. Відповідно до теорій Г. Спенсера, І. Я. Бахофена і Е. Б. Тейлора М. С. Грушевський подав схему формування соціальної структури племені полян як об’єднання сімей “у дрібні общини”, які, в свою чергу, об’єднувалися у земські округи [24, с. 290].

Слідом за М. І. Костомаровим М. С. Грушевський називав Київську Русь федерацією, в якій автономія поєднувалась “з єдністю руського народу, зазначеною в єдності мови, культури, релігії, громадського устрою” [16, с. 144]. М. С. Грушевський доводив, що давньоруські землі мали різний рівень самоуправління та підпорядкування Києву (аж до фактичної незалежності Полоцького князівства) [25, т. 1, с. 426–427]. Він визнавав, що “автономність князівств” має лише “певну аналогію з федерацією”, оскільки “вся політична система давньої Русі не виробила певних скристалізованих форм, не вийшовши з стану формування і боротьби різнородних чинників політичних відносин” [25, т. 3, с. 207].

Проти спрощеного трактування процесу формування Московської держави виступав М. М. Бережков, зазначаючи: “Було б дуже неправильним уявляти, що воно склалося завдяки якимось зовнішнім випадковостям, наприклад татарському ярму, або надзвичайній спритності государів московських. Нехай великі князі московські були геніальними правителями, що обернули на свою користь саме татарське ярмо, але не лише вони створили державу. Бояри, духівництво та весь народ з усіх сил допомагали будуватися державі... Завдяки сильному інстинкту державності в народі, об’єднання всієї руської землі повинно так чи інакше відбутися” [26, с. 9].

Слід визнати, що ідею федерації як форми державного союзу, що краще враховує інтереси народних мас, підтримували ще послідовники романтизму. Доктрині народництва відповідала більше ідея федерації, ніж єдиновладної держави. Через це ряд науковців-романтиків оцінювали федеративний і вічовий характер Давньоруської держави як позитивне явище. Передпозитивіст М. І. Костомаров вважав, що у стародавній Русі співіснували федеративні та вічові основи: “Русь прямувала до федерації і федерація була формою, в яку вона почала утілюватися. Уся історія Русі удільного ладу є поступовий розвиток федеративної основи і разом з тим і боротьби його з основою єдинодержавства” [27, с. 158]. На його думку, у стародавній Русі не було єдиної держави, а була федерація окремих народностей [27, с. 158].

Завдяки М. І. Костомарову традиція вважати державний лад Київської Русі федерацією була вельми поширеною в історіографії. Зокрема, її розвивали В. Б. Антонович та його учні.

І. А. Линниченко визнавав кращим державним устроєм середньовіччя “автономію общини, яка керується виборними старійшинами з земським князем, що залежить від верховної влади” [28, с. 8–9].

М. В. Довнар-Запольський наголошував на провідній ролі віча в Давньоруській державі: “Розвиток самостійності якої-небудь з російських земель йшов паралельним розвитком з вічовим ладом. У розвитку вічового ладу виражався розвиток суспільної самосвідомості племені. Як тільки Віче займало більш чи менш усталене становище, воно негайно вимагало собі князя, не бажаючи підкорятися князівським чиновникам. Але й отримавши князя, віче деяких міст, де воно отримало особливий розвиток, намагалося обмежити самий інститут князівської влади, тобто примусити князя правити на договірній основі” [29, с. 320]. За оцінкою науковця, віче “справляло на розумове політичне життя країни найсприятливіший вплив і могло привести до найближчих результатів” [29, с. 320].

М. В. Довнар-Запольський вірив, що за більш сприятливих умов давньоруські племена прийшли б “до об’єднання Русі на чисто федеративних основах, з повною обласною самостійністю” [29, с. 324]. На його думку обласна самостійність “не заважала б кожній обласній частині держави розвиватися самостійно” [29, с. 324]. Історик також вважав, що у процесі “збирання земель навколо Московського князівства” народ брав лише пасивну участь [29, с. 332].

Д. І. Багалій характеризував початковий етап створення держави як процес обмеження автономії: “Спочатку всі племена користувалися автономією і представляли з себе федерацію, потім вони підкорилися київським князям, хоч і не на однакових умовах” [30, с. 2]. Через рік він у пробній лекції з російської історії у Харківському університеті дещо змінив оцінку автономії давньоруських земель з федерації на обласництво [31, с. 317], виступивши проти доцільності використання цього терміну для давньоруської історії. У відгуку на статтю Д. І. Багалія М. І. Костомаров наголошував на своїй оцінці державного устрою давньоруських земель як федеративного начала, а не федерації [32].

Про Київську Русь як федерацію земель писали й інші учні В. Б. Антоновича П. В. Голубовський, В. Г. Ляскоронський [33, с. 44; 34, с. 452]. В основному українські історики позитивно оцінювали федерацію як форму державного устрою (на прикладі Давньоруської держави та Великого Князівства Литовського, Переяславської угоди 1654 р.) [35, ф. 1, од. сх. 8101. арк. 73 зв.–74, 122 зв; 36, с. 139, 228; 37, с. 1–2; 38, с. 36; 39, с. 13; 40, с. 63; 41, с. 269 та ін.].

М. С. Грушевський висловлювався за можливість утворення різних федерацій: Чорноморсько-Балтійської (1909 р.), світової (1918 р.),

Сполучених Штатів України як федерації “фактичних республіканських громад” (1920 р.) [42, с. 49]. Однак у цих випадках М. С. Грушевський не зміг науково обґрунтувати свої ідеї.

У середовищі науковців превалювала думка про те, що інтереси народів можуть бути краще враховані у федерації. В. Б. Антонович був впевнений, що “південно-руський народ внаслідок особливостей етнографічного складу свого народного характеру не володів здатністю створити незалежну державу” [14, с. 102; подібна думка: 43, с. 149]. Тому, на його думку, недержавні нації “можуть не лише жити спільно в єдиній державі, але у рівній мірі дорожити її міцністю, її законами та установами, якщо ці установи гарантують їм загальні права і рівно всім надають покровительство і захист” [43, с. 151]. На переконання В. Б. Антоновича, у ряді сучасних йому європейських держав державні установи можуть гарантувати “і матеріальну безпеку суспільства та благоустрій, і задоволення ними вищих моральних потреб: свободу совісті, можливість розумового розвитку тощо” [210, с. 48–49]. Тож він високо оцінював ліберальні реформи в Австро-Угорській імперії, вважаючи, що “облаштована державна система за західним взірцем має багато переваг і позитивно впливає на внутрішнє життя Галичини” [35, ф. 1, од. сх. 8083, арк. 4 зв.].

Окрім представників Київської документальної школи, ідею федерації підтримували й інші українські науковці. Так, М. П. Драгоманов висловлювався за надання автономії Україні у складі Росії [44, с. 540]. Учений вважав, що у певних випадках буває ефективніша централізована держава, а не федерація [45, с. 138]. Проте для народів, що входять до складу такої держави, повинні бути надані такі елементи автономії: освіта, суд та адміністрація на національній мові, вихідці з тієї місцевості у держапараті [45, с. 138]. Взірцевими він називав федеративний устрій Швейцарії [46, с. 30–31; 420, с. 15] та конституційний лад Англії [47, с. 382].

Подібні думки висловлювали і науковці підавстрійських українських земель. Б. Лімановський, наприклад, називав найкращою формою держави федерацію [48, с. 448]. Р. Ф. Кайндль виступав за майбутню федерацію середньої та південно-східної Європи [49, с. 196].

Джерела і література:

1. Гирич І. “Народництво” та “державництво” в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять / І. Гирич // Молода нація. – 2001. – № 4. – С.5-30.

2. Гоцуляк В. Погляд М. Грушевського на український історіографічний процес крізь призму народницької концепції історії України / В. Гоцуляк // Вісн. Черкас. ун-ту. – Сер. Соціально-гуманітарні науки. – 1997. – Вип. 2. – С. 10-16.
3. Дяченко М. Проблеми національно-культурного визначення українського народу у філософській думці XIX – початку XX століття / М. Дяченко // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – 2002. – Т. ССXLVIII: Праці історично-філософської секції. – С. 228-237.
4. Михайленко С. Народ у вітчизняній історіографії другої половини XIX – початку XX століття / С. Михайленко // Київ. старовина. – 2008. – №5. – С. 27-40.
4. Пивовар С.Ф. Антигосударственные аспекты украинской ментальности в историко-политическом наследии Н.Костомарова и В.Антоновича / С.Ф.Пивовар // Проблемы славяноведения: сб. науч. ст. и мат. – Брянск, 2000. – Вып. 1. – С. 67-75.
5. Федюк В.Ю. Історико-філософський аналіз категорії “народ” (у контексті історіософських поглядів М.І. Костомарова) / В.Ю.Федюк // Філософія, культура, життя: міжвуз. Зб. наук. пр. – Дн., 2007. – Вип. 29. – С. 192-201.
6. Чорновол І. Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М.Грушевського / І.Чорновол // Молода нація. – 2000. – № 3. – С. 132-159 та ін.
7. Гегель Г. В. Ф. Сочинения : в 13 т. – М.; Л. : Соцэкгиз, 1935. – Т. 8. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем. А. М. Водена; под ред. Ф. А. Горохова. – LXX, 470 с.
8. Спенсер Г. Основания социологии : пер. с англ. / Г. Спенсер // Сочинения / Г. Спенсер. – Т. I : Данные социологии. Индукция социологии. – СПб. : Тип. Пороховщикова, 1898. – 494 с.
9. Философия Герберта Спенсера в сокращённом изложении Говарда Коллинза. – СПб. : Тип. Ф. Паленкова, 1892. – IV, 472, VII с.
10. Соловьёв С. М. Наблюдения над исторической жизнью народов / С. М. Соловьёв // Вестник Европы. – 1868. – №12. – С. 675 – 707; 1869. – №12. – С. 493 – 541; 1871. – №1. – С. 76 – 99; №12. – С. 738 – 760; 1873. – №2. – С. 675 – 705; 1874. – №4. – С. 457 – 482; 1875. – №4. – С. 593 – 612; 1876. – №5. – С. 153 – 171.
11. Костомаров Н. И. О значении Великого Новгорода в русской истории / Н. И. Костомаров // Отечественные записки. – 1862. – Т. 140, кн. 1. – С. 84 – 105.
12. Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. Вступительная лекция и летописи Ч. 1 : Источники русской истории / Н. И. Костомаров. – СПб. : Изд. П. Гайдебурова, 1861. – 100 с.

13. Костомаров Н. Черты южнорусской истории / Н. Костомаров // Основа. – 1862. – №6. – С. 1 – 45.
14. Антонович В. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого / В. Антонович // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1899. – Кн. 13. – С. 100 – 104.
15. Антонович В. Б. Про правне та економічне становище селян у XVIII в. / В. Б. Антонович // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Львів, 1901. – Ч. 1. – С. 113 – 161.
16. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. / М. Грушевський // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1894. – Т. 4, кн. 2. – С. 140 – 150.
17. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К. : Лыбидь, 1990. – 398 с.
18. Довнар-Запольский М. В. Белорусское прошлое / М. В. Довнар-Запольский // Исследования и статьи / М. В. Довнар-Запольский. – К., 1909. – Т. 1. Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. – С. 317 – 345.
19. Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича “Огнем и мечём”) / В. Антонович // Киевская старина. – 1885. – Кн. 5. – С. 44 – 78.
20. Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій / О. М. Богдашина // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С. 88 – 112.
21. Ефименко А. Я. История Украины и её народа / А. Я. Ефименко. – СПб. : Тип. “Обществ. польза”, 1907. – 175 с.
22. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметка по поводу статей В. А. Мякотина “Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии” в “Русском богатстве” 1894 г. №2, 3 и 4) / Н. Василенко // Киевская старина. – 1894. – Кн. 11. – С. 242 – 270 ; Кн. 12. – С. 402 – 424.
23. Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. С. Грушевський. – Відень : Укр. соціол. ін-т, 1921. – 328 с.
24. Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевский. – К.: Тип. ун-та, 1891. – 520 с.
25. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991 – 1997. Т. 1 – 11; кн. 1 – 12.
26. Бережков М. Н. Об истории как народном самосознании / М. Н. Бережков // Известия историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине. – 1884. – Т. 8. – С. 1 – 12.

27. Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – Кн. 1. – С. 121 – 158.
28. Линниченко И. А. Вече в Киевской области : канд. соч. / И. А. Линниченко. – К. : Тип. ун-та, 1881. – II, 65, 2 с.
29. Довнар-Запольский М. В. Белорусское прошлое / М. В. Довнар-Запольский // Исследования и статьи / М. В. Довнар-Запольский. – К., 1909. – Т. 1. Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. – С. 317 – 345.
30. Багалея Д. И. История Северной земли до пол. XIV столетия / Д. И. Багалея. – К.: Тип. ун-та, 1882. – 310, III с.
31. Багалея Д. Удельный период и его изучение / Д. Багалея // Киевская старина. – 1883. – Кн. 2. – С. 301 – 318.
32. Костомаров Н. Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси / Н. Костомаров // Киевская старина. – 1883. – Кн. 4. – С. 899 – 901.
33. Голубовский П. В. История Северной земли до половины XIV столетия / П. В. Голубовский. – К. : Тип. ун-та, 1881. – 201 с.
34. Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / В. Г. Ляскоронский. – К.: Тип. И. Н. Чоколова, 1897. – VII, 499, XI с.
35. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України.
36. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
37. Багалея Д. И. История Северной земли до пол. XIV столетия / Д. И. Багалея. – К. : Тип. ун-та, 1882. – 310, III с.
38. Голубовский П. В. История Северной земли до половины XIV столетия / П. В. Голубовский. – К. : Тип. ун-та, 1881. – 201 с.
39. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. / М. В. Довнар-Запольский. – К.: Тип. ун-та, 1901.– 807, CXIV с.
40. Костомаров Н. Две русские народности (Письмо к редактору) / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – Кн. 4. – С. 33 – 80.
41. Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / В. Г. Ляскоронский. – К.: Тип. И. Н. Чоколова, 1897. – VII, 499, XI с.
42. Філософська думка в Україні : біобібліогр. словник. – К.: Пульсари, 2002. – 244 с.
43. Антонович В. Б. Погляди українофілів / В. Б. Антонович // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К., 1995. – С. 143 – 152.

44. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / М. П. Драгоманов. – К., 1991. – С. 461 – 558.

45. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / М. Драгоманов. – Львів: Накл. українсько-руської видавничої спілки, 1906. – II, 260 с.

46. Драгоманов М. Шістьсот років Швейцарської спілки (1291 – 1891) / М. Драгоманов. – Львів: Вид. ред. “Народа”, 1892. – 33 с.

47. Драгоманов М. [Лист до М. Павлика від 11 березня 1881 р.] / М. Драгоманов // Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876 – 1895). – Чернівці: Друк. “Руської Ради”, 1911. – Т. 3 (1879 – 1881). – С. 381 – 384.

48. Limanowski B. Naród i państwo. Studium socjologiczne / B. Limanowski. – Kraków: Druk. Narodowa, 1906. – 99 s.

49. [Kaindl R. F.] Raimund Friedrich Kaindl [Autobiographie] / R. F. Kaindl // Die Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen. – Leipzig, 1923. – Bd. 1. – S. 171 – 205.

Олена Богдашина (*Харків, Україна*) **Поняття “держава” в історичній науці України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.**

У статті на основі аналізу широкого кола історіографічних джерел проаналізовані головні підходи істориків того періоду до вивчення цієї категорії “держава”

Ключові слова: держава, історична наука

Елена Богдашина (*Харьков, Украина*) **Понятие “государство” в исторической науке в Украине второй половины ХІХ – начала ХХ в.**

В статье на основе анализа широкого круга историографических источников проанализированы главные подходы историков того периода к изучению категории “государство”.

Ключевые слова: государство, историческая наука

Olena Bogdashina (*Kharkiv, Ukraine*) **Category “a state” in a historical science of Ukraine of the second half ХІХ - 20 years ХХ с.**

In the article, based on the analysis of a broad range of historiographical sources, are examined the main approaches of the historians of the researched period to study of that category “state”

Keywords: state, historical science

Юлія ГОРБАЧ

(Київ, Україна)

930.2: 94 (477.72) “17/18”

**Листи Олександра Олеся
до Петра Стебницького (1906-1914 рр.)
у фондах Інституту рукопису
Національної Бібліотеки
України ім. В. Вернадського**

Ім'я Олександра Олеся (Олександра Івановича Кандиби (1878–1944)), видатного українського письменника та поета, добре відоме не лише в Україні, а й далеко за її межами. Його творча спадщина включає в себе велику кількість поезій (9 книг), низку драматичних поем та етюдів, які становлять значний інтерес як для сучасних українських філологів та літераторів, так і для дослідників особистості О. Олеся. Цікавою з багатьох причин є також солідна епістолярна спадщина О. Олеся, яка на відміну відміну від його віршованих та прозових творів, є значно менш дослідженою, хоч і містить важливі відомості з життя самого поета та його близьких, історію створення ним тих або інших поетичних збірок, інформацію про багатьох відомих українців, з якими він спілкувався, товаришував або співпрацював, а крім того, його роздуми, міркування та коментарі з приводу різних політичних, громадських та культурних подій в Україні того часу.

Варто зазначити, що хоча листування між О. Олесем і П. Стебницьким до сьогоднішнього дня ще не стало об'єктом спеціального наукового дослідження, що робить дану публікацію актуальною, все ж кілька листів поета до П. Стебницького увійшли до комплексної праці Лисенка І. М. “Поет з душею вогняною”: Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах” [1], де вони посіли почесне місце поряд із листами О. Олеся до С. Єфремова, М. Заньковецької, А. Ніковського, М. Грушевського, М. Горького та ін. У згаданій збірці подано сім листів О. Олеся до П. Стебницького, однак вони не мають відповідного історіографічного коментування, подекуди містять відхилення від текстів оригіналів та пропущені окремі абзаци.

У даній публікації йтиметься про листування О. Олеся з відомим українським громадським і політичним діячем, письменником і публіцистом Петром Януарійовичем Стебницьким (1862–1923), виявлене у фондах Інституту рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського (фонди № XV та № 244). Це 22 листи та 5 листівок. Усі вони, за винятком двох, написаних російською мовою, – україномовні й писані від руки чорним чорнилом. Хронологічно епістолярій охоплює період з 1906 р. по 1914 р. Однак не на всіх листах присутні дати, відтак час їх написання довелося встановлювати безпосередньо за змістом: верхню хронологічну межу листування вдалося визначити завдяки згадці у листі про постановку у театрі М. Садовського драми Л. М. Старицької: “Виставляють надзвичайно слабу драму Л. М. Старицької, публіка регоче, називає її “Натусем” Винниченка, а в “Раді” пишуть, що такого-то числа відбулись закладини *нової драми, майбутньої драми в театрі Садовського*” [2, арк. 1, 2].

Метою даної публікації є здійснити всебічний аналіз кореспонденцій О. Олеся до П. Стебницького та визначити їх інформаційну цінність.

Тон написання листів – дружній, взаємодовірливий, відкритий. Адресати звертаються один до одного з повагою, вживаючи епітети “дорогий” та “вельмишановний”. Кореспонденції свідчать, що О. Олеся і П. Стебницького пов’язували міцні приятельські відносини, адже серед обговорюваних тем не лише робота та суспільні справи, але й багато особистого – сімейне життя, хвороби і т.д.: “Я хотів з Вами говорити, як з живою людиною, як з тим, з ким у мене звязано так багато трепетного... [3, арк. 1, 2]”. З листів видно, що О. Олень дуже цінував свою дружбу з П. Стебницьким, серйозно ставився до його порад з різних життєвих питань, а у кількох випадках, коли між друзями виникали непорозуміння чи образи, першим намагався піти назустріч і помиритися.

Основною і найважливішою темою досліджуваного епістолярію є творчість самого О. Олеся, підготовка до друку та публікація його поезій, тісно переплетена з іншими менш важливим темами та різними повсякденними подіями. Настрій та переживання автора з приводу тих або інших життєвих ситуацій добре видно зі змісту листів, оскільки О. Олень був людиною емоційною і яскраво та багатослівно описував, що бачить, відчуває та переживає на часі. Відтак, ця особливість дає можливість дослідникам особистості О. Олеся уточнити та доповнити його психологічний портрет.

У листах багато йдеться про скрутне матеріальне становище О. Олеся, через яке йому доводилося постійно шукати підробіток, позичати гроші у знайомих та друзів або ж вдаватися до таких невірних заходів як підняття ціни на свою першу збірку, що робило її важкодоступною для простих українців: “Мое становище стільки зле (з боку матеріального) що я повинен підняти ціну за книжку від 1 карб[ованця] 25 к[опійок] до 1-50 к[опійок]...” [3, арк. 1, 2]. Остання новина прикро вразила П. Стебницького, на кошти якого частково і було видано збірку О. Олеся “З журбою радість обнялась” [4] і про що він відверто написав своєму молодому товаришеві та підопічному. Взагалі ж, П. Стебницький не тільки дав кошти на видання творів О. Олеся та допомагав йому домовлятися з книжковими крамницями про продаж його книг, а й щиро переймався популяризацією творчості молодого українського поета як серед української інтелігенції, так і серед простого люду. Прагнучи донести палке олесеве слово до кожного українця, П. Стебницький запропонував поетові позичити гроші, лише б той не підвищував ціну на збірку, однак останній відмовився, відчуваючи себе винним за досі не відданий борг та не знаючи, як виплутатись із ситуації, яка склалася.

Згадка про власні матеріальні проблеми або необхідність допомогти грішми рідним присутня майже у кожному листі і свідчить про глибокі моральні переживання поета з цього приводу. Суттєвою підтримкою у такі моменти була для О. Олеся його дружина, Віра Свядковська [5], яка розраджувала і заспокоювала його, боролася із бажанням “все кинути”, надихала на подальшу творчу роботу та шукала можливостей розплатитися із боргами чоловіка: “Тільки дякуючі моїй безмеж чулій і добрій дружині, що підтримувала мене, мирилась з усім безгрішям і и[нше], я якось довчасно не згнів” [6, арк. 1, 2, 3, 4]. У цьому зв’язку цікавим спостереження, що залежно від того, у якому стані знаходилися фінанси поета, мінявся і його настрій та тон написання листів: від радісного, ейфорійного, в якому відчувалася легкість та готовність звернути гори (коли у розпорядженні О. Олеся з’явилися якісь гроші) до розпачливого, образливого та докірливого, коли борговий зашморг міцно обвивався навколо його шиї. Відтак, можна зробити висновок, що О. Олеся був дуже чутливою людиною і глибоко переживав все як хороше, так і погане, що з ним відбувалося.

Серед тем, які обговорювали між собою кореспонденти, творчість багатьох відомих і нових молодих українських поетів та письменників.

Наприклад, у листі від 19 листопада 1906 року О. Олесь розповідає, що придбав у Москві нову книжку М. Філянського [7] і вона, не зважаючи на схвальні рецензії окремих українських критиків, йому не сподобалася: “Олена Пчілка дуже перехвалила його. Филянський – декадент, але декадент на дві стрічки, які він вар’їрує на цілих десять сторінок” [8, арк. 1, 2]. В іншому листі йдеться про книжку О. Коваленка [9], яка справила на О. Олесю гарне враження і яку він радив прочитати своєму адресатові. Високу оцінку поета отримала і творчість М. Чернявського: “Переглядали ми великий збірник віршів Чернявського М[иколи] і як широко розвернувся передо мною його талант” [10, арк. 1, 2]. Згадує дописувач і про творчість самого П. Стебницького, про яку він довгий час навіть не здогадувався, та висловлює своє ставлення до неї: “Щіро дякую, що згадали про мене і подарували свою книжку. Тепер я уже знаю хто такий Павло Смуток” [11, арк. 1, 2, 3, 4]. Ще в одному листі О. Олесь розповідає про враження, яке справила на нього збірка В. Самійленка [12,] “Україні” [13, арк. 2, 3, 4], автор якої виступив тонким ліриком і водночас майстром гострої сатири, який викривав графоманство та удаваний патріотизм. О. Олесь писав П. Стебницького з цього приводу: “Гляньте – яка велика хмара находила на суху Україну, а зачепила її тільки крилом” [13, арк. 2, 3, 4].

У 1907 р. О. Олесь деякий час жив у Харкові (особливо під час сесій у Харківському ветеринарному інституті) і у листах до П. Стебницького того часу розповідав про різні події з життя цього міста. Так, в одному з листів йдеться про заснування у Харкові українсько-російськомовного журналу “Хлібороб/Хлебороб” (1907–1917), до редакційного комітету якого запросили увійти й О. Олесю. “Хлібороб” був ілюстрованим часописом, що мав виходити двічі на місяць за підтримки Харківського товариства сільського господарства. Редагував його агроном С. М. Кузнецов. З 1909 р. часопис подавав свій заголовок українською мовою й орієнтувався (особливо після столипінської реформи) на заможне селянство. У додатках подавалася інформація з хлібної торгівлі, видавалася також “Бібліотека “Хлібороба” – серія брошур з різних галузей сільського господарства. О. Олесь не був у захваті від зробленої йому пропозиції, адже коли йому потрібна була допомога із публікацією творів, з боку харківських українців він зустрів повну байдужість, а тепер від нього очікували благородних кроків назустріч: “Запросили мене в редакційний комітет, але я ображений, щіро кажучи, байдужістю до мене х[арківсь]ких українців,

відмовився” [14, арк. 1, 2, 3, 4]. Проте любов О. Олеся до такої рідної йому літературної справи все ж переважила і він погодився на співпрацю із комітетом, забувши про образи та невинуваті очікування.

У цьому ж листі розповідається про створення у Харкові партії “безпартійні українці”, яка мала захищати українські національні інтереси у Російській Думі. І хоча партія до Думи не пройшла, однак усвідомлення того, що нарешті з’явилася політична сила, яка зможе відстоювати національні прагнення українців дуже надихнуло й порадувало О. Олеся, з чим він звісно ж поділився з П. Стебницьким.

Згадує О. Олеся і про відвідану ним у Харкові лекцію відомого українського етнографа, фольклориста та літературознавця М. Сумцова, яка запам’яталася тим, що доповідач дуже погано володів українською мовою: “Вражінне було, мерщій через самий факт, ніж через лектора. Лектор зовсім не знає мови, не вміє говорити” [14, арк. 1, 2, 3, 4].

Ще одним цікавим епізодом епістолярію є інформація про культурне життя м. Києва того періоду, зокрема про репертуар київських театрів: “Київ трошки ожив. Поворот [М.] Заньковецької і [П.] Саксаганського на сцену був, коли я не помиляюсь, для багатьох справжнім святом, на якому ми побачились вперше після довгої перерви” [15, арк. 1, 2]. О. Олеся перераховує п’єси, які ставилися на театральних сценах міста та зазначає про незавжди об’єктивні відзиви преси на окремі театральні постановки. Намагаючись бути об’єктивним, він дає свою власну хвальну оцінку одним українським драматургам і критикує інших.

У кількох наступних листах автор розповідає про закінчення ним інституту, описує своє перебування у родичів на Волині та враження від способу життя волинян та їх культурно-духовного розвитку, ділиться зі своїм адресатом планами на майбутнє: “До вересня не шукаю посади, хочу відпочити після зими і де що зробити. Поїду в Крим...” [16, арк. 1, 2]. Справжнім відкриттям для О. Олеся під час перебування в Житомирі стало його знайомство з розмовною мовою місцевих жителів, яку він вважав забутою і такою, що вже давно не вживається. Спостерігаючи під час полювання за волинськими селянами та прислухаючись до їх мови, він був безмежно вражений її чистотою та красою: “Тіж слова, які здавалися мені безнадійними “мерцями”, – виявились – живуть, вживаються народом, плекаються ним. Ходючі з поліщуками по гаям, з рушницями, я тільки слухав їх і вони не знали, що переживаю я в глибині душі” [17, арк. 1, 2].

О. Олесю багато розповідає про своє повсякденне життя: навчання в інституті, плани на літо, стан здоров'я, намір вступити до Воєнно-Медичної Академії, пригадує про службу в статистиці та повідомляє про влаштування на роботу ветеринаром на київській бійні, де судилося пропрацювати наступні десять років. Про останню подію він пише досить детально, живо описуючи свої емоції від побаченого у перші робочі дні: “Спочатку бойня була для мене “пеклом”. Я не міг виносити крові, хрипу, стогіну конаючих животних. Я не міг бачити того страшного виразу великих волових очей, коли ніж проходив по горлянци” [18, арк. 1, 2]. У перші дні гнітюча атмосфера нового робочого місця та оточення, серед якого доводилося працювати, бентежили О. Олесю, він навіть захворів, але незабаром освоївся та навіть звик до безперервних звуків вмираючих тварин і почав пишатися, що зміг витримати у такій нелегкій обстановці. Крім того, робота на бійнях давала непоганий заробіток (102 карбованці і 65 копійок на місяць) та можливість поступово розплатитися з численними боргами. Паралельно він продовжував мріяти про час, коли зможе повністю віддатися творчості і як вільний художник працювати на самоті на якомусь пустельному березі, жадібно вбираючи в себе нові враження та емоції.

У листах часто згадуються відомі російські та українські письменники, видавці, театральні та громадські діячі того часу, з якими О. Олесю товаришував, співпрацював або просто був знайомий: О. Лотоцький, О. Єфименко, О. Степаненко, С. та О. Русові, Є. Чикаленко, Олена Пчілка, Х. Алчевська, П. Грабовський, М. Сумцов, В. Піснячевський, А. Ніковський, М. Чернявський, В. Самійленко, І. Рукавішников, М. Садовський, М. Шаповал, Л. Старицька, В. Винниченко, В. Леонтович, В. О'Коннор-Вілінська, В. Смиренко, М. Заньковецька, П. Саксаганський, О. Коваленко.

Цінними вважаємо сюжети, які стосуються співпраці О. Олесю із загальноукраїнським часописом “Літературно-науковим вісником” та літературно-критичним і громадсько-публіцистичним місячником “Українська хата”. Виходячи зі змісту листів, можна сказати, що між цими двома виданнями існувала певна конкуренція за право друку творів О. Олесю і часом вони дорікали останньому за віддання переваги їх конкуренту. О. Олесю, у свою чергу, схилився до співпраці з тими виданнями, які пропонували достойну оплату його літературної праці: “Історія закріпачення “Укр[аїнською] хатою” дуже проста. Мені

надзвичайно потрібні були гроші і я звернувся до Хати з пропозицією” [19, арк. 1, 2].

З епістолярію можна також довідатися про історію створення та публікацію окремих збірок та поезій О. Олеся: “З журбою радість обнялась” (1907), “Моїй матері” (1908), “Поезії” (1909), “Щороку” (1911), “Сон над Дніпром” (1911), “Пісня про Гайавату” (переклад з Г. Лонгфелло) (1919) та ін.

Отже, виявлений в Інституті Рукопису НБУ комплекс листів О. Олеся до П. Стебницького за 1906–1914 рр. є цінним джерелом до вивчення та доповнення життєвої та творчої біографії поета, визначення його місця та ролі в українському літературному процесі першої половини ХХ ст. На основі листів можна простежити за процесом підготовки та видання творів О. Олеся, ознайомитися з його оцінкою творів інших українських письменників і поетів, довідатися про тогочасне коло спілкування поета та його сімейне життя. Крім того, епістолярій завдяки емоційності та відвертості автора дає можливість намалювати його психологічний портрет.

Нижче подано один із листів О. Олеся до П. Стебницького, виявлених в Інституті Рукопису НБУ.

Лист друкується за автографом. У квадратних дужках розкрито авторські скорочення. Мовностилістичні, граматичні особливості та авторську лексику документу збережено повною мірою.

Документ № 1

О. Олесь-Кандиба П. Я. Стебницькому

Дорогий Петро Януаровичу!

“Бий, але вислухай”, кажуть росіяне (здається, росіян ще на світі не було, як се сказано?..) і я прошу Вас вислухати. Історія закріпачення “Укр[аїнською] хатою” дуже проста. Мені надзвичайно потрібні були гроші і я звернувся до Хати з пропозицією – чи не дасть вона 100 карб[ованців] мені за монополію на мої вірші в 910 році. “Хата” згодилась. Ще раніш мені хотілося подібну комбінацію устроїти із “Вістником”, але скептик Евг[ен] Харлам[ович] Чикаленко] запевнив мене, що “з цього нічого не вийде”.

Треба Вам сказати, що редакція “Хати” очистилась від Коваленків і інших скандалістів. Редакційний комітет (я в його не ввійшов) “розпущений” і редакує “Хату” зараз Шаповал. Видавець “Гоміню”, харківський – “домовлявся”, який дав на видання в [1]910 р[оці] 5000 карб[ованців].

Отож мусе стати с часом солідним журналом – чемним і цікавим. Глибоко я переконаний, що ніякої непристойности “Хата” в цьому році не зробе. Ні партійними, ні напрямківчими ланцюгами я не звязав себе, бо орган і не партійний і, коли хочете, напрямковність його (нац[іонально]-поступ[ово]-демокр[атична]) остільки широка, що мої вірші легко улежуться в ній. Певен, що коли редакція забракуе який-небудь вірш, то забракуе лише з цензурних “соображеній”. Шкодою я лише, що не могу инколи писати в “Село”, тим більш, що я, так мені здається, наче б то знаю народню мову і її конструкторію. “По сердцях” не селянських, знову мені лише здається, можна “ударити” тільки простими, рішучими словами. Іноді натяк в двох словах, рівний духові поради, робе ефект куди більший ніж період на цілу сторінку. А проте не кожний ігумен любе ченців, що лізуть з своїми “уставами” в монастирь.

Потроху пишу. Скінчив оце “Чотири Доби”, які задумав ще в [1]904 році. Треба було писати тоді ж. Мене захоплював “сюжет”, я любив його, а тепер писав без великої охоти, без системи, плану: аби зняти з себе вагу і виготовувати для “Хати”. Перепишу – побачу. Але може ця річ навчить мене писати довші речі, бо і “Чот[ири] доби” займають 45 сторінок тетраді. Потім хочу взятись за... фарс для нашого театру. Садовський не дає мені спокою.

В маю хочу видати книжечку, – приїду на два три дні в П[етер]бург. А літом мені так хотілось би взяти отпуск, хоча управа, кажуть колеги, не дасть його, бо я не вислужу ще року до того часу. Все більш і більш втягаюсь в бойню. В сьому місяці у мене нова робота і вона мене не стомлюе. (Між иншим на кожній бойні свої порядки, – у нас верх[овний] трактується як “хозяїн бойні”: мусе бути на місці від “повалу” до кінця.) Про борги не могу не думати. Взяв і мушу віддати. Може віддам я для того, щоб люде вірили і давали таким же як я. Руковішніков мабуть лае. Книжка зовсім не йде. Руковішнікову хочь прибавилось “+” д[о] його слави, а от “видавцеві” “–” і тільки. Все таки сподіваюсь і запевняю видавця, що до другого пришествія Мессії книжка розійдеться, коли її не зьдять миші. (Критики уже зіли). У Русових давно був. (Дитина моя нездужала на скарлатину і дезентерію ще пережила). Дякую за бажання вернути 75,000, але не знаю, як люде виїзжають без білетів. (Прошу уже Вас потерпіти.) Сердешне привітання Лотоцьким, Марії Івановне (неравнодушен до неї!) і всім, хочется сказати, – “православним християнам”.

Ваш ОК[андиба]

ІР НБУ. – Ф. 244. – № 320. – Арк. 1, 2.

Джерела та література:

1. Поет з душею вогняною: Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах / Упор., передм. та прим. І. М. Лисенка. – К.: Дніпро; Нью-Йорк; Львів: Вид-во М. П. Коць, 1999. – 220,[1] с.
2. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУ). – ф. XV. – № 2603. – Арк. 1, 2.
3. ІР НБУ. – ф. 244. – № 321. – Арк. 1, 2.
4. Перша збірка О. Олесья “З журбою радість обнялась” вийшла друком у 1907 році у Петербурзі в друкарні “Работник” накладом 1,5 тисячі примірників. До неї увійшли вірші, написані в 1903–1906 роках. Збірка була видана на кошти, позичені у П. Стебницького. Вона принесла авторові визнання з боку І. Франка, М. Сумцова, І. Нечуя–Левицького, Х. Алчевської, О. Єфименко, С. Русової, які назвали Олесья талановитим ліриком, виразником дум і настроїв першого десятиліття ХХ ст.
5. Свадковська Віра Антонівна – дружина О. Кандиби, з якою він познайомився 1902 р. у Слов’янську, а одружився 1906 р.
6. ІР НБУ. – Ф. 244. – № 307. – Арк. 1, 2, 3, 4.
7. 1906 року вийшла перша збірка поезій М. Філяньського “Лірика”, яка отримала неоднозначну оцінку з боку відомих українських поетів і письменників.
8. ІР НБУ. – Ф. 244. – № 302. – Арк. 1, 2.
9. Коваленко Олекса Кузьмич (10.03.1880-1927) – український поет, перекладач та видавець. Автор збірок поезій: “Спів солов’я”, “Срібні роси”; упорядник декламаторів “Розвага” та альманаху “Терновий вінок” (1908), антології “Українська муза”; переклав поему “Войнаровський” К. Рилєєва, керував видництвом “Ранок”.
10. ІР НБУ. – Ф. 244. – № 311. – Арк. 1, 2.
11. ІР НБУ. – Ф. 244. – № 307. – Арк. 1, 2, 3, 4.
12. Самійленко Володимир (літературні псевдоніми – Іваненко, В. Полтавець, В. Сивенький, Л. Сумний) (3.02.(22.01.)1864 – 12.08.1925) – український поет-лірик, сатирик, драматург, перекладач.
13. ІР НБУ. – Ф. 244. – № 313. – Арк. 2, 3, 4.
14. ІР НБУ. – Ф. 244. – № 307. – Арк. 1, 2, 3, 4.
15. ІР НБУ. – ф. XV. – № 2604. – Арк. 1, 2
16. ІР НБУ. – ф. 244. – № 308. – Арк. 1, 2.
17. ІР НБУ. – Ф. 244. – № 310. – Арк. 1, 2.
18. ІР НБУ. – Ф. 244. – № 316. – Арк. 1, 2.
19. ІР НБУ. – Ф. 244. – № 320. – арк. 1, 2.

Юлія Горбач (*Київ, Україна*) **Листи Олександра Олеся до Петра Стебницького (1906–1914 рр.) у фондах Інституту рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського.**

У статті розглядаються листи видатного українського письменника та поета Олександра Олеся (1878–1944) до відомого українського громадського і політичного діяча, письменника і публіциста Петра Януарійовича Стебницького (1862–1923), аналізується їх зміст, визначається його інформаційна цінність для історичної науки.

Ключові слова: О. Олень, П. Стебницький, листи, епістолярій, видання.

Юлія Горбач (*Київ, Україна*) **Письма Александра Олеса к Петру Стебницкому (1906–1914 гг.) из фондов Института рукописи Национальной Библиотеки Украины им. В. Вернадского.**

В статье рассматриваются письма выдающегося украинского писателя и поэта Александра Олеса (1878–1944) к известному украинскому общественному и политическому деятелю, писателю и публицисту Петру Януариевичу Стебницкому (1862–1923), анализируется их содержание, устанавливается его информационная ценность для исторической науки.

Ключевые слова: О. Олень, П. Стебницкий, письма, эпистолярій, издания.

Julia Gorbatsch (*Kyiv, Ukraine*) **The Oleksandr Oles' letters to Petro Stebnytsky (1906–1914) in the Institute of manuscript of the Vernadsky National Library of Ukraine funds.**

The letters of the prominent Ukrainian writer and poet Oleksandr Oles' (1878–1944) to the well-known Ukrainian public and political figure, writer and publicist Petro Stebnytsky (1862–1923) are examined in the article, their maintenance is analysed as well as their informative value for the historical science is defined.

Key words: Oleksandr Oles', Petro Stebnytsky, letters, epistolary, editions.

Андрій СТАРОДУБ

(Київ, Україна)

УДК 930.25.: 281.93. (477. 83/86) «1914/1918»

Російська православна церква у Галичині в період Першої світової війни (1914–1918 роки)

В цій публікації зроблено спробу окреслити лише найзагальніші тенденції та процеси, пов'язані з спробами поширення Православ'я на території Галичини на початку ХХ століття. У даному випадку проблема розглянута у контексті визначення впливу на зміну конфесійної ситуації військового протистояння Російської та Австро-Угорської імперій. Автор свідомий того, що деякі сюжети потребують більш глибокого опрацювання та аналізу з залученням широкого кола архівних джерел.

Напередодні I-ї світової війни. Православне місіонерство на Закарпатті та Галичині та питання юрисдикційної належності новоутворених парафій

Одним з аспектів підготовки до можливого військового конфлікту між Російською та Австро-Угорською імперіями було планування відповідних церковно-адміністративних змін на тих територіях, анексію яких кожна зі сторін вважала неодмінним наслідком військових перемог. У разі здійснення російських прагнень до набуття “історичної спадщини князів Романа та Данила” на галицьких землях мало запанувати Православ'я, а після вступу австрійської армії до підросійської України відбулося б виведення (у тій чи іншій формі) українських православних епархій з підпорядкування Санкт-Петербурзького Св. Синоду. Проте, *попри зовнішню подібність задумів, російська державна й церковна влада надавали даній проблемі набагато більшої ваги, а також здійснили неспівмірно більше попередніх приготувань до “оправославлення” Галичини та Закарпаття* [огляд історіографії теми “Галичина в зовнішній політиці Російської імперії напередодні I-ї світової війни” див.: 51, с.210 – 218.].

Серед кроків у цьому напрямку слід відзначити фінансування представників галицького москвофільського руху, зокрема – й з числа духовенства греко-католицької церкви, та виділення коштів на підготовку православних місіонерів – уродженців краю. Можна констатувати, що діяльність найбільш активних з них – ієромонаха Алексія (Кабалюка) та священника Максима Сандовича (обидва зараз канонізовані Православною церквою) мала доволі відчутні наслідки. Незважаючи на протидію австрійських та угорських чиновників, на Православ'я перейшло декілька сіл (головним чином – на Закарпатті). Кримінальне переслідування новонавернених за звинуваченням у державній зраді не могло звести даний рух нанівець, а сам його факт активно використовувався російською пропагандою як приклад “страждань братів по вірі”, котрі перебувають під владою Габсбургів. Найбільш гучні з цих процесів – суд над Бендасюком (у Львові) та два т.зв. Мармарош-Сигетські процеси перебували в центрі уваги російської преси, а у якості свідків захисту нерідко виступали російські піддані. Зокрема, у другому Мармарош-Сигетському процесі (липень 1913 – березень 1914) брав участь граф Володимир Бобринський – один з активних інспіраторів москвофільства, чікими стараннями не в останню чергу й був підготований ґрунт для переходу закарпатських селян на Православ'я. Але на суді він стверджував, що православні місіонери не отримували жодної матеріальної підтримки з боку Росії. Це було неправдою, оскільки всі священники, котрі потрапили під суд, здобули освіту в російських духовних семінаріях, були рукопокладені Холмським або Волинським архієпископами Російської православної церкви, а також отримали необхідні для своєї діяльності кошти. Звичайно, звинувачення у шпигунстві цих осіб на користь Росії було необґрунтованим, проте їхня діяльність, за російськими розрахунками, мала посприяти майбутньому “воссоєдиненію Галицкой Руси с Русью Державной”. Як слушно відзначив Сергій Єфремов:

“Не зважаючи на надзвичайно тенденційне освітлення, як це буває у всіх подібних процесах, [вони] все ж досить виразно показали, чия таємна рука накерувала і мармароських затурканих селян, і львівських інтелігентів з москвофільського табору” [1, с.127].

Зацікавленість Російської імперії у якнайширшому міжнародному резонансі цих справ була очевидною. Наприклад, у квітні 1912 року,

згаданий граф Бобринський написав листа з промовистою назвою “Релігійні переслідування в Галичині. Історія боротьби” до редакції англійської газети “Таймс”. У ньому він, не добираючи виразів на адресу австрійської влади та ієрархії греко-католицької церкви, опишував релігійну ситуацію на галицьких теренах, стверджуючи, що

“знающие люди утверждают, что в Галиции будет столько приходов, сколько найдётся кандидатов в православные священники, настолько смелых, чтобы смотреть в глаза тюрьме” [2, с.47].

На цей лист відгукнувся князь П. Сапега, котрий звинуватив російських агентів у таємному фінансуванні православного руху:

“Рутенские крестьяне, будучи бедны и, к сожалению, находясь на низком религиозно-культурном уровне, охотно принимают денежную безвозвратную помощь в размере 50–100 рублей на голову, под условием перемены религии и нарушении верности государю” [2, с.55].

В іншому відгуку, В. Степановського, вказувалося, що з боку росіян є блюзнірством обстоювати релігійні свободи українців в Австро-Угорщині, адже

“народ наш там страдает ещё более – в Южной России, в Украине, где даже Библия изданная на нашем языке Британским и Иностранным Библейским Обществом, строго преследуется коллегами графа Бобринского” [2, с.50].

Замість відповіді Бобринського на сторінках “Таймс” з’явилися листи англійського вченого Вільяма Джона Біркбека, зміст та стиль яких змушують сумніватися в незаангажованості автора. З полемічним запалом він обстоював правдивість усіх наведених даних про жорстокі релігійні переслідування галицьких українців (яких, втім, вважав росіянами).

“Я убеждён, что рассказы о русской пропаганде посредством русских рублей есть совершенная бессмыслица. [...] Обвинения, будто эти бедные люди являются “русскими агентами”, “московскими шпионами и заговорщиками” против австрийского правительства, основанное лишь на том, что

они хотят исповедывать религию, которую в числе других стран исповедует и Россия, есть гнусная клевета” [2, с. 37]

– писав Біркбек.

Важко сказати, наскільки переконливими для англійських читачів могли видатися аргументи усіх учасників дискусії, однак її ініціатори досягали принаймні однієї мети: *створювалося враження, що переслідування православних неофітів у Галичині дійсно є проблемою, що торкається не декількох тисяч осіб, а ледь не всіх 3, 5 мільйонів українського населення краю.*

Діяльну участь у підтримці православного руху на Галичині брали й окремі російські ієрархи, насамперед – архієпископ Волинський Антоній (Храповицький). Він приймав до Житомирської семінарії вихідців з Австро-Угорщини і рукопокладав охочих до місіонерської праці в галицькому краї [3, с.325 – 327]. З іменем архієпископа Антонія пов’язана також реалізація ще одного важливого проекту, котрий мав би, з канонічної точки зору, узаконити діяльність по наверненню українських греко-католиків на православ’я.

Підтримуване Російською православною церквою православне місіонерство на Галичині було втручанням у чужу церковну область, адже ця територія перебувала під юрисдикцією Вселенського Патріарха. Щоправда, не зважаючи на перепідпорядкування у 1686 році Київської Митрополії Московському патріархові, митрополити Київські продовжували вважатися екзархами Вселенського Патріарха для Галичини. Але ці функції ними не виконувалися, по-перше – з огляду на те, що Галичина не входила до складу Російської імперії, по-друге – там до початку ХХ століття фактично не було православних парафій. Архіпастирську опіку над православними здійснював Чернівецький митрополит, йому і був підпорядкований єдиний діючий православний храм – т.зв. Волоська церква у Львові. Задум архієпископа Антонія полягав у тому, щоб перебрати права екзарха особисто для себе, уникнувши розгляду двох принципових моментів: ніким не скасованих прерогатив Київських митрополитів та більшої доцільності надання подібних повноважень православному єпископові, чия кафедра знаходиться на території Австро-Угорщини. Йому вдалося переконати Патріарха Іоакима III у необхідності саме такого рішення і 1910 року Храповицький отримав з Константинополя Патріаршу Грамоту, згідно з якою став екзархом Вселенського Патріарха для Галичини [4, арк. 83 –

84; 5, с.398 – 403]. Повноваження екзарха дозволяли архієпископу на свій розсуд призначати священиків у ті села Галичини та Закарпаття, де громади виявляли бажання приєднатися до Православної церкви.

Таким чином, напередодні I світової війни російський уряд та вища церковна влада здійснили низку заходів, важливість яких у випадку військового конфлікту важко переоцінити. ***По-перше, було підтримано розгортання православного руху в Галичині та Закарпатті. По-друге – вдалося створити відповідний міжнародний резонанс навколо репресивних дій австро-угорських властей стосовно православних. По-третє – закладені основи для канонічного підпорядкування Галичини російській церковній владі.***

Австрійський уряд не зробив адекватних кроків у відповідь на російські дії [огляд історіографії теми “Українське питання в політиці австрійського уряду див.: 51]. Переслідування селян не могли стати на заваді розгортанню православного руху, навпаки – покарання за релігійні переконання лише підсилювало його. Самі процеси, на яких не вдалося підтвердити звинувачення підсудних у державній зраді, виставляли імперію Габсбургів у невигідному світлі на міжнародній арені. Окрім того, на відміну від ситуації в Росії, де дії державної і церковної влади доволі чітко координувалися, місіонерські плани митрополита Андрея Шептицького були його приватною ініціативою, котра узгоджувалася з Ватиканом, а не з Віденським урядом.

Канонічною підставою для своєї діяльності на території Російської імперії Шептицький вважав те, що неіснуюча de facto Кам’янець-Подільська греко-католицька єпархія ніколи не скасовувалася de jure. Ця єпархія підпорядковувалася Львівській архієпископії та Галицькій митрополії, а отже, митрополит Андрей мав формальні підстави для поширення своєї юрисдикції на всіх католиків східного обряду – російських підданих [6, с.204 – 229]. У 1907 році і 1908 роках Папа Пій X підтвердив ці повноваження митрополита, надавши йому також право самостійно, без попереднього повідомлення Ватикану, висвячувати єпископів для новонавернених [7, с.77 – 91]. Наслідком зусиль Шептицького (у лютому 1908 р. він навіть здійснив таємну поїздку до Росії [6, с.226]) було утворення декількох громад російських греко-католиків – Москві, Саратові, Санкт-Петербурзі. Однак власне в Наддніпрянській Україні посланцям митрополита не вдалося досягнути жодних успіхів. Місіонерський запал окремих із них був без захоплення сприйнятий і діячами українського руху [8, с.379].

Австрійський уряд, наскільки про це можна судити, не був втаємничений у діяльність митрополита Андрея на території сусідньої держави. Його більше непокоїли успіхи православних місіонерів у Галичині. Так, у лютому 1914 року, на розгляд Конференції греко-католицьких єпископів було подано пропозиції міністра освіти Н. Гусарека щодо переведення всіх новопосталих православних парафій під владу Буковинського митрополита та розширення адміністративних повноважень настоятеля православної парафії у Львові, щоб “тим способом усунути збунтованих схизматиків з-під впливу Росії” [9, с.44].

Єпископи, однак, не підтримали пропозицію урядовця. На їхню думку, православна агітація мала підґрунтя не релігійне, а політичне, а отже створення нових православних парафій (чи узаконення існуючих), могло б стати ще успішнішим знаряддям в руках російських агітаторів. “Бажанням галицького єпископату” – говорилося у рішенні Конференції – “є, щоб митрополит Чернівецький звільнив від виконання духовних функцій тих священників, які приходять до Галичини, як посланці російських єпископів” [9, с.45]. Розгляд цієї справи підтверджує тезу про недостатню поінформованість Відня щодо релігійної ситуації в краї – навіть на початку 1914 року уряд продовжував вважати, що єдиним православним ієрархом, чия юрисдикція охоплює Галичину та Закарпаття є митрополит Чернівецький [10, с.37]. Греко-католицькі єпископи воліли також дотримуватися подібної думки, хоча їм мало бути відомо про те, що антимінси у православних священників, котрі прибули з Росії, освячені у Константинополі.

Таким чином, напередодні військового зіткнення з Російською імперією ані уряд Австро-Угорщини, ані вища церковна влада Греко-католицької церкви не змогли виробити контрзаходи проти поширення православного руху в Галичині. Немає також жодних фактів, котрі би засвідчували співпрацю державної та церковної влади, спрямовану на підтримку проунійної діяльності в Російській імперії. Перший проєкт такої взаємодії був підготований вже після початку війни – це була датована 12–15 серпня 1914 року т.зв. “Записка” (меморандум) митрополита Андрея Шептицького стосовно розвитку подій в Україні у випадку її окупації австро-угорською армією [12, с.609 – 612].

Даний меморандум проливає світло на плани митрополита, котрий вважав, що настав слушний момент для повномасштабного втілення в життя попередніх місіонерських задумів. Як невідкладні він пропо-

нував здійснити наступні кроки: вивести православні українські єпархії з-під влади Святійшого Синоду, заборонити молитовне поминати російського царя, внести зміни до церковних календарів. Найбільш активні противники такої реорганізації з числа єпископату мали бути усунені та вислані до Росії. Особливо наголошувалось, що усі ці дії мали санкціонуватися церковною, а не світською владою. Йшлося про фактичне підпорядкування греко-католицькому ієрарху Православної церкви в Україні. На думку Шептицького, формальну сторону справи він уже залагодив у Римі, а з часом легітимність його статусу могли визнати Східні Патріархи.

Реакція Відня на проект невідома, однак, ймовірно, там вперше вивчали подібну перспективу. Дотичним свідченням цьому можна вважати те, що лише з “Записки” митрополита уряд отримав інформацію про повноваження Шептицького, підтверджені Ватиканом ще у 1908 році. Проте розгляд нюансів церковної реорганізації в українських губерніях Російської імперії було деактуалізовано невдалим для Австро-Угорщини початком бойових дій.

Перший період війни (серпень 1914 – червень 1915 років). Успіхи та невдачі “місії” архієпископа Євлогія (Георгієвського)

Вдалий наступ російської армії, яка вже 3 вересня 1914 року увійшла до Львова, робили можливими реалізацію зовсім інших задумів, кінцевою метою яких була ліквідація Греко-католицької церкви. Слід відзначити, що відносно швидке опанування більшої частини заселених українцями земель Австро-Угорської імперії вплинула на зміну російської тактики у цій справі. Частина російських урядовців та ієрархів вже не вважала за потрібне дотримуватися формальностей, як це передбачалося напередодні війни. Свідченням цьому було призначення 28 серпня 1914 року архієпископа Волинського Євлогія (Георгієвського) керуючим церковними справами на території Галичини. Сам архієпископ вважав, що причиною призначення був, по-перше, той факт, що він давно займався місіонерською діяльністю (“Мы с архиепископом Антонием вели небольшую пропаганду”), а по-друге – його знайомство з галицькими москвофілами та діячами “Русско-Галицкого Общества” (графом В. Бобринським, Вергуном та іншими) [13, с.234]. Рішення про призначення прийняв особисто Микола II – у доповіді Обер-Прокурора пропонувалася кандидатура архієпископа Антонія (Храповицького). З огляду на те,

що, як вже згадувалося, останній мав повноваження екзарха Вселенського патріарха для Галичини, відмова від його залучення до опікування над православними парафіями у окупованих районах виглядає нелогічною. Однак насправді вона була обумовлена далекосяжними планами, котрі розглядалися Св. Синодом і передбачали, після захоплення Константинополя, повну реорганізацію управління Константинопольським патріархатом. Так, у проєкті “Константинопольская церковь в Русском государстве” підготовленому професором Санкт-петербурзької духовної академії Дмитрієвським, пропонувалося, щоб Константинопольським патріархом міг бути лише підданий Російської імперії, “так что всякий митрополит, избранный на Патриарший престол, должен обязательно принять русское подданство” [14, л.1]. Російський імператор мав отримати стосовно патріарха ті самі права, які були у Візантійських імператорів. Адміністративні прерогативи патріарха мали бути обмежені призначеним російським Св. Синодом вікарним єпископом, якому б де-факто підпорядковувалася б канцелярія Вселенського патріархату.

Ймовірно у контексті подібних планів Микола II вважав недоцільним згадувати про юрисдикцію Константинополя на Галичині, а, отже – і про права архієпископа Антонія, який, до того ж, перебував на Харківській кафедрі. Єдиною компенсацією Храповицькому було доручення очолити Комітет, що готував агітаційні матеріали для галицьких селян, з обґрунтуванням потреби переходити на православ'я [15, с.482].

Виправданість згаданих рішень ставилася під сумнів навіть окремими членами Імператорської родини. Так, Великий князь Петро Миколайович цікавився у архієпископа Євлогія канонічним аспектом питання: “имеет ли Синод право устраивать своё управление, пока территория ещё не русская? Она ведь остаётся и сей час территорией Вселенского Патриарха?”. Відповідь архієпископа була ухильною:

“По смыслу церковных законов, церковь в своём управлении следует за государством. Если территория уже управляется русскими гражданскими властями то и Русская церковь имеет право организовать своё управление. Я не настаиваю – я исполняю волю Государя” [13, с.240].

Окрім “гнучкості” у канонічних питаннях, архієпископ Євлогій мав досвід роботи в Холмській єпархії – території, де унію було ліквідовано лише 1875 року, шляхом “добровільного возз'єднання”. Його

призначення, таким чином, могло бути потрактоване і як недвозначний натяк на те, що і в Галичині буде втілено подібну модель. Архієпископ особливо і не приховував цього. Так, в одній зі своїх перших відозв після призначення він, звертаючись до духовенства Холмської єпархії, закликав надати допомогу православній місії в Галичині: “В 70-е годы священники галицийские много работали на Холмщине во время отрыва её от унии, пусть же теперь священники Холмские окажут братскую помощь Галиции” [16].

Загалом, *причини, з яких опікуватися церковним життям в Галичині було призначено саме архієпископа Євлогія, свідчать про децю неадекватне розуміння певними російськими колами перспектив розвитку ситуації в Галичині*. Повідомлення про перехід на православ'я декількох сіл, котрі знаходилися неподалік Свято-Почаївської Лаври, там сприйняли як ознаку того, що масова відмова галичан від унії може стати наслідком активної діяльності невеликої кількості місіонерів, підтриманих силою державних каральних органів.

На допомогу світської влади покладали надію й підлеглі архієпископа Євлогія, зокрема – єпископ Кременецький Діонісій (Валединський). Він став першим православним архієреєм, котрий відвідав зайняті російською армією території. Під його наглядом були здійснені й перші приєднання до православ'я [17, с.28 – 30] (за це Діонісій отримав особливу відзнаку – панагію на георгіївській стрічці) [18, с. 37]. Однак, як пізніше згадував Євлогій, навіть його шокувала готовність преосвященного Діонісія здійснювати місіонерські подорожі у супроводі жандармів [13, с.238].

Слід зазначити, що висловлювалися й застереження проти поспіху і надмірного втручання до такої делікатної сфери позацерковних чинників, проте межа допустимої участі держави розумілася в них досить своєрідно. Наприклад, 14 вересня 1914 року, на засіданні “Галицько-Русского благотворительного общества” Степан Бендасюк – галицький москвофіл, що до війни переслідувався за свою діяльність австрійською владою, виклав своє бачення процесу утвердження Православної церкви в Галичині. Згідно з ним, дана справа мала здійснюватися відповідно до наступних засад: утримання від примусу та втручання світської влади, збереження за греко-католицькими священниками їхніх парафій у випадку переходу на православ'я, максимальне дотримання усіх місцевих богослужбових особливостей, направлення до Галичини православних священників з вищою богословською

освітою та знанням української мови тощо [19, с.12]. Але узагальнені пропозиції представників галицького москвофільського руху до російського уряду передбачали “допомогу” у здійсненні наступних перетворень: організації Галицької митрополії, до складу якої мали увійти, окрім галицьких та закарпатських парафій, також і Православна церква на Буковині, поверненні з Відня церковного фонду Буковинської митрополії, реорганізації православного богословського факультету Чернівецького університету на Духовну академію з можливим перенесенням її до Львова, відновлення діяльності старовинного Манявського скиту та заснування жіночого монастиря поблизу міста Гусятина тощо. Окрім того, принаймні два пункти – заборона діяльності єзуїтського та василіанського чернечих орденів на території Галичини та усунення митрополита Андрея Шептицького – ніяк не узгоджувалися з пропозиціями уникнути втручання світської влади у процес поширення православ'я.

Втім, *долю митрополита Андрея Шептицького було вирішено незалежно від пропозицій галицьких москвофілів*. По-перше, російській окупаційній адміністрації було відомо, про ту активну прогабсбургську позицію, що її займав митрополит. 29 липня 1914 року він видав Пастирський лист з приводу початку війни. У ньому Шептицький закликав греко-католиків до одностайної підтримки Габсбургської монархії:

“Ніхто з нас не забуде вдячності для сеї Габсбургської австрійської держави, в якій ми знайшли свободу віри й народності і розвій нашої національної культури. Ми впевнені, що не знайдеться ніхто між нашими людьми, який забув би, що з державою та династією Габсбургів в'яжуть нас давні і святі зв'язи: спільна нам доля і недоля і спільна будучність” [11, с.439].

По-друге, загальновідомою була підтримка митрополитом Андреем українського національного руху. У одній з своїх відозв до населення прикордонних сіл (21 серпня 1914 року) він навіть зазначив:

“Війна ведеться о нас, бо московський цар не міг того стерпіти, що в Австрійській державі маємо свободу віри та народності: хоче нам видерти ту свободу, закувати в кайдани” [11, с. 438].

По-третє, у випадку, коли б митрополит продовжував виконувати свої адміністративні функції, російській адміністрації потрібно було тим чи іншим чином окреслити своє ставлення до нього. Це означало б визнання права греко-католицької церкви на існування і в умовах можливого переходу території до Російської імперії. Усунення митрополита та інших єпископів робила невизначеними перспективи правового урегулювання положення греко-католиків в окупованій Галичині [20, с.72 – 74]¹.

Шептицький був арештований одразу після вступу російської армії до Львова [*огляд досліджень про діяльність митрополита Андрея в період I-ї світової війни див.: 53*]. Згідно зі спогадами генерала Брусилова ідея віддати митрополита під домашній арешт, а потім – вислати його з Галичини належала саме йому:

“Униатский митрополит граф Шептицкий, явный враг России, с давних пор неизменно агитировал против нас, по вступлению русских войск во Львов был, по моему приказанию, предварительно арестован домашним арестом. Я его потребовал к себе с предложением дать честное слово, что он никаких враждебных действий, как явных, так и тайных, против нас предпринимать не будет, в таком случае я брал на себя разрешить оставаться в Львове с исполнением его духовных обязанностей. Он охотно дал мне это слово, но к сожалению, вслед за этим начал мутить и проносить церковные проповеди явно нам враждебные. Ввиду этого я его выслал в Киев в распоряжение главнокомандующего” [21, с.88].

Однак, як свідчать документи, остаточне рішення про висилку митрополита було прийнято не генералами, а безпосередньо Миколою II.

Формальним приводом для висилки стала проповідь, виголошена митрополитом 9 вересня 1914 року в церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Оцінюючи ситуацію, яка склалася після вторгнення російської армії до Галичини, він зокрема сказав:

¹ Після арешту, вже перебуваючи у засланні в Курську, митрополит Андрей здійснив спробу з’ясувати, який статус отримає Греко-католицька церква в Російській імперії. Він писав з цього приводу до архієпископа Антонія (Храповицького). Доповідь Антонія Св. Синоду у цій справі (15 жовтня 1914 року), не мала, однак, формальних наслідків [20].

“Користаймо з нагоди, коли тепер за Божим допустом упали кордони, щоби ми могли себе більше пізнати, а може будемо могли й дати дещо одні другим. Вони, приміром, нам свою релігійність, набожність, а і ми могли б їм дещо дати. Однак мусимо себе пізнати, хоч у багатьом ми є подібні. У них відправа така сама, як у нас, вони називають себе “православні” і ми “православні”. Наше Православ'є є церковне, їх православ'є державне, що так скажу: “казьонне”, то єсть вони опирають своє православ'є на державній силі, ми черпаємо ту силу в єдності з Святою Католицькою Церквою, через котру спливає ласка Бога і в котрій є правдиве джерело спасення” [12, с.626 – 627].

Критика системи державно-церковних взаємин у Росії (“казенно-го православ'я”) та завуальований заклик до вірних Греко-католицької церкви проводити роз'яснювальну роботу серед православних не залишилися непоміченими російською адміністрацією, прискоривши винесення рішення про депортацію митрополита.

Варто відзначити, що серед російських урядовців не було єдності щодо того, чи були ці дії виправданими. За тиждень до арешту Шептицького міністр закордонних справ Сазонов пропонував Миколі II утриматися від крайніх заходів:

“Деятельность униатского митрополита Шептицкого была до сих пор весьма вредной для нас и удаление его из края является поэтому вполне обоснованным. Но достигнуть этой цели следует не иначе, как вполне законными и открытыми средствами, например, присуждением его к изгнанию; насильственное же устранение названного иерарха, как ввиду его сана, так и общей известности, которой он пользуется, могло бы лишь придать ему ореол мученичества и сильно подорвать уважение к Русской государственной власти. Твёрдо уповая на то, что огромное большинство русских галичан-униатов не замедлит возвратиться в лоно Святой православной Церкви, я глубоко уверен, что это достижимо лишь мерами кротости и убеждения, а не крутым обращением с представителями униатского духовенства” [22, с.117].

“Проблема Шептицького” розглядалася на засіданні Ради Міністрів 10 вересня 1914 року, де той самий міністр Сазонов висловив жаль, з приводу такого повороту подій:

“Прискорбен арест Андрея Шептицького. Надо его выслать из России. Но не надо делать из него мученика, играя на руку уни. Он хуже иезуита, он разбойник, надо его прогнать. Выслать за пределы России, кроме Австрии, куда угодно” [23, с.62].

Проте більшість міністрів та Ober-прокурор дотримувалися думки, що в умовах військового часу подібний крок цілком допустимий.

Завіса таємничості, яка панувала навколо арешту митрополита Шептицького, породила безліч чуток. Зокрема ініціатива його висилки зі Львова приписувалась архієпископові Євлогію, хоча насправді він не був безпосередньо причетний до цієї справи [13, с.239].

Шептицький був не єдиним греко-католицьким священнослужителем, арештованим російською окупаційною владою [*про репресії щодо населення Галичини у 1914 – 1915 рр. див.: 26, с.52 – 57*]. Згідно з довідкою, підготовленою для Міністерства закордонних справ, у лютому 1915 року з Галичини, за розпорядженням генерал-губернатора, вислані “за враждебную, вредную деятельность и подозрение в шпионаже 20 униатских священников, 13 ксендзов и 12 монахов, из них в европейскую Россию – 14, в Сибирь – 5 и оставлены в Галиции – 26” [22, с.52].

Таким чином, уже в вересні 1914 року були здійснені кроки, які, на думку російської влади, мали призвести до швидкого “возз’єднання” галицьких греко-католиків з Російською православною церквою: організоване спеціальне церковне управління на чолі з архієпископом Євлогієм та вислано з краю митрополита Андрея Шептицького. Окрім того, за розпорядженням генерал-губернатора, греко-католицьким священникам, які покинули свої парафії та виїхали разом з відступаючою австрійською армією, заборонялось повертатися назад, як “недостойным пастырям” [24].

Протидія російським планам з боку австрійської влади звалась майже виключно до репресивних дій стосовно всіх підозрюваних у проросійських симпатіях. Арешти торкнулися не лише відомих москвофілів, але й багатьох цілком лояльних Габсбурзькій монархії греко-католицьких священників. 8 серпня 1914 року митрополит Андрей Шептицький навіть змушений був звертатися до Президії Галицького намісництва з проханням обмежити масштаб цієї акції [11, с.608]. Загалом в період з серпня до листопада 1914 року було арештовано і вислано за межі Галичини більш ніж 8000 підозрюваних у москво-

фільстві. Більшість з них утримувалося у в'язниці м. Терезин (у Чехії) та концтаборі Талергоф (в Австрії), спеціально організованому на початку вересня 1914 року. В офіційному рапорті фельдмаршала Шлеєра (9 листопада 1914) повідомлялося, що на той час там утримувалося 5700 русофілів [25], однак протягом наступних місяців загальна кількість ув'язнених збільшилася. Проживання в неопалюваних приміщеннях, антисанітарія, голод та відсутність медичної допомоги призвели до того, що близько 15% в'язнів Талергофського концтабору померли [27, с.18]. У 1924–1932 роках було опубліковано чотири випуски “Талергофського альманаха” [26], в яких зібрано спогади десятків постраждалих від репресій австрійської влади у 1914 – 1915 рр. Згідно з цими свідченнями, переважну більшість утримуваних в таборі за підозрами у москвофільстві складала селяни, котрі перейшли на православ'я напередодні війни. Вони не становили прямої небезпеки для австрійської влади, а отже жорстокі репресії проти цих людей були продовженням хибної практики передвоєнних Мармарош-Сигетських процесів. Звинувачення у державній зраді в'язнів Терезина та Талергофа не були доведені, а це знову дозволило російській стороні стверджувати, що в Австро-Угорщині існують переслідування за релігійні переконання.

Депортація з Галичини значної кількості москвофілів чи осіб, підозрюваних у симпатіях до цього руху, мала, за задумом австрійського уряду, знищити можливу опору для діяльності російської адміністрації. Проте утруднення, з якими зіткнулися представники державної та церковної влади у справі “возз'єднання” греко-католицьких парафій з православною церквою, були викликані не стільки фактом відсутності окремих активних москвофілів, скільки з принципово хибними настановами, у річищі яких здійснювалася ця справа.

По-перше, сподівання на масовість добровільних переходів були від самого початку завищеними. Базувалася вона на уявленнях, що фактична єдність обряду є достатньою передумовою для безконфліктного “возз'єднання”, оскільки більшість віруючих не розуміються на догматичних аспектах проблеми і не є “папістами” [29, с.26]. Дійсно, рішення про перехід на православ'я не викликали особливого опору з боку мирян і вони відвідували богослужіння, котре відправлялися православними священиками. Відомі, однак, і факти участі православних солдатів у греко-католицьких богослужіннях [13, с.240], а отже сама по собі обрядова близькість скоріше шкодила планам “об'єд-

нувачів”, аніж сприяла їм. Пересічному галицькому греко-католику важко було пояснити, що власне зміниться в його житті, якщо він стане православним і з якої причини він має клопотатись про цей перехід.

По-друге, російська адміністрація краю та керуючий церковними справами архієпископ Євлогій мали різне бачення того, якими методами має здійснюватися навернення. Генерал-губернатор Галичини граф Георгій Бобринський схилився до проведення, принаймні – на період до закінчення війни, обережної конфесійної політики. 23 вересня 1914 року він заявив, що в краї будуть поважатися всі релігії, хоча влада каратиме за ворожі дії проти Православ'я [30, с.19]. Обіцяючи протекцію православним, Бобринський протестував проти поспіху й фіктивних воз'єднань, наполягаючи, щоб перехід кожної окремої парафії на православ'я підтверджувався бажанням $\frac{3}{4}$ віруючих:

“Если униатская церковь имеет своего постоянного священника, и если прихожане пожелают иметь вместо униатского православного священника, то православный священник назначается в такой приход, и храм передаётся в его заведение только в том случае, если 75% явившихся на сход представителей или представительниц дворов пожелают иметь православного священника” [22, с.42].

На цьому ґрунті у нього виник конфлікт з архієпископом Євлогієм, який вважав згадані умови такими, що (призупиняючи передачу храмів) зводили нанівець працю місіонерів [31, с.22; 32, с.250]. До канцелярії генерал-губернатора надходили також скарги на численні самоуправства, допущені підлеглими архієпископа Євлогія під час фіксації навернень. Бобринського підтримав Верховний Головнокомандуючий Великий князь Микола Миколайович, який надіслав архієпископу телеграму з вимогою утриматися від будь-яких насильницьких дій [13, с.236 – 238; 32, с.249]. Методи діяльності церковного управління не схвалював також впливовий Протопресвітер російської армії та флоту Георгій Шавельський [33, с.28 – 29]. Проте на боці Євлогія виступила частина галицьких москвофілів та Обер-прокурор Саблер, котрі вважали його методи виправданими, а інформації про порушення, допущені під час навернень – злонаміреними вигадками [19, с.16].

По-третє, православному руху дуже шкодило те, що діячі православної місії, насамперед – архієпископ Євлогій, настійливо підкрес-

лювали політичний підтекст своєї діяльності. Йшлося про освячення авторитетом Церкви “віковичного прагнення” галичан до об’єднання з Росією. Наприклад, у своїй промові у Львівському Преображенському Соборі (7 грудня 1914 р.), Євлогій висловив це так:

“Несомненно, что только под священными сводами этих храмов Божиих, должно завершится торжество этого объединения. [...] Наша общая мать – великая Православная Россия и наша святая Православная церковь раскрывают пред вами свои объятия” [34. – Арк.5зв.].

На тлі таких заяв православна церква сприймалася в Галичині як частина державного апарату [див. про це: 49]. Між тим авторитет російських чиновників, надісланих до краю був вкрай низьким. Навіть архієпископ Євлогій змушений був визнати у спогадах, що хабарництво та пияцтво цих урядовців дискредитували в очах галицького селянства й православну церкву [13, 241].

Внаслідок вищезгаданих обставин успіхи в справі “воз’єднання” явно не відповідали не лише початковим сподіванням ініціаторів та керівників православної місії, але і входили у відвертий дисонанс із витраченими пропагандистськими зусиллями. Щоб якось виправити ситуацію, архієпископ Євлогій запропонував Св. Синоду виділити кошти для матеріальної підтримки новопосталим парафіям. Це дещо збільшило кількість новонавернених, оскільки окремі розорені війною села привабила можливість отримати допомогу. Як згадував Дмитро Дорошенко:

“З переходом на Православ’я були зв’язані й деякі користі на землі, не тільки на небі: селянам видавали хліб на засів і т. п. пільги. Само собою, що для непокірних стелилася легка й широка – услід за своїми панотцями – дорога до Сибіру” [35, с.40].

Але навіть після цих кроків загальна кількість парафій не перевищувала 80. ***Після гарячкової ейфорії перших місяців окупації, вже на початку 1915 року архієпископ Волинський змушений був визнати, що доручена йому справа просувається досить повільно.***

У конфіденційних записках до Св. Синоду (грудень 1914 та лютий 1915) Євлогій виклав своє бачення перспектив поширення православ’я у Галичині. Всупереч його публічним заявам, воно не було занадто

оптимістичним. По-перше, архієпископ писав, що немає підстав сподіватися переходу з унії всього українського населення краю: структури греко-католицької церкви залишаться, оскільки їх обстоює більша частина духовенства та певна частина мирян. Ці структури, як і католицькі чернечі ордени східного обряду, отримуватимуть також дієву підтримку з боку Ватикану.

За таких умов православ'я буде сильним у сільській місцевості, тоді як у містах для його утвердження немає достатніх передумов. Щоправда, процес “возз'єднання” греко-католиків з РПЦ, на думку Євлогія, стримувався триваючими військовими діями та несприятливими погодними умовами – навесні він мав суттєво посилитися. До того моменту він пропонував чітко визначити статус управління православними парафіями в Галичині, збільшити допомогу нововерненим, провести конфіскації окремих храмів та будинків, які належали Греко-католицькій церкві тощо. Однак, застерігав він, за будь-яких обставин слід очікувати поступового, а не лавиноподібного, збільшення кількості православних [36, с.136].

Після заслуховування на зимовій сесії Синоду звіту та пропозицій Євлогія, до Галичини було направлено професора Платона Жуковича. Метою відрядження було вивчення ситуації на місці та підготовка рекомендацій щодо подальших дій у цьому питанні. Після повернення Жукович підготував дві доповідні записки, котрі були опубліковані невеликим тиражем для ознайомлення членів Св. Синоду. В першій з них (“Секретный доклад об общем положении церковных дел в Галиции”) він наводить кількість греко-католицьких парафій, котрі перейшли на православ'я станом на 1 березня 1915 року – 81, з загальної кількості в 1874. Отже, на думку Жуковича, навіть “внешний успех воссоединения нельзя признать большим” [37. – Л.1].

Особливе занепокоєння у автора записки викликала практика затвердження православних священників генерал-губернатором:

“В той стране, где упрёк Православной Церкви в её сильном подчинении светской власти слишком обычен (в устах и римо-католиков, и униатов-папистов), такое положение вещей, если бы оно продолжалось, было бы особенно неудобно”.

Окрім того, цивільна адміністрація краю не сприяла діяльності православних місіонерів: “в некоторых местностях дурно понятый ею

принцип коректності в отношении иных исповеданий превратился в практическом своём осуществлении в противодействие успехам православия” [37. – Л.2]. Обережно, але недвозначно Жукович оцінює й діяльність архієпископа Євлогія, підкреслюючи, що тому довелося “более плыть по течению, чем его (*православный рух* – А. С) направлять”. Кандидатура архієпископа Волинського, на думку професора, була апріорі не найкращою для запропонованої місії:

“Участие Преосвященного архиепископа Евлогия в столь ненавистном полякам выделении Холмщины из состава Царства Польского давало политическим и иным его противникам лёгкую возможность – и без всяких для того оснований, – приписать ему и руководимому им делу воссоединения непременно агрессивный характер”.

Як і Євлогій, Жукович вважав, що поки триватиме війна, православне місіонерство значних успіхів не матиме. З цієї причини “воссоединение захватило доселе лишь безопасные в военно-политическом отношении приходы Галиции”. Православному руху зашкодило й те, що відступаюча австрійська армія арештувала і вивезла за межі краю більшість місцевих священиків-москвофілів. Підтримки з боку інших представників греко-католицького духовенства очікувати не варто, хоча й опір з їхнього боку не може бути дуже потужним, “если они будут предоставлены только своим собственным силам”. Підсумовуючи свою доповідь, Жукович закликав до обережності у справі утвердження православ'я в Галичині й пропонував не форсувати подій та обмежитися агітаційними заходами.

Св. Синод взяв до уваги застереження, висловлені архієпископом Євлогієм та професором Жуковичем. Одним із побічних наслідків згаданих доповідей було допущення до вирішення проблем, пов'язаних з греко-католицькою церквою Міністерства внутрішніх справ, у структурі якого діяв Департамент іноземних віросповідань. За логікою речей “униатские дела” перебували в компетенції саме цього департаменту, а не Св. Синоду. Проте відсутність вказівок від Ради міністрів щодо статусу, який може отримати ця церква в Російській імперії, унеможлилювали його роботу. Лише навесні 1915 року для ознайомлення з ситуацією до Галичини був відряджений чиновник особливих доручень А. Петров, котрий підготував звіт про стан церковних справ на окупованих територіях Австро-Угорщини [38.– Л.2 – 6]. За-

лучення Департаменту іноземних віросповідань свідчило про усвідомлення російською державною владою того факту, що навіть за умови анексії Галичини їй доведеться якийсь час миритися з існуванням там католиків східного обряду.

Ще одним наслідком детального вивчення Св. Синодом ситуації в Галичині було розпорядження архієпископові Євлогію остаточно переїхати з Житомира до Львова, організувавши там канцелярію церковного управління, а справи по Волинській єпархії доручити вікарним єпископам. Як і під час перших місіонерських подорожей восени 1914 року, основними помічниками Євлогія стали архімандрит Смарагд (Латишенков), протоієреї Венедикт Туркевич і Олександр Громадський та священник Михайло Митроцький [13, с.243; 32, с.248].

Досвід, накопичений протягом перших півроку діяльності, підштовхнув архієпископа Євлогія до більшої обережності у справі навернення. Він та його підлеглі навесні 1915 року вже не намагалися за будь-яку ціну боротися з місцевими обрядовими особливостями, а також визнали важливість знання української мови для православних священнослужителів, які призначалися до новоутворених парафій. Євлогій звернувся до єпархіальних архієреїв українських єпархій з проханням направляти для праці в Галичині священників, які володіють “малорусским наречием” [39, с.2].

До певної міри було залагоджено стосунки церковного управління з генерал-губернатором. У квітні 1915 року Бобринський дав інтерв'ю кореспонденту “Русского слова”. Він запевняв, що влада не чинить жодного насильства у справі зміни конфесійної приналежності тієї чи іншої парафії. Сам генерал-губернатор схилився до думки, що греко-католицька церква не має майбутнього: невелика частина уніатів перейде на латинський обряд, а основна маса, без примусу, схилиться до Православної церкви [40, с.82; 30, с.22].

Причиною деякого пом'якшення ставлення губернатора до діяльності архієпископа було схвалення дій Євлогія Миколаю II, котрий відвідав Галичину на початку квітня. За розпорядженням останнього Св. Синод на початку травня 1915 року нагородив Євлогія діамантовим хрестом на клобук [19, с.25].

Період з кінця березня по середину травня 1915 року був апогеєм успіхів православної місії в Галичині [*про особливості місіонерської діяльності РПЦ на цих теренах див.: 52, с. 68 – 75*]. Після взяття російськими військами Перемишля (22 березня) кількість парафій, що

побажали стати православними, різко збільшилася. Але наслідки військових перемог виявилися нетривкими, і вже 3 червня російські війська залишили Перемишль, а 22 червня – Львів. Разом з відступаючою армією Галичину покинули не лише члени церковного управління, але й значна кількість священиків та мирян з православних парафій. Ці люди небезпідставно побоювалися репресій з боку австрійських властей і тому не мали іншого вибору, окрім як евакуації до Росії. На першому етапі більшість з них було розміщено у своєрідному таборі біженців – на території колишнього артилерійського полігону Шубково, у Рівненському повіті Волинської губернії. Місцевість, на якій скупчилося декілька десятків тисяч чоловік, була абсолютно непристосованою для життя, внаслідок чого серед втікачів спалахнули епідемії інфекційних хвороб, що забрали сотні життів [13, с.250].

Таким чином, діяльність архієпископа Євлогія в Галичині протягом вересня 1914 – червня 1915 років дала результати, багато в чому протилежні планованим. ***Непродумані дії місіонерів, заполітизованість їхньої агітаційної риторики, спроби опертися на силу державного апарату тощо не тільки не збільшили числа реальних прихильників православ'я, але й серйозно дискредитували увесь галицький москвофільський рух.*** Закономірним фіналом поспішної “возз'єдначчої” праці стали покинуті напризволяще новонавернені в Галичині та таборах біженців.

Повернення австрійської влади до Галичини супроводжувалося новою хвилею репресій проти всіх тих, хто співробітничав з російською окупаційною владою. Під підозри у москвофільстві, як це вже було в серпні–вересні 1914 року, потрапили також і представники греко-католицького духовенства. Проте на цей раз “антиросійські” заходи не обмежилися репресіями. Аналізуючи наслідки діяльності російської православної місії в краї, уряд Австро-Угорщини дійшов висновку, що з його боку має бути здійснений тиск на греко-католицьких ієрархів з метою проведення відповідних реформ, які би посилювали зовнішню обрядову різницю з православною церквою. Так, 24 грудня 1915 року міністр віросповідань та освіти направив лист до Президії Галицького намісництва, в якому роз'яснював необхідність підтримки тієї течії в греко-католицькій церкві, яка виступає за латинізацію обряду та перехід на григоріанський календар [41, с.140 – 141].

Розпал війни (1916 – середина 1917 рр.). Православна місія у підпорядкуванні Протопресвітера російської армії та флоту

Російська сторона також зробила певні висновки з провального закінчення місії архієпископа Євлогія. На початку 1916 року протопресвітер Георгій Шавельський розробив новий план діяльності в Галичині. Ним передбачалося, що православні місіонери (30 осіб) перебуватимуть у підпорядкуванні у Протопресвітера російської армії та флоту. На вільні парафії Протопресвітер пропонував призначати найкращих священиків, з відповідною освітою та досвідом. Кожен з призначених мав отримувати оклад полкового священика та не брати з парафіян плати за виконання треб. Від греко-католиків вже не вимагалось формального зречення унії, а їхніх священиків пропонувалося залучати до різного роду бесід та спільних богослужінь [42, с.33 – 38]. *Дотримання такої тактики обумовлювалась непевністю військової ситуації та загрозою репресій для новонавернених у випадку відступу російської армії. Однак кінцева мета (ліквідація греко-католицької церкви) залишалася незмінною.* Шавельський у своїх спогадах наступним чином пояснював причини для перегляду політики в справі “возз’єднання”:

“Нужно было что-то другое, что не смущало бы совесть униатов и не угрожало бы им жестокой расправой со стороны австрийцев за измену вере. Значит, надо было придать делу такой вид, будто бы униаты пользуются нашими священниками по крайней нужде [...] Наша конечная цель при такой приткренности несколько не пострадала бы. И теперь, считая, что они одно с нами, а затем – привыкши к нашим священникам, униаты, в конце концов, потеряли бы всякое представление о каком-либо отличии между ними и нами, между православием и унией и, в случае присоединения Галиции к России, сразу влились бы в Православную Церковь. Цель была бы достигнута незаметно для глаза, правда – без пышных торжеств и триумфов для воссоединителей, но зато без волнений и жертв, безболезненно и прочно” [42, с.36].

Головним помічником Протопресвітера був відомий історик, професор-протоіерей Федір Титов. До галицьких справ професор залучався ще на початку 1915 року (наприклад, 7 лютого 1915 року

генерал Іванов викликав його в Ставку Верховного Головнокомандуючого для обговорення питання про влаштування біженців), однак не мав безпосереднього стосунку до діяльності Євлогія. Титов дотримувався думки, що на час військових дій православні парафії на окупованих територіях мають підпорядковуватися Протопресвітеру військового духовенства, а пізніше перейти під юрисдикцію митрополита Київського [42, с. ХСVIII – ХСХІХ]. Офіційне призначення Титова представником протопресвітера відбулося в серпні 1916, а активна діяльність місії тривала до червня 1917 року – період, коли завдяки т.зв. Брусилівському прориву російська армія знову опанувала частину Східної Галичини та Буковини (підпорядковані Протопресвітеру священники діяли також і там, втручаючись де-факто у справи іншої автокефальної церкви). На цей раз місіонери поводитися більш обережно, не гналися за кількісними показниками навернень. Однак в очах сучасників їхня справа асоціювалася з діяльністю церковного управління 1914 – 1915 рр. Зокрема, Олександр Лотоцький, призначений представником Тимчасового уряду на Буковині, так характеризував діяльність професора-протоієрея Титова:

“Працю його, в співробітництві з архиєпископом Євлогієм, не буде золотими літерами записано на сторінках історії. Систематичне переселення галицького священства на Сибір (в політику воно не втручалось – ніяких доказів на те не було, – але було українське і не було православне), насадження православних авантюристів в рясах у звільнені таким чином уніатські парафії – се була праця, до якої доклав рук мій колишній професор” [44, с.125].

Особливих успіхів місіонери на чолі з Шавельським та Титовим не досягли, загрузнувши у бюрократичному розборі конфліктів, котрі виникали між новими православними парафіями та надісланими священниками. Зокрема, під час зустрічі (у травні 1917) з Олександром Лотоцьким, Титов скаржився, що селяни, котрі самі просили православного священника, пізніше вигнали його. Розібравшись у паперах, Лотоцький виявив, що священника парафіяни дійсно просили:

“але по кількох місяцях, як не стало у них і не давано їм свого. Ще за кілька місяців ті віруючі люди, можливо, попросили б, щоб їм дано рабина жидівського або мулу магометанського, бо без релігійного обходу не могли бути” [44, 126].

**Фінал війни (друга половина 1917 – 1918 рр.).
Митрополит Антоній (Храповицький) і спроби**

відновити діяльність православних місіонерів на Галичині

Діяльність управління при Протопресвітері не була, однак, останньою спробою експансії Православ'я до Галичини. Щоправда, намагання підтримати православний рух в краї здійснювалися вже за зовсім інших політичних реалій, тобто – після розпаду Російської імперії і утворення Української держави. *Влітку 1918 року про свої права як екзарха Вселенського патріарха “згадав” митрополит Антоній (Храповицький)*. З його ініціативи на другій та третій сесіях Всеукраїнського православного церковного Собору обговорювалося питання, пов'язане з забезпеченням можливості Київському митрополиту відвідувати православну паству в Галичині [45, с.295, 305]. Собор в липні та листопаді 1918 року звертався до українського уряду з проханням виклопотати в уряді Австро-Угорщини дозвіл для відвідання Галичини самим митрополитом Антонієм або його представниками. Храповицький 5 вересня написав лист до Голови Ради міністрів Української держави, в якому, виклавши історію набуття ним в 1910 році прав екзарха Вселенського патріарха, підкреслив, що він є православним архіпастирем Галичини ще й як митрополит Київський та Галицький “и таким званням получаю вдвойне сие полномочие, имеющее девятисотлетнюю давность и пятисотлетний титул” [4. – Арк..84]. У зв'язку з цим митрополит вимагав надати йому можливість вільно відвідувати Галичину та Закарпаття та призначати туди священиків та місіонерів. Вимоги митрополита українськими діячами оцінювалися як “продовження церковно-урядових російських заходів часу російської окупації Галичини” [46, с.131]. Але, зважаючи на реальну ситуацію шанси на їхнє задоволення були мізерними. За церковними діячами вже не було підтримки російської державної влади, до Галичини повернувся митрополит Андрей Шептицький, а Україна була окупована німецькими та австро-угорськими військами.

Причиною активності Антонія було не стільки бажання реально допомогти православним галичанам (зрештою, йому навіть не було достеменно відомо яка кількість їх залишилася в краї після військових пертурбацій 1915 – 1917 рр.), скільки “зарезервувати” на майбутнє право підтримувати православний рух на Галичині. Певною мірою митрополиту вдалося знайти підтримку в представників адміністрації Гетьмана Скоропадського, проте на заваді втіленню

в життя згаданих планів стала зміна влади в Україні. Директорія УНР, основу військову силу якої становили українські січові стрільці (тобто – галичани), одним з перших своїх розпоряджень по здобуттю Києва постановила арештувати архієпископа Євлогія. Хоча офіційно це не було оголошено, однак безпосередні виконавці особливо не приховували, що основною причиною таких дій є “помста” за акції по наверненню на Православ’я у 1914 – 1915 рр. [47, л.45 – 49]. Через день після арешту архієпископа Євлогія було арештовано й митрополита Антонія, котрий вважав, що репресії інспіровані Андреем Шептицьким [48, с.4]².

* * *

Таким чином, протягом 1914 – 1918 рр. у боротьбі за Галичину релігійний фактор брався до уваги представниками австро-угорського та російського військового командування й цивільної адміністрації. Австрійський уряд протягом 1914 – 1917 рр. змушений був здійснювати контрзаходи проти експансії “воєнного православ’я”, які зводилися майже виключно до каральних акцій щодо всіх, запідозрених у москвофільстві. Створення концтабору Талергоф, частина в’язнів якого була утримувана там тільки за приналежність до Православної церкви, було однією з найбільш неадекватних акцій австрійського уряду. Протягом I світової війни Відню не вдалося віднайти ефективної моделі, яка б запобігала зміні конфесійної ситуації в Галичині, однак виключала б безпосереднє використання силового тиску.

Для російської сторони питання утвердження православ’я в краї було важливим з огляду на наступні чинники:

а) бажання усунути перепони для приєднання Галичини до імперії. Згідно з російськими планами, в разі військової перемоги мало йтися не просто про анексію, а про “возз’єднання” не лише з Російською державою, але й Православною церквою.

б) полегшення процесу русифікації місцевого українського населення. Перехід на православ’я був одним з елементів широкої ру-

² Митрополита Антонія та архієпископа Євлогія було інтерновано до Галичини. Навесні 1919 року, коли митрополит Андрей приймав у Львові згаданих православних ієрархів, архієпископ Євлогій вважав за необхідне повідомити Шептицького про свою непричетність до рішення про його арешт та висилку до Суздаля у вересні 1914 року.

сифікаторської програми, до якої входило також переведення системи шкільної освіти, преси та книговидавництва на використання виключно російської мови.

в) знищення опори для українського національного руху, одним з неформальних лідерів якого був митрополит Андрей Шептицький. За умови приєднання Галичини до Російської імперії існування легальних структур Греко-католицької церкви ускладнювало б боротьбу з “українским сепаратизмом” по всій Україні.

Однак безпосередні спроби використання релігійного фактору для закріплення присутності на заселених українцями території Австро-Угорщини, виявилися невдалими. Головними причинами провального фіналу операції по “возз’єднанню” галичан з Православною церквою були неприхована заполітизованість православних місіонерів та неадекватні уявлення про нібито загальне бажання греко-католиків зрестися унії. Чи не найбільш відчутним наслідком діяльності церковних управлінь, очолюваних архієпископом Євлогієм (Георгієвським) та протопресвітером Георгієм Шавельським стала дискредитація москвофільського руху і зменшення кількості (у порівнянні з ситуацією на першу половину 1914 року) православних в Галичині.

Джерела і література:

1. *Єфремов С.* До історії “Галицької Руїни” 1914 – 1915 рр. (в жандармському освітленні) // Україна. – 1924. – Кн.4.
2. *Биркбек В.* Религиозные преследования в Галиции. – Спб., 1913.
3. *Никон (Рклицкий), епископ.* Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. В 10 тт. – Нью-Йорк, 1956. – Т. II.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.157.
5. *Стародуб А.* Невідомий лист київського митрополита Антонія (Храповицького) в справі канонічного статусу Православної Церкви у Галичині // Ковчег. Науковий збірник з церковної історії. – №2. – Львів, 2001.
6. *Петрушко В.* Деятельность униатского митрополита Андрея Шептицкого по распространению католицизма восточного обряда в России в период между революцией 1905 года и Первой мировой войной // Богословский Сборник. Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт. – Вып. 7. – М., 2001.

7. *Василий, диакон, ЧСВВ.* Леонид Федоров, жизнь и деятельность. – Рим, 1966
8. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.3. – Варшава, 1934.
9. Конференції Архієреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902–1937). – Львів, 1997.
10. *Grigorić V.* Pravoslavná Církev v Republice Československé. – Praga, 1926.
11. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали. – Т.2. Церква і суспільне питання. – Кн.1. Пастирське вчення та діяльність. – Львів, 1998.
12. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали. – Т.2. Церква і суспільне життя. – Кн.2. Листування. – Львів, 1999.
13. *Евлогий (Георгиевский), митрополит.* Путь моей жизни. – М., 1994.
14. Російская Национальная Библиотека. Отдел рукописей. – Ф.253 (Дмитриевский А.). – Оп.1. – Д.125.
15. *Смолич И.* История Русской Церкви. 1700–1917. – В 2 ч. – Ч.2. – М., 1997.
16. Воззвание к духовенству Холмской епархии //Холмская Русь. – 1914. – 7 ноября.
17. *Павлишин Ю.* Митрополит Діонісій і відродження Православної Церкви в Галичині // Его Блаженству, Блаженнейшему Дионисию, митрополиту Варшавскому и Волынскому и всея Польши в день его юбилеев: 20-летнего епископства и 10-летнего митрополитства. – Варшава, 1933.
18. *Алексей, архиепископ.* К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе её Блаженнейшего митрополита Дионисия (1923–1933). – Варшава, 1937.
19. *Pałczyński E.* Prawosławie w Galicji w swiatle prasy ruskiej we Lwowie podczas inwazji 1914–1915. – Lwów, 1918.
20. *Ідзьо В.* митрополит Шептицький у Росії: Курське ув'язнення митрополита // Науковий вісник українського історичного клубу. – М., 1999. – Т.3.
21. *Брусилов А.* Мои воспоминания. – М., 1943.
22. “Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России”. Документы, письма, свидетельства современников об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. 1914–1917. Публ. *М. Одинова* // Исторический архив. – 2002. – №2.
23. Совет Министров Российской Империи в годы Первой Мировой войны. Бумаги А. Яхонтова (записи заседаний и переписка). – Спб., 1999.

24. Львовское военное слово. – 1914. – 8 октября.
25. *Ваврик В.* Терезин и Телергоф. – Филадельфия, 1966.; У додатку до цієї публікації опубліковано зібрану *Р. Мировичем* бібліографію по темі “Військові злочини австрійської армії та переслідування представників православного та москвофільського руху” – 354 позиції російською, українською, польською, німецькою, чеською та румунською мовою.
26. *Берест І.* Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Держава та армія”. – 2007. – №584.
27. *Марчук В.* Греко-католицька церква у 1914 – 1923 рр. // Український історичний журнал. – 2000. – №6.
28. Талергофський альманах. – Вып. I – IV. – Львов, 1924 – 1932.
29. Отчёт о деятельности Галицко-Русского благотворительного общества в Петрограде за 1914 – 1915 гг. – Петроград, 1916.
30. *Петрович І.* Галичина під час російської окупації. – Відень, 1915.
31. Всеподданейший доклад обер-Прокурора Святейшего Синода об устройстве Православной Церкви в завоёванной Россией части Галиции. – Петроград, 1915.
32. *Власовський І.* Нарис історії української Православної Церкви. – В 4-х тт., 5 кн. – Т.3. – К., 1998.
33. *Фирсов С.* Военное духовенство накануне и в годы Первой мировой войны // Новый часовой. – 1995. – №3.
34. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут Рукописів. – Ф.ХХІ (Яворський Юліан Андрійович). – Оп.1. – Спр.119. – Арк.5зв.
35. *Дорошенко Д.* Мої спогади про недавнє-минуле. 1914 – 1918 – Ч.І. – Мюнхен, 1969.
36. *Корнилович М.* Плани “возсоединения галицких униатів” в 1914 – 1915 рр. // Україна. – 1925. – Кн.3.
37. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф.1579. – Оп.1. – Д. 89.
38. РГИА. – Ф.821. – Оп.150. – Д.35.
39. Подготовка священников в Галицию // Приходской листок. – 1915. – №103.
40. *Коструба Т.* Як Москва нищила українську Церкву. – Торонто, 1961.
41. Правда про унію. Документи та матеріали. – Львів, 1981.
42. *Шавельський Г.* Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. В 2-тт. – Т. 2. – М., 1996.

43. *Ульяновский В.* Историческая записка к 300-летию КДА и её автор Фёдор Титов // Титов Ф. Императорская Киевская Духовная Академия. 1615 – 1915. – К., 2003.

44. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.1. – Варшава, 1932.

45. *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К., 1997.

46. *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931.

47. РГИА. – Ф.796. – Оп.445. – Д.784.

48. У Міністерстві ісповідань // Слово. – 1918. – № 67.

49. *Кучера І.* Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914 – 1917 рр. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02; / Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. — Чернівці, 2005.

50. *Поник С.* Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999.

51. *Передерко В.* Галичина у зовнішній політиці Росії на початку ХХ ст. (до 1914 р.): стан і перспективи дослідження питання в сучасній українській історіографії // Інтелігенція і влада. – Серія: Історія – Випуск 8. – Одеса, 2006.

52. *Позняк С.* Особливості місіонерської діяльності Російської православної церкви в Галичині в роки I-ї світової війни // Проблеми слов'янознавства. – 2003. – Вип.53.

53. *Великочий В.* Українська історіографія про життєдіяльність митрополита Андрія Шептицького за доби визвольних змагань 1914–1919 років. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: otherreferats.allbest.ru/history/00074018_0.html.

Андрій Стародуб (*Київ, Україна*) Російська православна церква у Галичині в період I-ї світової війни (1914 – 1918 роки)

У статті описано спроби утвердження Православ'я в Галичині напередодні та протягом I-ї світової війни. Автор аналізує причини поразки експансії “воєнного православ'я”, серед яких виділяє неадекватну оцінку з боку окремих російських урядових кіл релігійної ситуації в краї та невдалу практику взаємодії православних місіонерів та окупаційної адміністрації.

Ключові слова: Перша світова війна, Православ'я, місіонерство

Андрій Стародуб (*Київ, Україна*) Русская православная церковь в Галиции в период I-й мировой войны

В статье описаны попытки “укоренения” Православия в Галиции накануне и в период I-й Мировой войны. Автор анализирует причины

неудачи экспансии “военного православия”, среди которых выделяет неадекватную оценку в российских правительственных и церковных кругах этноконфессиональной ситуации в крае накануне войны, а также неудачную практику взаимодействия православных миссионеров и оккупационной администрации.

Ключевые слова: Первая мировая война, Православие, миссионерство

Andriy Starodub (*Kyiv, Ukraine*) Russian Orthodox Church in Galicia during the World War I (1914 – 1918)

The article describes the attempts of “rooting” of Orthodoxy in Galicia, on the eve of and during the World War I. The author analyzes the causes of the failure of expansion of “military orthodoxy”, among which are inadequate to assess the Russian government and church circles ethno-confessional situation in the province on the eve of war, as well as the bad practices of interaction and Orthodox missionaries and the occupation administration.

Key words: World War I, Orthodoxy, missionary

Віктор САРАНЧА
(Кременчук, Україна)

УДК 271.2 – 29 (051) (477.53): 94 “1914/18”

“Полтавские епархиальные ведомости” як джерело з історії церковного життя Полтавщини в період Першої світової війни

Бурхливому ХХ століттю, з його війнами, революціями та соціальними потрясіннями, британський історик Е. Гобсбаум дав досить влучну характеристику: “епоха крайнощів”. За його ж хронологією Перша світова війна (1914–1918) закінчила “довге ХІХ століття” та стала прологом “століття екстремізму” [1]. На українських землях Російської імперії Перша світова війна відіграла роль своєрідного каталізатора, що сколихнув з новою силою ті процеси, початок яким було покладено під час революції 1905–1907 рр. Саме під час Першої світової було створено підґрунтя для революційних подій на українських землях в 1917–1921 рр.

Під впливом Першої світової війни прискорилися процеси, зумовлені загостренням внутрішньоімперських протиріч, в наслідок яких відбулося загальне послаблення влади, а згодом і основ соціальної стабільності в цілому. Розуміння природи та характеру революційних потрясінь, громадянської війни та наступної побудови ідеократичної держави неможливе без осмислення еволюції соціокультурних уподобань населення українських губерній в умовах світової війни.

За О.П.Реєнтом дослідження “культури війни” є найбільш перспективним напрямом в європейській історіографії Великої війни. Історія ж церкви на українських землях 1914–1918 рр. є базовим елементом “культури війни”, без докорінного дослідження та аналізу якого “не можна розкрити гаму суспільних настроїв того часу, зміни в духовному світі людей епохи Великої війни” [2].

Важливою складовою частиною джерельної бази дослідження церковного життя на українських землях під час Першої світової війни є епархіальна періодика. Праці сучасних учених з даної проблематики

можна розділити на такі, що визначають місце єпархіальної періодики серед видань Російської Православної Церкви [3] та джерелознавчі дослідження регіонального[4] і узагальнюючого характеру [5]. Ми пропонуємо розглянути “Полтавські єпархіальні відомості” як джерело з історії церковного життя Полтавської губернії в період Першої світової війни.

Ще в середині 1850-х рр. херсонський архієпископ Інокентій запропонував створити окрему єпархіальну газету на зразок існуючих в більшості губерній імперії “Губернських відомостей”. Реалізація ж цієї ідеї, у вигляді “Херсонських єпархіальних відомостей” (вийшли в світ 1860 року), належить наступнику отця Інокентія - архієпископу Димітрію (Муратову). В наступному 1861 році з’являються “Київські” та “Чернігівські”, в 1862 – “Подільські”, а в 1863 – “Полтавські єпархіальні відомості”. В другій половині 1860-х рр. розпочинається видавництво “Волинських”, “Харківських” (1867) і “Таврійських єпархіальних відомостей” (1869). Останньою єпархією на українських землях, яка стала видавати свої відомості стала Катеринославська (1872) [6].

“Єпархіальні відомості” склалися з двох частин: офіційної та неофіційної. В офіційній частині друкувалися височайші маніфести, розпорядження по духовному відомству, визначення та директиви Святійшого Синоду, розпорядження єпархіального керівництва, відомості про призначення та переміщення посадових осіб консисторії, тощо. Окрім того в офіційній частині надавалася інформація про вакансії та публікувалися витяги з річних звітів різних закладів єпархіального управління. Неофіційна частина мала містити в собі пасторські проповіді та повчання, праці святих отців, опис місцевих церковних пам’яток, приклади благочестя, тощо.

“Полтавські єпархіальні відомості” (далі “ПЕВ”) в 1863–1913 рр. виходили двічі на місяць, в 1914 – щотижня (№№ 39–40, 42–43 та 51–52 вийшли подвоєними). З 1915 року редакція повернулася до звичного графіку виходу часопису: два числа на місяць.

Адміністративно-територіальний поділ та органи управління

Історія Полтавської єпархії починається із заснування в другій половині XI століття Переяславської вікарної єпархії Київської митрополії. В другій половині XIII століття, в наслідок монголо-татарської навали, єпархія перестає існувати і відновлюється тільки на початку

XVIII століття. З 1799 кафедра єпархії мала назву Малоросійської та Переяславської, а після утворення Полтавської губернії стала називатися Полтавською та Переяславською. До 1847 року кафедра знаходилася в Переяславі, після чого переїхала до губернського центру.

Найвищий щабель в церковній ієрархії Полтавської єпархії займав Єпархіальний Архієрей – Єпископ Полтавський та Переяславський. 8 березня 1913 року Полтавську єпархію очолив Преосвященний Феофан (Бистров). Резиденція єпископа Полтавського та Переяславського – архієрейський будинок, мала окремий штат, до якого входили секретар, економ та скарбник.

Головним органом в системі єпархіального управління була Полтавська Духовна Консисторія, до складу якої входило 6 членів (3 штатних і 3 позаштатних), 6 столоначальників, секретар, регістратор, архіваріус, наглядач за церковнопарафіяльними школами та єпархіальний архітектор [7]. Через Духовну консисторію Єпископ Полтавський та Переяславський здійснював управління та духовний суд в межах єпархії.

Другу сходинку в єпархіальній ієрархії займав Вікарій Полтавської єпархії, Єпископ Прилуцький, місцем перебування якого був Полтавський Хрестовоздвиженський монастир. З 16 січня 1911 до 13 листопада 1914 посаду Вікарія Полтавської єпархії займав пресвященний Сильвестр (Ольшевський), якого змінив Неофіт (Следніков).

Адміністративно Полтавська єпархія поділялася на 92 благочинні округи, в яких налічувалося 4 чоловічих і 4 жіночих монастирі та 1176 церков. Окрім того в єпархії існували Полтавське єпархіальне Свято-Макаріївське братство, Сестричне братство в ім'я Пресвятої Богородиці, Свято-Троїцьке церковно-парафіяльне братство. Під час Першої світової, було освячено новий собор в Пирятині (24.08.1914), Свято-Троїцьку церкву в Кременчуці (23.08.1915) та декілька сільських церков.

На початок Першої світової в єпархії діяли Полтавська духовна семінарія, чоловіче духовне училище та Полтавське жіноче єпархіальне училище. Духовному відомству підпорядковувалося (за станом на 01.01.1915) 888 церковно-парафіяльних шкіл та 88 шкіл грамоти, з загальною кількістю 48240 учнів [8].

Церковне життя на початку XX століття

Наприкінці XIX століття пріоритетними задачами єпархіального керівництва (за визначеннями Святійшого Синоду) були охорона та розповсюдження православної віри та боротьба з сектантством. Соці-

ально-економічні та політичні зрушення, що відбулися в Російській імперії в перші десятиліття XX століття зробили виконання цих завдань майже неможливим.

Розгром народницького руху та контрреформи Олександра III дали поштовх до виникнення загальної духовної кризи, що охопила населення Російської імперії на зламі століть, а революційні події 1905–1907 тільки поглибили розрив, який існував між мирянами та кліром. Основи віротерпимості, які було закріплено законодавчо, поставили Православну Церкву в нові, незвичні для неї умови існування. На початку 1910-х рр. серед інтелігентських кіл ліберального та соціал-демократичного напрямку авторитет Церкви був вкрай низьким: вона вважалася оплотом монархічно-консервативних поглядів на подальший розвиток країни і суспільства. Формальне ставлення до офіційної Церкви та християнського життя було поширене й серед інших верств населення, тому релігійне (а разом з ним і патріотичне) піднесення перших місяців світової війни для багатьох свідків тих подій стало досить несподіваним явищем.

Пастирська служба священика на фронті та в тилу

На потребу військового часу 20.07.1914 Святійший Синод видає Визначення № 6502 (всі дати наведено за старим стилем), що містить в собі загальні та ділові директиви, стосовно патріотичної діяльності православного населення, яке залишилося поза мобілізаціями. Виключна роль в процесі перенесення столичного патріотичного піднесення до кожної парафії покладалася на єпархіальне керівництво.

Для церковного життя Полтавщини в перші місяці війни звичними стають громадські богослужіння, з гучними проповідями і хресними ходами. Перший молебень про перемогу над ворогами єпископ Феофан здійснив 20 липня 1914 під час щорічного хресного ходу з іконою Горбанівської Божої Матері. З цього ж дня прохання про перемогу над ворогами стали додавати до щоденних богослужінь в Полтавських церквах.

22 липня, після урочистого архієрейського богослужіння та молебню, в якому прийняли участь єпископи Феофан і Сильвестр та міське духовенство, ключарем Кафедрального Собору було зачитано Маніфест про війну з Німеччиною. Традиційний хресний хід на Соборній площі Полтави закінчився “напутнім словом єпископа Феофана воїнам, що йдуть на ратний подвиг”. Феофан благословив святими

іконами війська Полтавського гарнізону, вишикувані на площі, після чого відбулося окроплення святою водою полкових знамен.

Молебень та благословення перед відправленням на фронт знову сформованих полків відбулися 29 липня на Сінній площі за участі єпископа Полтавського та Переяславського, соборного та міського духовенства. Загальний міський молебень про дарування перемоги над ворогом відбувся в Полтаві 10 серпня на площі коло Свято-Троїцької церкви [9]. З особою урочистістю пройшли також молебні про дарування перемоги Російській армії над ворогом в Старих Санжарах (04.08.1914) та с. Лукашівці Золотоніського повіту (08.09.1914) [10].

Ще на початку війни в єпархіальній пресі постало питання щодо участі духовенства “в потребах часу, що нині переживається”. Яким саме має бути пастирське служіння на фронті та в тилу, що мають робити священники для перемоги над ворогом? Взірцем для наслідування мали стати героїчні вчинки духовенства часів російсько-японської війни, про які писали на своїх сторінках “ПЕВ”. Незабаром читачі часопису узнали імена священників – героїв Великої війни.

Яскравий приклад пастирського служіння під час бойових дій надав священник Полтавської Преображенської церкви о. Іоанн Терлецький, який під час мобілізації виявив бажання вступити добровольцем до лав діючої армії. Незважаючи на те, що за інструкцією під час походів о. Іоанн мав право знаходитися в обозі, він весь час перебував безпосередньо з полком, а під час обстрілів виходив до окопів й благословляв кожного вояка. Під час запеклого бою 13 серпня о. Іоанн з’явився з хрестом в руках на лінії вогню, серед розривів шрапнелей, тріскотання кулеметів і шквалу куль. Частини трьох полків, які до цієї появи вже не вірили в успіх бою, отримали натхнення, перейшли до наступу і утримали зайняті позиції. Діяльність о. Іоанна двічі відмічалася в наказах по дивізії, а самого священника представлено до нагородження Георгіївським хрестом на стрічці [10, с. 2178–2179].

Героїзм православних священників на полі бою, їх готовність до самопожертви стали характерною ознакою Великої війни. Після запеклих боїв осіні-зими 1914 з’явилися перші списки втрат серед духовенства [11].

Затяжний характер війни призвів до падіння дисципліни та бойового духу у військах. Синод своїм Указом № 2 від 30.01.1917 визначив необхідність додаткової відправки до діючої армії священників. Від Полтавської єпархії кількість таких священників мала бути не менше

семи. Відправка мала здійснюватися за кошт єпархії, гроші за прогони та матеріальну допомогу священики повинні були отримати безпосередньо в полку.

Образи військових священиків – героїв доповнювалися прикладами з життя парафіяльного духовенства, які своїм почином в службі Божій намагалися наблизити перемогу над ворогом. На початку 1915 року Антоній Рожевський і псаломщик Даміан Лікоть з Успенської церкви мст. Кишеньки Кобеляцького повіту прийняли рішення кожний день, на весь час війни, “робити службу Божу та Святу Божу літургію”.

Поступово релігійне піднесення перших місяців війни йде на спад: відсутність гучних перемог, поява вбитих і покалічених вояків та осиротілих дітей зміщують акценти в сприйнятті війни. З другої половини 1915 року на сторінках “ПЕВ” стає все менше повідомлень про урочисті молебні та хресні ходи. Нарешті вони зникають зовсім, разом зі зведеннями з фронтів, які були обов’язковими на початку війни. На зміну священикам – героям приходить духовенство, яке переймається тяготами повсякденного життя під час війни, займається благодійністю та бореться за відродження духовності. Після XIII з’їзду духовенства Полтавської губернії (відбувся наприкінці 1915 року) Церква повертається до вирішення своїх внутрішніх проблем. Актуальними стають обговорення запланованої на 1917 рік реформи парафій, з якою пов’язувалося можливість відродження парафіяльного життя.

Благодійницька діяльність Православної Церкви під час Першої світової війни мала декілька напрямків: допомога воякам, що знаходяться на фронті, нагляд за солдатськими сім’ями, організація допомоги біженцям та російським військовополоненим. Окрім того Церква приймала активну участь в створенні шпитальної мережі на території Полтавської губернії.

Одночасно с Визначенням № 6502 (20.07.1914) Синод видав постанову № 6503 в якій однією з першочергових завдань духовенства було визнано матеріальну підтримку сімей вояків. На початку серпня в Полтаві було утворено Центральний Комітет зі збору пожертвувань, під головуванням Преосвященного Феодана. В своєму першому зверненні до настоятелів церков Комітет попросив про складення списків сімейств, члени яких пішли на війну та виставлення в храмах особ-

ливих тарілок для збору матеріальної допомоги на їх користь. За рекомендаціями комітету розгляд потреб кожної сім'ї мав відбуватися персонально і, в разі необхідності, допомога могла надаватися хлібом, зерном або іншими продуктами. Окремо було розглянуто питання створення “сестриних братств”, для допомоги жінкам – солдаткам у вихованні дітей.

13 серпня в губернському центрі відбулися збори духовенства під головуванням о. Володимира Щитинського. Збори ухвалили рішення, згідно до якого усі священики мають вносити на пожертви, до кінця військових дій, не менш ніж 2 крб. на місяць, дяки та псаломщики – 1 крб., парафії – 5 крб.

Збори прийняли рішення про організацію повітових комітетів з нагляду за хворими та пораненими воїнами. За мінімальну щомісячну суму пожертв, що має надходити до цих комітетів було прийнято 10000 крб.

Окрім благодійницької діяльності в світлі виконання рішень Центрального Єпархіального комітету повітове духовенство інформувало населення про можливість надання допомоги воякам та їх сім'ям через державні, громадські та приватні установи.

Пожертви: полотно, сорочки, кальсони, рушники, наволочки, покривала, подушки, хустини, шкарпетки, рядно, халати, ковдри, онучі, відправлялися як на “Склад імені імператриці Олександри Федорівни” (з відділами в Петрограді, Москві, Харкові, Тифлісі), так і безпосередньо у війська. В декількох числах “ПСВ” за 1914 та 1915 було надруковано списки жертвувачів та перелік речей, наданих у вигляді допомоги. Грошова допомога перераховувалася на потреби Духовного шпиталю та інших медичних закладів, а також запасним полкам та в діючу армію. За надіслану допомогу на адресу Полтавського Єпархіального Центрального Комітету надходили численні подяки: від Головнокомандувача Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта М.Ю. Іванова, від Головних Лікарів 387 та 118 польових шпиталів, від командирів 9-ї артилерійської бригади та 34 піхотного Севського полку (ці підрозділи до війни було розквартировано в Полтаві) [12].

28 січня 1915 року під час перебування Миколи II в Полтаві єпископ Феофан доповів імператору про пожертвування духовенством Полтавської губернії на потреби війни 10000 крб. та про пожертву Полтавським козаком Я. Огнівенком 95 десятин землі в Ялтинському

повіті на будівництво приміщення для хворих і поранених вояків та притулку-школи для дітей-сиріт війни [13].

Одним з напрямків благодійницької діяльності Церкви були відрадженьня в діючу армію делегацій з різдвяними подарунками. Так, настоятель Різдвяно-Богородичної церкви Кременчуцького повіту Захарій Негеєвич відвідав на Різдво 1915 року 74 паркову Артилерійську бригаду [14], а учні церковно-парафіяльних шкіл Полтавської єпархії тричі відправляли подарунки нижнім чинам. На Різдво 1916 року через Училищну Раду школярами було зібрано більше ніж 10000 крб., та речей не менш ніж на 3000 крб. На відміну від попередніх подарунків, за розпорядженням єпископа Неофіта до теплих речей, солодоців і тютюну було додано велику кількість духовної літератури. Це була реакція на заклик депутата Державної Думи М. Пуришкевича про необхідність “приготування ... духовної їжі, за якою затужилася душа нашого героя” (*російського вояка – В.С.*). Подарунки упакували в 88 великих дерев’яних ящики загальною вагою 263 пуди. Священики Війк, Заболотний та Виноградов доставили їх в діючу армію, до Штабу 17 піхотної дивізії [15].

Створення системи щодо нагляду за сім’ями вояків та допомога військовополоненим

Згідно до Відношення Обер-Прокурора Синоду від 29.11.1914 №12250, на ім’я Єпископа Полтавського та Переяславського Феофана духовенство єпархії мало сприяти пошуку та наданню інформації до Філаретівського Товариства про сім’ї вчителів початкових шкіл, що постраждали від війни. В разі скрутного матеріального положення таким сім’ям мала видаватися допомога та безвідсоткові позики [16].

Наприкінці 1914 року благодійний Романівський Комітет звернувся до земських установ з проханням створити мережу виховних закладів для дітей селян, що осиротіли під час війни. В цих закладах діти мали придбати ремісничі або сільськогосподарські пізнання, які б в майбутньому могли гарантувати їм стабільний заробіток. Але обмеженість казенних коштів не давала можливість втілити цю ідею в дійсність і тому Комітет звернувся до Церкви за допомогою в організації пожертв на цю важливу справу [17]. Своім Визначенням № 8602 від 23–24.10.1915 дозволив Романівському Комітету провести в усіх церквах з 12.03.1916 до 19.03.1916 збір пожертв на потреби дітей-сиріт

війни. Отримані в такий самий спосіб в 1915 році 72000 крб. Комітет перерахував різним благодійним організаціям, в тому числі багатьом жіночим обителям та церковно-парафіяльним братствам, які займаються опікою сиріт [14, с. 374–375].

Протягом тривалого часу російські військовополонені залишалися поза увагою як державних, так і громадських організацій. Лише на початку 1916 року в “ПЕВ” було надруковано заклик Головного Комітету Всеросійського Земського Союзу про стан, в якому опинилися російські військовополонені та про необхідність надання їм матеріальної допомоги [18]. “Полтавський Союз рідних та близьких військовополонених” розпочав свою діяльність вже після Лютневої революції, 13 червня 1917 року.

Організація допомоги біженцям

Масований наступ Німеччини на Східному фронті навесні 1915 року призвів до втрати Росією частини Прибалтики, Волині, Польщі та зайнятих на початку війни Галичини та Буковини. Під час цього відступу разом з Російською армією на Схід, в тиллові губернії вирушили сотні тисяч добровільних біженців та населення, яке уряд виселяв з зони бойових дій.

Серед біженців, що почали прибувати до Полтавської губернії і направлялися, переважно, до Кременчука, Полтави та Лубен великий відсоток складали особи духовного звання. На початку серпня 1915 року в Полтаві було створено Комісію з реєстрації духовних біженців та розміщення їх по квартирах. На перші потреби цієї Комісії Центральним Комітетом по нагляду за пораненими воїнами було виділено зі своєї каси 145 крб. Для помешкання в Полтаві біженцям було виділено чотири церковно-парафіяльних школи, учнів яких стали займатися в другу, післяобідню зміну. До 26 серпня 23 сім’ї духовних біженців було розміщено по квартирах в Полтаві та повітах. Розселення ускладнювалося тим, що більшість сімей священників були багатодітними (4–5 дітей не були рідкістю). Разом з духовенством з зони окупації та бойових дій вирушили їх численні родичі та близькі. Частині з біженців духовного звання було запропоновано місця при церквах, решті ж виділялася грошова допомога.

27 серпня до Полтави прибула чергова група духовних біженців в кількості 25 чоловік, віком від 5 до 65 років, на їх розміщення чоловіче духовне та жіноче епархіальне училище виділили 20 ліжок.

Приміщеннями Хрестовоздвиженського монастиря у вересні – листопаді 1915 року скористалося близько 120 чоловік. Окрім Полтави біженців духовного звання було розміщено в церковно-парафіяльних школах поселень, розташованих на лінії Південних залізниць: в Кобеляцькому повіті, в Кременчуці (Троїцька та Кладбищенська), в селах Богомолівці, Кохнівці, Савині та інших.

Благоустрій біженців став предметом обговорення на об'єднаних зборах Тетянинського та губернського комітетів з питань біженства під головуванням губернатора А.К. Багговута, в яких прийняв участь представник духовенства протоіерей В. Щитинський. Збори ухвалили низку прохань до єпархіального з'їзду духовенства, стосовно надання благодійної допомоги біженцям.

25 серпня 1915, на терміновому єпархіальному з'їзді духовенства було прийнято рішення прийняти невідкладну участь в справі допомоги біженцям, без огляду на звання чи статус останніх. Для реалізації рішення було заплановано входження духовенства до місцевих комітетів, в містах та селах, та сприяти відведенню під помешкання біженцям квартир і приміщень в школах та монастирях. На пожертви біженцям монастирями єпархії було виділено 20000 крб. (окремі пожертви здійснювалися за рахунок продажу лісу та церковного начиння).

3 вересня 1915 у Полтаві розпочав свою діяльність Єпархіальний Комітет з забезпечення побуту біженців, під головуванням єпископа Неофіта. Фонд комітету утворювався з одноразових пожертв церков (2 крб.) та причтів (1 крб.). За ініціативою та безпосередній участі Єпархіального Комітету в вересні того ж року в повітах губернії було утворено повітові комітети з допомоги біженцям [19].

При Єпархіальному Комітеті було організовано спеціальний гурток з пошиття одягу та білизни для біженців, вагомий внесок в цю важливу справу зробили жіночі монастирі. Кошти для дітей-біженців було зібрано учнями та учителями Оржицької церковно-парафіяльної школи. Результати діяльності комітетів з допомоги біженцям за перші три місяці їх існування наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

**Діяльність Полтавського Єпархіального та повітових комітетів
з допомоги біженцям (вересень-листопад 1915 р.) [20]**

Комітети	Надходження		Витрати	
	Загальний фонд комітету, крб.	Надійшло до фонду комітету у вигляді пожертв, крб.	Загальні, крб.	Грошові виплати біженцям, крб.
<i>Полтавський Єпархіальний</i>	3942,57	722,62	1547,82	55
<i>Гадяцький</i>	612,65	112,65	110	110
<i>Зіньківський*</i>	585,72	85,72	85,72	–
<i>Золотоніський</i>	814,18	196,18	324,5	198
<i>Кобеляцький</i>	829,69	329,69	195	195
<i>Кост-градський</i>	826,87	326,87	164	164
<i>Кременчуцький</i>	770,92	270,92	88	88
<i>Лохвицький</i>	1251,55	751,55	68,98	64,58
<i>Лубенський</i>	796	296	218,7	55
<i>Миргородський</i>	644,35	144,35	41	38
<i>Переяславський</i>	524,43	24,43	202,95	195
<i>Пирятинський</i>	722,6	222,6	222	217
<i>Полтавський**</i>	106,69	56,69	2,95	
<i>Придлуцький</i>	718,7	218,7	68,65	62
<i>Роменський</i>	937,87	437,87	220	220
<i>Хорольський</i>	1225,7	725,7	50,36	26,34
РАЗОМ	15310,49	4922,54	3610,78	2020,64***

* В Зіньківському повіті кількість біженців була незначною, розселені вони були в містечку Опішні, де діяла місцева об'єднана рада, в роботі якої приймало участь й духовенство. Повітова Земська управа збирала для біженців 85 крб. 72 коп., 20 пудів зерна та 20 аршинів полотна.

**В Полтавському повітовому комітеті з 500 крб. позики було отримано тільки 50 крб. Допомога надавалася на місцях продуктами та одягом.

*** За матеріалами “ПЕВ”

Фонд повітового комітету допомоги біженцям утворювався при його заснуванні і складався з 500 крб., які вдіялися з сум єпархіального свічного заводу [19, с. 1513], благодійних внесків та інших джерел. За три перших місяці діяльності благодійні внески склали третину від загальної суми, яка була в розпорядженні у комітетів. Витрачено було 23,6 % від загального фонду допомоги, з них безпосередньо на грошову допомогу біженцям – 13,2%. Решта витрат припадає на придбання одягу і продуктів та забезпечення належних побутових умов для сімей біженців. За звітний період (вересень-листопад 1915 р.) комітетами було роздано 1711 одиниць одягу, більш ніж 397 метрів тканин та 9372,65 кг продуктів [20, с. 507].

Допомога надавалася як особам, що зверталися безпосередньо до повітових комітетів, так і на харчових пунктах (на станції Прилуки, в Селічівці та Баришівці в Переяславському повіті та інш.). В Костянтиноградський повітовий комітет за допомогою зверталися вихованці евакуйованих з Кам'янка-Подільського Семінарії та Духовного училища [20, с. 506].

Облаштування шпитальної мережі на території губернії

Рішення про відведення приміщень монастирів під шпиталі було прийнято на початку серпня під час першого засідання Центрального комітету з надання допомоги пораненим воякам. Наслідуючи приклад Синоду, який відкрив лазарет на кошти своїх членів, вважалося за доцільне заснувати “лазарет духовенства Полтавської єпархії” на сто ліжок. При щомісячних внесках: священник – 3 крб., диякон – 2 крб., псаломщик – 1 крб. і стільки ж учень церковно – парафіяльної школи, на потреби лазарету має надходити 8000 крб. щомісяця. Задля запобігання затримки в надходженні коштів було запропоновано перші внески зробити за 5 місяців (серпень-грудень) та отримати суму близько 40000 крб. [9, с. 1844–1845].

На початку війни Полтавським губернським земством було виділено 450 тис. крб. “на різні потреби війни”. За дорученням земства Губернська Управа мала організувати в Полтаві госпіталь на 800 поранених, але в зв'язку з прибуттям з фронту великої кількості поранених та хворих стала потреба у збільшенні кількості ліжок до 1000. Відчуваючи гостру потребу в білизні для поранених та сухарях земство звернулося за допомогою до духовенства. Невдовзі білизна та сухарі стали надходити з монастирів та церков до губернського земства.

Наприкінці серпня Засідання Центрального комітету з надання допомоги пораненим воякам отримав до свого фонду близько 6000 крб. та прийняв рішення про відкриття госпіталю на 100 ліжок в приміщенні, яке було надано губернатором в центральній частині міста. Завідувачем лікарняною частиною “Лазарету імені церков та духовенства”, який було розташовано навпроти “Лазарету імені козаків та селян” став хірург п. Абражанов.

5 квітня 1915 з Козельщанського Різдвяно-Богородичному монастиря прийшла сумна звістка про смерть його настоятельниці, ігумені Олімпіади, яка однією з перших відгукнулася на заклик про створення лазаретів для поранених. Ще у вересні 1914 в монастирі було обкладано приміщення на 40 ліжок для поранених вояків. Однією з проблем, які виникли при облаштуванні лазарету була відсутність лікарів. Для вирішення цієї справи настоятельниця звернулася до земської управи [10, с. 2181].

Висновки

З джерелознавчої точки зору офіційна частина “ПСВ” містить в собі документи (загальнодержавні та єпархіальні), що регламентували церковне життя на період війни. Джерелознавча ж цінність неофіційної частини єпархіальної періодики виходить за межі дослідження лише церковного життя.

Публікації в неофіційній частині “Полтавських єпархіальних відомостей” періоду Першої світової війни можна розділити на такі категорії: пастирське слово (реакція єпархіального керівництва на поточні події), фактологічні матеріали, біографічні та бібліографічні дані, реклама та оголошення. Ознайомлення з даними матеріалами дають можливість дослідити різні аспекти церковного життя єпархії та проаналізувати виконання завдань, які ставили під час війни перед священиками держава та Синод. Окрім того публікації в єпархіальній періодиці комплексно передають палітру подій і суспільних настроїв провінційного соціуму під час війни та надають можливість відчувати “дух часу”.

На сторінках “Полтавських єпархіальних відомостей” досить детально відображено розвиток історичного процесу на українських землях під час Першої світової війни. З огляду на це, в історії церковного життя Полтавщини 1914–1917 рр. можна виокремити три періоди.

I період (липень 1914 – весна 1915).

На першому етапі війни відбувається загальне пожвавлення релігійного життя. Характерною ознакою цього часу стають громадські молебні та патріотичні маніфестації, активізується пастирське служіння на фронті та в тилу. В цей період утворюються Полтавський Єпархіальний Центральний та повітові комітети з надання допомоги пораненим воїнам, Церква бере участь в створенні шпитальної мережі на території губернії, допомагає сім'ям воїнів. В наданні благодійної допомоги різним верствам населення, що потерпають від війни, Церква щільно співпрацює з державними (Романівський комітет та інш.), громадськими (Всеросійський Земський Союз та інш.) та приватними установами.

II період (літо 1915 – літо 1916).

Цей етап розпочинається внаслідок “Великого відступу” російської армії 1915 року та появою в Полтавській губернії біженців. Його характерними рисами стають спад релігійного і патріотичного піднесення та переорієнтація дій Церкви на виконання конкретних задач військового часу. Окрім турбот, що стали повсякденними ще на першому етапі війни (опіка сімей вояків та поранених воїнів, благодійна допомога військовим частинам, що знаходяться на фронті), виникає новий напрям в благодійницькій діяльності Церкви – допомога біженцям. Утворюються Єпархіальний Комітет з забезпечення побуту біженців, під головуванням єпископа Неофіта та аналогічні повітові комітети. На початку 1916 року з ініціативи Всеросійського Земського Союзу постає питання про необхідність надання допомоги російським військовополоненим.

III період (осінь 1916 – лютий 1917).

Загальнодержавна криза влади та загострення соціально-економічних проблем знаходять своє відображення і в житті провінційного соціуму. В суспільній свідомості населення губернії відбуваються трансформаційні процеси, на які Церква намагається мати вплив. Боротьба за відродження духовності та дискусії щодо реформування парафіяльного життя стають одними з головних аспектів діяльності Церкви напередодні Лютневої революції.

Формат даного дослідження дає можливість розглянути тільки два перші періоди в історії Православної Церкви на території Полтавської губернії. Найбільш цікавий і складний для дослідження третій період (осінь 1916 – лютий 1917) потребує окремої, детальної студії.

Джерела та література:

1. Див. напр. Гобсбаум Е. Вік екстремізму : Коротка історія XX віку, 1914–1991. / 3 англ. пер. Олександр Мокровольский. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 2001. – 543 с. Хобсбаум Э. Век империи 1875–1914. – Ростов-на-Дону, Феникс, 1999. – 540 с.
2. Реєнт О. П., Янишин Б. М.. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–35.
3. Бойко А. “Епархиальные ведомости” в системі церковної преси початку XX століття // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Літературознавство, журналістика. – Вип. 4. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 25–32; Міляевич І. Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX століття. – Львів, 2004. – С. 66.
4. Див. напр. Григоруک О. “Подольские епархиальные ведомости як джерело з церковної історії Поділля // Український історичний збірник, Вип. 12, 2009. – С. 318–322.
5. Див. напр. Денисенко В. Часопис “Киевские епархиальные ведомости” в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.). Автореферат дисертації кандидата історичних наук. – К., 2004. – 20 с; Мельник Н. Губернські епархіальні відомості як джерело біобібліографічної інформації // Наукові праці Наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Вип. 11. – К., 2003. – С. 376–382.
6. Нетужилов К.Е. Епархиальная периодическая печать в дореволюционной России // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. Общественные и гуманитарные науки. 2006. № 7. – С. 174–182.
7. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год, Полтава, Типолитография Губернского правления, 1916. – С. 34–35.
8. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год, Полтава, Типография Т-ва Печатного дела, 1916. – С. 213–214.
9. “Полтавские епархиальные ведомости” – 1914 – № 33 – С. 1779–1781.
10. “Полтавские епархиальные ведомости” – 1914– № 41– С. 2182–2187.
11. “Полтавские епархиальные ведомости” – 1915 – № 2 – С. 142–143.
12. “Полтавские епархиальные ведомости” – 1915 – № 5 – С. 350–351.
13. “Полтавские епархиальные ведомости” – 1915 – № 4 – С. 322.

14. “Полтавские епархиальные ведомости” – 1916 – № 5 – С. 382–383.
15. “Полтавские епархиальные ведомости” – 1917 – № 5 – С. 587–589.
16. “Полтавские епархиальные ведомости” – 1915 – № 1 – С. 6–9.
17. “Полтавские епархиальные ведомости” – 1914 – №№ 51–52 – С. 2811–2812.
18. “Полтавские епархиальные ведомости” – 1916 – № 3 – С. 277–278.
19. “Полтавские епархиальные ведомости” – 1915 – № 19 – С. 1509–1513.
20. “Полтавские епархиальные ведомости” – 1916 – № 7 – С. 503–507.

Віктор Саранча (Кременчук, Україна) “Полтавские епархиальные ведомости” як джерело з історії церковного життя Полтавщини в період Першої світової війни

В статті розглянуто основні аспекти діяльності православної Церкви на території Полтавської губернії під час Першої світової війни за матеріалами часопису “Полтавські епархіальні відомості”. Особливу увагу приділено благодійницькій діяльності Церкви та організації допомоги біженцям. У висновках до статті автор робить загальну схему періодизації церковного життя на Полтавщині в період Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, “Полтавські епархіальні відомості”, православна Церква, пастирська служба епархіальний комітет, благодійність, біженці

Виктор Саранча (Кременчуг, Украина) “Полтавские епархиальные ведомости” как источник по истории церковной жизни Полтавщины в период Первой мировой войны.

В статье рассмотрены основные аспекты деятельности православной Церкви на территории Полтавской губернии во время Первой мировой войны на основании материалов газеты “Полтавские епархиальные ведомости”. Особое внимание уделено благотворительной деятельности Церкви и организации помощи беженцам. В выводах к статье автор делает общую схему периодизации церковной жизни на Полтавщине в период Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, “Полтавские епархиальные ведомости”, православная Церковь, пастырская служба епархиальный комитет, благотворительность, беженцы

Viktor Sarancha (*Kremenchuk, Ukraine*) **“Poltavskie Eparchialnye Vedomosti” as source on history of church life of Poltavshchyna in the period of the first world war**

In the article the basic aspects of activity of orthodox Church are considered on territory of the Poltava province in the First world war-time on the basis of materials of newspaper “The Poltava diocese lists”. The special attention is spared to eleemosynary activity of Church and organization of help to the refugees. In conclusions to the article an author does the general chart of division into periods of church life on Poltava in the period of First world war.

Keywords: *First world war, “Poltava diocese lists”, orthodox Church, pastor service is a diocese committee, charity, refugees*

Вікторія КОНСТАНТИНОВА
(Бердянськ, Україна)

УДК: 94(477)“18–19”

Специфіка релігійного життя південноукраїнських міських поселень другої половини XIX – початку XX ст.: статистичний аспект

Однією з визначальних характеристик і Південної України в цілому, і її міських поселень, що міцно закріпилась в історіографічній традиції, є багатоконфесійність із меншим, ніж в цілому по Російській імперії, відсотком представників “панівної віри”, тобто православ’я [1–5; 7; 8]. При цьому автори абсолютної більшості досліджень обмежуються або самою констатацією цієї специфіки, або наводять лише кілька цифр для її ілюстрації.

Втім, для дослідження з історичної урбаністики цього замало; є потреба звернути увагу на характер представництва конфесій у міському населенні кожної губернії Південної України (причому зробити це і щодо конкретних міст); визначити цифрові характеристики специфіки конфесійного складу городян у порівнянні з населенням повітів тощо. При цьому вкрай важливо простежити, яких змін зазнали зазначені вище параметри впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Згідно з нашими підрахунками, зробленими на основі даних “Пам’ятної книжки Катеринославської губернії за 1864 рік”, населення міст і сільської місцевості цієї складової Південної України за конфесійною належністю розподілялося так: православні в містах становили 84,3 %, у повітах і Маріупольському окрузі – 94,9 %; іудеї – відповідно 14,1 % і 1,4 %; протестанти – 0,4 % і 2,3 %; католики – 0,5 % і 0,7 %; “розкольників різних сект” – 0,3 % і 0,6 %; послідовники ісламу – 0,005 % і 0,003 %; єдиновірці – 0,02 % і 0 %; вірмено-григоріани – 0,1 % і 0 %; караїми – 0,2 % і 0 % [11, с. 73–77].

Зі “Статистичних таблиць Російської імперії” за 1858 р. випливає, що у Таврійській губернії православні у містах становили 55,59 %, у повітах – 46,71 %; мусульмани – відповідно 29,86 % і 44,90 %; іудеї

та караїми – 8,25 % і 0,25 %; протестанти – 1,08 % і 6,49 %; католики – 2,42 % і 0,97 %; вірмено-григоріани – 2,38 % і 0,03 %; “розкольники” – 0,43 % і 0,65 % [11, с. 214–229].

Згідно з підрахунками, зробленими на підставі даних “Матеріалів для географії і статистики Херсонської губернії”, у 1861 р. православні в містах губернії становили 77,2 %, у повітах – 91,7 %; іудеї – 19,6 % і 2,9 % відповідно; протестанти – 0,3 % і 2,3 %; католики – 0,9 % і 2,9 %; розкольники – 0,6 % і 0,04 %; послідовники ісламу – 0,05 % і 0,001 %; єдиновірці – 1,1 % і 0,2 %; вірмено-григоріани – 0,01 % і 0 %; караїми – 0,3 % і 0 % [9, с. 12–17].

Конфесійну картину міст і повітів трьох південноукраїнських губерній кінця XIX ст. маємо можливість побачити на матеріалах Перепису 1897 р.

Варто звернути увагу, якими були позиції південноукраїнських губерній, серед міського населення яких чисельно домінуючими групами виступали православні та іудеї, на фоні інших губерній імперії (за цими ж показниками). Згідно з нашими підрахунками серед 50 “губерній Європейської Росії” за відсотком православних Катеринославська губернія посідала 26-е місце, Херсонська – 34-е (Одеса, підрахунки по якій наводились окремо, мала відсоток православних менший, ніж у 42 губерніях), Таврійська – 37-е. Натомість за відсотком іудеїв Херсонська губернія займала 6-е місце, Катеринославська – 13-е, Таврійська – 14-е. Безпосередньо Одеса мала відсоток іудейського населення більший, ніж будь-яка з губерній “Європейської Росії” [10, с. 72, 80].

Важливо підрахувати і співвіднести відсоток представників кожної конфесії в населенні міст з відповідним відсотком у сільському населенні губернії.

Згідно з нашими підрахунками у всіх трьох губерніях представництво православних і єдиновірців серед міського населення було меншим, аніж серед населення повітів. При цьому найбільший відсоток православних і єдиновірців був і серед городян (69,21 % чоловіків і 69,61 % жінок), і серед мешканців повітів (92,74 % чоловіків і 92,66 % жінок) Катеринославської губернії, тоді як у містах Таврійської губернії відповідні показники становили лише 61,97 % і 62,71%, а у повітах – 76,40 % і 77,16 %.

Натомість ситуація із представництвом іудеїв у губерніях суттєво різнилася, хоча тенденція їхнього більшого відсотку в містах у порівнянні із повітами зберігалася на всій території Півдня. За чисель-

ністю ця конфесія була другою в містах Херсонської (28,73 % чоловіків і 32,56 % жінок) і Катеринославської (25,74 % чоловіків і 27,48 % жінок) губерній, тоді як у Таврійській губернії вони трохи поступалися мусульманам, становлячи 12,91 % чоловіків і 14,49 % жінок.

Іслам, будучи в містах Таврійської губернії другою за представництвом конфесією (14,82 % чоловіків і 14,32 % жінок), у містах Катеринославщини був представлений лише 0,78 % чоловіків і 0,05 % жінок, а Херсонщини – 0,44 % чоловіків і 0,08 % жінок. При цьому у всіх трьох губерніях відсоток представників цієї конфесії у містах був вищим, аніж у повітах.

Великі розбіжності між складовими Півдня спостерігались і щодо представництва караїмів, які у містах Таврійської губернії становили 1,67 % чоловіків і 2,47 % жінок, тоді як у містах Херсонської губернії – лише 0,22 % і 0,28 %, а Катеринославської – 0,11 % і 0,14 %. Спільним для трьох губерній було те, що в містах відсоток караїмів на кілька порядків перевищував відповідний показник по повітах.

У порівнянні з повітами дещо більшим було представництво в містах усіх трьох губерній католиків, причому переважно – за рахунок чоловічого населення (5,16 % чоловіків і 3,05 % жінок по Херсонській; 4,35 % і 1,86 % – Таврійській; 2,82 % і 1,58 % – Катеринославській губерніях).

Натомість лютерани у містах усіх трьох губерній становили менший відсоток, ніж у повітах, будучи найменше представленими у Катеринославській (0,91 % чоловіків і 0,82 % жінок) і найбільше – в Херсонській губернії (1,58 % і 1,28 %).

У всіх трьох губерніях у містах, у порівнянні з повітами, були менше представлені старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я. Найбільш представницькою ця група була в містах Херсонської губернії (0,78 % і 0,80 %), найменш – у містах Катеринославської губернії (0,20 % і 0,15 %).

По всій Південній Україні абсолютно домінували в містах у порівнянні з повітами вірмено-григоріани, вірмено-католики, англіканці. Натомість по всьому Півдню мало місце зосередження у повітах абсолютної більшості баптистів і менонітів.

Важливо визначити динаміку змін представництва різних конфесій в окремих містах регіону.

Згідно з “Пам'ятною книжкою Катеринославської губернії за 1867 рік”, серед населення Катеринослава у 1865 р. православних було

72 %, іудеїв – 23,8 %, католиків – 1,3 %, протестантів – 1,2 % [5, с. 168]. За даними ж “Пам’ятної книжки Катеринославської губернії за 1864 рік”, у губернському місті нараховувалось 77,8 % православних; 19,2 % іудеїв; 0,9 % “розкольників різних сект”; 0,9 % протестантів; 0,6 % католиків; 0,5 % караїмів. Отже, Катеринослав мав найменший відсоток православних. Адже загалом серед південноукраїнських міст губернії найбільший відсоток православних налічувався в Слов’яносербську (93,7 %), далі йшли Олександрівськ (91,9 %), Маріуполь (91,4 %), Новомосковськ (91,3 %), Бахмут (86,7 %), Верхньодніпровськ (79,3 %), Павлоград (78 %). Відзначимо, що Луганський завод статус міста ще не мав, а тому в наведений вище перелік нами не включений, хоча там православні становили аж 96 %. Містечко Нікополь мало в своєму населенні 85,4 % православних.

Відсоток іудеїв найбільшим був у Павлограді (22 %), найменшим – у Слов’яносербську (5,3 %). На Луганському заводі іудеї становили лише 2,4 %.

Найбільшим представництво протестантів було в Олександрівську (1,6 %), тоді як наявність їх у Верхньодніпровську, Павлограді, Слов’яносербську, на Луганському заводі не зазначена.

Католиків найбільше було в Маріуполі (1,6 %), тоді як у тих самих Верхньодніпровську, Павлограді, Слов’яносербську відзначена їх присутність.

“Розкольників різних сект” найбільше було в Катеринославі; при цьому відсутні дані про їх присутність у населенні Верхньодніпровська, Новомосковська, Павлограда, Бахмута, Маріуполя.

Якщо вірити зазначеному джерелу, прибічники ісламу були присутні лише в Олександрівську (0,1 %), єдиновірці – в Бахмуті (0,1 %), вірмено-григоріани – на Луганському заводі (1,3 %), Слов’яносербську (0,4 %), Бахмуті (0,3 %), Маріуполі (0,04 %), караїми, крім Катеринослава, тільки в Олександрівську (0,4 %) [12, с. 73–77].

За даними “Пам’ятної книжки Таврійської губернії” 1867 р., серед міст Таврійської губернії найбільший відсоток православних у своєму населенні мала Балаклава (97,28 %), найменший – Бахчисарай (11,80 %). Натомість послідовників ісламу найбільше було в Бахчисарай (82,32 %), тоді як у Ногайську та Оріхові їхня присутність не зафіксована. Найбільший відсоток іудеїв був у Карасубазарі (20,01 %), тоді як у Балаклаві та Старому Криму вони не значаться. Найбільше протестантів було серед городян Ногайська (6,42 %), тоді як у Балак-

лаві їхня присутність не відмічена. Найбільше католиків було серед мешканців Бердянська (10,32 %), найменше – Бахчисарая (0,14 %). Вірмено-григоріани найбільш широко були представлені в Старому Криму (36,61 %) при їх відсутності у Балаклаві, Олешках, Бердянську, Оріхові [13, с. 247–341].

Згідно з підрахунками, зробленими на підставі опублікованих Херсонським губернським статистичним комітетом “Матеріалів для географії і статистики Херсонської губернії”, у 1861 р. православні найбільш широко були представлені в посаді Новій Празі (96,8 %), містах Овідіополі (96,2 %), Ольвіополі (94,8 %), Очакові (90 %), а найменше – у Єлисаветграді (62 %), Олександрії (68,8 %) і Херсоні (69,2 %).

Натомість іудеїв було найбільше серед мешканців Єлисаветграда (32,2 %), Олександрії (29,6 %), Херсона (25 %), найменше – Нової Праги (3,2 %), Овідіополя (3,4 %), Ольвіополя (5,1 %).

Єдиновірців було найбільше в Єлисаветграді (3,1 %) і Херсоні (1,7 %), тоді як у Бериславі, Овідіополі, Очакові, Бобринці, Новомиргороді, Вознесенську, Ольвіополі, Олександрії, Новій Празі їх наявність не зафіксована.

Католиків було найбільше у Херсоні (2,4 %) і Новомиргороді (2,3 %), найменше – у Овідіополі (0,03 %) і Ольвіополі (0,03 %).

Протестанти найширше представлені серед городян Новомиргорода (0,9 %) і Єлисаветграда (0,5 %), тоді як немає відомостей про їх наявність у Бериславі, Очакові та Новій Празі.

Наявність караїмів зафіксована тільки в Херсоні (0,8 %), Вознесенську (0,03 %), Єлисаветграді (0,2 %); мусульман і вірмено-григоріан – лише в Херсоні (відповідно 0,2 % і 0,04%) [9, с. 12–17].

Підрахунок відсоткового представництва кожної конфесії в окремих містах Південної України, представлених у матеріалах Перепису 1897 р., дає можливість встановити, що православні та єдиновірці в Катеринославській губернії становили найбільший відсоток у Слов'яносербську (94,55 %), а найменший – у Катеринославі (57,78 %); у Таврійській – відповідно у Балаклаві (94,16 %) і Бахчисарай (11,85 %); Херсонській – Овідіополі (92,19 %) і Одеському градоначальстві (56,15 %).

Натомість за представництвом іудеїв на першому місці серед міст Катеринославщини був Катеринослав (36,55 %), на останньому – Слов'яносербськ (4,58 %); Таврійської губернії – Мелітополь (42,37 %)

і Старий Крим (0,42 %); Херсонщини – Єлисаветград (38,99 %) і Овідіополь (7,60 %).

Найбільший відсоток мусульман на Катеринославщині мешкав у Павлограді (1,37 %), найменший – у Верхньодніпровську (0,04 %); у Таврійській губернії – в Бахчисараї (83,00 %) і Ногайську (0,0 %); у Херсонській – в Очакові (0,52 %) і Бобринці, Ольвіополі, Маяках, Овідіополі (по 0,0 %).

Згідно ж з даними на кінець досліджуваного нами періоду, що містяться у виданні “Міста Росії в 1904 році”, в цілому існуюче на 1897 р. співвідношення зберігалось.

Зокрема, містами з найбільшим і найменшим відсотком православних і старообрядців у Катеринославській губернії залишались все ті ж Слов’яносербськ (98 %) і Катеринослав (51,9 %), натомість у Таврійській губернії Балаклаву (94,2 %) випередили Олешки (98,5 %), найменший же відсоток православних залишався у Бахчисараї, хоча і зріс до 24,8 %.

Найбільше іудеїв серед міст Катеринославської губернії залишалось у Катеринославі (40,3 %), найменше – у Слов’яносербську (2,0 %); Таврійської губернії – Мелітополі (30,0 %) і Старому Криму (10 %).

У Катеринославській губернії змінилася розстановка міст за чисельністю мусульман, але великою мірою – через відносну мізерність представників цієї конфесії в кожному місті. Тепер найбільше послідовників ісламу було в Маріуполі і Новомосковську (по 1,0 %), тоді як напроти Верхньодніпровська, Луганська, Павлограда та Слов’яносербська стоять прочерки.

Важливо, що у цьому ж виданні містяться дані щодо конфесійного складу низки населених пунктів, що не мали статусу міст.

Зокрема в Юзівці було 80,2 % православних, 18 % іудеїв, 0,8 % протестантів, 0,7 % католиків, 0,3 % мусульман.

У містечку Нікополь нараховувалось 88,0 % православних, 11,5 % іудеїв і 0,5 % протестантів. Православні абсолютно домінували і у всіх зазначених у виданні населених пунктах Таврійської губернії, що не мали офіційного статусу міста (Андріївка – 99,0 %, Берестове – 99,0 %, Велика Білозерка – 96,7 %, Велика Знам’янка – 99,0 %, Велика Лепетиха – 94,0 %, Великий Токмак – 95,0 %, Верхній Рогачик – 96,0 %, Верхня (Мала) Білозерка – 98,5 %, Михайлівка – 97,0 %, Миколаївка – 99,0 %, Попівка – 99,0 %, Рубанівка – 97,0 %, Чернигівка – 98,0 %) [6, с. 210–211].

Таким чином, конфесійна строкатість впродовж другої половини XIX – початку XX ст. залишалась однією з визначальних характеристик південноукраїнських міських поселень. Проаналізована статистика свідчить, що впродовж цікавого нам періоду спостерігалось зменшення серед городян відсотку православних і відповідно збільшення відсотку іудеїв і представників інших конфесій. Пояснення такої динаміці слід шукати не тільки в більшому природному прирості відповідних конфесій, але і в переміщенні їхніх представників у міста і з інших регіонів, і з сільської місцевості та містечок самої Південної України. Виключенням була ситуація в Таврійській губернії.

Джерела і література:

1. *Безносова О. В.* Пізнє протестантське сектантство Півдня України (1850–1905): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” – Дніпропетровськ, 1998.
2. *Бельський О. В.* Старообрядництво в Південній Україні: формування та розвиток у другій половині XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” – Запоріжжя, 2007.
3. *Бойков О. Ю.* Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст. – дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України.” – Херсон, 2009.
4. *Буланова Н. М.* Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України.” – Дніпропетровськ, 2007.
5. *Ващинский И.* Об однодневном считании жителей г. Екатеринослава // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Часть II. – Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. – С. 154–170.
6. *Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред. Н. А. Тройницкого.* – СПб.: ЦСК МВД, 1906.
7. *Катунин Ю. А.* Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). – Симферополь: Таврия, 1995. – С. 29–41; *Лиман І.І.* Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004.
8. *Лиман І.І.* Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004.

9. Материалы для статистики народонаселения // Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. – Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. – С. 1–91.

10. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – Т. I. – СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. – XXI+268+89 с.

11. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению Министерства внутренних дел Центральным Статистическим Комитетом. Наличное население империи за 1858 год / Под. ред. А. Бушена. – Вып. 2. – СПб., 1863. – XI + 330 с.

12. Число жителей по вероисповеданиям // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864. – С. 73–77.

13. *Элерс, Хаецкий К. В.* Историко-статистическое описание городов Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / Под. ред. К. В. Хаенаецкого. – Вып. 1. – Симферополь: Тип. Таврического губернского правления, 1867. – С. 247–341.

Вікторія Константінова (Бердянськ, Україна.) Специфіка релігійно-го життя південноукраїнських міських поселень другої половини XIX – початку XX ст.: статистичний аспект

В статті на основі статистичних джерел простежено представництво конфесій у міському населенні Південної України. Визначені цифрові характеристики специфіки конфесійного складу городян у порівнянні з населенням повітів. При цьому простежено, яких змін зазнали зазначені вище параметри впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *урбанізація, місто, Південна Україна.*

Виктория Константинова (Бердянск, Украина.) Специфика религиозной жизни южноукраинских городских поселений второй половины XIX – начала XX в.: статистический аспект

В статье на основе статистических источников прослежено представительство конфессий в городском населении Южной Украины. Определены цифровые характеристики специфического состава горожан в сравнении с населением уездов. При этом прослежено, какие изменения произошли в определенных ранее параметрах в течение второй половины XIX – начале XX в.

Ключевые слова: *урбанизация, город, Южная Украина*

Victoriya Konstantinova (*Berdyansk, Ukraine*) **Specificity of a Religious Life of the Southern Ukrainian City Settlements of the Second Half of XIX – at the Beginning of XX Century: Statistical Aspect**

In the article on the basis of statistical sources the representation of faiths in urban population of Southern Ukraine is tracked. Digital characteristics of specificity confessional structure of townspeople are defined in comparison with the population of districts. In this case it is tracked, what changes have occurred in previously determined parametres during the second half of XIX – at the beginning of XX century.

Key words: *urbanization, city, Southern Ukraine.*

Володимир КРОТ
(Кременчук, Україна)

УДК: 94(477)“18–19”

Громадське життя Полтавщини початку ХХ століття на шпальтах часопису “Киевская старина”

Серед періодичних видань кінця ХІХ початку ХХ століття особливе місце займає “Киевская старина”. Це був перший журнал на теренах Російської імперії, який ґрунтовно висвітлював історію українського народу. Оцінюючи її роль в суспільному житті України, М. Грушевський зазначав: “В тогочасних умовах при неможливості мати українські товариства, українську пресу, “Киевская старина” виконувала обов’язок органа українознавства, представництва від імені української інтелігенції”

Роль часопису в тогочасному громадському житті України важко переоцінити. Крім публікацій з вітчизняної історії, журнал друкував чимало цікавих заміток про тогочасні події в різних регіонах країни.

Сучасні українські дослідники не оминають увагою “Киевскую старину”. Тільки за останні роки вийшло декілька цікавих публікацій, присвячених названому часопису. Серед них варто виділити М.Палієнко – авторки кандидатської дисертації та ґрунтовної монографії, в якій на основі широкої джерельної бази проаналізовано наукову та громадську діяльність редакції журналу, схарактеризовано основні публікації, що з’явилися на його шпальтах. [2]; [3]. Досліджували історію видання часопису, його публікації з розвитку освіти на українських землях О. Киян [4] та Н. Побірченко [5].

Однак, незважаючи на наявність значної кількості робіт присвячених журналу, не всі аспекти його діяльності ґрунтовно досліджені. Серед них на окрему увагу заслуговують вивчення публікацій “Киевской старины” з громадського життя окремих регіонів України кінця ХІХ початку ХХ століття. В ньому існувала спеціальна рубрика “Текущие известия”, де вмщувалася цікава інформація про події, які

відбувалися на Наддніпрянщині, в Галичині та Буковині. Вони подавалися у вигляді оглядів місцевої періодики, а найбільш цікаві публікації передруковувалися повністю. Якщо врахувати, що в Україні збереглося не так багато номерів регіональної преси, то подана там інформація має неабияку цінність.

Чимало цікавого матеріалу публікувалося в часописі з суспільного життя Полтавщини. Каталізатором активізації громадськості губернії стали події пов'язані з проблемою вшанування пам'яті І. Котляревського, зокрема, збору коштів на будівництво пам'ятника поету, відкриття школи його імені. Зазначена ідея визріла ще в 90-х роках XIX столітті. Саме тоді розпочалася компанія по збору коштів на пам'ятник І. Котляревському. До неї активно долучилася редакція "Киевской старини", на її адресу надходили пожертвування від громадян. Журнал ґрунтовно висвітлював цю кампанію, друкував прізвища благодійників і закликав своїх читачів долучитися до цієї благородної справи.

З нагоди 100-річчя виходу в світ "Енеїди" в об'єднаному 7–8 номері "Киевской старини" за 1898 рік окремий розділ було присвячено життю та діяльності І. Котляревського. В ньому вміщено редакційну статтю з оцінкою творчості поета, а також два дослідження І. Стешенка. (І. Котляревский и Осипов в их взаимоотношениях; И. Котляревский в свете критики) .

В подальших числах журналу надруковано замітки про святкування названого вище ювілею в різних містах України. Для нас представляє цінність публікація В. Василенка про урочистості проведені з цієї нагоди в Полтаві. [6] В ній, зокрема йдеться про організацію панахиди в день смерті поета. На жаль, як пише автор, там було зовсім небагато людей. Основною причиною він називає невдало вибраний час. Однак, вечір пам'яті автора "Енеїди" пройшов вдало при переповненій залі в будинку громадських зібрань. Він розпочався з читання вірша Т. Шевченка "На вічну пам'ять Котляревського", а потім виконувалися українські народні пісні. Далі автор торкнувся проблеми збору коштів на пам'ятник поету. Він закинув дворянству, що представники названого класу жертвували незначну суму на цю благородну справу. В. Василенко не погоджувався з місцем, яке було обране для постановки скульптури І. Котляревського, до того ж він підняв питання про викуп садиби митця міською владою і облаштування там музею. [6, с. 73–74]

В 1903 році, завдяки зусиллям інтелігенції всієї України, в Полтаві було відкрито пам'ятник І.П. Котляревському. Ця подія мала велике значення для подальшого розвитку українського національного руху. Урочистості, що відбулися з цієї нагоди в Полтаві були детально висвітлено на шпальтах “Киевской старины”.

Цікаву статтю про історію пов'язану з відкриттям монументу поета подав відомий полтавський адвокат та громадський діяч М. Дмитрієв. Його свідчення мають особливу вагу, адже він приймав активну участь в організації по збору коштів на пам'ятник І. Котляревського, входив до його оргкомітету. В ній автор детально інформує читачів про всі обставини пов'язані з будівництвом пам'ятника, зокрема вказує на те, що 80-х роках ХІХ століття в полтавській міській думі обговорювалося питання про облаштування могили поета. Одним з перших її порушив гласний Алексєнко, який вказав на заслуги митця перед Україною і клопотався про виділення коштів на увічнення його пам'яті. Тоді полтавська дума виділила 100 рублів на цю благородну справу. Того ж року артист Новіков звернувся до міської влади з проханням провести два народних гуляння в міському саду і половину зібраних коштів передати на будівництво нового пам'ятника І. Котляревському. В результаті названого заходу було зібрано 350 р. Однак, вони не були тоді витрачені, залишалися в резерві, а згодом поклали початок створенню фонду поета.

В 1891 році громадськість Полтавщини висунула ідеї про побудову пам'ятника І. Котляревського на одній з центральних площ губерньського міста. Тоді розпочався збір коштів, але спочатку вони надходили дуже повільно. Перелом настав в 1893 році, коли Полтавське губерньське земство виділило 1000 рублів на увічнення пам'яті поета. Наступного року міська дума прийняла таке рішення: 1) клопотатися про дозвіл підписки в межах Полтавської і Чернігівської губерній; 2) місцем для облаштування пам'ятника обрати Петровську площу; 3) дійти до згоди з Полтавською Губерньською Земською Управою про використання асигнованих 1000 р. на будівництво пам'ятника і про подальшу співпрацю в цій справі; 4) відремонтувати пам'ятник на могилі І. Котляревського; 5) відрахувати зазначену суму як пожертвування з міського бюджету.[7, с. 157]

Назване клопотання було направлено губернатору, проте воно більше року пролежало без руху. Тільки тоді, коли міська дума погодилася на обмеження підписки про збір пожертвувань лише Полтав-

ською губернією, міністр внутрішніх справ нарешті задовольнив це клопотання. Раніше пропонувалося включити до списку і Чернігівську губернію

В жовтні 1896 року було оприлюднено перший звіт про збір коштів. Він став приємною несподіванкою, до міської управи надійшло 6418 р, а через рік ця сума збільшилася до 9145 р.[7, с. 158] Таким чином, завдяки зусиллям громадськості Полтавської губернії вдалося зібрати таку суму, яка дозволяла втілити мрію в реальність. Було створено комісію, що мала вирішувати питання пов'язані зі спорудженням та місцем встановлення пам'ятника поету. З цього привобу розгорілися дискусії, які тривали кілька років. Лише на початку 1902 року міська дума остаточно вирішила розмістити постамент І. Котляревського на Протопопівському бульварі.

Наступна стаття літературознавця С. Єфремова була присвячена урочистостям з нагоди відкриття пам'ятника поету. [8] В ній автор детально описав події, що відбулися в Полтаві 30–31 серпня 1903 року. Аналізуючи суму коштів пожертвованих громадськістю, він вказує, що всього було зібрано 11798 рублів, з них з них на Полтавщині – 7558р., причому 3800 р надійшло від селян і козаків губернії.[8, с. 174]

Далі С. Єфремов подав опис тодішньої Полтави та настрою її жителів. Досить детально він зупинився на урочистому засіданні міської думи. Автор зазначив, що в залі поряд з портретом І. Котляревського були розміщені зображення інших українських письменників, зокрема Г. Квітки, С. Гребінки, Т. Шевченка та ін. Засідання розпочалося з вітального слова полтавського міського голови Трегубова, потім виступив гласний Маркевич, який переповів історію побудови пам'ятника і в підсумку наголосив, що це народний пам'ятник народному поету. Після нього з науковими оцінками творчості І. Котляревського виступили І. Стешенко, П. Житецький, О. Пчілка, О. Єфіменко.[8, С.176–177]

Друга частина засідання розпочалася з привітань делегатів, які прибули на свято до Полтави з різних куточків України. Першими надали слово представникам Галичини і Буковини, вони звернулися до громадськості українською мовою. Далі були виступи від міст, громадських установ та організацій, зокрема Кременчука, Лубен, Миргорода, Чернігова, Харкова, Ніжина, Полтавського губерньського земства. Їхні представники говорили по-російськи.

С. Єфремов подав детальний опис скандалу, який спалахнув в результаті спроб окремих представників Наддніпрянщини виступати українською мовою. Цей інцидент детально висвітлений в історичній літературі, тому на ньому не варто зупинятися.

Однак, він мав продовження на позачерговому спеціальному засіданні міської думи 9 вересня. Полтавський голова виправдовував свої дії розпорядженням міністерства внутрішніх справ, за яким було заборонено публічні виступи українською мовою. Проте, частина гласних вважали його незаконним і внесли пропозицію звернутися зі скаргою до Сенату. Всі гласні, за виключенням одного, підтримали її. Подальша доля вказаного клопотання невідома.[9, с. 76]

Аналізуючи статтю С. Єфремова, варто відзначити, що вона містить чимало подробиць із суспільних настроїв, які панували тоді на Полтащині. Впадає в око зусилля різних верств жителів губернії гідно вшанувати пам'ять свого великого земляка, масова участь населення в описаних заходах, активність міської думи та земства, їх українофільські симпатії. Правда, автор відзначив і один неприємний факт, мова йде про те, що лише одне вітання з нагоди відкриття пам'ятника було від сільської громади. Таку байдужість він пояснює низьким освітнім рівнем наших землеробів, тому і назвав свою статтю “Свято української інтелігенції”, а не свято українського народу.

Після описаних урочистостей теми пов'язані з І. Котляревським не зникли зі сторінок “Киевской старины” На її шпальтах піднімалося питання про організацію музею І. Котляревського в Полтаві та школи його імені.

В березневому номері за 1904 рік “Киевская старина” повідомляла, що літературний ранок та вистави, які відбулися під час вшанування пам'яті поета дали 1500 рублів валового доходу. Названі кошти поклали початок фонду для будівництва школи та музею І.Котляревського. Її відкриття було заплановане на осінь 1905 року. [10, с. 117]

Ініціатори створення названого навчального закладу прагнули, щоб він суттєво відрізнявся від інших шкіл. На одному із засідань Полтавської міської думи, яке відбулося в березні 1905 року, її гласні прийняли рішення клопотатися перед міністром народної освіти про затвердження окремої програми для школи імені І. Котляревського. Вона передбачала наступні заходи:

1) навчання грамоти повинно починатися з читання і письма на малоросійській мові по малоросійським букварям і книгам для читання;

2) викладання закону Божого і арифметики повинно проходити малоросійською мовою за малоросійськими підручниками. Особливо це є необхідним при викладанні закону Божого, який за своїм впливом на душевний розвиток учнів вимагає якомога доступного для дітей викладання;

3) освоєння читання та письма на російській мові повинно починатися з другого року навчання і має складати окремий важливий предмет;

4) викладання природознавства повинно розпочинатися з вивчення близької до учня місцевості, тобто Полтавщини;

5) при вивченні учнями російської літератури учнів потрібно знайомити з кращими зразками літератури малоросійської. [11, с. 67]

Полтавці сподівалися, що досвід школи імені І. Котляревського спонукає міністерство освіти до перегляду своєї позиції щодо мови викладання в початкових школах українських губерній. Варто відзначити, що подане клопотання було підтримано гласними міської думи одноголосно. Однак, міністерство освіти не дозволило викладання в школі імені І. Котляревського рідною для більшості полтавців мовою. З цієї нагоди в “Киевской старине” з’явилася замітка професора М. Сумцова “Старая песня отклонения”, в якій він, зокрема запитуює: яка може бути біда в тому, що сотня восьмирічних дітей буде вивчати грамоту своїх батьків і неже в цьому буде загроза єдності Росії, але знайшлися канцелярські чинуші, які відхилили клопотання полтавців. Своїми діями вони образили всіх свідомих малоросів і в своїх канцеляріях копають яму єдності держави. [12, с. 82]

Як бачимо, незважаючи на те, що ця освітня установа носила ім’я українського поета, викладання там велося по-російськи, бо в царській Росії суворо заборонялося проводити заняття українською мовою. Емський указ, який фактично забороняв наше рідне слово, попри всі проголошені Маніфестом свободи продовжував діяти. Українська інтелігенція вела боротьбу за його відміну, зокрема зверталася з петиціями до можновладців, доводячи його абсурдність.

“Киевская старина” подавала чимало статей, присвячених мовно-му питанню. З її публікацій видно, що на Полтавщині було чимало діячів, які виступали за скасування ганебного Емського указу. В земських установах, міських думах, професійних організаціях неодноразово піднімалося питання про легалізацію української мови. Так, гласний Полтавського губерньського земства В. Леонтович в 1901 році

виступив з пропозицією дозволити використання в школах українських книжок та поповнити ними сільські бібліотеки. Він, також, ратував за видання Святого Письма в українському перекладі. Цей захід буде сприяти, на його думку, поширенню релігійних почуттів серед народу. В підсумку В.Леонтович звернувся з пропозицією скасувати всі цензурні заборони, що стосуються українського слова. [13, с. 158]

Українське питання обговорювалося на зборах Полтавського губерньського земства у 1904 році. Тоді були прийняті наступні рішення: клопотатися про дозвіл на видання щоденної газети “Лист Полтавського земства” в якій би статті друквалися як російською, так і українською мовами; популярні брошури з землеробства необхідно дозволити видавати рідною мовою; земці виступили за скасування Емського указу, за запровадження в початкових школах викладання українською мовою і вивчення її поряд з державною. Також, ж тоді було заявлено про підтримку ініціативи золотоніського повітового земства, щодо організації збору коштів на пам’ятник Т. Шевченку.[14, с. 31–32]

Заходи губерньського земства в мовному питанню підтримали сільськогосподарські товариства. “Киевская старина” надрукувала цікавий матеріал про роботу названих професійних установ та про їхні ініціативи щодо розвитку рідної для більшості полтавців мови (“Украинский язык в Лубенском сельскохозйственном обществе” “Украинский вопрос в ученых учреждениях”; “Украинский язык в Полтавском сельскохозйственном обществе”).

Першим порушило проблему вживання української мови Лубенське відділення Полтавського сільськогосподарського товариства. На його річному зібранні було прийнято резолюцію про те, щоб свобода слова поширилася і на українську мову. Часопис ґрунтовно висвітлив хід цих зборів. Там наводяться виступи присутніх членів товариства, зокрема Г. Шемета, який ратував за дозвіл читати лекції селянам рідною для них мовою. Більшість підтримала вищевказане рішення, однак були і голоси проти. Наприклад, поміщик Г. Шіпулінський назвав українську мову галицькою і сказав, що якщо Г. Шемет заговорить нею то його ніхто не зрозуміє.[15, с. 58]

17 березня 1905 року рішення Лубенського відділу обговорили члени Полтавського сільськогосподарського товариства. Ці збори, також, детально висвітлила “Полтавщина”, а потім передрукувала “Киевская Старина” Вони проходили в палких дискусіях. Після обговорення вирішили створити комісію з української мови. До неї ввійшли

відомі діячі нашого краю П. Малама, М. Дмитрієв, П. Дубровський, М. Ганько, В. Василенко.[16, с. 60]

Революційні події, які розпочалися в 1905 році безперечно сприяли зростанню соціальної активності серед громадян, особливо селян.

В одному з її номерів передруковано з газети “Полтавщина” лист сільського священника “До характеристики українського села в теперішній час”, в якому автор схарактеризував політичні настрої землеробів під час революції 1905 року Він наголошував, що селяни з великою зацікавленістю спостерігали за подіями, які відбувалися тоді в країні, Їх хвилювало земельне питання, проблема прав і свобод. “Нехай запитають нас, – ми пошлемо виборців, котрі розкажуть про наші потреби.” [17, с. 54] Служитель церкви відзначає, що український народ одним розчерком пера позбавлений права вчитися рідною мовою. Це, на його думку вбиває його душу, веде до дикості, шкодить економічному благополуччю. В теперішній час народ вимагає, щоб влада рахувалася з його думкою. “Коли, батюшка, – питають його селяни, – будемо вибирати людей, які розкажуть правителям про наше нужденне життя?” Автор вказує, що до селян вже доходять чутки про скликання народного представницького органу. Серед них вже є люди, які готові обстоювати селянські інтереси. [17, с. 54–55]

На сторінках журналу було вміщено цікаве дослідження проведено кореспондентами журналу “Сын Отечества” про ставлення селян Золотоніського повіту до проблеми розвитку української мови. Вони опитали 378 осіб віком від 16 до 65 років, різних за своїм матеріальним станом. Серед них 145 грамотних, 108 напівграмотних, 125 неграмотних. Їм поставили три питання: 1) на якій мові малоросійській, чи російській потрібно викладати в школі? 2) малоросійські, чи російські книги вони охотніше читають? 3) чи достатньо в школі вивчати читання і письмо по-малоросійськи, чи необхідно вичати і російську мову? Відповіді виявилися наступні, по першому питанню більшість 324, висказалася за викладання українською мовою, 46 заявили, що їм байдуже, проти було лише 8 чоловік, причому всі багаті мужики. [18, с. 63]

По другому пункту 198 виступили за українські книги, 78 обстоювали російські книги, решта поставилася байдуже, більшість з яких були неграмотні. По третьому питанню 118 вважали, що достатньо вчити дітей тільки українською мовою, а 214 заявили про необхідність

знати російську, за їхніми словами “панську” мову. Підсумовуючи результати проведеного опитування, автор запитує: “ Чи не переконливі ці цифри, чи нездатні вони розсіяти сумніви, що будь-яка людина хоче говорити, вчитися і читати на рідній мові? – запитував автор публікації.[18, с. 64–65]

Наведені публікації свідчать, що за українську мову викладання виступали не тільки представники інтелігенції, але селяни. Взагалі Полтавщина була одним з найбільш активних регіонів України, які обстоювали право нашого народу на власну самобутність.

Не випадково, що саме там побачила світ перша україномовна газета на Наддніпрянщині. “Киевская Старина” вітала появу цього періодичного видання. В опублікованій на її сторінках рецензії, зазначалось: “12 листопада в Лубнах, явочним порядком, коштами і заходами Лубенської Української Громади, вийшов перший номер газети на українській мові під редакцією М. Шемета”. Далі подався його зміст: 1) Царський маніфест від 3 листопада; 2) Про вольності громадянські; 3) Що таке виборче право? 4) Правда про розбої, що останнім часом діялися по великих городах; 5) Вірш „На спогад товаришам із тюрми”; 6) Історія Маніфесту 17 падолиста (жовтня); 7) Звістки з Петербургу; 8) Звістки з Одеси; 9) Звістки з Києва; 10) Звістки з Польщі; 11) Звістки з Галичини; 12) Лубенське життя; 13) Від редакції. [19, с. 107–108] В редакційній заяві містився заклик до солідарної роботи на користь українського народу: „Кличемо всіх прихильників народу, усіх, хто бажає щастя упослідженим робочим людям, кличемо до спільної праці економічної та національної на користь рідного краю... Нумо ж до праці мершій!”. [20, с. 18]

Своєю появою “Хлібороб” однозначно розворушив полтавську губернську та лубенську повітову адміністрації, водночас спонукав до активніших дій видавців з інших міст України, у тому числі в Києві. Як зазначав у своєму щоденнику славетний меценат Євген Чикаленко, цей часопис “зробив у Києві цілу сенсацію: на вулицях просто виривали його з рук у газетчиків. Писалося в ньому дуже сміливо і гостро, хоч такою штучною мовою, що мене аж сум брав. Всі почали дорікати одне одному, чому й ми [кияне] не почали видавати газети зараз, а постановили випускати з нового 1906 року”. [21, с. 338].

Зрозуміло, що доля “Хлібороба” була передбачуваною: після виходу 5 номеру влада його закрила. Василь Доманицький в статті-огляді “Українська преса в 1906 році” дав таку характеристику лубенській

газеті: “За час свого недовгого існування газета придбала велику прихильність в громадянстві і розходилась у великому числі примірників (до 7 тис.). “Хлібороб” найбільшу увагу звертав на життя українського села, пропагував ідеї селянської спілки, друкував постанови волосних сходів та селянських громад про землю, про народну освіту, про автономію України...” [22, с. 51].

Окрему увагу звертала “Киевская Старина” на культурно-освітні події, що відбувалися в повітах містах та селах Полтавської губернії на початку ХХ століття. Зокрема, там було вміщено дві замітки про вечір в честь М. Лисенка та І. Котляревського в Кременчуці, а також про відвідини цього міста бандуристом Т. Пархоменком. Щодо першої події повідомлялося: 24 лютого музично-драматичний гурток влаштував літературно-вокальний вечір присвячений двом українським співакам – М. Лисенку та І. Котляревському. На ньому були прочитані доповіді А. Малинки: “Історико літературне значення творів І. Котляревського”; М. Павловського: “Про особу та музичну діяльність М. Лисенка” та п. Животовського “Характер і особливості музики М. Лисенка” [23, с. 20].

Перед цим в середині січня в Кременчуці відбулися три концерти бандуриста Т.Пархоменка. Він виступав перед багаточисельною публікою в залі військового зібрання, в реальному училищі та в залі музично-літературного гуртка. Спів та гра бандуриста справили великий вплив на присутніх. Особливо сподобалася всім його дума про Морозенка та псалом “Ангели душу пробуджують”. Публіці, що зібралася послухати Т. Пархоменка перед цим попередньо було прочитане повідомлення про українських кобзарів і лірників [24, с. 21].

Велику увагу журнал приділяв літературному життю нашого краю. Зокрема, часопис помістив цікавий репортаж про святкування ювілею українського письменника І. Нечуя-Левицького. Його вітав від всієї української громадськості нашого краю адвокат Микола Дмитрієв, який представляв тижневик “Хуторянин”, Л. Жебуньов від газети “Полтавщина”, а також, два селянина з Пирятинського повіту, виступ яких справив найбільш позитивне враження. “Це мужицьке привітання було зустрінуте оплесками особливо палкими і тривалими” – писала з цього приводу “Полтавщина” [25, с. 22].

Отже, на сторінках “Киевской Старини” друкувалося чимало цікавого матеріалу з громадського життя Полтавщини. Умовно їх можна поділити на кілька напрямків: 1) пов’язаний з ушануванням пам’яті

1. Котляревського та діяльності громадськості краю, щодо збору коштів на побудову монумента поету, відкриття школи його імені та музею; 2) зусилля інтелігенції губернії, щодо зняття обмежень на українську мову; 3) висвітлення подій культурного життя Полтавщини; 4) огляд губернської періодики, насамперед газет “Полтавщина” та “Полтавський вестник”.

Публікації вміщені в “Киевской Старине” несуть цінну інформацію про громадське життя різних регіонів України, тому представляють особливий інтерес для краєзнавчих досліджень і потребують подальшого вичення.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // Твори: У 50-т./Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Т. 8: Серія Історичні студії та розвідки (1906—1916). – Львів: Світ, 2007. – С. 229–265.

2. Палієнко М. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Темпора, 2005. – 384 с.

3. Палієнко М. Журнал “Киевская Старина” в громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Автореферат дисертації... кандидата історичних наук. – К., 1994. – 20 с.

4. Киян О. З історії видання “Киевской старины” // Київська старовина. – 1996. – № 4–5. – С. 4–10.

5. Побірченко Н. Проблеми освіти на сторінках часопису “Киевская Старина” (1882–1906). – К.: Науковий світ, 2000. – 91 с.

6. Василенко О юбилеи и памятнике И. Котляревского в Полтаве // “Киевская старина”. – 1898. – № 12 (т. 58). – С. 71–75.

7. Дмитриев М. К истории открытия памятника И. Котляревского в Полтаве // Киевская Старина. – 1903. – № 10. – С. 153–167.

8. Сфремов С. Праздник украинской интеллигенции // Киевская Старина. – 1903. – № 10. – С. 168–202.

9. По поводу полтавских празднеств при открытию памятника И. Котляревскому // Киевская Старина. – 1903. – № 11. – С. 75–76.

10. К положению фонда на устройство в Полтаве фонда школы имени И. Котляревского // Киевская Старина. – 1904. – № 3. – С. 116–117.

11. Школа имени Котляревского // Киевская старина. – 1905. – № 4. – С. 65–68.

12. Сумцов М. Старые песни отклонения // Киевская Старина. – 1906. – № 3–4. – С. 81–84.

13. Доклад об изменении правил по изданию и распространению народных популярных книг на малорусском языке // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 157–162.
14. Постановление Полтавского губернского собрания по украинскому вопросу // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 31–32.
15. Украинский язык в Лубенском сельскохозяйственном обществе // Киевская старина-1904. – № 4. – С. 57–59.
16. Украинский язык в Полтавском сельскохозяйственном обществе // Киевская старина. – 1904. – № 4. – С. 59–62.
17. К характеристике украинского села // Киевская старина. – 1905. – № 5. – С. 54–55.
18. Хочет ли украинский народ учиться на своем языке? // Киевская старина. – 1905. – № 7–8. – С. 63–65.
19. Первая украинская газета // Киевская Старина. – 1905. – № 11–12. – С. 107–108.
20. Потужна сила рідного слова / Упорядник Н.М. Сидоренко. – Полтава, 2005. – 444 с.
21. Чикаленко Є. Твори. У 7-ми т. (Упор. М. Цимбалюк). – К.: Рада, 2003. – Т. 1: Спогади. 1861–1907. – 432 с.
22. Доманицький В. Українська преса в 1906 році // Україна. – 1907. – № 1. – С. 48–65.
23. Вечер в честь И. Котляревского и Н. Лысенка в Кременчуге // Киевская Старина. – 1904. – № 4. – С. 20
24. Бандурист Т. Пархоменко в Кременчуге // Киевская Старина. – 1904. – № 4. – С. 21
25. Юбилей И.С. Левицкого в Киеве // Киевская Старина. – 1905. – № 1. – С. 19–23.

Володимир Крот (*Кременчук, Україна*) Громадське життя Полтавщини початку ХХ століття на шпальтах часопису “Киевская старина”

В статті розглядаються матеріали присвячені громадському життю Полтавщини початку ХХ століття, які були опубліковані на сторінках часопису “Киевская старина”. Аналізується їхній зміст, подається огляд найбільш значимих публікацій.

Ключові слова: Полтавщина, журнал, інтелігенція, селяни.

Владимир Крот (*Кременчуг, Украина*) Общественная жизнь Полтавщины вначале ХХ века на страницах журнала “Киевская старина”.

В статье рассматриваются материалы посвященные общественной жизни Полтавщины в начале ХХ века, которые были опубликованы на

страницах журнала “Киевская старина”. Анализируются их содержание, производится обзор наиболее значимых публикаций.

Ключевые слова: Полтавщина, журнал, интеллигенция, крестьяне.

Krot Volodymyr (Kremenchuk, Ukraine) Public life of Poltavshchina on the beginning of the 20th century on the pages of magazine “Kievskaya starina”

In article materials Poltavshchiny devoted to public life in the beginning of the XX-th century which have been published on magazine pages “Kievskaya starina” are considered. Are analyzed their maintenance, the review of the most significant publications is made.

Keywords: Poltavshchina, magazine, intelligency, peasants.

Тетяна БАТАНОВА

(Київ, Україна)

УДК: 94 (477): 329 (=411.16) «1917/1918»

Політичні платформи та діяльність єврейських партій в Українській Центральній Раді та Міністерстві з єврейських справ (1917–1918 рр.)

Лютнева революція 1917 року в Росії відкрила шлях для національних рухів різних національностей. Для євреїв Росії революція означала ще й скасування всіх обмежень, що існували в колишній імперії. Саме з того часу з'явилася реальна можливість для розв'язання “єврейського питання” на інституційному рівні – рівноправна участь єврейських партій у виборах до державних органів влади та створення національних самоврядних органів.

П'ять єврейських партій – Бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії), Єврейська Соціал-Демократична Робітничка Партія “Поалей Ціон” (“Робітники Сіону”), Об'єднана Єврейська Соціалістична Робітничка Партія (ОЄСРП, інша назва Фарейнікте), сіоністи та Єврейська народна партія (Фолкспартей) – брали участь у роботі Української Центральної Ради у 1917 – 1918 роках. Саме за їх активної участі в законодавчій та виконавчій діяльності української влади, 15 липня 1917 року¹ чи не вперше в історії був призначений віце-секретар з єврейських справ (пізніше – генеральний секретар і міністр із єврейських справ).

Політичні платформи єврейських партій

Нижче ми коротко розглянемо історію формування п'яти єврейських партій, що входили до Центральної Ради, їх програмові погляди та ідеологічні позиції на момент входження до Центральної Ради. Щодо політичних поглядів єврейських партій, то тут ми хотіли б зупинитися на таких ключових пунктах, як: загальна спрямованість кожної

¹ Тут і надалі до 15 лютого 1918 р. дати подано за юліанським календарем (старим стилем), а з 16 лютого 1918 р. – за григоріанським

із партій, їх ставлення до єврейської автономії, єврейських громад та єврейського мовного питання – це ті найважливіші пункти партійних програм, навколо яких пізніше розгорталася діяльність єврейських партій у Центральній Раді. Варто відзначити, що, на відміну від різних українських партій, які так чи інакше об'єднувало прагнення національно-культурної автономії України, єврейські політичні сили були доволі роз'єднаними, чи не єдиним об'єднувачим фактором для них було їх загальне усвідомлення своєї приналежності до єврейства [1, с. 55].

Найраніше були створені партія сіоністів та Бунд. Щодо сіоністів, то вони були під керівництвом Загальних сіоністів, а також частиною Всесвітньої сіоністської організації, яка періодично проводила сіоністські з'їзди з 1897 року. Метою сіоністів було відновлення держави в Сіоні (тобто на території тодішньої Палестини), всі інші програмні пункти підпорядковувалися цій меті. Лише з 1906 року після після Всеросійського сіоністського з'їзду в Гельсінфорзі була підтримана ідея про бажаність єврейської автономії у країнах розсіяння, яка передбачала створення автономії на основі єврейських громад із компетенцією у справах освіти, здоров'я, громадської взаємодопомоги і релігії [2, с. 25]. Однак сіоністи розглядали національну автономію лише як засіб для підвищення національної свідомості євреїв і їх національної єдності [3, с. 250], що можна було б пізніше використати для створення держави в Палестині.

Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії – Бунд – заснували 1897 року в Вільно учасники єврейських соціалістично-демократичних груп [4, арк. 4]. У політичній платформі Бунду стверджувалося, що їх партія є частиною російської соціал-демократії та частина інтернаціоналу [5, с. 8; 6, арк. 16 зв.], а тому їх метою проголошувалися ліквідація єврейського безправ'я, захист інтересів єврейських пролетарів [7, с. 26], рівноправність єврейської мови в усіх державних установах і створення єврейських шкіл [5, с. 10; 6, арк. 17 зв.]. На VI з'їзді Бунду в 1905 було прийнято програмову концепцію австрійської соціал-демократичної партії про “культурно-національну автономію” [4, арк. 13; 7, с. 26–27].

Бунд міцно стояв на позиції, що задля нормального господарського розвитку та єдності класової боротьби Росія мала б залишатися “єдиною і нероздільною”, однак у ній обов'язково мали б бути надані права кожній національності на вільний національний розвиток. Це

мало б забезпечуватися повною рівноправністю мов і територіальною автономією для місцевостей, які різняться своїми економічними, національними та побутовими особливостями (зокрема для прикладу в програмі називалися Україна та Литва) [5, с. 9–10; 6, арк. 17–17 зв.]. Досить швидко Бунд став найпопулярнішою єврейською соціалістичною партією.

Єврейська Соціал-Демократична Робітничка Партія “Поалей Ціон” бере свої початки зі Всесвітньої сіоністської організації. З 1900 року “Поалей Ціон” діяв як громадсько-політичний рух, і лише 1906 року на з’їзді в Полтаві була створена партія, що поєнувала гасла сіонізму та соціалізму. Їх бачення єврейської автономії було подібним до бачення сіоністів – “Поалей Ціон” виступали за створення територіальної автономії на демократичних засадах для єврейського народу в Палестині (як кінцевої мети) і національно-персональної в країнах розсіяння [8, арк. 2 зв., 12; 9, с. 2; 2, с. 27; 7, с. 24–26].

У 1906 році видатний єврейський діяч Шимон (Семен) Дубнов заснував Єврейську народну партію (Фолкспартей). Ідеологічно партія наслідувала ідеї, висловлені Дубновим у його “Листах про старе й нове єврейство” [10], і одразу стояла на позиціях запровадження культурно-національної автономії [2, с. 27; 7, с. 27–28] саме в тому вигляді, який пізніше був обраний у політиці Української Центральної Ради. Згідно з концепцією автономізму Дубнова, вся єврейська національна автономія мала б бути секулярною та екстериторіальною, а її структурними елементами були б місцеві ради єврейських громад (*кегіл*); єврейський парламент (зібрання), делегатами до якого мали б бути представники громад і єврейських політичних партій; Національна Рада як виконавчий орган єврейського парламенту; міністр з єврейських справ у державному уряді [2, с. 23].

Найпізніше утворилася Об’єднана Єврейська Соціалістична Робітничка Партія (ОЄСРП або Фарейнікте) – у травні 1917 року – шляхом злиття двох партій – Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії (яка по суті зовсім не була сіоністською, адже виступала за створення єврейської держави на будь-якій території, а не лише в Сіоні) та Соціалістичної єврейсько-робітничої партії (СЄРП, інша назва “Сеймісти” – бо прагнули створення культурно-національної автономії для євреїв і єврейського представницького органу “сейму”) [2, с. 27–28; 7, с. 32]. Для ОЄСРП головним пунктом програми було створення національно-персональної автономії, яка передбачала б єврейське

самоврядування в питаннях культури, освіти, соціальному забезпеченні тощо [4, арк. 43; 11, арк. 11 зв.].

Отже, як бачимо, для більшості партій ідеї автономізму були лише одним із пунктів їхньої програми, до того ж не найголовнішим [12, с. 268]. Наприклад, для сіоністів та для “Поалей Ціон” головною метою було створення єврейської національної територіальної автономії (чи й держави) у Палестині, для Бунду – повне здійснення пролетарської революції та втілення ідей марксизму. Лише для Фолкспартей і Фарейнікте ідея єврейської національно-персональної (національно-культурної) автономії була центральною.

У питанні єврейської мови, що мала б використовуватися в єврейському самоврядуванні, освіті та культурі, єврейські партії зовсім не виявляли одностайності: так Єврейська народна партія та партії соціалістичного спрямування виступали за впровадження і розвиток їдишу як материнської мови (*mame loshn*); сіоністи ж вважали їдиш “жаргоном”, мовою вигнання, а тому прагнули підтримувати іврит як єврейську розмовну та офіційну мову [2, с. 76–78] (це також полегшило би їм у майбутньому використання івриту в єврейській державі у Палестині).

Щодо реорганізації єврейської громади на демократичних та світських засадах, то за це виступали всі єврейські партії [4, арк. 44–45] – лише сіоністи робили застереження, що держава має якомога менше втручатися в життя громади [13, с. 245–247].

Ще не беручи участі в Українській Центральній Раді, єврейські партії вже висловлювали підтримку її прагненням. Так у червні 1917 р. Уманська організація СЄРП, яка з усією СЄРП увійшла до ОЄСРП, у своїй резолюції висловлювала рішучий протест проти політики Тимчасового Уряду з невизнання вимог, висунутих Центральною Радою. Також СЄРП декларувала, що вони підуть поруч із “демократичними елементами на Україні в їх боротьбі за національно-територіальну автономію” [14, с. 422]. А в резолюції Бюро Південно-Західного окружного комітету Єврейської соціал-демократичної робітничої партії “Поалей Ціон” від 29 червня 1917 року йшлося про необхідність визнання Тимчасовим Урядом Української Центральної Ради й Генерального Секретаріату “автономними центральними органами української нації”², а також – щоб Українська Центральна Рада “разом з

² Тут і надалі збережено орфографію оригіналу.

представниками національних меншостей підготувала працю над організацією територіально-автономного ладу на Україні” [цит. за 15, с. 289].

Високо оцінював ставлення євреїв до українського руху і колишній Генеральний Секретар Володимир Винниченко, коли зазначав, що єврейські політичні партії розсудливо і навіть прихильно поставилися до ідеї української державності [15, с. 286]. При цьому однак практично кожна єврейська партія стояла на цілісності єврейства Росії, адже серед більшості євреїв була поширеною думка, що Росія, будучи розділеною на самостійні держави, стане театром громадянської війни, а це своїм чином загрожувє російському єврейству [16, с. 12].

Діяльність в Українській Центральній Раді

3 липня 1917, коли Українська Центральна Рада була визнана Тимчасовим Урядом (у Постанові Тимчасового Уряду про затвердження Генерального Секретаріату) [17, с. 163–168] як представник Тимчасового Уряду, і до припинення діяльності Ради у квітні 1918 року єврейські партії виявляли своє активне зацікавлення у ній. Тимчасовий Уряд погодився визнати Центральну Раду за умови, що остання включить до свого складу представників національних меншин й таким чином залучить їх до законодавчого та виконавчого процесів. Після такої угоди Рада видала й опублікувала Другий Універсал від 3 липня 1917 року чотирма мовами: українською, російською, польською та їдишем; вона також запросила приєднатися до її лав представників неукраїнських національностей [2, с. 45; 17, с. 164].

На той момент у Центральній Раді вже переважали соціалістичні та лівоцентричні партії. Більше того, Перший Універсал містив заклики до “згоди і порозуміння з демократіями” неукраїнських національностей, що в той революційний час означало згоду з “соціалістичними партіями” [2, с. 46]. Вочевидь, це зіграло не останню роль у тому, що саме соціалістичні єврейські партії першими активно прийняли пропозицію. Хоча сіоністи переважали соціалістів у різних виборах (до Всеросійських Установчих зборів, Всеросійського єврейського зібрання тощо [18, с. 42]), за кількістю своїх місць вони склали меншість поміж представництвом єврейських партій у Центральній Раді.

Як зазначав сіоніст Наум (Нахман Мойша) Сиркін, коли постало питання про входження представників єврейських партій, то сіоністи

натрапили на спробу єврейських соціалістичних партій, переважно Бунду та ОЄСРП, які користувалися підтримкою українських соціал-демократів, усунути сіоністів від участі в Центральній Раді, зважаючи на їхню неналежність до “революційної демократії” [3, с. 254]. Немалим чином лише давні приязні стосунки сіоністів із українськими соціал-революціонерами [19, с. 173–202] запобігли цьому.

Оскільки Центральна Рада не обиралася шляхом загальних демократичних виборів, всі делегати надсилалися й призначалися від відомих політичних партій і організацій. Єврейські партії були представлені на всіх трьох рівнях українського уряду. У виконавчій гілці влади вони отримали посаду віце-секретаря з єврейських справ у Секретарстві в національних справах (пізніше Генерального Секретаря з єврейських справ і врешті-решт Міністра з єврейських справ в Раді Міністрів Української Народної Республіки); на парламентарному рівні єврейські представники отримали до 25 % місць у Малій Раді та 7 % – у Великій Раді (загальних зборах Центральної Ради) [2, с. 72–73].

Згідно з рішенням комісії в справі розподілу місць в Центральній Раді (загальних зборах) між представниками польських та єврейських організацій від 2 серпня 1917 року, євреї отримали 50 місць, які розподілялися таким чином: Бунд, СЄРП (фактично ОЄСРП) і сіоністи отримали по 13 місць кожна, “Поалей Ціон” – 9 місць, ПЄДС – 2 місця [17, с. 212]. Щодо розшифровки абрєвіатури “ПЄДС”, то деякі дослідники припускають, що це “Партія єврейського демократичного союзу” або ж при цьому малася на увазі Рада єврейських громадських організацій, до якої входили різні несоціалістичні групи, що претендували на роль загальноєврейського представницького органу [17, с. 546]; інші – на місці “ПЄДС” бачать “Єврейське демократичне об’єднання” [7, с. 51] або ж просто віддають ті самі 2 місця Фолкспартей [2, с. 52]. Фактично з різних документів Центральної Ради [17; 20], а також списків її членів серед єврейських представників бачимо членів “Поалей Ціон”, Бунду, ОЄСРП та СЄРП, Єврейської народної партії (Фолкспартей), а також тих, партійна приналежність яких у списках не визначена [21, с. 224–227, 231–234]. Однак нам не трапилося жодного представника від “ПЄДС” або ж “Єврейського демократичного об’єднання”.

Важко визначитися з точною кількістю представників єврейських партій у Малій Раді, адже різні дослідники подають різні дані, однак, згідно зі списками Малої ради, наведеними у довіднику “Діячі Укра-

їнської Центральної Ради”, єврейські представники в різний час із червня 1917 р. по квітень 1918 р. налічували близько 25 – 27 осіб. Від “Поалей Ціон” – Гольдельман Соломон, А. Гольдштейн, Корнгольд Станіслав, Менчковський Фелікс, Ревуцький Абрам (5), від Бунду – Душкан Мойша-Каїм, Золотарьов Олександр, Лібер Михайло, Рафес Мойсей, Тьомкін Айзик (5)³, від ОЄСРП – Зільберфарб Мойсей, Литваков М., Новаківський Ю., Шац-Анін Макс (5)⁴, сіоністи – Гіндес М., Розенштейн Мойсей, Сиркін (Нахман) Мойша, Сорокін, Шехтман Йосип (5), від Єврейської народної партії – Гольденвейзер, Дубинський Пінхус, Красний Пінхас (3), від СЄРП – Хургін Ісайя (1) [21, с. 231–234] – отже, всього 24 представники (якщо врахувати ще й Гутмана та Липця, наведених у списку без вказівки на партійність, то це 26 осіб). Кількість членів Малої Ради час від часу змінювалася (від 40 членів у липні 1917 р. до 82 у січні), однак сталого й регламентованого списку Малої Ради не було, тому ми, напевно, варто говорити не про членів Малої Ради, а про “коло членів Центральної Ради, які брали участь у роботі Малої Ради” [21, с. 18–19]– а це понад 150 осіб.

Перше засідання Малої Ради з представниками національних меншин відбулося 11 липня 1917 р. Того дня голова Центральної ради М. Грушевський вперше вітав представників національних меншин “не як гостей, а як товаришів-співробітників” [17, с. 175]. Від єврейських партій нагхненно виступали з вітальними словами представник “Поалей Ціон” А. Гольдштейн, сіоністської організації М. Розенштейн і Фарейнікте М. Зільберфаб. Зважаючи на прагнення розв’язати єврейське питання шляхом створення національно-територіальної автономії в Палестині, представники “Поалей Ціон” і сіоністів були доволі одностайні, обіцяючи “підтримати відроджений український народ в його стремліннях”. Зільберфаб оптимістично сподівався, що в Україні вдасться створити зразок автономного життя не лише для Росії, а й для всього світу [17, с. 175–176].

Вже з перших днів своєї участі в органах Центральної Ради представники єврейських партій активно долучилися до роботи, беручи участь не лише у вирішенні справ, що стосувалися єврейства, але й

³ Тут і надалі до 15 лютого 1918 р. дати подано за юліанським календарем (старим стилем), а з 16 лютого 1918 р. – за григоріанським.

⁴ Тут і надалі збережено орфографію оригіналу.

усіх державотворчих питань. Зокрема представники партій “Поалей Ціон” С. Корнгольд та С. Гольдельман і ОЄСРП М. Литваков аргументовано боронили створення в Генеральному Секретаріаті окремого Секретаріату шляхів [17, с. 178].

Єврейські партії виявляли активність у переговорах Української Центральної Ради з Тимчасовим Урядом не лише безпосередньо у складі української делегації до Петрограду (представник Бунду М. Рафес входив до української делегації Центральної Ради, посланої до Петрограду для переговорів з Тимчасовим Урядом наприкінці липня 1917 р. [17, с. 195, 215–217]), але й власними силами. Наприклад, 3 серпня 1917 року Центральний Комітет Об’єднаної Єврейської Соціалістичної Робітничої партії відіслав Тимчасовому Уряду телеграму, в якій наголошував на необхідності “якнайшвидшого досягнення угоди з демократією України стосовно встановлення автономного управління в краї” [14, с. 602]. До того ж на засіданні Малої Ради С. Гольдельман від імені “Поалей Ціон” заявив, що незалежно від того, затвердить Тимчасовий Уряд Генеральний Секретаріат, чи ні, вони працюватимуть там, де “твориться крайовий орган демократії для будівництва автономії України”, і у конфлікті Тимчасового Уряду з Центральною Радою підтримуватимуть останню [17, с. 211].

На Шостій сесії Центральної Ради у серпні 1917 р. представники єврейських партій уперше брали участь у Великій раді, а тому виступали з вітальними словами, декларуючи при цьому свою відданість зібранню та оголошуючи свої головні політичні програмні погляди. Так представник Бунду О. Золотарьов вітав Центральну Раду, зазначаючи при цьому, що Бунд буде вірним завданням класової боротьби як дороги до інтернаціоналізму, охорони прав національностей, однак лише “вкупі з демократією всієї Росії” [17, с. 222–223].

29 вересня єврейські фракції одноставно підтримали Декларацію Генерального Секретаріату України, шкодуючи однак, що Декларація не згадувала про принцип національно-персональної автономії [17, с. 329].

Все-таки нерідко між єврейськими партіями виникали гострі дискусії та суперечки з тих чи інших питань. На засіданні Малої Ради 19 жовтня 1917 р. сіоністи рішуче виступили проти наказу Секретарства внутрішніх справ комісарам України від 10 жовтня 1917 р. [22, арк. 1], де йшлося про те, щоб вони у всіх справах, що стосуються внутрішнього життя євреїв, таких, наприклад, як коробковий збір, обрання

рабинів, керувалися вказівками товариша Генерального Секретаря національних справ М. Зільберфарба. Сіоністи вважали, що такий наказ виокремлює євреїв з-поміж інших народів і ставить їх в якесь особливе становище, повертаючись до імперської практики. До того ж сіоністи категорично не погоджувалися зі світськими виборами рабинів, адже вважали це суто релігійною справою. Натомість єврейські соціалісти разом із Зільберфарбом жорстко розкритикували заяви сіоністів [23, с. 46–48]. Це був не єдиний випадок, коли внутрішні суперечності єврейського життя (не до кінця зрозумілі неєвреям), такі як: вибір між асиміляцією чи націоналізмом і сіонізмом, їдишем та івритом, світськістю та релігійністю єврейської громади та всього життя – впливали на поверхню в політичних дискусіях у Центральній Раді.

14 листопада 1917 року сіоністи зініціювали обговорення Декларації міністра закордонних справ Англії Бальфура, в якій зазначалося, що британський уряд підтримує встановлення в Палестині національного осередку для єврейського народу. Сіоністи пропонували прийняти резолюцію “Про Палестину”, в якій би мовилося, що Українська Центральна Рада “висловлює певність, що цей історичний акт... викличе серед демократичних кіл України, де скупчено багато єврейського народу, почуття великого задоволення”, а також дозволить єврейському народу поруч із проголошеною у Третьюму Універсалі національно-персональною автономією утворити національно-територіальну автономію (в Палестині) [17, с. 441, 570; 7, с. 56–57]. Отже, така резолюція мала б стати не просто виявом дружності України прагненням єврейського народу, що були підтримувані сіоністами, вона б, будучи рішенням найвищого владного органу в Україні, отримала якнайширший розголос, донесла ідеї сіонізму до кожного єврея України. Тут знову виявилися суперечності між єврейськими політичними колами – Шац-Анін (з ОЄСРП) виступив проти цієї резолюції, яка порушувала права палестинських арабів. Бачачи відсутність єдності поміж єврейських партій, українські соціал-демократи, есери та представники поляків засудили резолюцію як таку, що може бути витлумачена як заклик до “імперіалістичних захоплень країв, а також як бажання виселити євреїв з України” [17, с. 441–442].

Загалом ставлення єврейських партій до прийняття Третьюму Універсалу 7 листопада 1917 р., який проголошував Українську Народну Республіку, не відділяючись від Росії, а також обіцяв найближчим часом на законодавчому рівні закріпити національно-персональну

автономію для національних меншостей, було одностайним – всі голосували “за”, хоча й висловили деякі сумніви з приводу можливого загострення міжнаціональних стосунків і можливої більшовицької експансії [17, с. 396–401].

28 листопада 1917 р. на засіданні Малої Ради сіоніст Й. Шехтман від своєї фракції вніс запит до генеральних секретарів внутрішніх і військових справ з приводу погромів, бажаючи дізнатися, яких заходів вживає Генеральний Секретаріат для негайного зупинення погромів та чи не вважає Генеральний Секретаріат можливим дозволити євреям-воїнам складати окремі дружини для охорони євреїв від погромів [18, с. 47; 24, с. 169; 25, с. 24]. Генеральний Секретар військових справ С. Петлюра, відповідаючи на запитання, відзначив сам прикрий факт погромів, які у більшості випадків “робляться вояками запасних частин, котрі стоять у прифронтових місцевостях” [17, с. 483], а також розповів про заходи для запобігання погромам, які вже здійснено та плануються здійснити. При цьому С. Петлюра зауважив, що у справі формування єврейських військових дружин він не бачить жодних перешкод. [17, с. 483] Натомість проти формування окремих єврейських військових дружин заперечили інші єврейські партії, зокрема Фолкспартей і Бунд – представники останньої вважали, що охороняти євреїв від погромів повинні загальні органи влади України, які й несуть за це відповідальність, а військо в Україні повинне формуватися на територіальній zasadі, бо створення окремих національних військових частин лише сприятиме національній ворожнечі та погромам [17, с. 484; 24, с. 169; 25, с. 24].

Єврейські соціалістичні партії цікавилися іншими проблемами євреїв у армії, ніж сіоністи. Так М. Шац-Анін (ОЄСРП) на засіданні Малої Ради вніс інтерпеляцію про те, що певні українські частини розуміють українізацію війська занадто буквально – не як територіальне формування армії України, а як суто національну українську справу, в якій немає місця для неукраїнців [25, с. 25].

Питання до Генерального Секретаря про погроми підіймалося фракцією сіоністів на засіданні Малої Ради і пізніше, 19 грудня 1917 р., – від Секретаря отримані були практично ті самі відповіді, що заходи вживаються, однак за нестабільної ситуації в країні вони не можуть бути остаточно дієвими [20, с. 50].

2 грудня в Малій Раді відбулося вельми важливе засідання. Після доповіді про єврейські громади М. Шаца-Аніна та її обговорення

представниками єврейських партій Н. Сиркіним, М. Рафесом, С. Гольдельманом, О. Золотарьовим, М. Літваковим і Секретарем з єврейських справ М. Зільберфарбом (який і подав законопроект), Мала Рада прийняла Закон про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад [17, с. 494, 496, 578; 26, с. 57–61]. До законопроекту було внесено поправки представника Бунду Рафеса, “що вибори одбуваються в громадських та урядових організаціях, в помешканнях, що мають виключно мирський (а не церковний) характер” [17, с. 578], та від “Поалей Ціон” – С. Гольдельмана, “що загальне керування виборами веде секретар єврейських справ у згоді з особливою адміністративною комісією” [17, с. 578].

Коли 19 грудня 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату Секретар з єврейських справ поставив на обговорення підготовлений ним проект закону про національно-персональну автономію, то представник Бунду О. Золотарьов виступив проти 8-го пункту законопроекту, який, на його думку, надавав Національним установчим зборам занадто великий суверенітет у праві встановлювати конституцію Національного союзу, яка, за словами Золотарьова, мала б узгоджуватися з законом про національно-персональну автономію, прийнятому органами всієї демократії України [20, с. 47]. Обговорення законопроекту продовжилося в Малій Раді 30 грудня 1917 р., і промовці від єврейських партій ОЄСРП та Бунду високо оцінили законопроект, що, на думку М. Рафеса, за своєю формою “не здійснений ще ні в одній країні світу” [20, с. 82]. Схвальні відгуки про законопроект лунали й 2 січня на засіданні Малої Ради: всі промовці (зокрема Ревуцький від “Поалей Ціон” і Юдін від Єврейської народної партії) щиро вітали цей “найдемократичніший у всьому світі закон величезної ваги” [20, с. 87–88]. Коли врешті 9 січня 1917 р. Закон про національно-персональну автономію був прийнятий, то М. Литваков (ОЄСРП) урочисто зазначив, що “віднині меншості перестають бути меншостями і стають рівноправними громадянами Української Народної Республіки” [20, с. 99].

На наступному засіданні Малої Ради 11 січня 1918 р. був проголосований і проголошений Четвертий Універсал Центральної Ради, який проголошував повну самостійність і незалежність Української Народної Республіки. Єврейські партії не підтримали Універсалу: Бунд голосував проти, решта присутніх єврейських представників (від “Поалей Ціон”, ОЄСРП та Фолкспартей) – утрималися, а сіоністи взагалі

не з'явилися на засідання [20, с. 102; 7, с. 61; 16, с. 35]. Можна висловити багато міркувань і припущень, чому так сталося: через нібито нелояльність єврейських партій Центральній Раді (однак таке доволі поширене припущення-звинувачення не знаходить свого підтвердження у подальших діях єврейських партій, які одностайно висловили свою підтримку Центральній Раді в боротьбі з більшовиками); через бажання єврейських партій залишити “російське єврейство” цілісним (про це говорив у своїй праці С. Гольдельман); через орієнтацію єврейських партій на Москву як їх партійний центр (це можна говорити про Бунд, який вважав себе частиною інтернаціоналу і з різних питань, обговорюваних і вирішуваних у Центральній Раді, часто займав спільну з російськими меншовиками позицію).

У січні 1918 року під час більшовицького повстання на заводі “Арсенал” у Києві та наступу більшовицької армії на Київ зростала напруга й антиєврейські настрої серед населення. Тому єврейські партії виявили небачену до того одностайність (заяви Бунду фактично збігалися із заявами сіоністів) і 19 та 20 січня виступили на Дев'ятих загальних зборах Центральної Ради із промовами, в яких зауважували, що вся єврейська нація не може відповідати за вчинки окремих євреїв, які вступили до більшовицьких лав [20, с. 116–117]. До того ж сіоніст Й. Шехтман прагнув, щоб Центральна Рада видала відозву до громадян із закликом не чинити єврейського погрому. Проте Б. Мартос виступив проти такої пропозиції, наголосивши, що така відозва навпаки могла б лише посилити погромницькі настрої; Б. Мартос також запропонував, щоб Бунд видав відозву до громадян Києва на підтримку Центральної ради у боротьбі з більшовиками. На це Мартосу відповів представник Бунду Лібер, запевнивши, що Бунд вже підготував таку відозву й вона ось-ось мала вийти [20, с. 117–118]. Наприкінці засідання майже всі фракції погодилися, що має вийти спільна відозва, і справді 24 січня в газеті Нова Рада вийшла “Відозва Ради народних міністрів до громадян м. Києва” (за 19 січня) з закликами зберігати спокій і довіру до Центральної Ради. У цій відозві жодним чином не згадувалося про погроми [20, с. 119, 131–132]. Єврейські партії у своїх періодичних виданнях теж видали свої відозви до населення, у яких висловили підтримку Центральній Раді в боротьбі з більшовиками [27, арк. 5–10; 18, с. 50–51; 7, с. 65–66].

25 січня 1918 року Центральна Рада під натиском більшовиків залишила Київ і надалі приблизно протягом місяця засідала у містеч-

ках Волині без представників національних меншин. 27 січня у Брест-Литовську делегація Української Народної Республіки підписала мирний договір із представниками країн Четверного Союзу. Більшість єврейських партій, що брали участь у Центральній Раді (окрім Бунду), з певними застереженнями підтримали підписання сепаратного миру [17, с. 466–468; 2, с. 88].

Після повернення Центральної Ради до Києва на урочистому засіданні Малої Ради з нагоди річниці створення Ради представники єврейських партій палко вітали її. Сіоніст Н. Сиркін, зокрема, висловив сподівання, що Київ буде зразком дружніх міжнаціональних відносин, а член Бунду М. Рафес сказав, що пишається участю його партії у діяльності Центральної Ради [7, с. 69–70; 20, с. 218–219].

9 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради між єврейськими партіями розгорнулася дискусія з приводу призначення міністра з єврейських справ, на посаду якого зібранню пропонувалося затвердити Вульфа Лацького (за іншими джерелами – Луцького, псевдонім – Бертольд). Сіоністи виступили проти того, щоб Рада міністрів призначала міністра з єврейських справ, а не самі євреї, зауваживши, що цей міністр не буде поважатися євреями – таким чином сіоністи знову підтвердили свою загальну критичну позицію проти міністра з єврейських справ. Натомість представники чотирьох інших єврейських партій висловилися за призначення міністра Радою міністрів і підтримали кандидатуру Лацького, який мав у своїй діяльності керуватися настановами Єврейської національної ради. Внаслідок голосування Малої Ради Лацького було затверджено міністром єврейських справ [20, с. 259; 7, с. 70].

Коли 11 квітня 1918 р. Мала Рада обговорювала законопроект про єврейську вчительську семінарію, то знову виявили себе програмові розбіжності між єврейськими партіями. Сіоніст Гіндес запропонував, щоб мовою викладання була та, яку ухвалить Єврейська національна рада, бо “існує дві мови: „їдиш” і „гебреїш”, себто жаргон і староеврейська” [20, с. 264] (сам законопроект пропонував зробити мовою викладання їдиш). Можливо, таким чином сіоністи сподівалися, що Єврейська національна рада вирішить це мовне питання на їхню користь, адже сіоністи виступали за відродження івриту (староеврейської). Представники інших єврейських партій не підтримали пропозиції сіоністів, а тому закон був прийнятий без їх поправки [20, с. 264–265].

20 квітня на засіданні Малої Ради між представниками єврейських партій сіоністом Гросманом, представником Бунду Золотарьовим, Фолкспартей Гольденвейзером і ОЄСРП Шац-Аніним з одного боку та представниками українських партій розгорілася суперечка з приводу антиєврейських написів німецькою мовою на вокзалах, насильств і неправильної політики уряду на місцях. Представники українських партій сприйняли зауваження лише як несправедливі закиди з боку неукраїнців українцям, тому конструктивної дискусії фактично не вийшло [20, с. 294–297].

Як уже зазначалося вище, єврейські партії долучалися до активної участі не лише у вирішенні суто єврейських пагинь, але й загальнодержавних, правових, економічних. На засіданні Малої Ради 23 квітня було повідомлено, що представник сіоністів Гіндес завдяки своїй активності і членству в Українській Центральній Раді зміг відвернути 12 смертних вироків, винесених австрійською військовою владою у Херсоні [20, с. 300]. На тому ж засіданні велося активне обговорення законопроекту про створення Головної економічної ради, з його критикою виступили економіст С. Гольдельман (від “Поалей Ціон”), Гольденвейзер (Фолкспартей) і Золотарьов (Бунд).

На останньому засіданні Малої Ради 29 квітня 1918 р. було прийнято Конституцію Української Народної Республіки, восьмий розділ якої називався “Національні союзи” й повністю включав раніше прийнятий Центральною Радою Закон про національно-персональну автономію. За Конституцію всі члени Малої Ради голосували одногolosно, окрім голосування першого параграфу, який проголошував самостійність Української Народної Республіки і в голосуванні якого Бунд утримався (щоб не суперечити своїй партійній позиції, висловленій у голосуванні проти Четвертого Універсалу) [20, с. 327–328, 330–335].

Одразу після перевороту 29 квітня 1918 р. єврейські партії ОЄСРП та “Поалей Ціон” видали відозви-протести проти протиправних вчинків німецьких військ щодо Української Центральної Ради і закликали населення підтримувати Центральну Раду [28, арк. 2–2 зв.; 29, арк. 19–21], але було вже пізно, ці заклики вже не могли бути прочутими.

Міністерство з єврейських справ

Фактично, повноцінна робота віце-секретарства (пізніше міністерства) з єврейських справ розпочалася лише з жовтня 1917 р. [23, с. 33; 2, с. 67], коли вже була прийнята Декларація Генерального Сек-

ретаріату (29 вересня) та коли вперше зібралася Єврейська національна Рада. 1 жовтня 1917 року відбулося перше засідання Єврейської національної ради, яка повинна була представляти всі п'ять єврейських партій, що входили до Центральної Ради, і нараховувала спочатку 25 (по 5 від кожної партії), а потім 50 членів (по 10 від кожної партії). Сіоністи однак відмовилися від такого паритетного розподілу місць, вважаючи себе більш впливовою єврейською партією, і на першому ж засіданні вийшли із ради і лише час від часу надсилали свого представника для суто інформаційних цілей. Бути представленою в Національній Раді вимагала також і партія "Ахдут Ізраель" ("Єдність Ізраеля"), однак остання не задовольнила її вимоги. Спершу Національна рада виконувала дорадчі функції при Секретарстві з єврейських справ, а згодом перетворилася на настановчий для Секретарства орган [17, с. 576; 18, с. 43; 23, с. 34].

На розгляд Національної ради віце-секретарство з єврейських справ представило свою декларацію із програмою роботи. У декларації поміж головних поставлених перед віце-секретарством конкретних завдань зазначалися: розбудова єврейської автономії, що б ґрунтувалася на демократичних реформованих *кегілах* (громадах), запровадження модернізованої єврейської загальної обов'язкової державної освіти, впровадження рівних прав мови їдишу у громадському та політичному житті. Однією з перших і найважливіших цілей віце-секретаря з національних справ було за допомогою Національної Ради розробити статут єврейської національної автономії, що мав бути поданий до Національних єврейських зборів, які були б скликані на демократичних засадах [23, с. 34–37, 106–112]. Головні позиції декларації отримали схвальні відгуки усіх партій, що брали участь у раді, окрім сіоністів, які зазначили, що не вважають ні віце-секретаря, ні Національну раду уповноваженими розробляти й видавати закони, які стосуються єврейського життя [23, с. 37]. З цих та інших причин сіоністи залишили раду. Силами законотворчої діяльності міністерства 2 грудня 1917 р. був підготований і прийнятий Закон про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад.

Дуже важливим у діяльності віце-секретарства був відділ освіти, він пізніше був перетворений на Департамент народної освіти, який включав такі відділи: адміністративний, середніх шкіл і статистико-економічний [30, с. 121]. Серед нагальних проблем, якими першочергово мав займатися відділ освіти, стали видавництво підручників і підготов-

ка кваліфікованих вчителів для викладання в єврейських школах. Тому, за поданням віце-секретаря з єврейських справ з державної скарбниці була надана позика Демократичному гуртку єврейських вчителів розміром в 50 тисяч карбованців для видавництва підручників мовою їдиш. Пізніше 10 квітня 1918 р. Центральна Рада прийняла закон про асигнування ще 500 тисяч карбованців, з яких 370 тисяч мало піти на підручники, а решта 130 тисяч на заснування державної єврейської друкарні [23, с. 48–49; 31, арк. 37–38 зв.; 30, с. 120–121]. Планувалося також відкрити десять єврейських вчительських семінарій і інститутів в Україні [23, с. 49], проте встигли прийняти закон лише про відкриття однієї державної єврейської вчительської семінарії в Києві [32, арк. 97–105].

За час своєї діяльності з липня 1917 до квітня 1918 року віце-секретарство з єврейських справ розвинулося в Міністерство з єврейських справ, а його штат наприкінці квітня налічував приблизно сто осіб і мав декілька відділів [23, с. 98]. Міністерство з єврейських справ керувалося у своїй діяльності переважно інтересами, проголошеними в програмах єврейських соціалістичних партій, тому в його діяльності були головними реформування єврейських громад, запровадження їдишу в офіційну та освітні сфери (а не іврит), а також втілення в життя ідеї національно-персональної автономії.

Джерела і література:

1. *Клейнер І.* Урок втрачених можливостей // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 55–75.
2. *Abramson Henry.* A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917 – 1920. – Cambridge: Harvard University Press, 1999.
3. *Minc Mattiyahu.* Kiev Zionists and the Ukrainian National Movement. // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / Ed. by Peter J. Potichnyj and Howard Aster. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988. – P. 247–261.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 1.
5. Избирательная платформа “Бунда”. – б. м.: Издание центрального Комитета Бунда, б.р.
6. ЦДАГО. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 4.
7. *Найман О. Я.* Єврейські партії та об'єднання України (1917 – 1925): Монографія. – Київ: ІПНЕНД, 1998.
8. ЦДАГО. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 126.

9. Програма Еврейської Соціал-Демократическої Робочої Партії (“Поалей-Ціон”). – б. м.: Издание Петроградського Комітета, б. р.
10. *Дубнов С. М.* Письма о старом и новом еврействе (1897 – 1907). – Изд. обраб. и доп. – СПб: Тип. т-ва „Общественная польза”, 1907.
11. ЦДАГО. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 52.
12. *Frankel Jonathan.* The Dilemmas of Jewish Autonomism: the Case of Ukraine 1917 – 1920. // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by Peter J. Potichnyj and Howard Aster.* – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988. – С. 263 – 279.
13. *Гвоздик В.* Политическая борьба на Юге Украины в 1917 г. и еврейские общины // *Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы.* – Харьков – Запорожье, 1998. – С. 244 – 249.
14. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003.
15. *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. 1. – Київ, Відень: 1920. – (Репринтне відтворення видання 1920 року. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990).
16. *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія на Україні (1917 – 1920 рр.). – Мюнхен: Інститут для вивчення ССРСР, 1963. – (Копія: Торонто: адміністрація журналу „Вісті Комбатанта”, 1993).
17. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Київ: Наукова думка, 1996. – Т. 1.
18. *Schechtman Joseph.* Jewish Community Life in the Ukraine (1917 – 1919) // *Russian Jewry: 1917 – 1967. / Ed. G. Aronson et al.* – NY, South Brunswick, London: Thomas Yoseloff, 1969. – С. 39–57.
19. *Boshyk Yury.* Between Socialism and Nationalism: Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia, 1900 – 1917 // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by Peter J. Potichnyj and Howard Aster.* – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988. – P. 173 – 202.
20. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Київ: Наукова думка, 1996. – Т. 2.
21. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – Київ, 1998.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (*далі* – ЦДАВО). – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 2.
23. *Silberfarb Moses.* The Jewish Ministry and Jewish National Autonomy in Ukraine. Kiev, 1918/19. – New York: Aleph Press, 1993. – С. 46–48.

24. *Єкельчик Сергій*. Трагічна сторінка Української революції. Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917 – 1920) // Симон Петлюра та українська національна революція: Зб. праць Другого конкурсу петлюрознавців України / Упоряд. та передм. В. Михальчука. – К.: Рада, 1995. – С. 165–217.

25. *Гриневич В., Гриневич Л.* Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів Київської військової округи (липень 1917 – січень 1918 рр.). – Київ, 2001.

26. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1994.

27. ЦДАГО. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 7.

28. ЦДАГО. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 86.

29. ЦДАГО. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 128.

30. *Гриневич В., Гриневич Л.* Євреї України в роки революції та громадянської війни // Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 117–140.

31. ЦДАВО. – Ф. 1748. – Оп. 1. – Спр. 97.

32. ЦДАВО. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 29.

Тетяна Батанова (Київ, Україна) Політичні платформи та діяльність єврейських партій в Українській Центральній Раді та Міністерстві з єврейських справ (1917–1918 рр.)

В статті на основі аналізу різноманітних архівних джерел та історіографії розглядається діяльність єврейських політичних партій в Українській Центральній Раді та Міністерстві з єврейських справ.

Ключові слова: єврейські політичні партії, Українська Центральна Рада, Міністерство з єврейських справ, національна меншина, національно-персональна автономія.

Татьяна Батанова (Киев, Украина) Политические платформы и деятельность еврейских партий в Украинской Центральной Раде и Министерстве по еврейским делам (1917–1918 гг.)

В статье на основе анализа различных архивных источников и историографии рассматривается деятельность еврейских политических партий в Украинской Центральной Раде и Министерстве по еврейским делам.

Ключевые слова: еврейские политические партии, Украинская Центральная Рада, Министерство по еврейским делам, национальное меньшинство, национально-персональная автономия.

Tetiana Batanova (*Kyiv, Ukraine*) **Political platforms and the activity of the Jewish parties in the Ukrainian Central Rada and the Ministry in Jewish Affairs (1917–1918)**

Based on the analysis of various archival sources and historiography, the article examines the activity of the Jewish political parties in the Ukrainian Central Rada and the Ministry of the Jewish Affairs.

Keywords: Jewish political parties, the Ukrainian Central Rada, the Ministry in Jewish Affairs, national minority, national-personal autonomy.

Ірина САХНО
(Київ, Україна)

УДК: 94(477).930.272 В. Винниченка

Листування В. Винниченка як джерело дослідження його психологічного портрета

В. Винниченко був неординарною і багатосторонньою особистістю. Дослідникам він може бути цікавим не лише як політик, письменник чи художник, але і як людина. Його складний, суперечливий характер може бути об'єктом психологічного дослідження. Епістолярна спадщина є незамінним і чи не найважливішим джерелом для висвітлення психології В. Винниченка, вона більшою мірою, ніж інші джерела допомагає зрозуміти його суперечливий характер. Це пов'язано з тим, що інформація в листуванні носить більш особистісний характер і проливає світло на психологічні риси В. Винниченка. Саме в листах відображені рефлексії автора, погляди, самоаналіз, стиль спілкування з різними людьми, думки кореспондентів про В. Винниченка, за допомогою листів можна реконструювати життєві події та звички автора, що в свою чергу є матеріалом для відтворення психологічного портрета. Аналіз масиву листування допомагає зрозуміти глибинні, в тому числі й підсвідомі, мотиви дій письменника і політика.

Спеціального дослідження, присвяченого вивченню характеру В. Винниченка за матеріалами його листування не було, його листи лише частково використовувалися в різних працях, присвячених В. Винниченку, для характеристики тих чи інших його психологічних рис. Зокрема, В. Гусев та Л. Лозинська в своїй статті залучають листи В. Винниченка до М. Гоженко, написані ним під час перебування в Лук'янівській в'язниці, які відображають його психологічні особливості [1]. В. Панченко у своїх монографіях [2, 3, 4] давав психологічну характеристику своєму герою, використовуючи його листування. Н. Миронець аналізувала характер В. Винниченка на основі його епістолярної спадщини в рамках просопографічних досліджень [5]. Її

ж перу належить документальна розповідь про стосунки В. Винниченка з Л. Гольдмерштейн, написана на основі їх листів, які є унікальним джерелом для розуміння поведінки та психологічних особливостей В. Винниченка [6].

Частина листування В. Винниченка опублікована, читачі вже ознайомлені з листуванням В. Винниченка з М. Коцюбинським, М. Горьким та О. Олесем [7, 8, 9]. Особливо цікавим для дослідження його психологічного портрета є листування з Є. Чикаленком, опубліковане Н. Миронець [10, 11, 12, 13], з дружиною, частково опубліковане В. Кузьменком [14], Т. Заболотною [15] і Н. Миронець [16].

Однак, більшість листів В. Винниченка і до нього не опубліковані. У даному дослідженні поряд з опублікованими листами, використовуються листи, що зберігаються в особових фондах В. Винниченка в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в м. Києві (ЦДАВО України) (ф. 1823), в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ (ІР НБУВ) (ф. 293), у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту української літератури імені Т. Шевченка НАН України (ВР ІЛШ) (ф. 171). Зокрема, до дослідження залучене листування з дружиною [17, 18, 19] та іншими жінками: М. Барановою-Берзінг [20], близькими подругами К. Голіцинською [21], Л. Гольдмерштейн [22], С. Задвиною [23], А. Пігулович [24], Л. Рідник [25], особисто не знайомими В. Биковою [26] та О. Тарариковою [27], приятелями Л. Юркевичем [28] та В. Левінським [29, 30].

Метою даної статті є дослідження листування В. Винниченка як джерела до розуміння психологічних особливостей його характеру, зокрема, організації чуттєвої та ментальної сфер, темпераменту, способу взаємодії з оточуючим світом та ін.

Досліджуючи листи В. Винниченка, можна помітити, що головною особливістю його характеру було поєднання надзвичайної, часом неконтрольованої емоційності, чуттєвого сприйняття дійсності та критичного розуму, здатності холоднокровно й подекуди цинічно аналізувати явища. Про цю свою особливість Володимир Винниченко писав в одному з листів до своєї близької подруги та товаришки по партії, з якою він листувався в 1902 – 1909 рр., Катерини Голіцинської: “В мені чудно зрослося щось дике, природне, некультивоване з культурним розумом, з рефлексом, аналізом, з бажанням боротися проти цього дикого і темного” [21, арк. 286].

Листування В. Винниченка висвітлює, яке велике значення в його житті займала чуттєва сфера. Наприклад, в листі до Софії Задвиної, до якої він мав досить серйозні почуття, і листування з якою тривало в 1906 – 1910 рр., він писав: “А что больше в жизни чувства? Ничего нет больше” [23, арк. 162зв.]¹.

З листа В. Винниченка до дружини від 31 березня 1916 р. можна зробити висновок про його гарячність та емоційність: “А, правду сказати, ми, особливо я часто цілком по дурному горю. Не маю ще я тої мудрості, тої сили, яка вміє керувати горінням. (Та й чи й має її хто небудь горючий?) Діто, ти все ж таки мудріща за мене, натура твоя, нерви твої мудріші. І я прохаю тебе: будь трошки дужча, спинай ти мої дурні, непотрібні вибухи. Шкода сил, які тратили на якесь чорт зна що... А ти ще, хороша моя, не зовсім звикла до сих вибухів, ти ще лякаєшся їх і зтихаєш вся, немов пригинаєшся, ждучи, коли пролетить дурний віхор. З якою глибокою вдячною ніжністю я уявляю собі твої трохи поширені, прекрасні, добрі очі, коли ти пильно, злякано і страждаюче дивишся на мої часом до сорому дурні вибухи люті, дрібної, несправедливої, негарної” [18, арк.26].

У листах до Людмили Гольдмерштейн, матері його єдиної дитини, листування з якою тривало з 1908 по 1911 рр., можна помітити такі риси характеру Володимира Кириловича як схильність до аналізу почуттів, що подекуди переходила в цинічність: “Я не тобі не вірю, а собі. Це виходить з мого глибокого й твердого переконання про відносини людей. Нас люблять і цінять тільки через ту сумму цінностей, які ми маємо. Коли цінності зникають, зникає й любов до нас. Це, Люсю, закон, его же неперейдеши” [6, №141, с. 87]. У листуванні В. Винниченка не раз висловлював подібні сентенції [6, №138, с. 96]. Не зважаючи на схильність до ідеалізації почуттів, справжнє кохання він вважав злиттям душ [23, арк. 154зв.], Володимир Кирилович часто проявляв скептицизм: “Я все таки знаю трошки людей і життя. О, я так їх іноді знаю, що мені скучно жити, передбачаючи все, що буде. І коли мені говорять, що люблять мене безумно, до смерті, фатально» і т.д. (а мені ще й тепер це говорять) то я тільки про себе тихо посміхаюсь. І коли приходиться взяти і роздерти таку любов, мені нітрішки її не жалко. Це вроді хвоста у ящірки, перерубай – через якийсь

¹ У листах російською мовою Ъ замінено на е, ъ у кінці слова знято, унормовано вживання літер *и* та *і*.

час новий виросте. І це гарно, це мусить так бути. Не мусить бути тільки непотрібних і легковажних слів про вічність. Вони - смішні й наївні” [6, №141, С.107].

Хоч В. Винниченко і був письменником, він був схильний аналізувати і “препарувати” художні поняття, не лише поетизувати їх: “Но что же такое красота? Я думаю, что это – наибольшая естественная приспособленность в рождении детей. У каждого народа, соответственно климату, географическому положению, истории и т. д. существуют свои понятия об идеальной красоте, иногда совершенно отличные от понятий неродственного народа” [8, с. 55]. В. Винниченко пояснював це тим, що за різних умов існування складаються різні уявлення про оптимальні якості для продовження роду. Тому природним є інстинктивний потяг до гарної жінки, який, на думку письменника, нічим не гірший за потяг до розумної, в одному випадку має місце потяг до однієї цінності, в іншому до другої.

Особливістю В. Винниченка як людини і як письменника була схильність до літературних експериментів у житті. Не лише в його творчості часто траплялися автобіографічні сюжети, а і вчинки в реальному житті нерідко визначалися професійною цікавістю: подивитися “як воно буде” і чи можна буде ці події та почуття використати в творчості. Наприклад, підтвердження цьому містяться в листуванні В. Винниченка з К. Голіцинською. Вони були знайомі кілька років, Катерина, здається, була справді закохана, але він не міг відповісти на її почуття. В. Панченко, використовуючи листування, проаналізував історію їх стосунків [2, с. 121-122; 4, с. 52-59]. К. Голіцинська писала В. Винниченку про свої почуття до нього: “... я колись дійшла до такої слабости, що скажи він одне лише слово і я пішла б сліпо за ним... Він цього слова не сказав і певно добре зробив, щастя йому Боже і надалі бути таким благоразумним в житті” [21, арк..73зв.]. К. Голіцинська вважала, що їх відносини – експеримент письменника, порівнювала їх з вівісекцією [21, арк. 166]. Це свідчить про певну емоційну відчуженість та значну роль розрахунку в особистих стосунках В. Винниченка.

Листування засвідчує, що будучи письменником, В. Винниченко реалізовувався не лише як митець. У творах знаходила вихід не лише його чуттєва сфера, а і схильність до філософських роздумів та аналізу. Кореспонденти по-різному оцінювали таку його особливість. Є. Чикаленко, літературний “хрещений батько” письменника, з яким

В. Винниченко листувався аж до його смерті в 1929 р., волів бачити у приятелі художника і використання В. Винниченком творів як трибуни для пропаганди своїх ідей його дратували. Можливо, тому, що він сам ці ідеї не поділяв. У листі від 3 липня 1908 р. він писав Володимиру Кириловичу: “Взагалі, у Вас чудово виходять речі, написані з життя, і, при тім особливо, коли вони написані просто, реалістично; коли ж Ви хочете натягнути якусь думку, якісь принципи, то впадаєте в ненатуральність, в кривляння або в комічний пафос” [13, 2001, № 6, с. 13]. Революціонерка та співачка Алла Пігулович, яка була близькою подругою письменника, перекладала його твори, і листування з якою тривало в 1905 – 1912 рр., висловлювала схожу думку в листі до Володимира Кириловича: “Я жду от тебя какой-нибудь глубоко-психологической вещи это твоя сфера. К[а]к мыслитель ты уступаешь художнику и психологу, ты (за исключ[ением] твоей посл[едней] вещи) не мог настолько ясно оформить свое учение, чтоб оно стало понятно и доступно каждому, чтоб именно оно, а не поднятые тобой этические вопросы бросались сразу в глаза... И мне кажется, что именно, когда ты обращаешься к отвлеченному мышлению – тебе изменяет художник, но не всегда: “Базар” и “Memento” прекрасны, и остальные твои вещи хороши, но не той стороной, которую ты хочешь выдвинуть на первый план”. У неї складалося враження, що він уже вичерпав увесь матеріал і може почати повторюватись: “... иногда мне кажется, что ты шагнул слишком быстро вперед, что ты к[а]к бы вытряхнул все из себя...” [24, арк. 18]. Слід зазначити, В. Винниченко не звертав значної уваги на її думку, в т. ч. і з приводу творчості.

Також, Левко Юркевич 31 березня 1910 р., писав, що тільки перестав сприймати В. Винниченка як пропагандиста і розгледів художника [28, арк. 66]. М. Горький у листі до В. Винниченка від 17 квітня 1909 р. називав його талановитим, але парадоксальність творів, зокрема “Базару”, йому не дуже подобалась [9, с.54]. Натомість С. Русова схвалювала В. Винниченка якраз за те, що він підіймає ті теми, які не підіймають інші письменники та знаходиться у постійному пошуку, а не на місці, як інші соціалісти [30, арк. 93 зв.], хоча не всі його твори їй подобались. Про це згадує однопартієць В. Винниченка А. Литвиненко, з яким вони обговорювали літературні справи. Т. зв. “роздуми про життя” зустрічаються і в листах В. Винниченка. Наприклад, в листі до Л. Гольдмерштейн від 21 липня 1910 р. він міркує на

тему відсутності і неможливості прогресу людського існування. З листа видно, що глобальні проблеми, “питання життя і смерті” не обходили його осторонь [6, №141, с. 89].

Як свідчить листування, одним з аспектів, у якому проявлялося протиріччя характеру Володимира Кириловича: схильність до аналізу, критичного підходу до явищ і експресивна емоційність, було його ставлення до критики. Паралельно зі здатністю критично мислити спостерігається яскрава гама емоцій. Чергується прагнення філософського ставлення (“... на критику треба відповідати новим твором”) [12, с. 207] з прагненням спокійно обґрунтувати свою позицію, крізь яке проглядають роздратованість і стримуваний гнів, упадок сил і зневіра в себе змінюються різкими, сповненими неприхованого обурення висловлюваннями на адресу опонентів. Яскравий приклад – М. Коцюбинський. Між ними ніби й немає ворожнечі, вони навіть приятелюють, і В. Винниченко лише обурений перебільшеним захопленням М. Коцюбинським на фоні критики його самого: “У нас є поки що один велетень, це – Шевченко... А Коцюбинський дуже совісний, старанний, вдумчивий, чепурний художник, але не велетень. Він сам мені казав, що “бере задніми частинами тіла”, він висичує свої речі, він їх обглажує з лупою в руках. Сумно, коли укр[аїнська] література буде опиратись на таких велетнів” [13, 2002, № 6, с.139]. Але у висловлювання свого обурення В. Винниченко вкладає багато емоцій творчої людини. Різкі слова стосуються не М. Коцюбинського, а неправильної, несправедливої побудови світу, зокрема українського суспільства. В цьому полягає генеза Винниченкового прагнення “змінити світ”, революційно-філософського запалу. Стосунки з М. Коцюбинським приятні, дружні, як видно з їх листування.

В. Винниченку був властивий певний нонконформізм, принципова позиція в літературі, моральних поглядах, яка часто випереджала час, викликала шквал критики, дружньої і не дуже. У листуванні яскраво простежується емоційна, болюча реакція В. Винниченка на несприйняття його поглядів. Він писав: “До уваги і критики відношусь серйозно й уважно, без сторонності і бажання що б там на було довести своє. Але досі, мушу сказати, в моїх поглядах ще ніхто не міг мене збити” [12, с. 214]. Він досить часто каже про те, що згоден прийняти критику, що його цікавить думка інших, особливо С. Чикаленка, і, мабуть, це не лицемірство. Були випадки, коли він і приймав критику, наприклад, погодившись з оцінкою М. Коцюбинського та інших, готовий був

знищити п'єсу “Матвій Безодня” [7, с. 47]. К. Голіцинська теж звертала увагу на неоднозначність ставлення В. Винниченка до критики: “Мене тільки трохи вражає якась твоя непевність в твоїх силах, яка тебе ніби примушує захотіти санкції від вищих літературного світу сього” [21, арк. 97 зв.]. Але, разом з тим, він уперто відстоював свою позицію. Те, що В. Винниченка ніхто не міг переконати, пояснюється тим, що з ним розмовляли з загальноприйнятих у суспільстві позицій, які не були для нього авторитетними, більше того, за своїм психотипом, вольовими показниками він здатен протистояти суспільній думці.

У листуванні В. Винниченка зафіксовані й приклади самокритичного ставлення до своєї творчості. Наприклад, в листі від 25 серпня 1907 р. до К. Голіцинської він писав, що критик перехвалив його п'єсу, опубліковану у Літературно-Науковому Віснику (далі – ЛНВ), сам Володимир Кирилович був незадоволений цією п'єсою [21, арк. 97 зв.].

Бажання аналізу своїх помилок видно із закидів українським критикам: “Українська ж критика як зарядила “необробленість” та так і говорить собі по традиції. Чим необроблено, в чому, де саме, які саме помилки, – це ніхто не дає собі труда подумати” [13, 2002, № 6, с.139]. Через конфлікти з критиками, матеріальні проблеми в 1908 р. з'являються ідеї про перехід до російської літератури, але вони носили імпульсивний характер, В. Винниченко все одно вважав себе виключно українським письменником [13, 2002, № 6, с.134]. У листі до М. Коцюбинського від 19 грудня 1909 р. В. Винниченко писав: “Коли випахнуть, то я й упиратись дуже не буду... Бути довго в ролі enfant terrible скучно. Та ще й досадно, коли ти говориш серйозно і зовсім не для того, щоб лякати, щоб поговорити, обміркувати, самому повчитись, а тобі тільки плюються, лаються...” [7, с. 48]

У листуванні В. Винниченка відображена гостра реакція на критику і в особистих стосунках. Побачивши в листі А. Пігулович звинувачення у свій бік і образи, він написав про припинення стосунків [24, арк. 171].

Отже, ми бачимо, як в одній особистості поєднуються схильність до аналітичного мислення і емоційність, при чому як ментальна, так і чуттєва сфера досить яскраво виражені. Цим, певною мірою, пояснюється суперечливе ставлення до В. Винниченка, бо, як правило, частіше зустрічається домінація однієї риси характеру над іншою.

У листах міститься багато свідчень того, що В. Винниченко був надзвичайно сильною особистістю з досить розвинутою волею. Під

волею в даному випадку розуміється здатність людини до самодетермінації і саморегуляції ним своєї діяльності і психічних процесів [31, с.649]. До речі, як видно з щоденникового запису від 1 лютого 1911 р., сам Володимир Кирилович вважав, що “спеціальної психічної здатності “сили волі” немає”, є лише люди з виразно окресленими бажаннями (з сильною волею) і з суперечливими, нестійкими бажаннями (зі слабкою волею) [32, с. 34].

Досліджуючи листування В. Винниченка можна помітити, що оточуючі завжди сприймали його як людину сильну фізично та морально. Наприклад, Віра Бикова, з якою він особисто знайомий не був, але листувався приблизно в 1908 р., так охарактеризувала його в своєму листі: “Ваш идеал быть сильным и гордым, радостным не смотря на унижения; эта черта находится в Вас и эту черту любите Вы в своем народе” [26, арк. 151]. Вона ж писала, що В. Винниченко справив на неї враження, коли вона побачила його фотокартку (їх знайомство було заочним), сильної, стійкої та мужньої людини [26, арк. 151]. Лідія Адольфівна Рідник, також подруга В. Винниченка, в листі від 24 лютого 1908 р. писала: “У Вас красота в силе (в смысле физическом я все говорю), а я кажется люблю в этом отношении больше силу в красоте” [26, арк. 7]; Слід зазначити, що фізичною силою і міцним здоров’ям Володимир відрізнявся ще в дитинстві [33, с. 15].

Сила, яку випромінював В. Винниченко, була ірраціональною, харизматичною за своєю природою. Він сам у листі до Л. Рідник називав її “духом землі”, “... которым одарила меня природа в большей степени, нежели других и который есть то, что люди называют способностью творчества” [30, арк. 36 зв.]. В. Винниченко писав, що цей самий сильний “дух землі” був причиною багатьох складних моментів у його житті, за ним жінки не відчували “духу душі”. Розалія Яківна, яка знала В. Винниченка краще, ніж будь-хто інший, писала про нього 17 січня 1952 р. вже після смерті чоловіка: “Його гордість, безкомпромісність, сміливість. Прямота. Яка надзвичайна постать! ... Людина, яка з’являється раз на 2 – 3 століття” [34, с. 15]. 2 лютого 1952 р. вона зробила запис: “Як би дати зрозуміти людям, яка надзвичайна краса була в цій людині! І прозора чистота!” [34, с. 15] Звичайно, її ставлення до чоловіка не можна вважати об’єктивним, але її оцінка була не безпідставною.

Листування В. Винниченка засвідчує, що він не боявся труднощів і був готовим на найрішучіші вчинки. Зокрема, відмовитися від по-

їздки на Україну його не змусила навіть загроза тюрми. В. Винниченко вважав, що після кількох років тюрми він буде негодним до життя, а “каліки ж жить не повинні. І я зможу вийти з життя. А смерть не є страждання” [6, №139, с. 129].

Як кожна сильна особистість, В. Винниченко був вимогливим як до себе, так і до інших. К. Голіцинська в листі до нього писала, що він “... проти всяких капризів взагалі” [21, арк. 66].

Листування засвідчує, що сила характеру В. Винниченка виявлялася і в тому, що він був дуже завзятою і впертою людиною. Ці риси проявили себе знову ж таки у ставленні до критики, складається враження, що чим більше його критикують, тим більшим, гарячішим ставало бажання довести свою правоту. Справді, “натура, як у тура”, як висловився про письменника-нонконформіста С. Чикаленко. Євген Харлампійович радив: “Тільки, ради Бога, одкиньте злобу, упертість, пересильте Вашу стихійно-бурну вдачу, і погляньте холодним оком. Всі Ваші критики (окрім, може, Петлюри) раз-у-раз до Вас односились з любовію і величались Вами. Принаймні, я сужу по собі” [12, с. 220]. Віра Бикова вважала його хитрою і впертою людиною [26, арк. 146].

Сам Володимир Кирилович у листі до К. Голіцинської так охарактеризував себе: “З голоду здохну, а не зроблю так, як не думаю! Навіть українством поступлюсь, а не тим, що я вистрадав і виносив у себе в душі” [21, арк. 244]. З листа В. Винниченка до М. Горького від 12 квітня 1909 р. видно, що він пов’язує цю свою рису з національною приналежністю: “Я, как Вам известно, хохол и потому – упрямя” [9, с. 53].

Однією з рис характеру В. Винниченка, що знайшла відображення в листуванні, була надзвичайна волелюбність. “А чого я найбільш не любив з дитячих літ так це якраз насильства, в якій би формі воно не виявлялось” [10, с. 13], – пише В. Винниченко відносно того, що має силувати себе писати так, щоб бути до смаку публіці. Бажання вільно висловлювати свою думку загострювало його ставлення до критики, суспільства. Важко сприймав він і строгі рамки в роботі: “...не можу обмежувати себе розмірами” [13, 2002, № 5, с.25]. В. Винниченко не раз повертався до цієї теми, висловлюючи подібне ставлення, йому завжди хотілося “простору і розмаху”. Його взагалі не задовольняли будь-які вимоги редакторів, показовим в цьому плані є конфлікт з ЛНВ.

В. Винниченко не терпів будь-яких обмежень і залежності, в т. ч. і матеріальної, особливо, коли на цьому акцентували увагу. Ілюстра-

цією може бути конфлікт з ЛНВ у 1911 р., де письменник довгий час друкував свої твори. Конфлікт знайшов відображення в листуванні В. Винниченка з Є. Чикаленком та в листі Володимира Кириловича до редакції Вісника [35]. Винниченко обурився тим, що йому вказали на матеріальну залежність, редактор ЛНВ нагадав письменнику, що він залежить від тих людей, які фінансують видавництво, і тому має дотримуватися встановлених рамок, зокрема розміру публікацій. Він сприйняв ситуацію надто близько до серця: “З огляду на таке поводження редакції... я вважаю неможливим далі бути співробітником цього журналу...” [13, 2002, № 6, с.121]

Цей конфлікт є показовим щодо поводження В. Винниченка в подібних ситуаціях. На його емоційність, затятість і безкомпромісність звертав увагу Є. Чикаленко, який радив не поривати остаточно з ЛНВ, намагався роз’яснити мотивацію редактора. Гордість і почуття власної гідності в цій ситуації набували хворобливого характеру, емоції образи й гніву захоплювали письменника, листи свідчать, що він, очевидно, постійно нагнітав свій емоційний стан внутрішніми монологами. З погляду психології конфлікту (область психології, що вивчає особливості зіткнення протилежно направлених цілей, позицій, інтересів чи поглядів суб’єктів взаємодії) [31, с. 649], це досить погана звичка, оскільки людина дедалі більше відходить від реальної ситуації і заглиблюється в суб’єктивізм, стаючи у власних очах все більше й більше правим і віддаляючись від точки зору опонента. Очевидно, що така поведінка В. Винниченка була неконструктивною, бо спрямована на поглиблення конфлікту, а не вирішення його. Його схильність до подібного стану була відмічена й К. Голіцинською: “Знаєш, мені просто іноді здається, що ти нарешті скінчишь божевільнею, бо якось занадто погружаєшся в своє внутрішнє життя і з-за того не бачиш нічого навкруги” [21, арк. 86].

Конфлікт з М. Горьким в 1909 р. ілюструє імпульсивність В. Винниченка. М. Горький пообіцяв надрукувати у видавництві “Знання” твори В. Винниченка, і той став їх перекладати. Але М. Горькому не вдалося владнати справу з видавництвом, зокрема з директором-розпорядником П’ятницьким. В. Винниченко був надзвичайно обурений цією ситуацією, написав емоційного листа “винуватцеві”, не отримавши негайно відповіді, опублікував відкритого листа в газеті “Рада”. Він дуже швидко охолов і став розпитувати М. Коцюбинського про реакцію М. Горького. Дізнавшись, що той засмутився, але доброї

думки про опонента не змінив [7, с. 47], просив передати йому “привіт”. “Я вже перекипів, хоч і стою все ж на тому, що він поведився негарно в тій нещасній справі зі мною” [7, с. 48].

У листуванні з Є. Чикаленком не раз відображені ситуації, коли з властивою йому імпульсивністю і циклотимічністю² В. Винниченко захоплювався своїм твором, а потім, розчарувавшись, благав Є. Чикаленка знищити його, чи нищив сам [13, 2001, № 6, с.11].

Циклотимічність передбачає нестабільність психічного стану, листування засвідчує, що В. Винниченко часто перебував у стані депресії з різних причин. У листі до С. Задвиної він пише про приступ неврастенії та апатію через розрив з нею. Не зважаючи на свій стан і на почуття він все одно залишався сильною і гордою людиною. Він писав, що намагався щиро любити, але вона не відповіла взаємністю, захотіла усього його в обмін на частину себе, а він не може принести себе в жертву [23, арк. 166].

К. Голіцинська в листі від 12 грудня 1908 р. докоряла В. Винниченку за песимістичні настрої, скарги на самопочуття, писала, що він “отвратительная, кислая баба” в такі моменти [21, арк. 74]. Слід зазначити, що перепади в настрої В. Винниченка, переважно, залежали від його фізичного стану, і це неодноразово підтверджує листування.

Як свідчить листування, В. Винниченко легко та експресивно розповідав оточуючим про свої моменти слабкості, приймав співчуття, але доти, доки це не загрожувало його позиції сильної сторони в стосунках. За його словами, прагнення боротьби й домінування над оточуючими не дозволяли йому адекватно поводити себе в такі моменти: “Боже, як іноді хочеться висповідатися перед ким-сь сильним, могучим, як хочеться розверсти багно своєї душі, як до болі, до муки бажається покоритися кому-сь, і зробиться меншим, покірним, слухняним. І гидкий я, тільки побачу чоловіка хорошого, розумного, тільки почую в йому душу сильну, весь я протестую, весь силкуюсь одужать, зломить, покорить, одужавши, почуть нудьгу, а не подужавши, розійтись з неприязню” [36, арк. 160зв.].

² Афективно-лабільний темперамент. Це люди, для яких властива зміна гіпертимічних (стан піднесеного настрою) та дистимічних (стан пригніченого настрою) станів, що в патології може призвести до маніакально-депресивного психозу. У нормі на перший план виходить то один, то другий з названих полюсів, іноді без видимих зовнішніх мотивів, а іноді у зв'язку з певними подіями [31, с. 124].

Досить тонко підмітила особливості натури В. Винниченка Р. Ліфшиць ще на початку їхнього знайомства, в одному з листів вона писала: “Я знаю – ты сильней; нужно много несчастий, чтобы сломить тебя, но моменты слабости бывают и у тебя. Хочется защитить тебя, успокоить, придать сил. Милый мой мальчик, то, что ты так разочаровался в людях, конечно, не серьезно. Это все настроение, и оно пройдет” [16, 2008, №1, с.81]. За допомогою властивої їй життєвої мудрості вона знаходила потрібні слова, щоб заспокоїти і підбадьорити свого коханого: “Разве было когда-нибудь, чтобы человека, говорящего новое, признавали и любили его современники? Ведь в этом и есть твоя сила, что ты один. И в тот момент, когда ты приобретешь любовь всех, тебя уже не будет” [16, 2008, №1, с.81]. Тут Розалія Яківна влучно звернула увагу на глибинний нонконформізм В. Винниченка, на несвідому потребу йти проти течії і боротися з оточуючим світом.

При аналізі листування В. Винниченка впадає у вічі те, що часто трапляються згадки про суїцид. Під час перебування В. Винниченка в 1903 р. в Лук’янівській в’язниці мала місце спроба самогубства, зафіксована в жандармських документах та в листах до нареченої Марії Гоженко. Але точно не відомо, чи не було це інсценування самогубства з метою уникнути дисциплінарного батальйону [1]. В листі до С. Задвиної від 5 грудня [1908 р.] він розповідав про спробу самогубства у стані нервового збудження, що мала місце кілька років тому [23, арк. 115]. Згадки про намір самогубства є і в щоденнику, такі думки виникли у В. Винниченка в період розладу в подружньому житті в жовтні 1914 р. [32, с. 104] та після невдалої спроби примирення з більшовиками і, фактично, краху його політичної діяльності влітку 1920 р. [32, с. 461–462], але за кілька днів ці думки минули. Наведених прикладів замало для того, щоб говорити про схильність до суїциду, скоріше до парасуїциду, тобто спроби самогубства не з метою знищити себе, а щоб привернути увагу оточуючих до своїх внутрішніх проблем³.

У листах В. Винниченка та його кореспондентів міститься чимало свідчень його грубої поведінки навіть з близькими людьми. Гостра, принизлива сатира, яку використовував В. Винниченко проти своїх

³ Від грец. *para* – поряд, біля + лат. *sui* – себе + *caedere* – вбивати [37].

опонентів, керуючись ще свіжими емоціями, створила йому багато ворогів, є такі висловлювання, які важко пробачити. Та він і сам визнає ці риси, але в його трактуванні вони виглядають скоріше позитивними: “Що ж до “образи” моєї, то діло тут не в образі. Я можу вже не ображатись... Я кілька разів сам себе умовляв лишити всю цю справу, навіть доводив собі, що для мене далеко вигідніше буде, як я буду зо всіма в злагоді жити, з критиками, редакторами, видавцями. “Покірливе телятко дві матки сє”. Приклад Коцюбинський, який може бути і “товаришом”, і другом п. Леонт[овича]. І всі його люблять, хвалять. Слово собі давав наслідувати йому – і не можу. Ще більше прориває, як потримаю себе” [13, 2002, № 6, с.130]. Подібне порівняння зустрічається і в інших листах, В. Винниченко описує, як М. Коцюбинський розсипає компліменти по редакціях, “І скрізь він приємний, бажаний, зручний. Його навіть ніяково вилаять. Ну, а я, признаюсь, чоловік грубий, часто дуже неделікатний, говорю необдуманно (за що й сам каюсь) і коли говорю кому небудь похвалу, то сам страдаю від цього. Часто здається самому, що я сказав не щиро і через те заглажую грубістю” [13, 2002, № 6, с.139 – 140].

Особливо багато свідчень грубості й неделікатності В. Винниченка міститься в його листуванні з жінками. Наприклад, він не бентежачись написав К. Голіцинській, отримавши її фотокартку такі слова: “Яка ти стара на ній! Мені не подобається, ти виглядаєш якоюсь солідною, чопорною дамою” [4, с. 56]. Вона, звісно, не могла не ображатися на подібне ставлення: “Чим краще я до тебе відносилася, тим більше було тобі це в тяжкість. Ти ставав grubішим”. Та й, взагалі, за її словами, ставлення його до стосунків було зневажливим, він з полегшенням зустрів розв’язку [21, арк. 73]. В листі від 12 грудня 1908 р. К. Голіцинська звертала увагу на те, що В. Винниченко від інших вимагає делікатності, яка йому самому не властива [4, с. 122]. І, справді, він часто сприймав дрібниці близько до серця, міг, наприклад, образитися на те, що К. Голіцинська попросила повернути її листи [21, арк. 233].

Іноді він намагався пояснити свою grubість тим, що вона була лише засобом захисту від чинників, що могли його глибоко вразити: “Ти робиш мене жорстоким (мова йде про її спробу самогубства, – *І. С.*) ... Я реагую активно на все, що почуваю, або думаю. Або ж... мушу викинути думку чи почування”. Крім того, на думку В. Винниченка, Катерина робила висновки за зовнішніми проявами, а він звик приховувати почуття [21, арк. 286].

Така сама ситуація вимальовується при аналізі листування з Аллою Пігулович. Вона ображалася на те, що В. Винниченко ставився до неї з відчуттям власної переваги [24, арк. 148], а також писала, що В. Винниченко “переполовинена людина”, бо він хоче від жінки все, а сам дає лише статеві стосунки [24, арк. 60а]. Той відповів, що не любить її і не вимагав любові [24, арк. 171].

Чимало свідчень неделікатності В. Винниченка міститься і в листуванні його з Л. Гольдмерштейн [6, №138, с. 97].

Не лише жінки звинувачували В. Винниченка в егоїзмі, у листах його товариша Л. Юркевича міститься ряд закидів у неухважності, він згадував, як Володимир Кирилович, коли був хворий, наполягав на тому, щоб піти з театру додому, не питаючи, чи хоче цього Левко. Також він описував випадок, коли В. Винниченко, приїхавши до Львова, вимагав, щоб Левко поступився помешканням [28, арк. 196–197]. Слід звернути увагу, що до Л. Юркевича В. Винниченко, як і до багатьох інших, ставився з погордою, Левко чекав від їх дружби більше, ніж міг чи хотів дати Володимир.

Сам Володимир Кирилович із властивою йому критичністю усвідомлював своє необ’єктивне ставлення до оточуючих як наслідок чутливого самолюбства, що підтверджує запис у щоденнику від 11 червня 1925 р.: “Як багато образ людини залежить од її відношення до мене. Зникає вибачливість до її хиб. Я їх бачив раніш, не можу не бачити, але я їх пояснюю, виправдовую. Коли ж відношення до мене не таке, як мені бажано, – пропадає вибачливість, і хиби постають виразно, гостро” [38, с.572].

Можна було б припустити, що такі приклади зумовлені ставленням В. Винниченка до конкретної людини, але подібні закиди в листах до нього траплялися повсякчасно. Іноді вони належали навіть не дуже близьким людям. Так, подруга Левка Юркевича, писала в листі до В. Винниченка, що той ставився до жінок черствіше, грубіше та егоїстичніше, ніж будь-хто інший [20, арк. 96–97]. Його ставлення до С. Задвиної було ніби серйозним, але і їй довелося зіткнутися з неприємними рисами характеру письменника, він іронізував з її хвороби і відсутності через неї пристрасті. С. Задвина в листі до нього дивувалася, “... как в человеке, который красиво пишет, может быть столько грубости в жизни” [23, арк. 21– 21зв.]. На це протиріччя звернула увагу і Л. Рідник в листі до В. Винниченка: “Скажите – почему Вы пишете теплее, чем говорите?” [25, арк. 24]. Вона, як і інші

кореспондентки В. Винниченка ображалася на його неприємні зауваження, на те, що він вважав її “червячком” порівняно з собою [25, арк. 18].

Сам В. Винниченко виправдовував себе тим, що він, будучи щирим з собою, проявляв ті почуття, які відчував. У листі до С. Задвиної він писав, що коли він каже ніжні слова, то не бреше, а справді відчуває ніжність і проявляє її, але все, на його думку, повинно бути природно, не треба силувати себе до зближення чи до розриву, бо це буде не справжнє зближення [23, арк. 156].

У листуванні містяться свідчення того, що В. Винниченку властиве було і приязне, тепле ставлення до оточуючих, зокрема до друзів і жінок. Наприклад, у листі до В. Левінського від 20 січня 1921 р., В. Винниченко пише: “Пам’ятайте, Левіні, що ближчого товариша, ніж Ви, у мене і Розалії Яківни немає і все, що ми маємо, з дорогою душою поділимо з Вами” [29, спр. 146, арк. 2]. Лист В. Винниченка до В. Левінського від 4 січня 1924 р. свідчить, що за останні роки вони особливо зблизилися [29, спр. 146, арк. 2]. Питання допомоги друзям було настільки важливим для В. Винниченка, що іноді впливало навіть на громадську діяльність. Прагнення допомогти своїм друзям, Левіні (В. Левінський) та Сірому (Ю. Тищенко), частково призвело до невдачі справи Револьюційно-Демократичного Союзу, інформація про це міститься в листі В. Винниченка до В. Левінського від 16 серпня 1925 р.) [29, спр. 218, арк. 2]. Його листи до жінок, ласкаві слова, на які таким щедрим був В. Винниченко, ще раз переконливо демонструють суперечливість його вдачі і поведінки.

Доброта і сентиментальність також були властиві В. Винниченку. У листі до Розалії Яківни від 23 березня 1916 р. він описував випадок, коли йому стало шкода ягнятко, яке мали зарізати, і на прохання В. Винниченка хазяїн залишив його жити [19, №45].

В. Винниченко був у стосунках з людьми чесним, чи, принаймні, прагнув бути таким. У листі до К. Голіцинської він зізнався, що не кохає її, і через це стосунки стають дрібними, нечесними. Оскільки це було неприйнятно для нього, то він запропонував бути товаришами “нижчої форми” [4, с. 58]. Так само відкрито про відсутність почуттів писав він і в листі до А. Пігулович [24, арк. 171]. Але він не був завжди абсолютно чесним, сам Володимир Кирилович зізнається в цьому в листі до С. Задвиної, пояснюючи, що він чесний, коли пише, бо знаходиться наодинці з собою, своїми думками, а під час спілку-

вання з іншими він забуває про себе і стає не таким щирим [23, арк. 152]. Доводилося йому обманювати й свідомо, зокрема, Л. Гольдмерштейн [6, №139, с. 123], але перевагу він надавав прямолінійним стосункам, наприклад, перед спільною поїздкою на Капрі він волів точно з'ясувати стосунки й мету подорожі, з якої і почалися найжахливіші події в особистому житті В. Винниченка. У листі до Люсі Володимир Кирилович щиро зізнався, що таких теплих почуттів, як раніше, у нього немає, і на Капрі він їде працювати і лікуватися, і запропонував Люсі приєднатися до нього, якщо такі умови її влаштовують [6, №138, с. 96–97]. На нотці щирості і прямолінійності й припинилися їх відносини. У листі від 28 вересня 1911 р., який є останнім серед виявлених, В. Винниченко розповів про своє одруження і запропонував їй переїзд до Парижу і дружбу своєї родини [6, №138, с. 114]. Люся Гольдмерштейн сприйняла цього листа не так, як розраховував Володимир, у ній перемогли ревності, “звірячі інстинкти”, за визначенням В. Винниченка, жінка, яка так довго його кохала і чекала, яка, фактично, пробачила смерть власної дитини, не змогла прийняти одруження з іншою, того, що з нею він буде мати дітей [6, №138, с. 114–116].

Не зважаючи на щирість і прямолінійність відкритою книгою для оточуючих В. Винниченко не був, підтвердженням цьому можна навести рядки з його листа до С. Задвиної: “Есть в моей жизни, в моей душе некоторые уголки, куда я ни одного человека еще не пускал. Боюсь” [23, арк. 154зв.]. Це не залишилось непомітним для оточуючих, наприклад, Віра Бикова писала йому: “...сдержанность, недоверие Ваше к людям я отчасти понимаю...” [26, арк. 140].

Та сама завзятість, що так дошкуляла близьким Винниченка та й йому самому, мала й позитивний бік. Впертість Винниченка була конструктивною: критика викликала в нього не лише майже базарну лайку, він прагнув ділом довести свою правоту. Для цього постійно вчився, удосконалював свою майстерність, перебував у стані перманентного розвитку і прагнення нових вершин. Винниченко докладає зусиль, щоб вдосконалити свою майстерність як драматурга: “Навмисне перештудірую ріжних драматургів (чого на жаль я досі не робив), сам серйозніше, пильніше, об’єктивніше буду придивлятись до своїх образів і, певний, дійду свого!” [13, 2002, № 5, с. 24] Дійсно, багато в чому бажання нових знань підстьобувалося амбітністю, бажанням мати аргументи для опонентів, він сам каже про вивчення наукових

творів, щоб “писати свою “одповідь” критікам” [13, 2001, № 6, с.29]. Євген Харлампійович звернув увагу на “амбіційну допитливість” В. Винниченка: “Коли я говорив про Вас, що Вам треба більше читати, ніж писати, то не про таке читання я говорив. Я мав на меті що Ви взагалі будете учитись, розвивати себе, щоб бути широко освіченою людиною, а не для того, щоб вооружившись науковою зброєю, доводити критікам, що треба бути “чесним з собою” [13, 2001, № 6, с.30].

Звичайно, Володимир Кирилович ставився до освіти не лише з утилітарною метою, його природа, душа вимагали нових, ширших горизонтів, постійного перебування в русі, розвитку, нові знання викликали в нього щире, емоційне зацікавлення. У листі до Є. Чикаленка від 24 серпня 1912 р. він писав: “Коли я хоч трошки краще себе почувати, у мене з’являється страшенна згага робити, працювати над собою, вчитися, дивитися, думати, переживати. Я хапаюсь за все, записуюсь в бібліотеки, вчу мови, роблю конспекти книжок, тоді мені дня мало. Ось тепер я штудіюю укр[аїнську] мову” [13, 2002, № 6, с.140]. Періодично в листах з’являються повідомлення, що В. Винниченко записався на курси французької мови, ходить на лекції з літератури, вивчає історію чи то для свого загального розвитку, чи то для написання історичного роману і т. д.. У листах В. Винниченка міститься аналіз поглядів різних мислителів, який свідчить про його освіченість та широкий кругозір. Зокрема, в листі до В. Левінського від 31 липня 1921 р. він розглядає погляди Епікура, філософів-утилітаристів Мілля, Спенсера, Дарвіна [29, спр. 153, арк. 2]; з листа до К. Голіцинської видно, що він цікавився психологією людей, чий хід думок здавався цікавим, і що могло бути використано в літературній роботі [21, арк. 228]. Допитливість і прагнення знань безперечно належали до його принади, але де-не-де і з’являється нотка задітої гордості, однак честолюбство, спрямоване на прогресивний розвиток себе і свого народу, є скоріше перевагою, ніж недоліком.

Листи підтверджують, що В. Винниченко був надзвичайно енергійною людиною, і тому відрізнявся певною нетерплячістю. У листі до К. Голіцинської від 30 серпня 1907 він скаржився на те, що йому набридло навчання, іспити та лекції [21, арк. 237]; їй же він писав, що “краще рік палати, ніж десять тліть” [21, арк. 228]. У свою чергу Катерина підтверджувала його енергійність і оптимізм: “Натури подібні тобі не знають, що таке сум і зрозуміти не можуть” [21, арк. 69]. Також вказівки на нетерплячість є і в листуванні його з дружиною [19, №22],

в листі до Розалії Яківни від 1 вересня 1914 р. він писав: “Головне: непевність. Я її абсолютно не вмію виносити” [19, №33].

В. Винниченко був взагалі товариською людиною, йому потрібне було спілкування, відчуття причетності до якоїсь справи, дії. Часто в своїх листах він висловлював жаль з приводу того, що немає з ким поговорити закордоном, зробити щось корисне: “І взагалі, як я заздрю всім вам, що ви можете жити, -- брати участь навіть в бруді нашого життя. Тоскно мені, Євг[ене] Харл[амповичу], без руху, без акції, без реального будування того, коло чого ви всі маєте спромогу ходити. Я зовсім не бачу людей. З французами я не можу та й не хочу зходитись, а росіяне – люди хворі, в аномальних умовах, не піддають бадьорості” [13, 2002, № 6, с.133]. Та й якби не це прагнення людського оточення і схвалення, то й критика так би не дошкуляла Винниченкові. “Шукаєш і бачиш раптом, що всім чужий. І аж чудно якось зробиться. А людина я громадська, без людей жити не можу. І холодно, жутко стане” [13, 2001, № 6, с.12].

Важливим для Винниченка було бажання приносити користь людям, не просто існувати серед них, а бути шанованим: “Я не кажу, що не хочу слави; навпаки, хочу “і то дуже”, як говорять рутенці, бо слава, по моєму, є користність людям, найщиріше бажання” [13, 2001, № 6, с.16]. В листі до видавця Д. Нитченка в листі від 31 липня 1948 р. В. Винниченко звернувся з проханням, щоб ті, хто хочуть так чи інакше використовувати його твори, писали прямо йому, щоб він знав, що його праця може бути корисною іншим людям [39, с.51].

Можна розцінити таку позицію як приховану честолюбність, так званий комплекс престижу (невротична потреба суспільного визнання) [39, с.47], певно, що так воно і є.

У листуванні В. Винниченка знайшло відображення і його ставлення до матеріальних цінностей. Фінансові проблеми та безгрошів'я, здається, переслідували його повсякчасно. Грошей зазвичай не вистачало, або ж дуже не вистачало. Наприклад, він писав напочатку 1920-х рр. у листі до О. Олесея: “Моє матеріальне становище – кепське, хай йому всячина. Пропонують добрі люди лакомства нещасні, аби тільки я приплющив очі. А мені не хочеться приплющувати” [8, с. 30]. Але необхідність брати гроші від інших дуже зачіпала його самолюбство. В особливо скрутний період, коли особисті й професійні обставини склалися не кращим чином, і Винниченкові надзвичайно потрібні були гроші, Є. Чикаленко став висилати йому їх від себе, а, щоб

не задіти гордості амбітного приятеля, вигадав, що якийсь невідомий добродій вирішив висилати по 50 карбованців на місяць. Звичайно, В. Винниченко розумів, чиї це гроші, але становище було таке, що іншого виходу не залишалось. “Довго роздумував над Вашою пропозицією, (через те й не відповідав так довго) і рішив, врешті решт, прийняти її, а невідомого добродія дуже дякувати” [13, 2001, № 6, с. 18]. Але це був крайній випадок. В інших ситуаціях В. Винниченко прагнув вирішувати фінансові проблеми не в такий спосіб. У листі від 27 березня 1910 р. він просить про збільшення гонорару: “Звертаюсь до Вас, як до особи, що стоїть на чолі товариства, яке видає газету, а не як до Євг[ена] Харл[амповича]. Коли можете довести це до відомості товариства і допомогти мені своїм впливом, я буду дуже вдячний. Але від окремих особ я не можу більше брати допомоги. Я хочу одержувати заробіток за свої роботи. Коли вони не варті того, то і побільшувати не треба” [13, 2002, № 5, с.27–28]. У листуванні відображені ситуації, коли В. Винниченко змушений був вдаватися до не найкращих засобів для здобуття грошей. Восени 1908 р. він опинився в матеріальній скруті, терміново були необхідні гроші на пологи Л. Гольдмерштейн, і, вважаючи, що мета виправдовує засоби, В. Винниченко витратив гроші, доручені йому “Українською громадою в Парижі”. За першої можливості він їх повернув, але почував себе досить ніяково, бо товариші вже помітили зникнення грошей [6, №138, с. 123].

Судячи з листування, Володимир Кирилович переймався грошовим питанням, відповідний рівень життя був для нього важливим, та й під час договорів з видавництвами він надавав матеріальному боку справи належну увагу, але ніколи не впадав у меркантильність, принципи і погляди завжди стояли для нього на першому місці. Легковажне ставлення до грошей викликало у нього презирство: “... у меня нет тех барских свойств, которые заставляют смотреть на деньги, к[а]к на что-то пустое, маленькое. Нет, деньги – это мой труд, это – нервы, кровь моя и не считать их это лицемерить” [23, арк. 89зв.]. Проте побут не перетворювався для нього в культ, це підтверджує подружнє листування [16, 2008, №3, с.84].

Листування засвідчує, що В. Винниченко був працелюбною людиною, праця була для нього єдиною можливим способом існування. Радість від праці, бажанням писати якомога більше, скільки дозволить здоров’я, сповнено багато листів Винниченка. “Трошки краще і знов хапаюсь, знов усе цікаво, потрібно, знов мені здається, що я на що-

небудь придатний. І тоді мені хочеться робити, хочеться піймать цього страшного й вабливого звіря життя за щелепи, подивиться йому прямо в очі й побачить хоч на хвилину його істотність. Нехай кусає руки, нехай навіть зімне й загризе мене, аби я хоч що-небудь вирвав з його тайн” [13, 2002, № 6, с.140]. З листування з дружиною видно, що він іноді не цурався і фізичної праці: “Пишу так погано через те, що тільки що викорчував дерево і мої інтелігентські руки дріжять від непривички. Як страшенно тягне мене до землі, до справжньої роботи, ти уявити собі не можеш” [19, №47]. У листі до дружини від 1 квітня 1916 р. він описує, як займався господарством, тваринами, гостюючи в маєтку Є. Чикаленка [19, №51].

Лише в листуванні відображена трагічна історія з єдиною дитиною В. Винниченка, до смерті якої він, очевидно, був причетний. Ця історія стала кульмінацією боротьби за ідею “чесності з собою” на противагу “старій” моралі і перемогою його Его⁴ як структури психіки, що забезпечує оптимальну психічну діяльність та існування особистості над обставинами і оточуючими людьми. Без аналізу ситуації, в якій він опинився, його душевних переживань, поведінки просопографічний портрет видатного діяча був би неповним. На сюжет з дитиною В. Винниченка уже звертав увагу В. Панченко [3, с. 67–76; 4, с. 87–94], Н. Миронець детально проаналізувала листування В. Винниченка з Л. Гольдмерштейн [6], у якому відображена ця життєва трагедія.

Уже не раз зверталася увага на контраверсійність характеру В. Винниченка, досліджуючи його епістолярну спадщину легко заплутатися у протиріччях його натури. В екстремальних умовах, коли неможливі полівекторні рішення і ситуація вимагає єдиного вибору, проявляються домінуючі риси особистості. Саме такою ситуацією стало для В. Винниченка народження небажаної дитини. Матір дитини, Люся Гольдмерштейн була заміжня і мала доньку. Вона, як і багато інших жінок, була надзвичайно закохана в яскраву особистість письменника, але, далека від ідеалу жінки В. Винниченка, не могла

⁴ Я (Ich, Ego) теоретичний конструкт структури психічного З.Фрейда. Аспекти особи, зміст яких утворений актуальними процесами сприйняття та мислення, необхідними для ефективною адаптації до соціального світу. Виступає посередником між Над-Я і Воно. Підкоряється принципу реальності [41, с. 447].

розраховувати на серйозні стосунки. Через помилку лікарів вона не встигла перервати вагітність і дитина народилася, тим самим зруйнувавши сенс життя свого батька (принаймні, на той момент) – ідею “чесності з собою”.

В. Винниченко у поняття “небажана дитина” вкладав значно більший смисл, ніж звичайний “обиватель”. Для нього дитина була продовженням його Я, реалізацією його ідеї про “нове мислення”, вільне від традиційної моралі, тому він обов’язково мав жити з дитиною, а не просто давати гроші на її виховання. Але жити з матір’ю дитини він вважав неможливим, бо, згідно з його концепцією, подружжя має бути разом лише з власного бажання, а не через дітей, суспільну думку чи звичку. Більше того, Люся, на його думку, не могла виховати дитину так, як хотів В. Винниченко, віддати сина батькові вона теж не погоджувалася. Обставини завели принципового пропагандиста “чесності з собою” у безвихідь, у будь-якому випадку зберегти чистоту ідеї в житті не вдавалося. Ця безвихідь і власне безсилля драгували В. Винниченка найбільше. До того ж, він вважав, що стан здоров’я батьків і нервова обстановка під час вагітності мали погано вплинути на здоров’я дитини. Логіка підказувала йому, що з припиненням існування дитини зникнуть усі проблеми і суперечності, тим більше, що, на його думку, у дитини було небагато шансів стати повноцінною психічно і фізично особистістю. Логічні міркування щоразу натикалися на батьківський інстинкт, і тоді В. Винниченко став боротися з ним.

Те, що сценарій страшного фіналу був у думках письменника довгий час, а не став результатом афективного стану, доводить той факт, що п’єса “Memento” була написана ще влітку 1908 р., коли Люся була вагітна, пізніше вона була доповнена, про що свідчать збіги з текстом більш пізніх листів. У документальній розповіді за матеріалами листування В. Винниченка і матері дитини Л. Гольдмерштейн Н. Миронець демонструє тотожність тексту листів і п’єси “Memento”, доводячи тим самим її автобіографічність. Про автобіографічний характер п’єси свідчив і сам В. Винниченко. У листі до сестри К. Голіцинської Марусі Ярмут улітку 1909 р. він писав: “Непременно прочтите “Memento” (в журнале “Л. Вістник”). Лучшее прежде прочтатъ “Шаблі життя” в збірнику “Дзвін”, а потом “Memento”. Последнее есть чуть ли не фотографическое изображение моего собственного пережитого” [36, арк. 165зв]. Сюжет п’єси розгортається так само, як і життя: некохана жінка, небажана дитина, безвихідь. Наприкінці

батько виставляє роздягнуте немовля під відчинене вікно, що призводить до загибелі дитини.

У листах В. Винниченка за 1908 – 1909 рр. відображена його внутрішня боротьба. З одного боку, він залишався небайдужою до чужого болю людиною, намагався всіма засобами допомогти Люсі у її скрутному становищі, звертався з теплими словами, поїхав до неї, коли вона написала про намір самогубства [6, №138, с. 113]. Можна зробити припущення, що роман “По-свій”, написаний у 1912 р., є літературним експериментом письменника на тему того, що сталося б, якби він не зупинив Люсю. У цьому романі також підіймається тема небажаної дитини. Розв’язкою стає самогубство вагітної жінки, яку не любить батько дитини, революціонер, що прагне реформи моральних цінностей.

Лист до Софії Задвиної від 12 грудня 1908 р., написаний після того, як В. Винниченко побачив свого сина, свідчить про те, що це мало на нього великий вплив: “Если так будет все идти и дальше, то я побежден. Победит природа. Приеду рабом, прикованным на всю жизнь, приеду обезсиленным и во всяком случае не гордым” [23, арк. 66]. Далі він писав, що спробує боротися, бо досі не був переможеним. В листах до Соні батьківський інстинкт виступає негативним суспільним пережитком, ланцюгом: “...цепь, цепь из тысячелетнего инстинкта, из жалости, из остатков старой морали, из мелких побрякушек, вроде, – трогательной мягкости этой женщины, любви ея, беззаветного доверия ко мне” [23, арк. 105]. Внутрішня боротьба викликала у Володимира Кириловича важкий психічний стан, жахи, він намагався порівнювати свій стан з криками хворого під час операції, вважав, що йому боляче виривати інстинкти, що глибоко вросли в психіку [23, арк. 106–107]. Ці й подібні слова він, мабуть, писав, прагнучи переконати самого себе в логічності своїх міркувань, шукаючи підтримку у Соні, яку вона, слід сказати, й надавала: “Иногда кажусь сам себе чудовищно-жестоким, каким то странным. Не знаю, голос ли это старой скорлупы или же так и следует” [23, арк. 118]. Сам Володимир Кирилович схилився до першого варіанту.

Слід звернути увагу, що важливим фактором, який визначав поведінку В. Винниченка в кінці 1908 р. – на початку 1909 р., були його почуття до С. Задвиної, і це переконливо доводить його листування з нею. Соня всіляко підтримувала його в поглядах про перевагу особистісних інтересів над існуванням дитини, певно, сіллю на рану, ударом

по найбільючішому місцю для В. Винниченка були її слова: "... и я возвращаюсь к действительности: он моет пеленки, лаской утешает разъяренную женщину, которую не любит, он..... короче он скучный, серый человечек, обыденной жизни" [23, арк. 51]. Сам В. Винниченко в листі до Люсі від 17 листопада 1909 р. заперечував будь-який вплив на нього в цій ситуації: "Даремно, хороша, ти проклинаєш Соню і Єлену. Я до них байдужий зараз, а Єлена навіть противна й тепер, але ти все таки помиляєшся. Вони нічого не знали до самої смерти Володіка. П'єсу ("Memento" – I.C.) ж я писав ще в Швейцарії в пансіоні. Одже вони рішуче ні при чому. Не було також у мене того, що зветься "буть під впливом" [6, №140, с. 66]. Був це лише обман чи також і самообман, сказати напевно важко, хоча, скоріше за все, Володимир Кирилович тією чи іншою мірою усвідомлював роль С. Задвиної у своїх вчинках. Про це свідчать уривки з листів до неї: "Вчера я убедился, что, к[а]к женщина, она (Люся – I. C.) уже умерла для меня. Много причин этому, но одной и большей из них есть мое чувство к тебе, Соня... Виноват я пред этой женщиной, тем более виноват, что хорошая она" [23, арк. 158]. В листі від 30 січня 1909 р. він писав про те, що зустріч з Сонею повернула його колишнього, допомогла скинути заціпеніння: "Вот скоро год, к[а]к я не видел лица души своей, я забыл себя, я помнил и носил в себе одну цель... все отдавал ей для уничтожения ея. И любовь твою, любовь Елены, любовь девушки из Женевы... дружбу, творчество, тайны души человека, смелый, хохочущий ход мой к славе – ценности, искания неизведанных комбинаций жизни и раскрытие их, – все проглотила она, все сдавила звеньями своими и оглушила" [23, арк. 72]. Зустріч з Сонею, за словами В. Винниченка, допомогла йому повернутися до колишнього життя та цілей, "с чего сбילה меня эта роковая встреча с Людмилой..." [23, арк. 76 зв.] Наведені цитати дають змогу зробити припущення стосовно мотивів В. Винниченка в ситуації з поданням до друку п'єси "Memento". У грудні 1908 р. автор відіслав її до видавництва і до рецензентів, але невдовзі В. Винниченко про це пошкодував. У листі до М. Горького від 16 січня 1909 р. він просить повернути п'єсу під приводом того, що його не задовольняє форма викладення ідеї [9, с. 53]. У той самий день він написав листа Є. Чикаленку, у якому погодився з критикою твору і повідомив, що попросив М. Грушевського, редактора ЛНВ, не друкувати п'єсу [13, 2002, № 1, с.6]. Справжні мотиви В. Винниченка стають зрозумілими з листування його з С. Задвиною, у якої він про-

сив гроші на облаштування квартири для Люсі: “Но если я сейчас не переправлю сюда Люсю, может выйти ужасное для меня положение, – она узнает о пьесе и тогда все пропало” [23, арк. 148]. Логічно припустити, що на момент подання п’єси В. Винниченко відмовився від своїх планів, можливо, побачивши сина, але потім повернувся до них. Як свідчать вищенаведені уривки з його листів до С. Задвиної, вона могла бути причиною чи однією з причин остаточного рішення В. Винниченка.

Інформація, що міститься в листуванні переконливо доводить, що задля досягнення своєї мети В. Винниченко міг вдаватися і до холодного розрахунку в стосунках, і до обману. При чому, він вважав, що це не порушувало його концепції чесності з собою, обманувати інших задля досягнення певної мети, на його думку, допустимо, найгірше – обманувати себе. У листах до Л. Гольдмерштейн В. Винниченко розповідав про численні пов’язані з квартирою клопоти, випромінював ніжність і піклування: “Приїдеш в готову, суху, теплу квартиру, я приголублю тебе бідну, хорошу мою, буду щодня бувати у тебе (моя квартира буде в 10 саженях від твоєї) і ти все забудеш” [6, №139, с. 107]. Тим часом С. Задвиній він писав: “Ты отлично знаешь, зачем я вызываю сюда Люсю, зачем все это продельваю” [23, арк. 84]. Потім у недатованому листі до неї В. Винниченко написав: “Подробности не важны для тебя да и мне очень тяжело касаться их. Цепь порвана, цель достигнута. Возвращаюсь к старой-новой вольной жизни” [23, арк. 91].

Не зважаючи на певну турботу, з якою В. Винниченко ставився до Люсі, власні проблеми все одно залишалися ближчими йому. У листах він жалівся на поганий фізичний та моральний стан, тим не менше, спілкуючись з приятелями в Парижі і вирішуючи, як би поїхати відпочити. Але його дратували скарги самотньої, слабкої після пологів жінки з двома дітьми на руках, яка не мала засобів для існування [6, №138, с. 126]. Також необ’єктивними виглядають його закиди в тому, що сина юридично оформили на чоловіка Л. Гольдмерштейн, це питання зацікавило Володимира Кириловича *post factum*, раніше він писав, що йому все одно [6, №138, с. 126].

Листи В. Винниченка засвідчують, що теплі почуття до Л. Гольдмерштейн, викликані жалістю, були для нього скоріше тягарем. У листі до К. Голіцинської від 14 травня 1908 р. він написав: “Коли тобі доведеться жаліти кого-небудь із жалости кохати, прокляни ту хвили-

ну, в яку тобі родиться таке бажання. Тепер я розумію Ніцше з його прокляттям жалощам. Від всієї душі ненавижу це гидке почування, ці гирі, які сам чипляєш собі на шию і сам ідеш з ними на дно” [21, арк. 252]. Егоїзм, прихований під гаслом “чесності з собою” в даній ситуації перемагає: “Жаль мне ее до боли, до желания отдать всего себя ей, но порой слишком резко бросается в глаза вся бесполезность этого и тогда я ненавижу ее. Но я все таки хочу без лишних страданий доставить ей последнее страдание и так оно и будет. Я окружу ее всем, что может дать ей радость и тогда волью чашу страдания. Так я хотел, так хочу теперь и так оно будет. (Виділення моє. – І. С.) Пусть за это я приму на себя много нежеланного и бесполезного себе, но за это я буду честен с собой, буду свободен...” [23, арк. 88]

Як видно з попереднього аналізу листування, В. Винниченко був надзвичайно непокірною людиною, будь-яке нав’язування йому чужої волі викликало шалений опір. У даній ситуації гординя є одним із найголовніших аргументів, змиритися з обставинами, яких він не планував і не хотів, було поза можливостями В. Винниченка. Своє обурення він вкладає в уста Василя Кривенка, героя автобіографічної п’єси “Memento”: “Невже тебе не бере гнів, що ти *не хотіла її*, а хтось, якась сліпа сила нахабно, *без твоєї згоди* втелюючи її? Почекай!.. А розум, досвід твій нічого не говорять тобі, не говорять, скільки ще страждань і нам, і дитині буде через неї? Ні? Ти подумай: вона в’яже нас все життя!.. Шматочок живого м’яса в’яже дві свідомі істоти! Насильно, наперекір усьому! І я повинен скоритись цьому? Через що? (*Люто*). Та не можу я, чортяка його забори! Не можу бути рабом сліпого інстинкту! Краще ніякої, ніж така дитина!..” [6, №138, с. 117]

У складній внутрішній боротьбі перемагають егоїзм та гординя, завуальовані під доцільність та “чесність з собою”. У листі до С. Задвиної, з якою В. Винниченко був повністю відвертим у цій ситуації, відображено “життєстверджуючий” висновок: “Мы будем еще жить. Пусть переступим мы через чужое страдание, пусть раздавим невинных, пусть!” [23, арк. 117зв.]

Олена Афанасіївна Тарарикова обговорювала у листі до нього п’єсу “Memento”. Вона сама мала подібний досвід (передчасні пологи) і зрозуміла, що так не можна, коли так ідеш проти природи, щось вмирає в душі, “не можна через смерть”. Вона вважала, що, якщо В. Винниченко справді вчинив так, як написав у творі, то йому має бути дуже важко, бо він здатен розуміти і відчувати, що зробив [29,

арк. 200–201]. Справді, він усвідомлював свої вчинки на рівні як ментальної, так і чуттєвої сфери. У листах міститься чимало свідчень того, що дитину він любив.

У листах до Л. Гольдмерштейн В. Винниченко називав дитину своєю і кидати напризволяще не збирався [6, №138, с. 121]. У листі від 15 березня 1909 р. він написав: *“Нікого й нічого на світі я ще так, з такою ніжністю із таким болем не любив, як його. Одна думка про його такою хвилиною любови облива моє серце, що трудно дихать”* [6, № 139, с. 120]. У цьому Люся не сумнівалася, навіть звинувачуючи В. Винниченка у своєму нещасті, як видно з її відповіді на цей лист [6, №139, с. 121]. Але прагнення розвитку, самовдосконалення, контролю над своїм життям, свободи виявилось вище за найсильнішу, за його словами, любов у житті, він в листі до Софії Задвиної пояснював це так: *“...жизнь не только в детях, жизнь – в утверждении себя!”* [23, арк. 121]

Протягом, принаймні, перших років після смерті сина В. Винниченко ні про що не шкодував, хоча й дуже важко переживав ці події: *“Часто думаю про наше життя в Парижі і... Люся моя, рідна, хороша, не можу байдуже дивитись на дітей. Не каюття і не страх, а глибокий біль ніжності до Володіка й до тебе пронизує все серце мені. Якесь невимовне страдання тисне груди, але не гнітує, не вбиваюче страдання. Чується, що ніби щось вирване там, і на тому місці виросло нове і хороше, і болюче, і серйозне, Люсю, як страдання”* [6, № 139, с. 135]. Але яким би *“чесним з собою”* ніцшеанцем і не був Володимир Кирилович звичайні людські почуття не полишали його, такими словами він відповів у листі від 17 листопада 1909 р. на те, що Люся нагадала йому про день народження сина: *“Нагадують мені про Володіка тобі не слід би. Не важно мені, коли саме йому рік чи два, я завжди його маю в собі і матиму. І буде, Люсінька, про це, мені занадто тяжко від цього...”* [6, №140, с. 66]

У листах до Л. Гольдмерштейн В. Винниченко намагався перекопати її, що він завдав їй страждань вимушено, через обставини, а не зі злого умислу [6, №139, с. 124]. З його аргументів виходило, що він лише попередив майбутні страдання, а, отже, ні в чому не винен. У листі до Люсі від 18 квітня 1909 р. В. Винниченко висловлює незадоволення тоном її листів [6, №139, с. 128]. Зважаючи на те, що мова йде про реакцію жінки, яка нещодавно з його вини втратила сина, така поведінка свідчить про надміру чутливе самолюбство, яке не дозво-

ляло винести будь-якого прояву негативного ставлення, навіть оправданого. Слід звернути увагу й на те, що аргументи щодо доцільності прийнятого рішення є справедливими лише для нього самого. Він не замислювався чи, точніше, свідомо не хотів замислюватися над тим, що біль, якого зазнала мати померлої дитини, був більшим, ніж можливі страждання в майбутньому.

Публікація п'єси “Memento” спростовувала його власні слова, що він завдавав болю Люсі лише вимушено. Реальної необхідності в тому, щоб виставити почуття і горе жінки на загальний осуд не було. Взагалі, мотиви, якими В. Винниченко керувався при написанні цієї п'єси, залишають простір для припущень. Можливо, це було примхою письменника, який не міг залишити без уваги такий цікавий сюжет. Мабуть, більш глибинним психологічним мотивом було властиве В. Винниченку бажання опинитися у ситуації “одного проти всіх”, таких ситуацій він підсвідомо прагнув усе життя, вони ніби тонізували його і робили ще завзятішим. Ще до виходу п'єси йому довелося зустрітися з суспільним осудом. У листі до С. Задвиної В. Винниченко писав: “Отримав листи щодо Люсі. В одному мене називають подлецом за то, что я “бросил беззащитную женщину” и заявляют, что я должен жить с ней. В другом (чисто деловом литераторском) эта же история проявляется в том, что меня ставят, к[а]к аморального безнравственного господина в очень позорное и унижительное положение. При чем предстоит выбирать: или деньги или это положение. В третьем, очень близкий мне человек называет мое поведение “неожиданным и достойным людей другого лагеря”. Я глубоко убежден, что сама Люся на стороне всех их, хотя мне горячо заявляет, что возмущена их несправедливостью”. Він порівнював себе з псом, що йде своєю дорогою, оточений іншими псами, що нападають на нього, і з гордістю запевняв, що він обов'язково дійде! [23, арк. 86зв.–87]

За словами В. Винниченка, після виходу п'єси не залишилося жодної людини, чиє б ставлення до нього не змінилося. У листі до Л. Гольдмерштейн від 15 березня 1909 р. він написав: “Похожий я на вовка, якого пси загнали в куток. Добре. Я навіть люблю таке становище” [6, №139, с. 120]. В. Винниченко вже публікував твори, які ставили його в подібне становище, зокрема, “Щаблі життя”. У листі до Є. Чикаленка він писав, що саме через це дещо зіпсувалися їх стосунки: “Ви кажете, що через “Щаблі” між нами стало щось холодне й чуже. Я знаю, що через них з багатьма людьми у мене порвалося

щось близьке й тепле, я знаю, що прихильників моїх небагато у мене, і я навіть не знаю їх, знаю і бачу, як майже всі ті, що досі були близькі до мене, поодсовувались і холодно й вороже зустрічають мене. Все знаю і все-таки *не можу* змінити своїх думок” [12, с. 217]. Очевидно, така ситуація підсвідомо влаштовувала письменника.

Важко зрозуміти напевно хід думок В. Винниченка, скоріше за все, тут мали місце кілька причин. Так чи інакше, якими б мотивами В. Винниченко не керувався, він не пошкодував почуття жінки, яка його кохала і зазнала від нього

Листування В. Винниченка свідчить, що з 1911 р., після зустрічі з Розою Ліфшиць, він уже не бореться з батьківським інстинктом, а, навпаки, іде йому назустріч. Такі зміни ніби вписуються в його концепцію, він знайшов жінку, що змогла б бути матір'ю його дитині, і тепер немає перешкод для появи нової людини. З іншого боку, в поведінці В. Винниченка наявні всі ознаки дуже поширеного серед чоловіків явища, яке в психології називається ототожненням дитини з особистістю її матері, наслідком є ставлення до дитини як проєкція ставлення до матері. Таким чином, можна припустити, що погляди В. Винниченка стосовно батьківського питання є раціоналізацією більш глибокого явища підсвідомості: більшої цінності жінки, ніж дитини. Гідна супутниця життя для нього важливіша, ніж батьківство, це очевидно з вищенаведеної ситуації, він приносить батьківство в жертву своїм цілям, зокрема життя з коханою жінкою. Такий самий вибір зробив В. Винниченко, коли лікарі поставили діагноз його коханій дружині, він залишився з нею, відмовившись від можливості мати дитину з іншою жінкою.

Важко сказати, чи шкодував В. Винниченко про події лютого 1909 р., але переглядав їх напевно. Після того, як діагноз Розалії Яківни поклав кінець мріям про дитину, він написав роман “Записки Кирпатого Мефістофеля”, де використав той самий сюжет, що і в “Memento”. Але закінчення було інше: в “Memento” батько вбиває свою дитину, аби бути вільним, в “Записках ...” головний герой не наважується на цей крок і обирає сімейне життя. Можливо, цей роман свідчить про каяття письменника, а, можливо, це лише один з багатьох Винниченкових експериментів з метою подивитися, як могли б розгорнутися події. Багато років потому, 4 липня 1942 р., коли В. Винниченко вже сповідував філософію конкордизму, він записав у щоденнику свої роздуми про те, що було б, якби він дійшов конкордизму

в 1908 – 1910 рр.: “Що моє особисте життя пішло б цілком іншим шляхом, то про це ніякого сумніву не може бути” [42, с. 66]. Можливо, цей запис свідчить про зміну В. Винниченком з приходом до конкордизму поглядів на питання відносин та батьківства.

Отже, аналіз епістолярної спадщини В. Винниченка дозволяє виокремити ряд його психологічних рис та особливостей. Перед дослідником постає надзвичайно емоційна, запальна людина, холерик за темпераментом⁵, але з дуже розвиненим логічним мисленням і схильністю до аналізу і структуризації, що подекуди переходила в цинізм. Ці особливості знайшли вихід в творчості В. Винниченка. Листування засвідчує його бажання йти проти суспільної думки, підсвідоме задоволення від цього. У листах В. Винниченка постає сильною, завзятою і впертою людиною, яка понад усе цінувала свободу своєї волі і не терпіла залежності і насильства над собою. Він впевнено йшов обраним шляхом, праця для нього була єдино можливим засобом існування, В. Винниченко завжди прагнув руху вперед, саморозвитку, вимогливо ставлячись до себе та до інших. Виходячи з листування, можна зробити висновок, що він був циклотиміком за психотипом, тобто дуже імпульсивною людиною, схильною до перепадів у настрої та депресій. Інформація, яку надає листування, переконливо засвідчує екстравертну акцентуованість В. Винниченка, оскільки у нього наявні усі риси типового екстраверта: активність у міжособових стосунках, прагнення підкорити собі життєві ситуації, комунікабельність, імпульсивність, самовпевненість, сміливість, енергійність, працездатність, схильність до істеричної поведінки [31, с. 125–126, 144–145]. У листах містяться численні скарги оточуючих на грубість В. Винниченка, яку породжувала пряmlinійність. Тим не менше, він був дуже товариською людиною, яка тепло і щиро ставилася до оточуючих. Чесність у стосунках була для Володимира Кириловича однією з обов’язкових умов. Також у листуванні відображено його ставлення до грошового питання та матеріальних цінностей. Аналіз подій, пов’язаних з народженням і смертю дитини (а листування – єдине джерело інформації про цей сюжет), демонструє здатність В. Винниченка не без вагань і не без страждань, але холоднокровно і продумано, пере-

⁵ Людина з холеричним темпераментом має сильну нервову систему та неврівноважену поведінку. Вона швидко переключається з однієї справи на іншу, але її нестримність у поведінці зменшує сумісність з іншими людьми. [31, с. 68–69]

ступаючи через почуття та життя інших, досягати власних цілей. Ця ситуація як екстремальна виявляє те, що наріжним каменем існування для В. Винниченка було власне Его, яке включало погляди, ідеї, самореалізацію, саморозвиток, здійснення виключно власної волі.

Таким чином, епістолярна спадщина В. Винниченка є незамінним джерелом для розуміння його контраверсійної особистості, для відтворення його психологічного і, ширше, просопографічного портрета.

Джерела та література:

1. *Гусев В., Лозинська Л.* Дещо з непрочитаних сторінок життя В. Винниченка // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 34–39.
2. *Панченко В.* Магічний кристал. – Кіровоград, 1995. – 234 с.
3. *Панченко В.* Будинок з химерами. Творчість Володимира Винниченка 1900–1920 рр. у європейському літературному контексті. – Кіровоград, 1998. – 272 с.
4. *Панченко В.* Володимир Винниченко: парадокси долі й творчості. – К., 2004. – 287 с.
5. *Миронець Н.* Епістолярна спадщина Володимира Винниченка як джерело просопографічної інформації // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету. – Сер.: філологічні науки. – Вип. 27. – 2000. – С. 9–17.
6. *Миронець Н.* Таємниці кохання Володимира Винниченка: Документальна розповідь // Кур'єр Кривбасу. – 2001 – №138. – С. 92–130; №139. – С. 96–137; №140. – С. 54–193; №141. – С. 78–116.
7. Листування М. Коцюбинського з В. Винниченком / Вступ, тексти листів та примітки підг. П.М. Федченко // Радянське літературознавство. – 1988. – №2. – С. 37–60.
8. *Крутікова Н.* Винниченко В. Невідомі листи Винниченка до Олесь // Слово і час. – 1992. – №1. – С. 28–32.
9. Листування Максима Горького з Володимиром Винниченком (1908–1909р.р.) // СіЧ. – 1993. – №2. – С. 46–58.
10. *Миронець Н.* Листування Євгена Чикаленка з Володимиром Винниченком // Українське слово. – 1996. – 15 лютого.
11. *Миронець Н.* Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 119–135; №6 – С. 103–122.
12. Листування Володимира Винниченка і Євгена Чикаленка (1902–1916). Вступне слово Н. Миронець і В. Панченка // Вежа. – 1997. – № 8–9. – С. 187–220.

13. *Миронець Н.* “Історія наша се... боротьба за національне існування...” (Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком) // Пам’ять століть. – 2001. – № 6. – С. 3–33; 2002. – № 1. – С. 6–33; 2002. – № 5. – С. 28–34; 2002. – № 6. – С. 115–145.
14. *Кузьменко В.* Володимир і Розалія Винниченки. З подружнього листування (1914) // Слово і час. – 2000. – №7. – С. 65–79.
15. *Заболотна Т.* З листування Володимира Винниченка і Розалії Ліфшиць // Київська старовина. – 2003. – №2. – С. 81–89.
16. *Миронець Н.* Епістолярний діалог Володимира Винниченка з Розалією Ліфшиць (1911–1918) // Слово і час. – 2007. – № 9. – С.48–56; № 10. – С.62–69; 2008. – № 1. – С.78–83; №3. – С.80–86; № 6. – С.98–102.; № 7. – С.60–66; № 8. – С.88–98.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1823. – Оп.1. – Спр. 32.
18. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 2. – Спр. 9.
19. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ (далі – ІР НБУВ). – Ф. 293. – № 21–56; № 202–260.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 24, 25.
21. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 27.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 28, 29.
23. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 30.
24. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 33.
25. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 34.
26. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 23.
27. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 34.
28. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 37.
29. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту української літератури імені Т. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛШ). – Ф. 171. – Спр. 130–225.
30. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп.1. – Спр.31.
31. *Щёкин Г.* Визуальная психодиагностика: познание людей по их внешности и поведению. – К., 1995.
32. *Винниченко В.* Щоденник. Т. 1. – Едмонтон – Нью-Йорк. – 1980.
33. *Винниченко Р.* Як писав свої літературні твори Володимир Винниченко // Україна. – 1992. – №11. – С. 10–11.
34. *Жулинський М.* “Яке велике щастя я мала...”: Радощі і печалі Розалії Винниченко // Україна. – 1991. – №10. – С. 15–17.
35. ВР ІЛШ. – Ф. 78. – Спр. 819.

36. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 38.
37. Конончук Н. О психологическом смысле суицидов // Психологический журнал. 1989. – № 5. – С. 95–102.
38. Винниченко В. Щоденник. 1921 – 1925. – Т. 2. – Едмонтон – Нью-Йорк. – 1983.
39. Листування з Д. Нитченком // Березіль. – 1993. – № 7-8. – С. 44–59.
40. Хорни К. Самоанализ. – М., 2002.
41. Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1990.
42. Володимир Винниченко. Щоденники // Київська старовина. – 2001. – № 5.

Ірина Сахно (*Київ, Україна*) Листування В. Винниченка як джерело дослідження його психологічного портрета

В даній статті аналізується листування Володимира Винниченка, видатного письменника, політика і непересічної особистості, з метою окреслити його психологічний портрет. Автор використовує як опубліковані джерела, так і листи, ще не залучені до наукового обігу.

Ключові слова: В. Винниченко, психологія, листування, історичне джерело, просопографія.

Ірина Сахно (*Киев, Украина*) Переписка В. Винниченко как источник исследования его психологического портрета

В данной статье анализируется переписка Владимира Винниченко, величайшего писателя, политика и выдающейся личности, с целью описания его психологического портрета. Автор использует как опубликованные источники, так и письма, еще не введенные в научное использование.

Ключевые слова: В. Винниченко, психология, переписка, исторический источник, просопография.

Iryna Sakhno (*Kyiv, Ukraine*) **V. Vynnychenko's correspondence as a source to investigation his physiologic portrait.**

This article analyzes the correspondence of Volodymyr Vynnychenko, a prominent writer, politician and uncommon person, to draw his prosopographical portrait. The author have used as the published sources, so the letters, that weren't entered into scientific circulation.

Keywords: V. Vynnychenko, psychology, correspondence, historical source, prosopography.

Олег ПРИЙМАК
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94 (477.7) – 058. 232. 6: 316.77 «18/19»

Роль та місце селянства в соціальному просторі Південної України

Перехід українського суспільства до стадії ринково-капіталістичної трансформації спричинив наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. суттєві зміни в усіх сферах життя, в тому числі й соціальній. Селянство, як домінуюча спільність, зазнала, в цьому контексті, вагомих перетворень. Тому аналіз позиції останнього в соціальному просторі повинен спрямовуватись не лише на пошук стабілізуючих, а й визначення оптимізуючих економічних, правових, політичних, соціокультурних детермінант. Надання дослідженню регіонального спрямування уможливить також виокремлення комплексу особливостей соціального розвитку селянства. До того ж, розкриття окремої складової соціальної історії сільського населення дозволить провести паралелі з сучасним станом українського села.

Мета статті полягає в розкритті ролі та місця селянства в соціальному просторі Південної України. Досягнення її стало можливим шляхом використання міждисциплінарного підходу, когнітивний зонт якого склали доробки таких наук як аграрна історія, соціальна історія, історичне краєзнавство, економічна історія, історична соціологія. Специфіка предмету дослідження обумовила концентрацію уваги автора на проблемі співвідношення традиційно-патримоніальних та раціонально-капіталістичних рис у статусно-рольовому наборі селянства в економічних кластерах південноукраїнських губерній.

Окреслена тема є порівняно новою в історичній науці. Методологічною основою її в межах даної публікації виступили праці П. Бурдье, П. Сорокіна, Ю. Лотмана, П. Штомпки, І. Гофмана. Окремі характеристики ролі селянства в економічних кластерах містяться також в класичних монографіях А.М. Анфімова, А.Я. Авреха, С.М. Дубровського,

В.С. Дякіна, П.М. Зирянова, Б.М. Миронова, П.П. Панченка та інших. Історико-краєзнавчий вимір деяких питань соціального характеру визначеного періоду знайшов відображення також в роботах В.Є. Постнікова, А.Є. Аріної, Г.Г. Котова, К.В. Лосєва, І.А. Сабадирєва, Є.В. Сизоненка, А.І. Карагодіна, К.Д. Чорної, А.В. Бойка, К.С. Лях та інших. Відсутність окремого дослідження, в якому було б розкрито питання ролі та місця селянства у соціальному просторі Південної України періоду ринково-капіталістичної трансформації спонукало автора на написання цієї статті.

Соціальним є простір конституїований ансамблем підпросторів або полів, структура яких формується внаслідок нерівного розподілу суспільного капіталу. Виступаючи як абстрактне поняття він являє собою відображення форми структури розподілу різних видів капіталу, що функціонують одночасно як інструменти і цілі боротьби в усіх сферах життя суспільства. Об'єктивізація соціального простору в реалії відбувається шляхом локального позиціонування в суспільному просторі індивідуальних чи групових власників матеріальних благ, ресурсів, засобів виробництва тощо. Відтак, місце та роль акторів соціального простору характеризується за допомогою визначення позиції перших через встановлення дистанції до інших суб'єктів другого.

В умовах суспільної трансформації, перш за все ринково-капіталістичної, соціальний простір набував змін як і простори економічної, політичної, правової, соціокультурної, комунікативної сутності. Виступаючи віддзеркаленням останніх він містив у собі еkleктичні поєднання рис традиціоналізму та капіталізації. Суспільний транзит мав визначальний вплив не лише на сукупність процесів, відносин та взаємозалежностей в соціальному просторі Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ століть, а й на статусно-рольові позиції акторів останнього. З одного боку еволюційний характер його забезпечувався стійкими, дуже часто ієрархічними зв'язками, між становими, етнічними, професійними, конфесійними соціальними спільностями. З іншого, прогресивність вектору розвитку відзначалася формуванням в регіонах капіталізованих господарських кластерів, соціальна основа яких мала чіткі риси класовості.

На зламі ХІХ – ХХ ст. Південь України, як і Лівобережжя, Нижнє та Середнє Поволжя був регіоном з порівняно вищим рівнем розвитку аграрного капіталізму. Перетворенню його на регіон товарного виробництва збіжжя сприяло декілька макро- та мікроекономічних

чинників. До перших відносилися зростання попиту на зернові культури в європейських країнах, а також виснаження традиційних сільськогосподарських губерній Центральної Росії. Перевага чорнозему над іншими типами ґрунтів, порівняно менша щільність населення, наявність неосвоєних та придатних для землеробства площ, близькість Азовських та Чорноморських портів, слабкість залишків патримоніального суспільства складала другу групи чинників.

В адміністративно-територіальному відношенні Таврійська, Катеринославська та Херсонська губернії входили до складу чотирнадцятого – Південного Степового – району Російської імперії. Кожна з них складалася з восьми повітів, окреме місце серед яких займали Кримські, бо мали господарську, природно-географічну, етнічну, та соціокультурну відмінність. Відтак, історично, до територіального простору Півдня України входили не всі внутрішні адміністративні одиниці Таврійської губернії, а тільки Бердянський, Мелітопольський та Дніпровський повіти.

Південь України був одним з найбільших регіонів держави. Його загальна площа складала 171 тисячу кв. верст. На 1897 р. населення південноукраїнських губерній дорівнювало близько 6295 тисяч осіб, з яких на Катеринославщині проживало 33,5%, на Херсонщині – 43,4%, в Таврії – 23,1% [3, 12].

Внаслідок особливості заселення та господарського освоєння загальний соціальний простір Півдня України був поліетнічним та поліконфесійним, що відобразило й на соціальному просторі його сільського населення. Існуючі в його структурі іншokonфесійні та іншонаціональні сегменти не відносилися, за сутністю до радикальних чи тоталітарних сект. Хоча релігійні переконання виступали для мусульман, іудеїв, католиків, лютеран та менонітів стрижнем самоідентифікації, їх роль в поліструктурній багаторівневій багатовекторній комунікації була невіршальною. Національна та релігійна терпимість в регіоні належали до тих принципів, що забезпечували стійкість його соціального простору. Підтримка державою ще й становості його принципів також додавала традиціональної стійкості.

Виходячи з цього, позиціонування селянства в соціальному просторі Південної України визначалося сферою професійної діяльності, національною приналежністю та віросповіданням. Його можна охарактеризувати як домінуючу серед сільського населення соціальну спільність, яка виступала головним виробником сільськогосподарської

продукції, мала українське чи російське коріння та була православною. Втім, до цього визначення слід додати й такий чинник як соціальне походження, що лише підтверджувало статус вихідця з родини колишніх державних чи поміщицьких селян. Але, цей критерій в регіоні міг стати альтернативою приналежності до сільгоспвиробництва. Представники цього стану могли з 1861 р. займатися торгівлею і промислом, купувати нерухомість, зводити фабрики, відкривати ремісничі заклади, брати підряди на виконання певних замовлень, продавати свої вироби, укладати угоди, вступати до гільдій та інших об'єднань, самостійно вирішувати свої господарські справи. Така специфіка правового статусу селянства існувала до останніх днів Російської імперії.

Разом з цим, статусний набір південноукраїнського селянства визначався в досліджуваній період не лише правовими ознаками та протиставленням вторинним за кількістю елементів загального соціального простору. Він формувався завдяки ролям цієї спільності в соціальній основі економічних кластерів регіону.

Аграрний кластер південноукраїнських губерній наприкінці XIX – початку XX ст. являв собою складову аграрного сектору економіки Російської імперії. Глибоке проникнення в нього капіталістичних відносин визначило сутність землі як головного ресурсу для створення сільськогосподарської продукції, як предмету конкурентної боротьби серед сільського населення, як одного з головних критеріїв матеріального статку. Концентрація земельного масиву у власності чи оренді окремого соціального стану була також безпосередньо пов'язана з розміром наявних у нього посівних площ та обсягами виробленої сільськогосподарської продукції. Тому розкриття ролі та місця селянства на Півдні України через його значення в аграрному кластері є, в контексті досліджуваної теми, першочерговим та абсолютно логічним.

Як перший крок у визначеному напрямку розкриємо питання про кількість селянства серед сільського населення Півдня України.

Наприкінці XIX – початку XX століть сільське населення Південного Степового регіону, як в інших українських губерніях, було кількісно домінуючою соціальною спільністю. В 1897 р. його чисельність дорівнювала 5223 тисячі (83% від всієї кількості) осіб. При цьому, щорічне зростання цієї верстви в 17 передвоєнних років склало 242,2 тисячі, а статистичний індикатор збільшення дорівнював 4,7%. Найбільший відсоток сільського населення був у Катеринославській губернії (88%), найменший – в Херсонській (70,9%). Проте в наступні

роки в складі населення відбулися певні зміни. Так, в 1910 р. в сільському господарстві було зайнято 79,4% населення, в 1914 р. – 77,1%, а в 1916 р. – 63,1%. По губерніям відсоток населення зайнятого в сільському господарстві, становив у 1916 р. в Катеринославській губернії 59%, в Херсонській – 64%, в Таврійській – 66,4% [16, 28–47].

Відтак, капіталізація аграрного сектору економіки, розвиток промисловості й сировинно-видобувної галузі стали причиною зменшення частки селянського населення в соціальному просторі Півдня України. Але абсолютні показники кількості та щільності сільських мешканців зростали на території регіону у декілька разів більш інтенсивними темпами ніж в інших губерніях України чи європейській частині Російської імперії. Останній факт пов'язаний з відносно пізнім заселенням та господарським освоєнням краю. Втім, навіть на початок ХХ століття, за густотою та чисельністю населення сільської місцевості регіону ще не досягло загальнодержавного рівня [18, 53].

Селянство на Півдні України складало в 1897 р. близько 4–4,5 мільйонів осіб, що коливалося між 80–85% сільського населення в окремих губерніях. Частка його дещо зменшувалася в тих волосних центрах, які являли собою великі селища. Демографічні процеси в середовищі селянства мали аналогічну сільському населенню інтенсивність. Це призвело до зростання досліджуваної соціальної спільності майже у 2,5 рази на 1917 р [17, 34].

У якості другого кроку, перейдемо до аналізу ступеня концентрації у південноукраїнського селянства капіталу. Землеволодіння та землекористування в останньому відігравали першочергову роль, що позначалося на прибутку селянства з продажу сільськогосподарської продукції. Не менше значення, при цьому, мало забезпечення реманентом та худобою.

На 1905 р. землеволодіння південноукраїнського селянства складалося з надільного (70%), приватного общинного (4%), товариського (8,5%) та індивідуального (17,5%). З 1897 по 1917 рр. воно зросло в 1,1 рази, що дорівнювало 9914720 десятинам. У порівнянні з іншими верствами сільського населення селяни в регіоні мали порівняно більшу площу земельної власності – відповідно 51% в 1897 р. та 56% – в 1917 р [9, 39–41].

Протягом досліджуваного періоду площа общинного землеволодіння залишалася майже незмінною. На 1905 р. вона складала 6639322 десятин, що становило 40% земель регіону. Визначений відсоток був

нижчим аналогічного середнього показника по європейській частині Російської імперії на 9%. Загалом надільні землі знаходилися у володінні 4344 общин, до складу яких входило 697997 селянських господарств [19, 69].

Разом з цим, площа і частка общинного землеволодіння в окремих південноукраїнських повітах була різною. У Катеринославському вона дорівнювала – 242897 десятинам (або 37% від загальної); Херсонському – 601004 десятинам (31%); у Бердянському – 715206 десятинам (88%); у Дніпровському – 369881 десятин (35%); в Олександрівському – 308455 десятинам (42%); у Мелітопольському – 131908 десятинам (53%) [11, 19].

Слід також додати, що південноукраїнські общини здійснювали систематичні операції з придбання земель. Останні носили споживчий характер, але рахувалися за окремою статтею – як приватні общинні. В 1905р. їх площа в регіоні дорівнювала 357917 десятин, й дещо зросла протягом Столипінської аграрної реформи. Виходячи з цього, загальне землеволодіння общин на 1905 р. сягало 74% селянського або 43% від абсолютного показника в регіоні [19, 68–69].

В той же час, на території південноукраїнських губерній у приватній власності 2077 селянських товариств знаходилося 798087 десятин та у 1778 селян-одноосібників – 1608504 десятин. Тобто, якщо в середньому по Росії співвідношення цих форм селянської приватної власності визначалося як 1:2, то на Півдні України воно становило 1:5. Відтак, на зламі XIX – XX ст. особливість селянського землеволодіння регіону полягала в наявності значної частки одноосібних селянських маєтностей, середня площа яких коливалася від 910 до 960 десятин. При цьому, найбільшою частка селянського одноосібного землеволодіння в регіоні, у порівнянні з іншими типами приватновласницьких земель, була в Бердянському повіті. Вона складала 51% й, арифметично, перевищувала суму дворянських, купецьких та міщанських земель [3, 28].

Поряд із землеволодінням в господарстві південноукраїнського селянства важливу роль відігравала земельна оренда. Площа останньої протягом досліджуваного періоду дорівнювала 2430 тисяч десятин, що складало 60% селянських орендних площ в Україні. За рахунок тимчасового користування ділянками з дворянських, купецьких, банківських та казенних маєтностей селяни регіону збільшували площу своєї, корисної для сільськогосподарського виробництва, землі. Площа

якої на 1917 р. складала 13899260 десятин. Напередодні національно-визвольної революції селянські власні та орендні площі, таким чином, сягали 70% корисного земельного фонду Півдня України [20, 41–43].

Селянська оренда в регіоні, носила як товарний так і споживчий характер, що було цілком закономірно в умовах ринково-капіталістичної трансформації для всіх районів держави. У визначеній операції Південь України відрізнявся лише порівняно вищою вартістю однієї десятини землі, яка до того ж, зростала із зменшенням терміну та площі пропонованої господарю ділянки. Остання тенденція також мала широке розповсюдження в сільській місцевості південноукраїнських губерній, породжуючи явище не лише довгострокової кількості десятин селянської оренди, а також дрібної однорічної суборенди. Комерційний зиск з дрібнення ділянки доходив, при цьому, в окремих повітах до 23–27% [10, 57]. Зайняття селянством одного з провідних місць в сфері орендних земельних відносин було, таким чином, свідченням капіталізації їх господарств та актуалізації проблеми земельного голоду.

Рухомий капітал південноукраїнського селянства був протягом досліджуваного періоду достатньо потужним. У порівнянні з 1905 роком напередодні революції в селянських господарствах регіону кількість реманенту зросла на 6%, а робочої худоби зменшилась на 4%. В руках цієї соціальної спільності на 1917 р. знаходилося 2164 тисячі (82%) голів крупної та 2531 тисяча (45%) голів дрібної худоби, 1398 тисяч (53%) коней. Для обробки землі вони утримували 1079 тисяч (88%) борін, 716 тисяч (91%) плугів, 1031 тисячу (82%) молотарок та 6128 тисяч (77%) сівалок. Внаслідок подальшої концентрації в руках селянства значної площі власних та орендованих земель, тяглової худоби та сільськогосподарського реманенту воно поступово перетворилося на головного виробника збіжжя в регіоні. Вже на 1915 р. з 400 млн. пудів зерна, що були зібрані на території південноукраїнських губерній, 2/3 припадали на селянські господарства [9, 62, 73–74].

Близько 15% сільського населення Півдня України були не селянами. Критерії їх відмінності базувалися на різниці у кількості, щільності правовому статусі, освіті, матеріальному забезпеченні, якості та стилі життя. За соціальною приналежністю ця частка сільських мешканців належала до дворян, міщан, купців, духовенства та колишніх колоністів. В селянському соціальному оточенні вони позиціонувалися як сусіди з різним ступенем контрагентності.

Найбільша соціальна дистанція в регіоні, як і по всій території імперії, існувала між селянами та дворянами. Останні, як правило, мали вищу освіту, користувалися прямим впливом на адміністрацію, несли набагато менший податковий тягар, отримували прибутки у сотні разів вищі ніж середній сільський мешканець. Дворяни мали привілейований становий статус, а також ідентифікувалися у соціальній пам'яті як нещодавні власники значної частини селянства.

У кількісному відношенні у сільській місцевості Півдня України дворянство являло собою найменшу (близько 1,5%) соціальну спільність. Втім, на 1905 р. йому належало 3594689 десятин, що складало 58% приватного або 24% всього землеволодіння в регіоні [14, 49–50]. До того ж, 75% дворянських земель були сконцентровані в маєтностях з площею понад 500 десятин, а середній розмір одного маєтку представників цього прошарку суспільства коливався від 1236 десятин в Олександрівському до 3037 десятин у Мелітопольському повіті. Але, поряд з існуванням дійсно латифундіальних володінь більша частина дворянства (76%) належала до категорії дрібнопомісних [21, 75]. За показником орної площі та якістю управління маєтності останніх майже нічим не відрізнялися, а в деяких випадках знаходилися в гіршому стані, у порівнянні з оточуючими господарствами селянської верхівки.

Як економічна та соціальна опора держави на селі дворянство втрачало позиції на Півдні України. Частка зібраного в його економіях збіжжя у валовому обсязі зменшилася з 1897 по 1917 рр. на 10%, і становила напередодні революції лише третину від загального обсягу. Понад дві третини земель в маєтностях представників цього прошарку повністю або частково віддавалися в оренду. До того ж, закладеними та перезакладеними в банках були 74% дворянської земельної власності, не повернений борг за які дорівнював 91% від отриманих сум. Все більша частина цієї категорії приватних власників передавала функції по управлінню господарством прикажчикам [21, 169–170]. Відходячи від прямого втручання в господарську діяльність вона перетворювалася, таким чином, у прошарок земельних рантьє.

Південноукраїнські дворянські економії, в контексті цікавості їх для селянства, поділялися на три типи. Перший складали капіталізовані маєтності поліпродуктивного характеру, переважно, орієнтовані на вирощування збіжжя. Господарство їх вимагало значної кількості робочих рук, яку з надлишком пропонувало населення навколишніх

сіл. До другого входили депресивні дворянські господарства, лани яких селянство експлуатувало на правах оренди. Маєтності-банкрути формували третій тип, інтерес селян до якого був пов'язаний з можливістю придбання нових ділянок.

Міщани та купці склали близько 6% сільського населення Півдня України. На відміну від дворян, які були територіально дистанційовані від селянства фактом окремого проживання в економіях, перші переважно постійно мешкали в селах. На відміну від інших губерній ці верстви в регіоні мали право купувати землю, будинки, об'єкти сільськогосподарського характеру. При цьому, головними заняттями міщан та купців на селі виступали торгівля, шинкарство, риболовний промисел, посередництво. Але значна їх частина займалася землеробством й господарювала на власних чи орендованих землях, площа яких в регіоні дорівнювала 15% приватновласницького фонду. Втім, ні купці, ні міщани не мали права входити до складу сільської общини. Тому господарство їх на Півдні було індивідуальним, товарним, поліпродуктивним й схожим на фермерське. Відповідно до існуючого законодавства представники цих верств в сільській місцевості знаходилися під подвійним оподаткуванням й мали сплачувати гроші і як селяни, і як жителі міст [8, 281].

До складу сільського населення Півдня України кінця XIX – початку XX століть входила чисельна соціальна група, яка в офіційній документації визначалася як колишні колоністи. Представники цієї категорії склали близько 6% сільського населення та володіли 1652603 (24,5%) десятинами надільної землі. За національною належністю вони були болгарами, молдаванами, сербами, євреями, німцями, а за конфесійною – католиками, православними, лютеранами, менонітами, іудеями. Внаслідок специфіки державної політики в регіоні кінця XVIII – XIX століть розмір наділу представників різних національностей був неоднаковим – болгари, молдавани, серби отримували по 25–50 десятинам на дворі, євреї – 30, німці – 40–65 десятинам [4, 43].

В окремих повітах регіону національний склад колоністів і частка їх надільного землеволодіння на початку XX ст. були різними. Так, наприклад, в Олександрівському повіті 11546 десятинам (або 2% надільного фонду) знаходилося у користуванні єврейських общин і 10804 (2%) – у власності німецькомовних поселенців, серед яких переважала група менонітів голландського походження. У Бердянському колишні колоністи, головним чином німці і болгари, господарювали на 303248 десятинах

(42%) наділеної землі; а на території Дніпровського повіту землеволодіння даної категорії сільських мешканців не існувало [11, 23].

Ця частина сільського населення мешкала в компактних колоніях, що звужувало її комунікативний простір. Показовим в цьому відношенні був, наприклад, Олександрівський повіт, де поряд з колоніями Хортицького менонітського округу (Розенталь, Ейнлаге, Кронсвейде, Нейендорф та інші) розташувалися поселення євреїв-землеробів (Веселе, Красноселки, Межиріччя, Трудолюбівка, Нечаївка). В Мелітопольському повіті компактно жили греки (с. Новокерменчик та Нові Каракуби), болгары (Димитровка, Воканешти, Болград, Інзовка, Діановка, Мар'янівка та ін.) та німці (колонії Ейгенфельдської та Пришибінської волостей Молочанського менонітського округу) [10, 68–70].

Відмінність колишніх колоністів від оточуючого селянства полягала в регіоні не лише у мовному та релігійному аспектах. Якщо соціальна організація останнього була переважно общинною та, частково товариською, то у перших широкого розповсюдження отримала подвірна громада. Як природний соціальний інститут вона існувала у 100% німців, 60% болгар та 85% євреїв. При цьому, для німців-колоністів цей вид землеволодіння був традиційною основою для ведення господарства. На надільних і на куплених землях вони застосовували ділянкову систему, виробничі потужності якої зберігалися за допомогою такого суспільного принципу як право майорату.

В єврейських колоніях подвірне землекористування було запроваджене урядом як експеримент. Поряд з єврейськими господарствами, для їх культурного збагачення селили німців. Але на початку ХХ століття внаслідок непристосованості євреїв до землеробства, кількість колоній значно скоротилася, наділи в них зазнали дрібнення й переплуталися з полосами німців-кустарівців [13, 47].

Разом з цим, слід підкреслити, що на початку ХХ ст. колонії на території Півдня України перестали бути тими моноконфесійними та моноетнічними утвореннями, якими вони були протягом кількох десятиліть після їх заснування. Поступово в них зростала кількість чужинців, значну частину серед яких займали й місцеві селяни. Найбільш часто останні мешкали серед колоністів у статусі найманих сільгоспробітників. Але, як правило, колоністи уникали зайвий раз вступати у міжетнічний або міжконфесійний діалог. Комунікація їх з оточуючим селянством відбувалася лише у разі перетинання господарських інтересів або життєвих практик [6, 93].

Відтак, соціальне наповнення аграрного кластеру південноукраїнських губерній, як і в більшості інших районах, було наприкінці XIX – початку XX століть переважно селянським. В умовах ринково-капіталістичної трансформації в регіоні продовжувався процес концентрації у селянства аграрного капіталу, що позначилося на зростанні його землеволодіння, землекористування, посівної площі тощо. Досліджувана соціальна спільність виступала не лише головним виробником сільськогосподарської продукції, а й постачальником робочих рук на ринок праці. Втім, селянство, з притаманним йому господарським прагматизмом та раціональністю повсякденного життя, не було соціально монолітним, чим забезпечувалася багатовекторність зростання його ролі та місця в аграрному кластері. Контрагентні стани, етносоціальні та соціально релігійні вкраплення, які існували між південноукраїнського селянства, зберігали протягом досліджуваного періоду певну дистанційованість, що виступало чинником самоідентифікації всіх полісуб'єктів сільської місцевості. Поміркований характер комунікації між ними забезпечував стабільність, поступовість та прогресивність розвитку регіону.

Селянство відіграло важливу роль і в інших кластерах регіону. Але на відміну від аграрного, де досліджувана спільність мала можливість соціального саморозгортання та самоорганізації, в промисловому, фінансовому та торгівельному кластерах її позиція визначалася іншими детермінантами. Головне місце серед останніх посідала утилітарність, з якою ставилися до селянства власники промислових підприємств, фінансових та торгівельних установ.

Переважаюча більшість елементів неаграрних кластерів знаходилася не в сільській місцевості, а в містах, що територіально, статусно та субкультурно підкреслювало місце селянства в соціальному просторі Півдня України. Втім, слід зазначити, що протиставлення “сільська місцевість – місто” мало цілком органічну сутність, основою якої виступав не лише товарообмін. Південноукраїнські міста мали порівняно незначний термін існування, внаслідок чого частка корінного економічно самодостатнього та природно відтворюваного населення в них була незначною. Тому селянство виступало соціальним донором як губернських та повітових центрів, так і волосних містечок. За даними лише офіційної статистики в досліджуваний період населення південноукраїнських міст на 72% складалося з селянства [15, 154]. Але внаслідок широкого розповсюдження в регіоні внутрішньої тери-

торіальної мобільності та маятникової міграції цей показник був дещо вищим.

Наприкінці XIX – початку XX ст. промисловий кластер у Південному Степовому районі знаходився на стадії становлення. Але вже тоді в ньому викристалізувалися ті галузі, під впливом яких регіон з часом перетворився з аграрного на аграрно-промисловий. Визначальне місце серед останніх відігравали гірничо-видобувний, металургійний, машинобудівний та борошномельний сегменти. При цьому, видобуток залізної руди, виплавка чавуну і виробництво сталі та заліза в Донбасі, Нікопольщині та Криворіжжі швидко зростали. Якщо в 1870 р. на Півдні було видобуто 1,3 млн. пудів залізної руди, що становило 2,8% загальноросійського видобутку, то в 1900 р. – 210 млн. пудів, або 57,2%. У 1899 р. на Півдні України було видобуто 10 млн. пудів марганцевої руди, що становило близько 45% загальноросійського видобутку. У 1900 році регіон дав 92 млн. пудів чавуну, 59 млн. пудів сталі і заліза, що становило 44% всього виробництва [12, 368].

Аграрний характер економіки Південного Степового району обумовив спеціалізацію машинобудівних підприємств. Робота останніх була спрямована переважно на виготовлення сільськогосподарського реманенту та машин. Власники промислових підприємств Півдня України розглядали селянство не лише як покупців продукції, а й як джерело дешевої робочої сили. Внаслідок достатньо інтенсивного процесу обезземелення нижчих прошарків сільського населення в регіоні відчувався надлишок останньої. Такий стан речей дозволяв промисловцям використовувати не лише диференційований підхід до відбору робітників, а й відноситись до пропонуючих свою працю місцевих селян з високою долею утилітарності. Як правило на заводах не існувало належних умов праці, а повсякденне життя чорноробочого нічим не відрізнялося від буденності сільгоспробітника.

Не дивлячись на порівняно вищу, ніж в аграрному секторі заробітну плату представники сільських низів, згідно із спостереженнями південноукраїнських статистів, не мали великого бажання переходити до лав промислового пролетаріату [7, 49]. Слушність такої позиції пояснювалася декількома моментами. Розрив з традиційним для сільської місцевості способом та стилем життя являв для селянина перехід через складний психологічний бар'єр; отримання роботи на підприємстві чи шахті призводило до інтенсифікації повсякденності, але не до підвищення власного статусу. Частка робітників селянського

походження в регіоні, в цьому контексті, сягала на початку ХХ ст. 63%, але вони переважно працювали різно- чи чорноробочими. Виходець із села, таким чином, перетворювався на подвійного маргінала – вже не селянина, і ще не повноцінного мешканця міста. Така позиція, за умов насунення промислової кризи, наприклад, у 1906–1910 рр., ставала для південноукраїнських напівселян-напівробітників не лише соціально, а й економічно ризиковою. Тому більш прийнятним для членів тих селянських родин, які втрачали економічну самостійність був найм до кустарів-односельців або приєднання до місцевої промислової артілі. Запорукою особистого спокою, в цьому варіанті, залишалася можливість збереження сільського стилю життя та повернення до традиційних сільськогосподарських робіт.

Фінансовий кластер на Півдні України, як і промисловий, знаходився у досліджуваній період на стадії становлення. Основу його склали акціонерні іпотечні установи та губернські відділення державних поземельних банків. При цьому, якщо для перших селянство виступало як багаточисельна спільність клієнтів, при обслуговуванні яких слід було отримати комерційну користь, то для других – як реалізаторів аграрної політики та регуляторів земельного ринку на місцях – воно мало подвійний статус. З огляду збереження в діяльності державних іпотечних установ принципу становості Державний та Селянський поземельний банки в основі соціальної місії мали надання фінансової допомоги сільському населенню. Їх операції в регіоні дуже часто носили некомерційний характер, що викликало нарікання з боку Міністерства фінансів та великих землевласників. Для співробітників південноукраїнських відділень Дворянського поземельного банку селянство не могло бути клієнтом, але буденне ставлення до нього, як до головного покупця дворянських земель не визначалося як нейтральне [2, 127].

Серед акціонерних Херсонський земський банк був найстарішим не лише в регіоні, а й в Російській імперії. Його засновано в 1871 р. на основі функціонуючого з 1864 р. Товариства поземельного кредиту для Херсонської губернії. Але у Південному Степовому районі крім нього працювали відділення Московського, Азово-Донського, Таврійсько-Бесарабського, Кримського, Харківського та Полтавського земельних банків. Вони видавали довгострокові позики терміном на 10-66 років під заставу нерухомості на суму до 60% від оцінки вартості останньої. Але найбільш розповсюдженою для акціонерних

банків була операція під заставу землі, умови якої, як правило, складалися з 34–36-річного терміну надання, 6,75% річних під заставу ділянки площею не менше 50 десятин. В їх фондах на 1909 р. знаходилося 3925 тисяч десятин (або 32% всіх заставлених земель регіону), з яких переважна більшість належала дворянам, купцям та колоністам. Провідну роль в цьому секторі поземельної застави відігравав Херсонський земський банк, який утримував у 1905 р. 3,1 млн. десятин землі та видав позик на 173, 8 млн. крб.[5, 44–45].

Південноукраїнське селянство також користувалося послугами акціонерних банків. Найбільш поширеними серед них були отримання позики під заставу і для придбання землі та на купівлю реманенту. З усієї заставленої площі в цих іпотечних установах п'ята частина належала селянам. Загальне землеволодіння останніх зросло за сприянням акціонерних банків протягом досліджуваного періоду на 6 відсотків. Втім, слід підкреслити, що з 8,3 тисяч їх селян-клієнтів, які зверталися за послугою одноосібно або товариствами, переважна більшість належала до заможних прошарків.

Південноукраїнські відділення селянського поземельного банку пропонували більш вигідні умови позики та ширший спектр послуг. Під заставу власної чи придбанної з фондів банку або при його посередництві землі селяни могли отримати суму до 90% вартості останньої терміном на 55,5 років. До того ж, ця установа купувала маєстності представників інших станів суспільства за вищою, ніж ринкова, ціною. При участі цієї іпотечної установи південноукраїнське селянство збільшило своє землеволодіння на 7,5%, що на 1,5% перевищувало аналогічні показники усіх працюючих в регіоні акціонерних банків. У 1,5 рази вищою була й кількість клієнтів Селянського банку. До того ж, на 1909 р. площа заставлених у Селянському банку земель переважала у 2 рази заставні фонди акціонерних іпотечних установ [11, 55]. Виходячи з цих даних ми не можемо підтримати тезу радянських істориків про те, що південноукраїнські відділення Селянського поземельного банку не мали значних обсягів роботи.

Разом з цим, слід підкреслити, що представництва державних та акціонерних банків розташовувалися не в населених пунктах сільської місцевості, а, переважно, в губернських центрах. Агенти та клерки їх не завжди вважали доцільним виїжджати на значні від останніх відстані. Територіальна віддаленість та певна складність оформлення документації по фінансовій операції, з одного боку, та завантаження

щоденною працею з іншого, обмежували бажання селян у користуванні банківськими послугами. До того ж, сфера дрібної короткострокової позики не отримала належної інституціоналізації на Півдні України до початку ХХ століття. Тому селянство при виникненні потреби у грошах, як правило, зверталося до односельців-лихварів, якими були шинкарі, куркулі, представники купецтва чи міщанства, тощо. Повсякденною практикою на півдні виступало отримання лихварської позики від колишнього поміщика за відробіток. При цьому, відсотки за таким боргом можна охарактеризувати як кабальні, оскільки вони коливалися від 30% до 50% від отриманої суми. Втім, вже з другої половини 1890-х років лихварський капітал у південноукраїнських селах почав поступово втрачати свої позиції, що було безпосередньо пов'язане з поширенням серед селянства таких асоціативних форм самоорганізації як сільськогосподарські, позикові та кредитні товариства.

Торгівельний, як і аграрний, кластер перебував на Півдні України протягом досліджуваного періоду на стадії трансформації. Існуючі в ньому форми та інфраструктура поступово втрачали ознаки традиціоналізму й набували ринково-капіталізованих рис. Зростання кількості населення, вимог його до якості задовільнення потреб, не лише стимулювали товарообмін, а й виводили торгівлю в регіоні на новий рівень. Попри те, що соціальне наповнення кластеру залишалося переважно купецьким, останнє втратило в ньому монополну позицію. Комерційна привабливість отримання значного прибутку без участі у безпосередньому виробництві сприяла залученню до торгівлі міщанства та селян. При цьому, останні відігравали у товарообміні між містом та селом дуалістичну роль, виступаючи полісуб'єктом і споживання і збуту.

В межах традиційного товарообміну південноукраїнське селянство виступало безпосереднім продавцем та покупцем. У встановленні звичаєм або адміністративною нормою дні представники його вивозили на постійно діючі у волосних, повітових та губернських центрах торжки, торги та ярмарки продукцію сільськогосподарського виробництва. Продаж м'яса, молока, яєць, овочів, фруктів, меду та іншого дозволяв отримати кошти на задовільнення повсякденних потреб та відкласти певну суму на значну покупку. Таких постійно діючих місць для торгівлі в кожному повіті нараховувалося до двох сотень [1, 178]. Але отримання разової значної суми з продажу продукції

власного виробництва можливе було для селянина лише на сезонних ярмарках, яких налічувалося по 3-4 на рік в кожному повітовому місті. Як правило, останні діяли протягом тижня, у часовому відношенні пов'язувалися із православним святом та являли собою тимчасові центри оптової торгівлі. Сільське населення спродувало на них худобу, птицю, й, головним чином, збіжжя.

На сезонних ярмарках південноукраїнські селяни отримували можливість придбання промислової продукції безпосередньо у виробників. Предметами купівлі, в цьому відношенні, виступали сільськогосподарські машини та реманент, одяг, взуття, посуд, шкіряні, металеві вироби тощо. На деяких з ярмарків діяли й виставки-продажі племінних коней, рогатої худоби, нових сортів дерев та насіння. Промислова та кустарна продукція повсякденного вжитку купувалася не на ярмарках, а в стаціонарних лавках поблизу торжків [4, 144–145]. Важливу роль у південноукраїнському селі відігравала також роздрібно-розвозна торгівля.

Слід також додати, що у порівнянні з попереднім періодом товарообмін сезонних ярмарок на кінець XIX ст. на Півдні України суттєво знизився. Цей факт тісно пов'язувався з раціоналізацією та ускладненням інфраструктури ринку, зростанням капіталізації її внаслідок виникнення вузькоспеціалізованих торгівельних установ, а також відмежуванням посередниками виробників сільськогосподарської та промислової продукції від можливості прямої комунікації з споживачами. На початку XX століття через цю форму торгівлі проходило вже тільки 40% від всього відведеного на продаж збіжжя. Більшість осінніх ярмарок в повітових містечках регіону перетворилася на центри акумуляції ярової та озимої пшениці. Селяни звозили на них зерно перекупщикам [22, 29].

Зростання попиту на збіжжя в європейських країнах, близькість Чорноморських та Азовських портів сприяли не лише звуженню сільськогосподарської спеціалізації Півдня України, а й стимулювали на його території інституціоналізацію купівельної інфраструктури зернових. В Бердянську, Маріуполі, Одесі протягом досліджуваного періоду відкрилися та інтенсивно працювали не лише вітчизняні, а й іноземні компанії, головна стаття прибутку яких складалася з перепродажу ярової та озимої пшениці, ячменю, рапсу тощо. Найпотужнішими серед останніх стали фірми Куппа, Сангвінетті, Габріелі, братів Дрейфус та інші [23, 239]. Крім того, в губернських центрах

широку діяльність розгорнули 9 товарних бірж, через які проходило 60% від загального обсягу експортованих зернових [24, 15].

Втім, селянство, як і інші виробники сільськогосподарської продукції на Півдні України, було майже позбавлене можливості брати участь в комерційних операціях із збіжжям. Воно знаходилося тільки на вході до тих мережевих едхократичних торгівельних компаній, що мали багатоступеневі посередницькі канали, де проходила акумуляція потоків зерна та зростала його ціна. Лише представники заможних прошарків цієї спільноти, об'єднуючись в кумпанії чи товариства, гідно репрезентували себе як продавці ярової та озимої пшениці на сезонних ярмарках.

В момент продажу врожаю хліба селяни контактували з акторами найнижчої щаблини посередницьких комерційних структур. До них відносилися, як правило, дрібні ділки селянського походження, баришники-поселяни, сільські лавочники, волосні писарі, шинкарі-євреї, у власності яких знаходилися амбри для збереження зернових. За родом занять ці покупці були схожі на вільних маклерів, які купували пшеницю наприкінці літа за низькою ціною та спродували її хлібним конторам чи представництвам торгівельних компаній взимку за 200-300% її первинної вартості. Але найбільшого поширення в регіоні отримала діяльність прикажчиків хлібних контор, для яких скупка зерна у селян була професійним обов'язком, а не операцією з подальшим отриманням баришу [4, 142].

Умови збуту збіжжя для переважної більшості південноукраїнського селянства наприкінці XIX – початку XX ст. не можна охарактеризувати як задовільні. Такий стан речей був пов'язаний не лише з існуючою на той час великою пропозицією пшениці, порівняно гіршою якістю селянських посівів, а й низькою кредитоспроможністю власників дрібних господарств. Тому врожай збіжжя у останніх ділки купували, головним чином, за трьома схемами. Перша з них отримала назву «на уступку». Сутність її полягала в тому, що селянин отримував весною від покупця задаток, внаслідок чого повинен був віддати врожай за вартістю нижчою на один карбованець, ніж ціна в останній день осіннього ярмарку. Згідно із другою – “серединою” – схемою господар також отримував передплату, за що віддавав хліб за середньомісячною вартістю. Найбільш здирницькою була остання технологія. За її умовами збіжжя селянин спродував “на кореню” весною за “акордною”, тобто мінімальною ціною. Але внаслідок такої угоди він

втрачав будь-яке право на додаткову оплату за зібраний врожай [10, 379]. Відтак, аналізуючи схеми продажу збіжжя можна дійти до висновку, що переважна більшість південноукраїнських селян навіть не вивозила головний продукт вирощування власного господарства за межі свого села, а вартість проданого врожаю була далеко не ринковою.

Таким чином, наприкінці XIX – початку XX ст. селянство було домінуючою спільністю в соціальному просторі Південної України. Частка його складала 85% сільського та 72% міського населення регіону. Православність, українська та російська національна приналежність, селянське походження, сільський стиль та спосіб життя були тими критеріями, що позиціонували цю спільність серед інших соціальних груп південноукраїнських губерній.

Разом з цим, наявність залишків становості та нерівний економічний старт виступали тими детермінантами, що визначали якісну специфіку селянства в соціальному просторі. Попри порівняно вищі темпи ринково-капіталістичної трансформації останнє в регіоні, як і в цілому по території країни, в стратифікаційному контексті, заповнювало лише нижчий та середній класи. При цьому, соціальний статус різних страт південноукраїнського селянства визначався передусім роллю та місцем в економічних кластерах. Але виокремлена сільська соціальна спільність протягом досліджуваного періоду зберігала в останніх загальні риси. В аграрному кластері Півдня України вона виступала як домінуюча категорія дрібних землевласників та землекористувачів, які виступали головними виробниками сільськогосподарської продукції та збіжжя. Але в торгівельному, південноукраїнське селянство стабільно займало позицію тільки первинного постачальника продукту, що, в цілому, був позбавлений участі в комерційних операціях. У промисловому та фінансовому кластерах регіону селяни зберігали подвійний статус – покупця і постачальника робочої сили в першому та клієнта і конкурента в другому. За таких умов, першочерговість економічного, по відношенню до особистого статусу, виступала для окремого селянина у вигляді не лише повсякденної норми, а й критерієм позиціонування у соціальному просторі.

Публікація розкриває один з аспектів соціальної історії південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації і є невід’ємною складовою дисертаційного дослідження. Подальші перспективи пошуку можуть бути пов’язані з розкриттям питань інтен-

сифікації селянського повсякдення, еволюції інституціональних основ поведінки сільського населення, кризи патріархальної селянської родини, що мали місце на зламі XIX – XX століть та відбувалися під впливом аграрної політики. Матеріали статті можуть бути використанні під час викладання спецкурсів з аграрної історії України, соціальної історії селянства, історичного краєзнавства тощо.

Джерела та література:

1. Арина А. Е., Котов Г. Г., Лосева К. В. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район. (1885–1938). – М., 1939.
2. Зак А. М. Крестьянский поземельный банк. 1883–1910. – М.: Типо-литография Высочайше утвержденного Товарищества. Н. Н. Кушнарёва и К°, 1991.
3. Земледельческий Центр и Юг Европейской России. – СПб., 1911.
4. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770–1917). – Запорожье, 1998.
5. Краснікова О.М. З історії становлення та функціонування земельних банків в Україні. (1861–1918). // Український історичний журнал, 1999. – № 6.
6. Лях К.С. Етнокультурні контакти німецьких колоністів Півдня України у світлі лінгвістичних даних // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 16: Німці в етнокультурному просторі України. – К.: УНІСЕРВ, 2004.
7. Материалы для оценки земель Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 года. – Вып. V. – Херсон, 1902.
8. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Т. 1. – 3-е изд., доп. – СПб., 2003.
9. Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року. – Харків., 1931.
10. Постников В. Е. Южно-Русское крестьянское хозяйство. – М.: Типо-литография Высочайше утверждённого Товарищества И. И. Кушнарёва и К°, 1891.
11. Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України. (1906–1917 рр.). – Запоріжжя: РА «Тандем–У», 2002.
12. Рибалка І.К. Історія Української РСР (Дорадянський період). – К.: “Вища школа”, 1978.
13. Російський Державний історичний архів. – Фонд комітету землепорядних справ. – Ф.408. оп. 2, спр. 425, арк. 47.

14. Россия. 1913. Статистико-документальный сборник. – СПб., 1995.
15. Рындрзонский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX вв. – М.: “Наука”, 1983.
16. Савицкие З.М. и Н.А. Земские подворные переписи 1880–1913 гг. Поездные итоги. – М., 1926.
17. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России иностранных государств. – Пг., 1917.
18. Сизоненко Є.В. Аграрні відносини на Півдні України між I та II буржуазними революціями в Росії (1907–1917). – Одеса, 1962.
19. Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. – СПб.: Центральная типография Н. Я. Манкова, 1907.
20. Статистический справочник по землевладению и землепользованию Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1917.
21. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Півдня України на початку XX століття: Дисертація на здобуття наук. ступеню к. і. н.: 07.00.01. – Донецьк, 1992.
22. Хлебная торговля в уезде. // Сельскохозяйственная хроника Херсонского уезда. – 1909. – Сентябрь.
23. Хлебный экспорт России через порты черного и Азовского морей в 60-е годы XIX в. – Ростов на Дону, 1966.
24. Шиханов Р.Б. Біржі Південної України 1886–1914 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеню к. і. н.: 07.00.01. – Запоріжжя, 1999.

Приймак Олег (*Запоріжжя, Україна*). Роль та місце селянства в соціальному просторі Південної України

Стаття присвячена характеристиці ролі та місця селянства в соціальному просторі Півдня України періоду ринково-капіталістичної трансформації. Вона містить аналіз статусно-рольової позиції південноукраїнського селянства в аграрному, промисловому та торговельному кластерах. Особливу увагу автор звертає на питання позиціонування селянства до інших соціальних спільностей, спільнот та груп тогочасного суспільства.

Ключові слова: Селянство, соціальний простір, Південна Україна, соціальний статус, аграрний кластер, економічний потенціал, соціальна група.

Олег Приймак (*Запорожье, Украина*). **Роль и место крестьянства в социальном пространстве Южной Украины**

Статья посвящена характеристике роли и места крестьянства в социальном пространстве Юга Украины периода рыночно-капиталистической трансформации. Она содержит анализ статусно-ролевой позиции южно-украинского крестьянства в аграрном, промышленном и торговом кластерах. Особое внимание автор обращает на вопрос позиционирования крестьянства по отношению к другим социальным общностям, сообществам и группам выделенного территориального социума конца XIX – начала XX веков.

Ключевые слова: Крестьянство, социальное пространство, Южная Украина, социальный статус, аграрный кластер, экономический потенциал, социальная группа.

Oleg Priimak (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Role and place of peasantry in social space of South Ukraine**

The article is devoted to description of role and place of peasantry in social space of South of Ukraine of period of market-capitalist transformation. It contains the analysis of status-role position of southukraine peasantry in agrarian, industrial and point-of-sale clusters. The special attention author turns on a question of positioning of peasantry in relation to other social associations and groups of selected territorial socium of end of XIX are beginnings of XX ages.

Keywords: Peasantry, social space, South Ukraine, social status, agrarian cluster, economic potential, social group.

Сергій ПАЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК 930.2(477.64)»195/197»(=163.2)

**Болгарська тема
у краєзнавчих студіях
В.Г. Фоменка**

Враховуючи зростання ролі історичної регіоналістики, цілком актуальним є звернення до регіональної історіографії як суттєвої складової єдиного історіографічного процесу. Дослідження регіональної історіографії потребує вивчення діяльності як професійних вчених, так і істориків-аматорів. Відповідно логічною є актуалізація наукової спадщини Віктора Гавриловича Фоменка, видатного представника запорізького краєзнавства другої половини ХХ ст., якому в 2010 р. мало б виповнитися 110 років.

Життєвий шлях та наукова творчість В.Г. Фоменка неодноразово привертала увагу дослідників та журналістів. Спеціалісти Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки імені О.М. Горького склали бібліографічний покажчик [36]. У місцевій пресі було надруковано низку статей, приурочених до чергового ювілею славетного краєзнавця, зокрема статті А. Фримана [37], Л. Симонова [23], К. Сушка [26] та інші [7].

Проте творча спадщина В.Г. Фоменка ще потребує детального вивчення. Наукова новизна статті полягає у тому, що її присвячено дослідженню саме такого аспекту наукової діяльності видатного запорізького краєзнавця як болгаристика. Предметом пропонованої наукової розвідки є місце В.Г. Фоменка в історіографічному процесі розвитку української історичної болгаристики у повоєнний період.

В.Г. Фоменко народився 28 липня 1900 р. у с. Обіточне Бердянського повіту Таврійської губернії (нині Чернігівського району Запорізької області). Він пройшов важкий трудовий шлях від машиніста до гірничого інженера та директора свинцево-срібного рудника. Доля заносила його далеко від України – довелося попрацювати і на Уралі, і в Казахстані, і на Кавказі [36, с.2].

Лише після виходу на пенсію у 1954 р. В.Г. Фоменко повернувся до рідного краю і оселився у м. Запоріжжі за адресою вул. Південно-Українська буд. 5, кв. 33 [3, арк. 29]. Оселився не для того, щоб спокійно доживати віка, а щоб розпочати новий і, мабуть, найцікавіший період свого життя: він присвятив останні 22 роки напруженій та самовідданій праці дослідника та популяризатора історії Запорізького краю. За цей час йому вдалося написати низку наукових робіт з історії, топоніміки, геральдики та джерелознавства.

Переїзд В.Г. Фоменка до Запоріжжя співпав із початком так званої хрущовської “відлиги”, одним із проявів якої було відновлення інтересу суспільства і науковців до краєзнавства. На початку 60-х років ХХ ст. по всій Україні розгорнулася кропітка робота по складанню історії населених пунктів, до якої були залучені як вчені, так і аматори. Не будучи професійним істориком чи географом, В.Г. Фоменко був запрошений до складу запорізької обласної редколегії Історії міст і сіл Української РСР [11], [12, с.721].

Широта наукових інтересів В.Г. Фоменка на ниві краєзнавства була дійсно неосяжною. Жоден населений пункт на теренах Запорізької області, жоден фізико-географічний об'єкт не пройшов повз його увагу. В.Г. Фоменко заслужив повагу і визнання не лише у місцевих краєзнавців-аматорів, а й серед професійних учених. Його статті друкувалися як у місцевих газетах, так і у серйозних наукових виданнях, зокрема в Українському історичному журналі [32].

У 50-60-ті роки ХХ ст. в Україні активізувався розвиток історичної болгаристики. Над цією проблематикою працювала низка вчених у таких наукових центрах, як Харків, Київ, Одеса, Львів, Донецьк, Полтава, Луганськ, Станіслав (пізніше – Івано-Франківськ) [13, с.121-129]. У Запоріжжі, не зважаючи на наявність в області сорокати тисяч болгарської етнічної спільноти, історико-болгаристичні наукові дослідження на той час не отримали належного поширення серед професійних істориків.

В.Г. Фоменку вдалося, у деякій мірі, заповнити цю прогалину, хоча болгаристика не була основним напрямком його наукових студій. На цю проблематику краєзнавець натрапив, досліджуючи історію заселення території Запорізької області та походження топонімів. На цьому шляху він просто не міг обійти стороною історію виникнення болгарських поселень у Північному Приазов'ї.

Результати своїх історико-болгаристичних пошуків В.Г. Фоменко виклав у декількох працях, як опублікованих, так і неопублікованих.

Перші з них репрезентовані статтями у обласних та районних газетах (“Запорізька правда”, “Приазовская новь”, “Комсомолец Запоріжжя”), а також книгою “Звідки ця назва?” [31], у якій вміщені коротенькі довідки з топоніміки окремих болгарських населених пунктів області.

Великий інтерес представляють також неопубліковані матеріали В.Г. Фоменка, що потрапили на зберігання до відділу краєзнавства Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки імені О.М. Горького (праця “Материалы к истории переселения бессарабских колонистов в Приазовье в 1861–1863 гг.” [3]) та до особистого фонду краєзнавця у Державному архіві Запорізької області (стаття “Болгары в Приазовье” [2]).

В основі багатьох газетних публікацій краєзнавця на болгарську тему лежить його неопублікована праця “Материалы к истории переселения бессарабских колонистов в Приазовье в 1861–1863 гг.” [3], приурочена до 100-річного ювілею виникнення болгарських сіл на теренах сучасної Запорізької області. Машинописний текст цієї праці, скріплений особистим підписом автора, датований 1 березня 1961 р.

Робота написана російською мовою у науково-популярному стилі. Її загальний обсяг – 30 аркушів. Великий інтерес викликає досить солідний науково-довідковий апарат. У цій роботі В.Г. Фоменко використав низку опублікованих джерел, статей та монографій. Серед них, перш за все, слід назвати звіт директора С-Петербурзької палати державного майна (на той момент дійсного статського радника) О.Ф. Гюне, який у 1862 р. за наказом імператора Олександра II здійснював загальне керівництво процесом заселення порожніх ділянок Новоросійського краю переселенцями із-за кордону та з центральних російських та українських губерній. Оригінал звіту зберігається в Російському державному історичному архіві [1], але існує також друкована версія цього документа, яку було опубліковано у Журналі міністерства державного майна у квітневому та жовтневому номерах за 1863 р. [9]. Саме цією публікацією, судячи з посилань, користувався автор.

Окрім того, В.Г. Фоменко опрацював широке коло наукових робіт болгарських, українських, російських, молдавських учених, у яких містилася інформація з історії переселення та облаштування болгарських колоністів у Російській імперії взагалі та у Північному Приазов'ї зокрема. Серед цих робіт слід назвати монографію дослідника іноземної колонізації в Росії О. Клауса [14]; низку праць дослідників історії, культури та мови болгарської етнічної групи в Російській імперії:

А.О. Скальковського [24], М. Барсова [4], М.С. Державіна [6], А.Ф. Музиченка [17], Г. Занетова [8], І.І. Мещерюка [16]; праці дослідників таврійського та бессарабського краю, зокрема історико-статистичні та хронологічні огляди Таврійської єпархії, що були підготовлені священником Михайлом Родіоновим [21] та єпископом Гермогеном [27], статтю А.А. Сергеева з історії виселення приазовських ногайців [22], працю Л.С. Берга з етнодемографії Бессарабії [5], а також “Історію болгар” чеського дослідника К. Іречека [10].

Заради об'єктивності слід визнати, що джерельна база аналізованої праці далека від бажаної повноти. Зокрема, при її підготовці авторів явно бракувало архівних матеріалів та низки важливих досліджень вітчизняних і зарубіжних дослідників. Картина переселення болгар, описана В.Г. Фоменком, була б повнішою, якби він мав змогу скористатися звітом дійсного статського радника П.М. Стремоухова, який завідував організацією переселення у 1861 р. Цей звіт, як і аналогічний звіт О.Ф. Гюне, також опублікований у Журналі міністерства державного майна, тільки роком раніше (у 1862 р.) [19]. У роботі також відсутні статистичні дані щодо Таврійської губернії за 1864 р. [25], які могли б дати можливість уточнити кількість новоутворених колоній та чисельність їх населення. Немає посилань на праці відомих дослідників селянського господарства півдня України В. Постнікова [20], К. Вернера та С. Харізоменова [15].

Проте, враховуючи науково-популярний характер роботи В.Г. Фоменка (автор позиціонував її як “...краткий опыт изложения прошлой истории болгар в Приазовье” [3, арк.2]), варто відзначити, що наявна джерельна база може бути визнана достатньою. В.Г. Фоменко сумлінно опрацював цілу низку робіт, які становили бібліографічну рідкість і були недоступні широкому загалу запоріжців.

Робота складається з передмови, вступу, трьох розділів та списку літератури. У передмові автор визначає актуальність теми переселення болгар у зв'язку із сторічним ювілеєм цієї історичної події. В.Г. Фоменко повідомляє, що він присвячує свою роботу новому поколінню болгар Приазов'я, “...непрестанным трудом своим чеканящим скрижали новой истории социалистических наций...” [3, арк. 2].

Автор вважає за необхідне у вступі познайомити читача із окремими епізодами історії болгарського народу та болгарської держави, зокрема обставинами виникнення Болгарського царства, боротьбою болгарського народу проти візантійського панування, розквітом Тир-

новського царства, селянським повстанням під проводом Івайла, боротьбою болгар із турецькою навалою, нестерпними жахами османського іга, злочинами кірджаліїв, початком еміграції частини болгарського народу за межі своєї країни [3, арк.3-6].

У розділі “Бегство в Россию” В.Г. Фоменко показує зв'язок між російсько-турецьким військовим протистоянням кінця XVIII – першої половини XIX ст. та переселенням болгар у Російську імперію протягом цього періоду. Автор зазначає, що болгар брали активну участь у цих війнах у складі російського війська. Окремі сторінки тексту присвячені генералу Івану Микитовичу Інзову та його ролі в облаштуванні болгарських колоністів у Бессарабії [3, арк.7-12].

Розділ “Переселение в Таврию” безпосередньо присвячений міграції болгар, гагаузів, албанців, росіян, українців до Таврійської губернії на початку 60-х рр. XIX ст. та облаштуванню нових колоній у Північному Приазов'ї [3, арк.13-16].

Окрім переселення колоністів із Бессарабії до Північного Приазов'я, В.Г. Фоменко познайомив читачів із іншою, менш відомою, сторінкою міграції болгар на півдні України – переселенням відінських болгар 1861 р. Щоправда, запропонована ним версія про насильницьке переселення відінських болгар не відповідає дійсності. В.Г. Фоменко пише: “... видинские болгары, вынужденно бросившие в Турции значительную часть своего имущества, были насильно доставлены на Черноморское побережье и отправлены в Россию морским путём” [3, арк.15]. Відомо, що турецька влада не вивозила відінських болгар насильно до Росії, а навпаки, всіляко перешкоджала переселенню [18, с.15].

В.Г. Фоменко знайомить читачів з історичними діячами, що брали участь в організації переселення болгар 1861-1863 рр. Серед них: міністр державного майна Росії А.А. Зеленой [3, арк. 23], Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О.Г. Строганов (1795–1891) [3, арк. 13], російський генеральний консул у князівствах Валахії та Молдавії М.К. Гірс, (пізніше, у 1882-1895 рр. – міністр іноземних справ Росії) [3, арк. 22], голова Опікунського комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії, дійсний статський радник А.О. Гамм [3, арк. 22], російський чиновник болгарського походження, керівник Одеського болгарського настоятельства Н.Х. Палаузов (1821–1899) [3, арк. 12], попечитель болгарських колоній Бессарабської області І.С. Иванов [3, арк. 14], наглядач молочанських колоній А.Ф. Андре [3, арк. 19].

Окремі сторінки праці В.Г. Фоменка присвячені відомим історичним діячам, таким як головний попечитель та голова Опікунського комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії, намісник Бессарабської області І.М. Інзов [3, арк. 24], болгарський поет-революціонер Христо Ботев [3, арк. 21].

В останньому, найбільшому за обсягом, розділі під назвою “Новые колонии в Приазовье” краєзнавець подає коротку довідку про обставини заснування переселенцями окремих населених пунктів у Північному Приазов'ї та походження топонімів [3, арк. 17-29].

Не обійшлося у статті В.Г. Фоменка і без прикрих неточностей. Вони стосуються, передусім, кількості болгарських поселень, що виникли в результаті переселення 1861–1863 рр. (автор називає число 50) [3, арк. 18]. На сьогодні встановлено, що протягом 1861–1863 рр. болгари та гагаузи заснували у Бердянському та Мелітопольському повітах Таврійської губернії 36 сіл [18, с.30-32]. Але ці неточності викликані, передусім, загальним незадовільним станом наукової розробленості досліджуваної проблеми на той час, тому вони не мають негативно впливати на загальну оцінку наукового доробку В.Г. Фоменка.

Праця “Материалы к истории переселения бессарабских колонистов в Приазовье в 1861–1863 гг.” у повному вигляді так і не була опублікована, проте склала основу для декількох газетних статей і заміток автора. Більша її частина увійшла до статті В.Г. Фоменка “Болгари в Приазов'ї”, яку було опубліковано у газеті “Запорізька правда” у листопаді 1964 р. [28]. Вона, по суті, є скороченим та адаптованим до газетних вимог варіантом, без посилань на джерела, авторських приміток і довідок про топоніміку та обставини заснування населених пунктів. Інший уривок, у якому йшлося про болгарського поета-революціонера Христо Ботева, був використаний у газетній статті “Славний син болгарського народу”, котру опубліковано у січні 1964 р. у газеті “Запорізька правда” [33] та передруковано районною газетою “Приазовская новь” [34].

Окрему сторінку творчості В.Г. Фоменка складають студії з топоніміки. Як вже зазначалося, робота “Материалы к истории переселения бессарабских колонистов в Приазовье в 1861–1863 гг.” містила довідку про обставини заснування та походження топонімів майже усіх болгарських сіл у Північному Приазов'ї. Ці матеріали частково були опубліковані в обласних газетах “Комсомолец Запоріжжя” та “Запорізька

правда” [29], [30], [35], а у повному вигляді з незначними правками у 1969 р. увійшли до книги В.Г. Фоменка “Звідки ця назва?” [31].

Таким чином, статті та неопубліковані матеріали В.Г. Фоменка з болгарської тематики мали важливе наукове і суспільне значення. Місце дослідника в українській історичній болгаристиці у повоєнний період слід визначати під кутом зору актуалізації та популяризації ним болгарської проблематики на теренах Запорізької області в рамках краєзнавчих студій.

Болгаристика не була основним напрямом наукової діяльності В.Г. Фоменка, але його дослідження вплинули на подальший розвиток історико-болгаристичних досліджень на Запоріжжі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Праця В.Г. Фоменка з історії переселення болгар, попри свій науково-популярний характер, не позбавлена наукової новизни завдяки визначенню дослідником походження топонімів болгарських поселень Північного Приазов'я, а більшість висновків автора з цього питання зберігають актуальність і на сьогодні.

Важко переоцінити також і суспільне значення праць В.Г. Фоменка. Вони сприяли підвищенню інтересу запоріжців до етнічної історії краю, своєрідній реабілітації болгарської меншини, що зазнала утисків у роки сталінських репресій, зміцненню міжнаціональної злагоди у регіоні.

Джерела та література:

1. Российский государственный исторический архив. – Ф. 383. – Оп. 25. – Спр. 38831. – Арк. 189–213
2. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-3319. – Оп.1. – Спр.49. – Арк. 1–4
3. Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека імені О.М.Горького. Відділ краєзнавства. – № Ф 28272. – Фоменко В.Г. Матеріали к истории переселения бессарабских колонистов в Приазовье в 1861–1863 гг. – 30 арк.
4. Барсов Н. Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854–1884 гг.) и материалы для истории освобождения Болгарии / Н. Барсов. – Одесса, 1895 – 74 с.
5. Берг Л.С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность / Л.С. Берг. – Петроград, 1923. – 198 с.
6. Державин Н.С. Болгарские колонии Новороссийского края (Херсонской и Таврической губернии) / Н.С. Державин // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — № 41. – 1908. – С. 1–237.

7. Завжди у пошуку: В.Г. Фоменку – 70 років // Запорізька правда. – 1970. – 29 липня
8. Занетов Г. Българските колонии в Русия / Г. Занетов // Периодическо списание на българско книжовно дружество. – Кн. 39. – С. 377–385
9. Заселение Новороссийского края в 1862 г. // Журнал министерства государственных имуществ. – 1863. – Ч. 82. – Отд. II. – С. 459–483; Ч. 84. – Отд. II. – С. 210–231
10. Иречек К. История болгар / К. Иречек. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1878. – 798 с.
11. Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька обл. – К., 1970. – 765 с.
12. История городов и сел Украинской ССР: Запорожская обл. – К., 1981. – 726 с.
13. Калениченко П.М. Изучаването на българската история в Украинска ССР (1945–1961 гг.) / П.М. Калениченко // Исторически преглед. – 1962. – Кн. 3. – С. 121–129
14. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – Вып. 1. – СПб., 1869. – 455 с.
15. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде / Сост. К. Вернер и С. Харизоменов. – М., 1887. – 355 с.
16. Мещерюк И.И. Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар Бессарабии в 1812–1820 гг. / И.И. Мещерюк. – Кишинев: Госиздат Молдавии, 1957. – 118 с.
17. Музыченко А.Ф. История переселения и фонетические особенности говора крымских болгар / А.Ф. Музыченко // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – 1907. – Т. XII. – Кн. 2. – С. 72–134
18. Пачев С. И. Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье (1861–1863) / С.И. Пачев. – Мелитополь: МГПУ, 2007. – 88 с.
19. Переселение славян из Турции и Молдавии в Таврическую губернию в 1861 г. // Журнал министерства государственных имуществ. – Ч. 79. – Отд. II. – С. 230–254, 314–322
20. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В.Е. Постников. – М., 1891. – 391 с.
21. Родионов М. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии (общий и частный обзор) / М. Родионов. – Симферополь, 1872. – 269 с.
22. Сергеев А.А. Уход Таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. / А.А. Сергеев // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 49. – 1913. – С. 178–222

23. Симонов Л. Возьми в наследство: краеведу В.Г. Фоменко – 75 лет / Л. Симонов // Индустриальное Запорожье. – 1975. – 27 июля
24. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае / А.А. Скальковский. – Одесса, 1848. – 156 с.
25. Список населенных мест по сведениям 1864 г. Таврическая губерния / Под ред. М. Раевского. – СПб., 1865. – 219 с.
26. Сушко К. Життя вперед: (До 75-річчя В.Г. Фоменка) / К. Сушко // Комсомолец Запоріжжя. – 1975. – 22 липня
27. Таврическая епархия / Гермоген (Добронравов). – Псков, 1887. – 502 с.
28. Фоменко В.Г. Болгари в Приазов'ї / В.Г. Фоменко // Запорізька правда. – № 227. – 17 листопада 1964
29. Фоменко В.Г. Видноколо. Топоніміка: Богданівка, Степанівка-друга, Корсак-могила / В.Г. Фоменко // Комсомолец Запоріжжя. – 1967. – 23 квітня
30. Фоменко В.Г. Видноколо. Топоніміка: Гнаровське, Пологи, Ботево / В.Г. Фоменко // Комсомолец Запоріжжя. – 1967. – 1 січня
31. Фоменко В.Г. Звідки ця назва? / В.Г. Фоменко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1969. – 103 с.
32. Фоменко В.Г. Про козацькі човни “чайки” та “дуби” (XVII–XVIII ст.) / В.Г. Фоменко // Український історичний журнал. – 1966. – Випуск 8. – С. 107–111.
33. Фоменко В.Г. Славний син болгарського народу / В.Г. Фоменко // Запорізька правда. – 1964. – 7 січня
34. Фоменко В.Г. Славний син болгарського народу / В.Г. Фоменко // Приазовська новь. – 1964. – 9 січня
35. Фоменко В.Г. Створимо історію наших міст і сіл: (Історія виникнення назв: Арбатська стрілка, Ботево) / В.Г. Фоменко // Запорізька правда. – 1963. – 2 квітня
36. Фоменко Віктор Гаврилович (1900–1876). Бібліографічний список / Уклад. Г. Нагорна. – Запоріжжя: ЗОУНБ ім. О.М. Горького, 1996. – 11 с.
37. Фриман А. Остаяясь в седле: Виктор Гаврилович / А. Фриман // Индустриальное Запорожье. – 1970. – 11 января

Сергій Пачев (*Запоріжжя, Україна*) **Болгарська тема у краєзнавчих студіях В.Г. Фоменка**

У статті проаналізовано праці запорізького краєзнавця В.Г. Фоменка з історії болгарських поселень Північного Приазов'я. Пропонується ви-

сновок, що В.Г. Фоменко зробив вагомий внесок в актуалізацію історичної болгаристики на Запоріжжі у післявоєнний період.

Ключові слова: регіональна історіографія, Запорізька область, історична болгаристика

Сергей Пачев (*Запорожье, Украина*) **Болгарская тема в краеведческих исследованиях В.Г. Фоменко**

В статье проанализированы работы запорожского краеведа В.Г. Фоменко по истории болгарских поселений Северного Приазовья. Предлагается вывод, что В.Г. Фоменко сделал весомый вклад в актуализацию исторической болгаристики на Запорожье в послевоенный период.

Ключевые слова: региональная историография, Запорожская область, историческая болгаристика

Sergij Pachev (*Zaporizhzhya, Ukraine*) **Bulgarian theme in local history research of V.G. Fomenko**

In the article is an analysis the scientific works of the Zaporizhzhya regional specialist V.G. Fomenko on the history of Bulgarian settlements in the Northern Azov. Invited the conclusion that V.G. Fomenko has made a significant contribution to the actualization of historical Bulgarianistics at Zaporizhzhya in the period after World War II.

Key words: regional historiography, Zaporozhye region, the historical Bulgarianistics

Валерій СТАРКОВ

(Київ, Україна)

УДК: 394.3 (=161.2): 930.1

Традиції та інновації в ігровій культурі населення України. Гра “у скраклі”.

Громадський та родинний побут є динамічною системою, в якій відбувається процес взаємодії старих і нових форм. Традиції в цьому процесі поступово трансформуються, а інновації через компромісні форми перетворюються на традиції. Таким чином відбувається процес передачі культурного надбання від покоління до покоління.

Якщо звернутись до такого явища як ігрова культура, то цей процес можна прослідкувати на прикладі побутування окремих ігор. За приклад можемо взяти поширену колись гру “в скраклі”, яка трансформувалась у сучасну гру “городки” та деякі інші споріднені ігри” (“у пекаря” та ін.).

В “Енеїді” Івана Котляревського (1769–1838), написання основної частини якої відноситься до рубежу XVIII та XIX ст., серед багатьох інших етнографічних реалій, відображених поемою, складений перший своєрідний реєстр народних ігор [21], але, нажаль, серед них не згадані “скраклі”. Перші ж згадки про цю гру в літературі ми знаходимо у творах Григорія Квітки-Основ’яненка та Миколи Гоголя, що відносяться до тридцятих роках XIX ст.

Григорій Квітка-Основ’яненко (1778–1843) згадує про скраклі у повісті “От тобі і скарб” (1836 р.): “Усі чорти покидали роботу та, хто на колодки, а хто на плоти, на хати, скрізь товпляться, що як би то подивитись на таких грішників, що ще зроду їх і не бачили! Таки точнісінько як на ведмедів збіглися дивитися, так і на них. А далі, далі, спасибі людям, як розвередовались, та розібрались добре, та пустили на всі заставки, так і дотовпу нема у пеклі! Та й чортам полегшало: перш, було, чорти і на дривітні колоддя колють, чорти і пічкурами, чорти і за смолою, і за вугіллям; куди не задумай, усе вони,

усе вони, сердешні, відбували, щоб тільки тих грішників по казанам уконтентувати; а віддихнути, а пожартовати меж собою – бо і меж ними є і молоді, і усякої натури – хоч поборотись, або у скраклі, та й до самого женихання ніколи було. І ніч і день, і ніч і день на панцині. Чорт їх зна, як вони не виздыхали від такої надсади” [14, с. 215–216]. У цьому повідомленні – про скраклі – тільки згадка. У Миколи Гоголя (1809–1852) в повісті “Вій”, яка входить до збірки “Миргород” (1835 р.), гра описується ширше: “За час до ужина вся почти дворян собиралась играть в кашу или в крагли – род кеглей, где вместо шаров употребляются длинные палки, и выигравший имел право проезжаться на другом верхом. Эта игра становилась очень интересною для зрителей: часто погонщик, широкий как блин, влезал верхом на свиного пастуха, тщедушного, низенького, всего состоявшего из морщин. В другой раз погонщик подставлял свою спину, и Дорош, вскочивши на нее, всегда говорил: «Экой здоровый бык!»” [1, с. 166]. Як бачимо, окрім назви, є відомості про атрибути та хід гри і про “ігрову” долю переможців та тих, хто програв. Наявність таких відомостей в художній літературі наводить на думку про тривале побутування гри “у скраклі” до цих повідомлень.

Слід зазначити, що рівень розвитку української етнографії на початок XIX ст. не сприяв отриманню повноцінної інформації про явища народної культури. Лише завершувався великий період її розвитку, який тривав з XV до 60-х років XIX ст. і був періодом нагромадження етнографічних матеріалів про українців і становлення української етнографії як науки [15, с. 37]. Саме перша половина XIX ст. була етапом безпосереднього становлення її як наукової дисципліни. Відкриття Харківського (1805 р.) та Київського університетів (1834 р.), плідна праця багатьох вчених (Ізмаїл Срезневський, Михайло Максимович, Микола Костомаров, Костянтин Сементовський, діячі “Руської Трійці” та ін.) в галузі етнографії, регулярний випуск “Губернських відомостей” (з 30-х рр. XIX ст.) з відповідними публікаціями, початок діяльності Російського Географічного Товариства (1845 р.) та Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1851 р.), поява перших етнографічних програм (з 1847 р.) значно активізували науково-пошукову діяльність в галузі вивчення народної культури і ігрової, зокрема.

Ці об’єктивні чинники сприяли початку наукової фіксації описів традиційних народних ігор. Що стосується гри, яка нас цікавить, то

Олександр Терещенко (1806–1865) в праці “Быт русского народа” (1848 р.) писав: “Скрагли”, – малороссийская игра. Она имеет некоторое сходство с “пыжем”. Очерчивают круг, называемый городом, и кладут в нем отрубки толстых, но коротких палок; потом бросают жребий, кому бить прежде. Кто выбьет из города за черту, тот ездит на своем противнике, и едет в завоеванный им город с торжеством.

В других местах играют еще иначе. Ставят на очерченном круге деревянные скрагли; играющие отмеривают от круга шагами условленное расстояние, а другие бросают от круга палки, и чья упадет дальше, тому начинать бить. Сбивший скрагли с черты, славится своей ловкостью, и потом он ставит для играющего с ним скрагли, на том месте, где они упали, а отнюдь не на самой черте. Товарищ его должен сбивать; сделавши промах, он лишается права сбивать в другой раз, предоставляя искусству своего соперника. Они продолжают сбивать попеременно, пока не собьют всех, и тем оканчивается забава, которая, кроме ловкости и телесного упражнения, не имеет другого назначения. Мальчики и взрослые весьма любят заниматься скраглями; играют по большей части вдвоем” [23, с. 64–65]. Опис різних варіантів гри О. Терещенком, нажаль не локалізованих, розпочав низку повідомлень про цю гру в науковій літературі, яка тривала другу половину XIX і на початку XX ст.

З цього опису, а також з попередніх літературних відомостей можна зробити висновок, що гра мала усталену драматургію. Після визначення черговості гравців, той, хто починав грати, своєю палицею з певної відстані збивав скраклі супротивника. Перемагав той, хто раніше збивав всі скраклі “ворога” і їздив на ньому “верхи”. Варіативність гри полягала в різній кількості гравців та розміщенні “городів” супротивників а також у розміщенні скраколь в “городі”.

Кілька докладних описів гри у скраклі ми маємо вже в останню третину XIX ст. У “Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край...” П.П. Чубинського (1839–1884) є запис гри з Поділля (з с. Полонного, Новоградволинського повіту та з Ушицького повіту) (1872 р.): “В скракли играют и мальчики и парубки. Для этой игры употребляются небольшие палочки толщиной в 1 или 1½ верш[ка], а длиною в 4 или 5 верш[ков], палочки эти называются “скракли”. У каждого играющего таких палочек должно быть не менее 4 и не более 5. Кроме скраклей, каждый играющий должен иметь по большой палке в аршин длиною. Чертят два круга на расстоянии не-

скольких сажень один от другого. Очерченные места получают название города. В кругах этих ставят скракли. Для того чтобы решить, кому прежде начинать игру, меряются на палке. Производится это следующим образом: один из участвующих берет палку за конец; за ним берет ту же палку второй играющий, помещая свою руку плотно к руке первого, за ним третий и т.д. Чья рука будет сверху, тот начинает игру. Он идет в круг, в котором находятся его скракли и с черты своего круга бросает палку в скракли своего товарища, причем старается бросить так, чтобы выбить как можно больше скраклей. Таким образом поочередно выбивают скракли друг у друга. Кто первый выбьет все скракли из города, тот выигрывает и проигравший возит его на спине 8 или 10 раз от города к городу” [25, с. 97–98].

Наступний опис знаходимо у С. Ісаєвича, в його “Малорусських народних іграх окрестностей Переяслава” (1887 р.): “Игра в скракли сходна с игрой в кегли. Играющих может быть две, три и больше пар. Разделяясь на две равные партии, устраивают на расстоянии шагов двадцати друга от друга два города от 1½ до 2-х аршин в квадрате, очерчивая палкой место на земле. Тогда каждая партия в черте своего города укладывает на земле скракли, или круглые продолговатые (не свыше ½ аршина) палочки таким образом: одна кладется по фронту города, две другие на край первой, четвертая ставится внутрь стоймя, пятая кладется на концы 2-й и 3-й и поддерживается четвертой.

Играющие, стоя у своего города, по очереди бросают палки в город противника, стараясь выбить оттуда его скракли. Иногда один ловкий и сильный удар выбивает из города все пять скраклей, но это случается очень редко; когда же скракли только разбиты и лежат плашмя, выбивать их трудно и игра затягивается. Случается, что выбитый скраколь ляжет на черте города; тогда его ставят там же на черте стоймя и он, по одиночеству своему, называется “чернец”. Такого чернеца своевать уже не трудно. Верность прицела, твердость руки решают победу. Партия раньше выбившая скракли из противного города считается выигравшей; проигравшие должны везти победителей на собственных спинах три раза от города до города” [13, с. 477–478]. С. Ісаєвич згадує також варіанти гри, які згадують О. Терещенко та П. Чубинський і які наведені нами вище, а також повторює відомості про гру із літературної спадщини Миколи Гоголя [13, с. 478].

У праці відомого етнографа з Харківщини Петра Іванова (1837–1926) “Игры крестьянских детей в Купянском уезде” (1889 р.), у роз-

ділі “Игры с палками” теж є докладний опис цієї гри: “Собирается четное число играющих и разделяются на две равные партии; для чего два избранных мальчика меряются на палке. Чья рука придется сверху, тот отбирает себе половину из числа собравшихся для игры мальчиков, другая половина их составляет партию товарища его. Чертятся на земле два городка, на расстоянии около 20 шагов один от другого, и в этих городках ставят по 4 или по 5 скраблей, деревянных отрубочков, длиною до 5 вершков, толщиною до 1½ вершка. Первый из начинающей, верхней, партии мальчик, став в своем городке, бросает в городок противной партии на стоящие там скрабли свою палку, стараясь выбить побольше скраблей из города. За первым бьет второй из той же партии. Если сделает промах, то бить начинают мальчики противной стороны, бросая палку из своего городка на скрабли первой партии, и продолжают поочередно выбивать скрабли противника, пока кто-нибудь из них не промахнется. Тогда снова продолжают по очереди играть мальчики первой партии, с тою лишь разницею, что первый за промахнувшимся садится на него верхом и, сидя на нем швыряет палку на скрабли. Также поступают с промахнувшимся и во второй партии, а в заключение выигравшая партия, та, которая успела прежде выбить все скрабли из чужого городка, садится верхом на проигравшую и переезжает в городок ее” [10, с. 23].

Досить докладний опис гри представлений у Єгора Покровського (1838–1895) в його “Детских играх, преимущественно русских” (1895 р.), де детально розглянуті регіональні особливості гри, в т.ч. і в Україні. Ми пропонуємо цей опис, який в оригіналі обіймає кілька сторінок, не повністю, зберігаючи основні моменти гри, а також сюжети, що стосуються України. Є. Покровський наводить регіональні назви гри: “Рюхи, чухи, чушки, городки” (середня смуга Росії, Тобольська та Омська губернії), “Городины” (Пермська губернія), “Деревянные бабки” (Вятська губернія), “Поросята, Кегли” (Чернігівська губернія), “Скрабли” (Херсонська губернія), “Клетки” (Кубанська область)”. Він пише: “Относительно названия этой игры рюхами, чухами и чушками бытописатели высказывают ту мысль, что названия эти могли быть даны игре по некоторому сходству деревянных чурок, употребляемых в ней, с поросятами, называемыми в иных местах чушками. Кроме того, в России часто кличут свиней: “чух, чух!” или “рюх, рюх!”, подражая тем хрюканью этих животных. Высказанное предположение тем более вероятно, что в некоторых местностях Черниговской губер-

нии игра эта и до сих пор прямо называется “поросятами”, а во время игры получают специальное название поросят именно деревяшки, употребляемые в этой игре и разваленные известным образом. Городками игра могла быть названа вследствие практикующихся в ней очертаний в виде кругов и четырехугольников, которые и в других играх нередко носят такое же название. Название “клеток” игра могла получить потому, что употребляемые в ней чурки иногда кладут кучами, называемыми в иных местах клетками. Перед игрой дети сначала запасаются деревянными чурками, называемыми иногда в Вятской губернии еще деревянными бабами, напильными из какого либо прочного дерева, напр. липы, березы и т. п., длиной около четверти аршина, толщиной 1 – 1½–2 вершка. Количество их бывает различно, смотря по местностям, а именно, от 8 до 50 штук. Запасшись чушками, игроки устраивают два города, один в виду другого, на расстоянии 8–15 сажень, или 20–30 шагов, смотря по силам и желанию игроков. Устройство городов начинается с того, что чертой обводят по земле два круга, или четырехугольника”.

Далі Є. Покровський пише про розміщення “городів” (коло чи чотирикутник) та чушек (скраклів) в них, зокрема: “[...]. В Херсонській губернії на два міста беруть стільки дерев'яшек (сраклей), скільки всіх гравців, і потім на кожен місто ставлять по половині на середній черті і в некоторому відстані одна від другої. В Чернігівській губернії і ставлять на передній черті кожного міста по 6 дерев'яшек (крегли), іли жє укладають по 5 дерев'яшек в кожному місті [...]. Для биття по містечкам гравці запасються паликами, – звичайними битками, довжиною аршин. Палики ці в Чернігівській губернії носять назву креглей, в Херсонській – сраклей. В грі палики даються більшою частію тільки б'ючій стороні, притом, смотря по умові, по одній на гравця, по дві (більшою частію), по три і т. д. Іноді грають не артелями, а тільки двоє, – один на один, – тоді кожен бере більшою частію не по одній, а по декільку палок. – В Чернігівській губернії для гри беруть прямо определенне число палок, а іменно 6 на всю б'ючу сторону, т.є. відповідно кількості дерев'яшек, стоящих в кожному місті. [...].

Цель гри та, чтобы возможно скорее выбить все чушки из неприятельского города и именно гораздо прежде, чем противоположная партия успеет сделать то же самое при битье в свою очередь в город начинающей стороны. Поэтому игроки во всяком случае стараются

метать свои палки возможно вернее, а бить как можно сильнее. Следствием такого заботливого отношения к делу иногда бывает то, что ловкий и сильный игрок дает такой могучий удар палкой по чушкам, что они все разом вылетают из города. Партия, из которой последовал такой удачный удар, могла бы сразу считаться победившей, если бы однако противоположной партии не представлялось право отыграться той единственной палкой, которая брошена в неприятельский лагерь. Отыгрывание состоит в том, что вторая партия старается в свою очередь дать такой удар по враждебному ей городу, чтобы все чушки его также разом вылетели из города. – Если это случится, то партии считаются поквитавшимися; если нет, то первая партия признается победившей. Иногда случается так, что первая партия выбивает весь город своих противников двумя, или тремя палками; тогда и вторая партия должна отыграться также только двумя, или тремя палками, иначе будет считаться побежденной. Чаще однако бывает так, что от первого удара чушки только рассыпаются в разные стороны по городу [...]. Таким образом, партии бьют по очереди до тех пор, пока та или другая из них не выбьет наконец всех чушек из города, в который она бросила свои палки. В некоторых местностях считается выигравшей всякая партия, раньше другой выбившая чушки из города; в других этому обстоятельству не придается такого важного значения и, наоборот, противоположной партии, если только она имеет в руках хотя [бы] одну палку, дается возможность отыграться [...]. Безусловный проигрыш считается за той партией, которая еще не успела выбить из своего неприятельского города всех чушек, когда враждебная ей сторона уже покончила с игрой. После игры побежденные обыкновенно возят своих победителей на спинах [...] от города до города условленное число раз. Или же, прежде чем возить победителей на спинах, побежденные устанавливают обычным образом чушки на обоих городах, затем принимают на спины своих победителей и везут их до следующего города. Здесь победители слезают с них и кидают палками в отдаленный город, причем если развалят его, то снова садятся на спины побежденных и едут на них обратно до разваленного города, который между тем побежденные исправляют. Отсюда опять бьют в противоположный город и если развалят его, то опять садятся на проигравших и, таким образом, разъезжают от города до города до тех пор, пока все выигравшие не прометятся в городе, т.е. бросая палки, не попадут в него [...]. После того игра начинается снова, и

притом большей частью начинает партия выигравшая. При розыгрыше обе партии снова бросают жребий, которой начинать” [18, с. 313–317].

Цей неповний, але, навіть, в такому обсязі – досить докладний опис, свідчить, що протягом другої половини ХІХ ст. у грі відбулися мінімальні зміни, головним чином в ускладненні правил гри а також у більшій різноманітності розміщення “городів” і скраколь.

У праці під редакцією Василя Іванова “Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии” (1898 р.) [8], є низка повідомлень з місць про гру “в скраклі”, які надсилали місцеві спостерігачі. Ці відомості – короткі і неповні, але містять багато цікавих деталей, які висвітлюють як регіональні особливості гри, так і еволюційні зміни в ній. Ось ці повідомлення з різних місць Харківщини:

Слобода Шулика. В “скракли”. “Нарежут 10 “рубончиков” и раскладывают на две кучки одна от другой, как можно подальше, станвятся каждый около своей кучки и бьют палками по кучкам до тех пор, пока на этом месте не останется ни одного рубончика” [8, с. 59].

Село Никольське. Игра “в скракли”. “Приготовят 10 штук круглых, длиною в 6–8 вершков, деревянных отрубков, называемых “скраклями”, отмеряют расстояние, напр[имер], в 10 саж[ней], на концах которого и ставят эти отрубки рядом или в шахматном порядке по 5 штук. Середина расстояния между поставленными “скраклями” называется “маслом”. Поставив, как следует, “скракли”, играющие берут палки и сначала один бросает свою через все расстояние, а потом, если собьет хоть одного, бросает уже от “масла”, стараясь побольше сбить “скраклей”. Кто больше сбивает их, тот и выигрывает, за что катается верхом на спине своего противника” [8, с. 280–281].

Слобода Біло-Куракіно. Игра у “скракли”. “В эту игру играют двое, хотя можно и по двое, по трое и т.д. Игра состоит в следующем: отмеривают на известном расстоянии один от другого два городка, по середине между этим расстоянием выкапывается ямочка. Для каждого городка полагается пять “скраклей” – небольших отрубков, палочек; для играющего же [–] по две хорошие палки – “битки”. “Скракли” укладываются так: сначала кладется поперек один, затем на него три и, наконец, на эти три кладется пятый (горизонтально) параллельно первому поперечному. Играющий должен начинать сбивать “скракли” в чужом городке от своего городка; если один собьет три раза, тогда как другой – ни разу, или раз-два, то игра начинается снова; причем

второй – плохой игрок, везет на себе верхом первого к другому противоположному городку. Прилегающая своим краем к границе “скракля” называется “попком”. Он втыкается одним концом в землю, и, таким образом, по отношению к площади принимает вертикальное положение; в другой раз он и сбивается в таком же положении. От колодца начинает бить тот, кто собьет с города хоть один «скраколь»” [8, с. 485–486].

Слобода Райгородка. Игра в “скракли”. “Для игры выкапывают на снегу 2 клетки так, чтобы одна от другой были на довольно большом расстоянии. Кладут по 5 деревяшек на каждую, вооружаются палками, становятся около клеток и бьют по деревяшкам – то те, то другие – до тех пор, пока чья-нибудь сторона не собьет в клетке всех деревяшек; тогда сбита партия носит на плечах остальных” [8, с. 540].

Слобода Бахтумовка. “Дети играют в игру, которую называют “скракли”; для этого берут 12 круглых палочек, шесть из них ставят по одной стороне, а шесть с другой. Потом вблизи этих палочек проводят межи, и четыре мальчика меряются на палке и кому достанется верх, тот первый начинает сбивать палочки, – если сразу собьет все шесть, то значит, он сыграл “кон”; если же какая-нибудь палочка упадет не за межу, а до межи, то говорят, что это один “чух”, и сбивает ее уже лежащую” [8, с. 572–573].

Слобода Кригська. “«Скракли», вроде крокета или кеглей, т.е. ставятся отрубки и сбиваются палками, и кто выбьет из черты все отрубки (их 5), тот едет от черты до места, откуда сбивал, верхом по очереди на всех играющих до того места, откуда сбивал отрубки” [8, с. 751].

Гра “у скраклі” була поширена і на Херсонщині, де, як зазначав автор публікації, після детального опису деяких інших ігор “Играют еще у “тисной бабы”, “цюпи-бабы” (слипой бабы), “жмуркы”, “довгой лозы” и «скракли»” [19, с. 407]. Автором цього повідомлення (П.П.), імовірно, був Прокіп Понятенко (1880–?) [6, с. 294].

У записях Михайла Русова (1876–1909) “Игры детей в Полтавщине” (запис 1902 р., опубліковано 2008 р.) [20] знаходимо оригінальний опис гри “скраклі”. Він цікавий тим, що вперше зазначені конкретні фігури (“пушка”, “хата”, “башня” та ін.), які згодом, іноді під іншими назвами, будуть неодмінним атрибутом сучасної гри “у городки”, хоча, слід відзначити, що в описах як Є. Покровського, так і В. Іванова відзначалось, що іноді скраклі складались певним чином в окрему фігуру, яку треба було вибити з “города”.

Ось запис гри М. Русова: “Скракли. Мало розпросторенна на заході губернії гра. Грають неопределене количество людей. На рівному місці роблять “городок” чотирикутне просторство. В цьому просторстві расставляються десять “скраклей” – дерев’яних. столбиків в $\frac{1}{4}$ аршина висоти. Грають на відстані 15–25 шагів, бросают палку и должны выбить из городка “скракли”. Фигури очень різноманітні. К концу робляться різноманітніе и причудливіе. Дрова – все скракли складаються в поленицю. “Пушка”, “хата”, “башня”, “рядовые” и “кутнэвые (угловые) солдаты”; “змий” – причудлива фігура – все “скракли” лежать в одну лінію. Если какая-нибудь “скракли” после удара лежит на черте, то называется “пип”, (“поп”) и ее можно поставить стоймя. Выигрывает та партия, которая раньше выбьет в своем “городке” все фігури” [20, с. 192].

У “Дитині...” Марка Грушевського (1865–1938) [4] гра “у скраклі” описується так (1907 р.): “«Скраклі». У цю гру грають величєнікі хлопці та парубки. Відведуть два круглі або вулгасті городки один від одного на відстані, щоб палицею можна було докинути. Зроблять собі кілки замашні, поодрізують із товстого кілка стовпчики завбільшки з п’ядь. П’ять штук ставлять в одному городку, п’ять в другому: в коло, у хрест, а окремо складають у купу. Вимірюють, якому городку першому бити стовпці (скраклі). Двоє змагаються, беручись по черзі знизу вгору за палицю руками. Хто зверху буде, той починатиме. Так змагаються пара за паром, б’ючи скраклі по черзі кілками.

Хто перший виб’є з городка скраклі, той б’є ще раз, коли їх порозставляють знову. Ті, що не вибили, зуться “свині в полі” й повинні перевозити на своїх спинах тих, котрі вибили другий городок у перший. Ті, котрі вибили останні, – пани-господарі в городках.

Як скраколь впаде на межу городка, то ставлять його сторч (він зеться піп), і в нього влучають, поки не виб’ють” [5, с. 160].

Нажаль, у дослідженні Ніни Заглади (1896–1938) “Побут селянської дитини” [9] (1929 р.) серед понад двох десятків ігор, опису гри “у скраклі” або подібної до неї немає. Ця праця була останньою значною публікацією традиційних дитячих народних ігор. ХХ століття мало додало в джерельну базу для вивчення народних ігор з причини значного зменшення збору і публікацій матеріалів з традиційної народної культури в Україні. Хоча слід відзначити, що в архівах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАН України є чимало цікавих матеріалів з ігрової культури, які стосуються ХХ ст., але вони, за дуже

рідкими виключеннями [6], не опубліковані і нині. “Клуб друзів гри” (КДГ) при Московському університеті у 1973–1983 рр. провів п’ять спеціальних експедицій для вивчення ігор в Україні. Було зафіксовано 400 ігор, що побутують в Україні [3, с. 104], але вони, нажаль, також не опубліковані. У збірці народних ігор, яку підготувала Г.В. Довженок (Київ, 1990 р.), гра “у скраклі” [16, с. 82] наведена у варіанті з праці під редакцією Василя Іванова “Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии” [8, с. 280–281] і яка згадана нами вище.

Наведемо також декілька літературних свідчень про гру “у скраклі”, які відносяться до першої половини ХХ ст. і, в деякій мірі, компенсують відсутність наукових публікацій описів гри в цей період.

Відомий український оперний співак Михайло Голинський (1890–1973), уродженець Галичини, соліст оперних театрів Польщі, Києва, Одеси, Харкова, перший співак, який співав Сталіну українською мовою, у своїх “Спогадах”, в розділі “Про Павла Тичину і гру в скраклі” писав: “Тут хочу ще згадати нашу часту гру у будинку ім. Блакитного в городки, або скраклі, в якій грало нас трьох: Тичина, Лебідь і я. Цю гру я привіз з Коломиї, як захоплення ще з гімназійних часів. Ця гра була дуже здорова, бо при ній спортсмен повинен вживати не лише руки, ноги, але і весь організм. Ідеальним місцем для гри в скраклі в Коломиї була величезна площа над Прутом у лузі. Тут від весни і до пізньої осені збиралися гімназисти, учні семінарії і різних шкіл або звичайні мішухи, ділилися “на партії”, заповнювали всю площу над Прутом і галасливо, завзято, а не раз і войовничо, грали аж до самого вечора. [...] Колись в Коломиї я добре грав і добре плавав у Пруті. [...] ...тут треба згадати про гру в Харкові в будинку ім. Блакитного з Тичиною і Лебедем, яких я навчив грати і збудив у них цікавість до городків. Тичина був дуже радий і тішився, як дитина, коли йому вдавалося виграти і мене побити” [2, с. 324–325]. Зазначимо, що М. Голинський перебував у Харкові у другій половині 20-х рр.

Гра в скраклі згадана у творі І. Ільфа (1897–1937) та Є. Петрова (1903–1942) “Дванадцять стільців” (вийшов друком 1927 р.): “«Суд і побут» індіферентно сидів на підвіконні. Позад нього виднівся сад, в якому вовтузились птахи і гравці у скраклі” [12, с. 178].

У Ю. Мушкетика (1929 р.н.) в “Обвалі” (60-ті рр. ХХ ст.) хоча гра і називається “у скраклі”, але вона вже еволюціонувала в модернізовану гру “у городки”: “За крайнім корпусом інституту грали в скраклі якісь дядьки. Здоровенні дядьки, трохи молодші за мене, ці-

ляли важкими, обкованими залізом, палицями в “кулеметне гніздо”, в “літак”, “ковбасу”. Виявляється, то відбувалися республіканські змагання з цього виду спорту. Щоправда, особливого захоплення в мене ті змагання не викликали, кожен дядько однією палицею змітав з блискучого листка жерсті всю фігуру. Так добрий косар змітає з пательні смажену ковбасу. Спортсмени й були схожі на косарів, тільки ті жилавіші, худіші й смаглявіші. Ми колись теж грали в скраклі. Й наша гра була значно цікавіша. Наші фігури не стояли на пательні, попаде якась скракля в ямку, й спробуй її звідти виколупати. Вибивши хоч одну скраклю, ми підходили на половину відстані вперед. А дядьки змітали з тієї самої відстані за один раз всі п'ять цурпалків” [17, с. 299]. Бачимо, що назви фігур стали співзвучними часові. Сама гра стала більш уніфікована. Були вироблені офіційні правила і запроваджені спортивні змагання з “городків”, де дві команди на спеціальних майданчиках вибивали битками заздалегідь визначену послідовність фігур, кількість яких досягла п'ятнадцяти. Виграла команда, яка витратила на вибивання всіх фігур з города меншу кількість кидків биткою. Автор був частим свідком таких спортивних баталій на верхньому майданчику київського стадіону “Динамо” у 60-ті–70-ті роки минулого століття, коли відвідував ігри дублюючого складу київської футбольної команди “Динамо”.

В той же час збереглося кілька ігор, які нагадують традиційну гру “у скраклі”, наприклад “у пекаря”, коли з певної відстані биткою збивався певний предмет, частіше це була пуста консервна банка. В таку гру грав автор у Києві, на Сирці у 60-ті роки минулого століття [22, с. 350–351].

Не оминемо увагою збірку українських народних ігор та розваг “Дзига” (1999 р.), яка, на нашу думку, несе скоріше педагогічну, ніж історико-етнографічну спрямованість, про що в анотації стверджують і самі укладачі. Опис гри “скраклі” у них – збірний і є компіляцією, без посилань на джерела, традиційних варіантів гри із осучасненим варіантом гри “у городки” [7, с. 423–425].

Таким чином, зафіксована етнографами (О. Терещенко, П. Чубинський, С. Ісаєвич, П. Іванов, В. Іванов, Є. Покровський, М. Русов та ін.) та письменниками (Г. Квітка-Основ'яненко, М. Гоголь) протягом всього ХІХ ст. гра “у скраклі” була поширена на більшості етнічної території українців. В цю гру грали як діти, переважно хлопчики, так і дорослі. Про це зайвий раз нагадують слова Євгена Чикаленка в його

листі до Сергія Єфремова віз 30 липня 1916 року: "... в мене нова несподівана халепа – зробилась гила (грижа – *В.С.*)! Шкода, що вже не можна буде, мабуть, в скраклі грати..." [24, с. 172]. Гра мала багато регіональних варіантів, але її суть складало вибивання палицею з певної відстані із заздалегідь обраного обмеженого місця, "гóрода", невеликих дерев'яних паличок, "скраклів", переважно циліндричної форми, за його межі. Кількість гравців не обмежувалась, але звичайно грали дві партії (від одного до кількох гравців в кожній), у яких був свій "гóрод". Скраклі (переважно від п'яти до десяти) розташовувались по різному, головним чином вертикально на передній лінії "гóрода". Перемагала команда, яка швидше вибивала всі скраклі з відповідного "гóрода". Зазвичай ті, хто програв, возили верхи переможців від одного "гóрода" до іншого.

В той же час інновації, які привносилися у гру як з часом, так і з перемінами у суспільстві, змінювали її. За час фіксації, тобто у XIX–XX ст., гра зберегла як архаїчні риси, так і набула нових. До перших можна зарахувати збереження основної дії гри – збивання скраколь з певної відстані; основні атрибути гри – битку та скраклі; катання "верхи" переможців на переможених тощо, а до новацій – збільшення кількості фігур, складених із скраклів; появу нових фігур з новими назвами, співзвучними часові; зміну назв окремих "старих" фігур; уніфікацію розміщення "гóродів" та "геометрії" гри. Це вдало підмічено у творі Ю. Мушкетика. Загалом же, розвиток та побутування кожної гри – це безперервний процес і це доводять тексти відповідних джерел відносно гри "у скраклі".

Джерела та література:

1. Гоголь. Вий / Сборник повестей. – Харьков: Книжный клуб, 2006. – 320 с.
2. Голинський Михайло. Спогади / Вступ. ст. "Героїчний тенор Михайло Голинський" С. Козака. – К.: Молодь, 1993. – 368 с.
3. Григорьев В.М., Григорьева Л.И., Довженок Г.В. Украина // Игры народов СССР / Сост. Былеева Л.В., Григорьев В.М. – М.: ФиС, 1985. – 269 с.
4. [Грушевський Марко] Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини, Зібрав Мр. Г. / Обробив Др. Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 8. – 1906. – VIII+VI+220 с.; Т. 9. – 1907. – XXIII+ 144 с.

5. Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
6. Дей І.О. Словник українських псевдонімів. – К.: Наукова думка, 1969. – 560 с.
7. “Дзига”: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / Укладачі В.І. Семеренський, П.Г. Черемський. – Харків: Друк, 1999. – 528 с.
8. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губ. Очерки по этнографии края / Под ред. В. Иванова. – Т. I. – Харьков, 1898. – XXXII+ 1012 с.
9. Заглада Ніна. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології. – Т. 1. – К., 1929. – С. 1–180.
10. Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Харьков, 1889. – 81+II с.
11. Игри та пісні.: Весняно-літня поезія трудового року / Упорядник О.І. Дей. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 672 с.
12. Ільф І., Петров Є. Дванадцять стільців // Ільф Ілля, Петров Євген. Дванадцять стільців. Золоте теля. – К.: Дніпро, 1989. – С. 3–292.
13. Исаевич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – № 6–7. – С. 451–486.
14. Квітка-Основ'яненко Г. От тобі і скарб // Квітка-Основ'яненко Григорій. Повісті та оповідання. Драматичні твори. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 198–224.
15. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.
16. Лігала сорока по зеленім гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упорядник Г.В. Довженок. – К.: Молодь, 1990. – 160 с.
17. Мушкетик Ю.М. Обвал: Повість // Мушкетик Юрій. Твори: В 5т. – Т. 4. – С. 189–352.
18. Покровский Е.А. Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогикой и гигиеной). – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1895. – 368 с.
19. П. П. Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губернии (Материалы к изучению игры) // Киевская Старина. – 1902. – № 6–7. – С. 401–407.
20. Русов М. Игры детей в Полтавщине // Народна культура українців: Життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. – К.: Дуліби, 2008. – С. 190–211.
21. Старков В.А. В які ігри грали герої “Енеїди” Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців) // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 19. Тематичний випуск “Джерела локальної історії: методи

дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”. – в 2-х кн.– Кн. II. – Ч. 2-а. – С. 291–310.

22. Старков Валерій Ігри мого дитинства (дитячі ігри в Києві в середині ХХ ст.) (закінчення) // Валерій Старков. Традиційна ігрова культура населення України. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім М.С. Грушевського НАН України, 2009. – С. 347–351.

23. Терещенко А. Быт русского народа. – Ч. 4. – СПб, 1848. – 334 с.

24. Чикаленко Є., Єфремов С. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вс. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.

25. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. – Т. 3. – СПб, 1872. – 2+II+VIII+483+2 с.

Валерій Старков (*Київ, Україна*) Традиції та інновації в ігровій культурі населення України. Гра “у скраклі”

В статті розглядається співвідношення традицій та інновацій ігрової культури населення України на прикладі гри “у скраклі”. Протягом періоду фіксації (близько двох століть) гра еволюціонувала від традиційної гри “у скраклі” до сучасної гри “у городки”. Поряд з новими реаліями, у грі залишилось багато традиційних рис, які сьогодні співіснують.

Ключові слова: ігрова культура, гра, традиція, інновація, скраклі, городки.

Валерій Старков (*Київ, Україна*) Традиции и инновации в игровой культуре населения Украины. Игра “в скракли”

В статье рассматривается соотношений традиции и инноваций игровой культуры населения Украины на примере игры “в скракли”. На протяжении периода фиксации (около двух столетий) игра эволюционировала от традиционной игры “в скракли” до современной игры “в городки”. Вместе с новыми реалиями в игре остались многие традиционные черты, которые сегодня сосуществуют.

Ключевые слова: игровая культура, игра, традиция, инновация, скракли, городки.

Valerii Starkov (*Kyiv, Ukraine*) The Traditions and the Innovations of the Ukrainian Population’s Play Culture. The Game “Skrakli”

The correlation between tradition and innovations of the Ukrainian population’s play culture are considered. As an example, is taken the game “skrakli”. This traditional game is turned into modern game “gorodki” for two centuries. The old and modern realities are coexist in this game.

Key words: play culture, play (game), tradition, innovation, skrakli, gorodki

Юрій НЕТРЕБА
(Київ, Україна)

УДК: 94 (477) (092) «19» В. Ауссем

В. Ауссем.
Життя та діяльність.

В історії УСРР є невеликий відтинок часу, що став об'єктом дослідження українських істориків. На початку 1920-их рр. міжнародна кон'юнктура змусила Москву надати більшу самостійність УСРР. Крім активної зовнішньополітичної діяльності і налагодження контактів з європейськими державами УСРР у результаті відносин підготували цілий ряд досвідчених і кваліфікованих дипломатів, що в повний голос заявили про себе на міжнародній арені. Можна згадати імена О. Шумського, Ю. Коцюбинського, М. Полоза, С. Канарського. Ці постаті з одного боку стояли біля витоків утворення жажливого тоталітарного режиму, а з іншого - стали її жертвами. Вони були викреслені з офіційної історіографії і забуті на довгий час. Це дає підстави для подальшого дослідження біографій комуністичних лідерів(у більшості не українського походження), адже їх вплив на події того часу був істотним і такі дослідження поглиблюють знання про цей відтинок часу в історії України. Не можна повторювати помилок минулого, потрібно досліджувати представників різних політичних сил, навіть якщо їх дії не завжди були правильними. На початку 1920-их рр. ціла когорта нових керівників. На думку автора, найбільш талановитішим та впливовим був повноважний представник УСРР у Німеччині В. Ауссем.

Найповніша автобіографія повноважного представника УСРР у Німеччині була надрукована в енциклопедичному словнику "Гранат" ХLI, ч. 3 додаток 290–291. Про нього згадують учасники громадянської війни[1;2]на Україні. Біографія революціонера та дипломата стала об'єктом дослідження сучасних українських істориків [3;4]

Володимир народився у російському місті Орел у 1879 році. Батько, Християн Петрович, – етнічний фланандець переїхав до Ро-

сійської імперії під час франко-пруської війни 1871 року. З 1874 він жив у Москві, де з вересня 1877 р. був головним вихователем і викладачем іноземних мов Московського ліцею цесаревича Миколи – привілейованого закритого учбового закладу для дітей дворян. У 1881 році сім'я переїжджає до Орла, батько будучи професором, працював в Орловському кадетському корпусі. Про матір майбутнього революціонера і дипломата достеменно невідомо нічого. У Володимира було ще три брати – старший Отто і двоє молодших Віктор та Роберт. Так чи інакше всі вони будуть пов'язані з революційним рухом. Володимир отримав освіту в тому ж кадетському корпусі, де викладав батько, але не схотів стати офіцером, бо під впливом старшого брата включився в революційну діяльність.

Потім навчався у Харківському технологічному інституті, таємно вступає до соціал-демократичної групи. Розгортає активну діяльність серед робітників і бере участь у першій на території Російської імперії першотравневій демонстрації (1900 р.). Згодом його було заарештовано. Дістає дозвіл на виїзд за кордон до Німеччини, де продовжує перерване арештом навчання у Брауншвайзькому інституті. Так В. Ауссем став дипломованим інженером. Після повернення з Німеччини оселяється на Поділлі, де організовує соціал-демократичні “секції” на цукрових заводах, очолював страйковий рух, а також селянські виступи. В. Ауссем був кандидатом на виборах у II Російську Думу від робітничої курії. Уникнувши арешту (за кілька годин до появи жандармів покинув квартиру), переїжджає на Чернігівщину. Працює на місцевих цукрових заводах живе без прописки, сплачуючи хабарі поліції. В цей час відходить від активної революційної діяльності через погіршення стану здоров'я. Туберкульоз надовго виключає його з роботи, але продовжує підтримувати зв'язок з київською та конотопською соціал-демократичними організаціями.

Слід зазначити, що Володимир Ауссем належав до партії меншовиків (1903–1917), цей фактор стане вирішальним у подальшій долі революціонера та дипломата, це дасть привід ворогам звинувачувати його у неблагонадійності. Під час першої світової війни В.Х. Ауссем був мобілізований в діючу армію як ополченець. Лютневу революцію в Росії зустрів в Полтаві. Вступає до більшовицької партії і стає керівником Полтавської організації РСДРП(б). На обласному з'їзді РСДРП(б) у Києві, що проходив 3–5 грудня 1917 року, обирається членом Головного комітету більшовицької партії.

Член більшовицького уряду, що знаходився у Харкові, обіймає посаду народного секретаря фінансів. У липні 1918 року – делегат I з'їзду КП(б)У, що проходив у Москві під пильним наглядом керівництва більшовицької партії. Побоюючись утворення на з'їзді формально незалежної від Москви КП(б)У, Кремль позбавив найбільш активних прибічників цієї лінії М. Скрипника, А. Бубнова, Я. Гамарника, В. Затонського, С. Косіора і Г. Пятакова права ухвального голосу, передавши право остаточного вирішення питань підконтрольним Москві делегатам з ухвальним голосом, що представляли підпільні більшовицькі організації України.

У скрутні для більшовицького режиму часи – під час наступу німецьких військ виходить з уряду разом з Пятаковим, Бош, Богінським, Чудновським, щоб очолити безпосередньо війська. З вересня 1918 р. Аусем – член Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету, який був створений ЦК КП(б)У для керівництва підривною роботою в Україні доби Гетьманату П. Скоропадського. В нього також входили такі відомі більшовики як: А. Бубнов, В. Затонський, Г. Пятаков, В. Затонський, А. Іванов і Ю. Коцюбинський.

В. Ауссем входив у перший український більшовицький уряд як народний секретар фінансів. У лютому 1918 року, коли становище на фронтах ускладнилось у зв'язку з наступом німців, він виходить із складу уряду і добровольцем йде на фронт. Командував загонами Червоної армії. З липня 1919 року член реввійськради 8-ої армії, брав участь у боях з білими генералами Мамонтовим і Шкуро. В 1920 році працює за фахом у хімічній промисловості. На початку 1921 року нове призначення, яке зіграло доленосну роль в житті Володимира Ауссема, його було призначено в дипломатичну місію УСРР при російському уряді. Оскільки свого часу декілька років провів у німецькому місті Брауншвайг (там він 1901 р. взяв шлюб з німкеню Альмою Бенеке, там же у 1902 р. народився їхній син Вольдемар), і як бачимо доля задовго до призначення на відповідальний пост поєднала дипломата з цією країною. Він добре знав цю країну та її мову, в 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У відрядило його повноважним представником УСРР у Німеччині.

Проте не все було так добре в здавалось зразковій біографії українського радянського дипломата, в 1921 році три місяці під слідством перебувала перша дружина Альма Федорівна. Проста вчителька за фахом до того ж мала слабе здоров'я, інвалідність. Ймовірно, що

метою ув'язнення було дискредитувати саме Володимира Християновича, проте справу закрили. Потрапив під слідство й один з братів Віктор Християнович Ауссем, член РСДРП з 1907 року, есер. Як і Володимир, закінчив Орловський кадетський корпус, мав чин поручника. Він працював на одній із шахт Донбасу, де був заарештований в числі інших звинувачених у антирадянській діяльності. Справа була розпочата теж у 1921 році, але за відсутністю складу злочину її було припинено 15 квітня 1921 року. Як реагував на арешти близьких людей Володимир Християнович не відомо, але достеменно відомо, що в 1922 році в нього стався серцевий напад і деякий час, він не міг виконувати свої безпосередні обов'язки в представництві. Майбутній повноважний представник УСРР у Німеччині мав досить складний характер, не визнавав обхідних шляхів у розмові з товаришами та членами компартії, що часто не подобалось оточуючим.

Питання чи потрібно радянській Україні окреме зовнішньополітичне відомство стало об'єктом гострих дебатів. Впливова верхівка "автономістів" на чолі із Сталіним вважала це зайвим і пропонувала об'єднатись у єдиний наркомат. Проте серед верхівки РСФФР були й інші думки. Г. Чичерін голова НКЗС хотів надати більші повноваження УСРР на міжнародній арені. Це пояснювалось активністю МЗС Директорії УНР у Європі, її дипломати намагались привернути увагу до українського питання, це перешкоджало втіленню в життя політики мирного співіснування РСФФР та європейських держав. Відкриття представництв УСРР у Європі повинно було поставити під сумнів легітимність дипломатів УНР та нейтралізувати її діяльність направлену проти більшовиків. Справа була непростюю, адже представництва Директорії існували не один рік і мали міцні зв'язки з політичними колами цих держав, хоча європейські держави не визнавали їх де-юре.

Важливою для більшовиків державою була Німеччина, що мала стати їх союзницею у боротьбі з країнами Антанти у справі ревізії Версальського мирного договору. Німеччина мала стати трампліном для більшовиків у справі початку світової революції, тому саме тут було розгорнуто активну пропагандиську роботу та робились спроби збройного перевороту. Відправним етапом відкриття представництва УСРР у Німеччині стало підписання між Німеччиною та УСРР тимчасової торгівельної угоди, за яким крім суто економічних пунктів піднімалось питання обміну військовополоненими. Саме цей пункт став основою для запрошення представників від УСРР до Німеччини.

Питання кандидатури голови місії по репатріації військовополонених було дискусійним і кандидатура В. Ауссема виникла не одразу.

Перед тим як перейти до питання затвердження представника в Берліні від УСРР треба згадати події, що розгортались у кулуарах більшовицької вищої партійної верхівки. Нагадаємо, що в результаті гострої міжфракційної боротьби всередині КПУ, щоб примирити обидві сторони, головою Ради Народних Комісарів(далі РНК) став Х. Раковський, який стояв осторонь від чвар і був особистим товаришем В.Леніна, що забезпечувало йому авторитет серед більшовиків та дозволяло Москві ефективніше проводити свою політику на теренах України. Х. Раковський належав до тієї частини комуністичної партії, що орієнтувалась на Л. Троцького. Й. Сталін, на початку 1920-их рр. поступово посилював свій авторитет і вагу в партії, мріяв потіснити з провідних позицій Л. Троцького та його прихильників. Зрозуміло, що Х. Раковський на посаді голови РНК України не влаштував Й. Сталіна, тож останній будь якою ціною намагався змістити першого з посади і поставити “свого” чоловіка. На цю кандидатуру підходив наближений до Й. Сталіна партієць Д. Мануїльський. В. Ауссем на той час зблизився з Х. Раковським, їх погляди на питання зовнішньої політики були схожі, обидва прагнули більшої свободи для УСРР на міжнародній арені, крім цього їх зближувала спільна ворожість до Й. Сталіна та його політики автономізма по відношенню до союзних більшовицьких республік, тоді як перші бачили відносини побудовані на конфедеративній основі. Слід зазначити, що конфлікт між Й. Сталіним та В. Ауссемом мав давнє підґрунтя, адже будучи керівником Регістраційного управління Польового Штабу РВСР(з лютого по серпень 1920 року), намагався розширити діяльність цієї структури тоді як Й. Сталін гальмував її роботу і виступав за закриття. Х. Раковський бачив на такій важливій посаді – повноважного представника у Берліні В. Ауссема, тоді як Й. Сталін хотів утвердити кандидатуру Д. Мануїльського. Та врешті-решт затверджено було креатуру Х. Раковського, що погіршило й так напружені відносини, між двома угрупованнями. Слід детальніше зупинитись на біографії повноважного представника УСРР у Німеччині, адже до сьогодні в його біографії є багато білих плям. В. Ауссем потрапив під каток репресій і разом з багатьма іншими так званими троцькістами був викреслений з офіційної історії партії.

В. Ауссем зміг приступити до виконання обов’язків повноважного представника УСРР у Німеччині лише у жовтні 1921 року. Затрим-

ка була викликана тим, що деякий час точилась боротьба навколо кандидатури, між Х. Раковським та Й. Сталіним. На початковому етапі у перед представництвом постало багато організаційних питань. Не вистачало найнеобхідніших речей, починаючи від кваліфікованого персоналу(на початковому етапі діяльності було лише дві особи: В. Ауссем та його секретар Калюжний.) і, закінчуючи бланками та канцелярським приладдям. Дипкур'єрська пошта працювала незадовільно, так на початковому етапі конфіденційна інформація не потрапляла до адресата [7; 18]. Крім звичних обов'язків дипломата він мав також здійснювати нагляд і нести відповідальність за „політичний стан” дипломатичної місії, а також здійснювати нагляд і нести відповідальність за „політичний стан” дипломатичної місії, а також всебічно сприяти сім'ям комуністів, що знаходилися за кордоном, “як у смислі зв'язку, так і при перевезенні їх на Україну”.[4; 8]

Проявив себе як здібний дипломат, хоча не мав спеціальної освіти. В. Ауссем не допустив передачі 400 мільйонів золотих марок уряду Директорії УНР. Збір інформації стосовно цих грошей, висування контрпретензій, були покладені саме на представництво [5;3]. В. Ауссем брав участь у переговорному процесі з Німеччиною з приводу поширення дії Рапалльського договору на УСРР [6;7]. Саме його незалежна позиція підтримана Х. Раковським привела до серйозного конфлікту з Москвою. Так В. Ауссем у відповідь на грошові претензії німецьких дипломатів стосовно втраченого під час евакуації майна, висунув питання повернення 400 мільйонів золотих марок, що були не повернуті за договором з Українською державою П. Скоропадського. Він рішуче виступав проти згортання представництв УСРР за кордоном та передачу їх функцій союзним органам. Особливу увагу дипломат просив зосередити на конфіденційності інформації про утворення СРСР, щоб не зірвати переговорний процес. В приватних бесідах, він відзначав, що в очах європейських політиків радянські дипломати виглядають брехунами. Позиції дипломата суттєво ослабли після зняття з посади голови Раднаркому і НКЗС УСРР Х. Раковського, який був його однодумцем, та смертю В. Леніна, що зміцнила позиції Й. Сталіна. З утворенням представництва СРСР В. Ауссем працює з 20 липня 1923 року на посаді радника. Потім працював у посольстві УСРР у Туреччині. В 1927 році виключений з партії за троцькістський ухил. Заарештований. Загинув у 1936 році при загадкових обставинах. З середини 20-их років дуже мало інформації про

його подальшу долю. Маємо лише скупу інформацію про деякі його фрагменти. Відомо, що його перша дружина, з якою він одружився у Німеччині, була заарештована і засуджена. Його син Ауссем-Орлов був комбригом, заступником командуючого Харківським військовим округом. Його заарештували та розстріляли.

Джерела і література:

1. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. Том 1. Издание Высшего Военного Редакционного Совета. М., 1924.
2. Бош Е. Годы борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. М.-Л., 1925.
3. Веденеев Д., Будков Д. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. / Д. Будков, Д. Веденеев. : Монографія. – К.: К.І.С., 2006. – 312 с.
4. Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
5. ЦДАВО України в м. Києві. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 3.
6. ЦДАВО України в м. Києві. – Ф. 4. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 7.
7. ЦДАВО України в м. Києві. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 18.

Юрій Нетреба (Київ, Україна) Життя та діяльність В. Ауссема.

Дана стаття висвітлює біографію повноважного представника УСРР у Берліні. На основі масиву архівних джерел та літератури розкриваються основні віхи життя дипломата та членів його сім'ї, від початку політичної кар'єри і до трагічної розв'язки. Особливу увагу автор концентрує на дипломатичній діяльності В. Ауссема, коли він очолює повноважне представництво у Німеччині і бере участь у підписанні Рапалльського договору з Німеччиною. На тлі подій того часу розкривається психологічний портрет одного з провідних фігур дипломатії УСРР того часу

Ключові слова: біографія, революціонер, громадянська війна, УСРР, Німеччина, дипломатія, переговори, договір

Юрий Нетреба (Киев, Украина) Жизнь и деятельность В. Ауссема.

Статья освещает биографию полномочного представителя УССР в Берлине. В центре исследования, на базе источников и литературы, освещаются основные этапы жизни дипломата и его семьи, от начала политической карьеры и до трагического эпилога. Особенное место занимает этап дипломатической деятельности В. Ауссема, когда он руководит

полномочным представительством в Берлине и участвует в подписании Рапалльского договора с Германией. На фоне событий того времени освещается психологический портрет одного с ключевых фигур дипломатии УССР в тот период.

Ключевые слова: биография, революционер, гражданская война, УССР, Германия, дипломатия, переговоры, договор

Netreba Yuriy (Kiev, Ukraina) Life and activity of Aussem.

The article is devoted to biography of the plenipotentiary of USRR in Berlin. On the base of a group of sources and literature are represented main periods of the diplomat's and his family life from the beginning a political career up to a tragically end.

Key words: Biography, USRR, Germany, society war, treaty, negotiation, diplomacy

Надія ШВАЙБА
(Запоріжжя, Україна)

94 (477.64)-053.81 «1920»

Між робітником і непманом: життя Бориса Вейде у Запоріжжі 1920-х років

Проблематика ранньої радянської доби для істориків є актуальною з багатьох причин та наукових підходів. Зокрема, зростає увага до пересічної людини, робиться акцент на “історію знизу”, досліджується повсякдення людини конкретної епохи, вивчаються її життєві практики, стратегії адаптації у місті чи на селі в роки модернізації “по радянськи”. Ось характерні риси, притаманні сучасній історіографії 1920-30-х років [9; 17; 21; 23; 25]. У фокусі даної студії – аналіз індивідуального досвіду конкретної людини, що жила у місті Запоріжжі в роки непу та першої п’ятирічки, в роки радянських соціальних перетворень та катаклізмів. Текст записок у широкому сенсі – це презентація індивідуального сприйняття, свідомих або підсвідомих реакцій людини на виклики її часу. Він містить важливу інформацію в контексті ювенальної та соціальної історії, історії повсякдення, урбаністики, безпосередньо історії міста Запоріжжя.

“Записки строителя” Бориса Олександровича Вейде (1900-1970 рр.) [6] хронологічно охоплюють 1908-1935 роки, написані російською мовою. На сьогодні нам відомий і доступний тільки другий зошит, що охоплює 1923-1935 рр., більшістю – роки проживання Бориса Вейде у Запоріжжі (1923-1934 рр.). Не дивлячись, що записки охоплюють ширший період, автор презентує себе як “будівник” Дніпрогесу, тим самим виділяючи центральний сюжет в своїй біографії.

Щодо часу створення джерела, очевидно, що вести щоденник Б. Вейде почав у 1920-ті роки. До цього схиляють численні подробиці спогадів, передача емоційної атмосфери пережитого, є вказівка і на конкретну дату – 15 травня 1927 р. Тоді, під час романтичного відпочинку на дніпровій скелі, молода компанія друзів вирішила зустрітись

через 25 років і поділитись пережитим. Припускаємо, що остаточно записки Б. Вейде були зведені, відредаговані і начисто переписані ним у зошити на початку 1950-х років. Саме тоді автором був визначений адресат записок: його син, Фелікс Борисович Вейде, що народився у Запоріжжі 1935 року, в дорослому віці – проживав у Івано-Франківську.

Записки по кожному або одразу двом рокам складаються з частин: а) загальні події в країні та місті, спогади Б. Вейде як очевидця цих подій (свого роду мемуари-сучасні історії); б) важливі події в житті самого Б. Вейде, розвиток кар'єри, знакові зустрічі, налагодження побуту тощо; в) його особисте життя, зокрема “історії” стосунків із жінками. Такий поділ свідчить про існування у свідомості автора критерію важливості щодо пережитого. Приватне, хоча і таке важливе для автора, переноситься якби на другий план, на першому – суспільне, загальнодержавне, що опосередковано свідчить про характерні установки автора. Малюнки (усього 16), виконані чорнилом та аквареллю, супроводжують текст записок і мають свою семіотику. Наприклад, під 1926 роком – карикатура на директора заводу (“непівський висуванець”) [6, арк. 46], події 1927 року супроводжує “червона рука, що душить змію” (ілюструє покарання заводських розтратників, в т.ч. суд над колишнім директором авто-майстерень ім. Х. Раковського) [6, арк. 49 зв.]. Малюнок перекликається з радянським агітплакатом 1937 року: “Искореним шпионов и диверсантов...” [12]. Вочевидь, саме він став джерелом натхнення для образу, представленого у записках.

Ровесник століття, Борис Вейде фіксував ті речі, що непокоїли молодого мешканця учорашнього повітового міста: робота, його оточення, друзі, гучні події на державному рівні, особисте життя, дозвілля, мода, читацькі вподобання тощо. Його текст – це можливість зрозуміти як переживав 1920-30-ті роки звичайний хлопець, нещодавно демобілізований з військової служби [6, арк. 40]. Хлопець, який не мав ні підтримки родичів, ні зв'язків, успіхи якого у великій мірі залежали від нього самого і вміння орієнтуватися в ситуації.

У записках Борис Вейде повідомляє, що батько його пропав без вісті після 1918 р. У роки військового комунізму сім'я розпалася: брата Михайла, як збирача продподатку на селі, “отруїли кулаки”, на селі вирував голод, прокормити себе і хвору матір не було можливості. У 1923 р. Борис залишив село, але у місті вирувало безробіття,

жебракуював у пошуках роботи, поки не опинився на вокзалі Запоріжжя. Довелося впритул зіткнутися із соціальними реаліями привокзального життя: “кокаїнисты, проститутки, художники, спившиися актеры, военные и воры, воры без конца...” [6, арк. 40 зв.]. Опинившись у маргінальному середовищі, Вейде став свідком того стану, який для міст початку 1920-х років обернувся на норму. Кокаїн із дорогої забави для представників богеми після революції і війни перетворився на найбільш популярний наркотик. Він був дешевше горілки і продавався у чайних, на ринках. Доступний засіб одурманення стрімко поширювався серед безпритульних, жебраків, проститутток, злочинців [16, с. 20, 38-39, 49-50, 79, 90]. Запоріжжя в цьому відношенні не було виключенням.

Бориса врятував випадок. Його помітив колишній командир роти і допоміг влаштуватися до Запорізьких авторемонтних майстерень ім. т. Х. Раковського. Привокзальне життя закінчилося і починалося життя заводське. Відмітимо, що у самих записках ми не знайдемо точної посади, на якій працював Борис. Уся увага його прикута до того, що відбувалося на заводі, які угруповання утворилися в середовищі заводчан, хто був формальними і неформальними лідерами. Із діловодної документації заводу дізнаємося, що автор записок протягом 1924-1927 рр. працював цеховим конторником [2], а напередодні закриття заводу – секретарем і діловодом [4]. Більш того, віднайдена нами анкета працівника Запорізьких авторемонтних майстерень ім. Х. Раковського від 23 січня 1926 р., дозволила встановити, що Борис у 1920-ті роки носив подвійне прізвище *Лехмус-Вейде* [3]. Були виявлені й інші біографічні факти: латиш за національністю, хлопець народився 2 травня 1900 року у місті Валки тогочасної Ліфляндської губернії. За соціальною градацією відносив себе до службовців, свого часу призивався до терармії, мав 5 класів гімназії, навчався у школі бібліотечних робітників. В перші ж дні праці на заводі був прийнятий до профспілки “Местран”, був членом ЦРК, Каси Взаємодопомоги, товариств МОПР та Авіахім [3, арк. 84-84 зв.].

Отже, почалося більш-менш влаштоване міське життя, визначилося коло заводських приятелів та друзів: “Даниил Диснато – слесарь, анекдотчик, динамическая натура.., Миша Синий – слесарь-сборщик, душевный человек... , Н.Н.Турнаев – сборщик моторов высокой квалификации, хороший семьянин, любитель читать мне в цехе мораль о различии рабочих и “гнилых интеллигентов” (к ним он относил всех

служащих)..., язвительный латыш токарь Янсон, вспыльчивый Кауфман, бывший красногвардеец; серьезный и суровый коммунист Фрейберг, смешливый Федор Черкасов; комсомольский секретарь, флегматичный Давид Слободжан... – хорошие, отзывчивые, дружные” [6, арк. 41 зв.]. Заводське оточення впливало на молодого хлопця, воно відповідало його очікуванням і шуканням, дозволяло оперувати категоріями “справжньої чоловічої дружби” та “здорового робочого глузду”. Показово, що себе у власних записках Б. Вейде називає “сином робочого” [6, арк. 41].

Втім, життя 23-24-х річного парубка не обмежувалося лише заводом. Роки праці на заводі співпали з роками розквіту непу у місті. Мешкаючи на квартирі у районі Слободка, Борис знайомиться зі своїми міськими однолітками. Це виявився світ так званої “золотої молоді”, або “непівської молоді Запоріжжя”. Сприйняття цієї молоді у Бориса було вельми характерним: “жили только сегодняшним днем, каждый на свой манер...”. Він був добре обізнаний з тим, як саме проходило її дозвілля, особливо, коли у місті після припинення дії сухого закону “з’явилися ресторани і пивні з фокстротами, балалаечниками і баянами, мордобоем” [6, арк. 41 зв.]. Але “непівський кураж” дійсно став певним стилем поведінки для частини соціуму, перетворюючись на повсякденну практику в багатьох регіонах радянської держави [8]. У записках настроїв міських непманів тонко підмічається і певною мірою протиставляється образу життя заводських робочих. Бориса вражала строкатість і поведінка людей, з якими доводилося стикатися на вулицях міста: “Спекулянты. Извозчики. Нищенки. Воры. Непманы куражились, скандалили, быстро гибли из-за неуверенности в завтрашнем дне” [6, арк. 41 зв.].

Надмірне вживання алкоголю у 1920-30-ті роки взагалі з аномалії перетворилося на норму повсякденного життя. Соціальні очікування багатьох не виправдалися, негатив, викликаний важкими побутовими умовами та загальна невлаштованість часто знаходила свій вихід у пияцтві [17, с. 325]. Показово те, що Вейде обходить проблему пияцтва серед робочих і головним споживачем алкоголю видається міський непман. Хоча відомо, що з середини 1920-х років для значної кількості робітників пивна стала чи не найпопулярнішим місцем проведення дозвілля [11, с. 136-140].

Одним із маркерів, за яким Б. Вейде відділяв непівське середовище від заводського, був одяг, а вірніше мода тих часів. Мода як явище

виявляла колективне підсвідоме, а вбрання окреслювало приналежність його власника до конкретної соціальної групи. Якщо об'єктивні обставини не сприяли розвитку моди на початку 1920-х років (гострий дефіцит тканини, взуття, галантереї), то в роки непу (1922-1928 рр.) відбулося проникнення європейської і американської мод, стилю “Ар-деко”¹ у життя радянських людей [7, с. 337]. У той же час, радянська мода мала на меті розробку і впровадження візуальних ознак “радянського”, державна ідеологія повинна була проявлятися на рівні окремого представника соціуму і того, у що він одягнутий. У другій половині 1920-х років налагоджується масове промислове виробництво одягу, як і масові форми його споживання. Але у роки непу існував помітний розрив між модно і дорого одягнутим “непманом” (“непманшою”), недорого, але по-модному вдягнутим міським хлопцем (дівчиною), між ними і звичайним робочим. Ці тенденції проявлялися і серед населення Запоріжжя. Про це свідчать як індивідуальні, сімейні, так і групові фото 1920-х років, що збереглися у фондах Запорізького краєзнавчого музею [5].

Одяг, таким чином, перетворювався на швидкий візуальний спосіб ідентифікації й протиставлення: “ми” - “вони”. Відмінності у зовнішньому вигляді закарбувалися і у пам'яті молодого хлопця. За виразом Вейде “змістом життя” непівської молоді Запоріжжя вважалися “лаковые туфли, брюки-дудочки, галстук бабочкой...” До одягу додавалися модні захоплення: “...танцы “шимми”, “болерки” с девочками, вечера огарочников. Вертинский, Есенин...” [6, арк. 42]. Смаки непівської молоді свідчили, що та воліла “свята життя”. Бачимо справжню культурну ситуацію – очікування, потреби, смаки тих, хто визначав наповнення масової культури 1920-х років. Й не дивно, бо непмани, як відмічає В.Г. Лебедева, були досить строкатою соціальною групою, але переважно “плебейського” походження [15, с. 215]. Серед них були вихідці з купецтва, міських торговців, представники злочинного світу, люди із робітничого середовища, які пережили кар'єрний злет, висуванці в інженери і “червоні директори”, письменники тощо.

¹ Ар-деко – еkleктичний стиль, популярний між Першою і Другою світовою війнами, суміщав східні мотиви з елементами старини, модерн, конструктивізм, абстракціонізм і кубізм. Проявлявся не лише в одязі, а й в живописі та архітектурі.

Для Б.Вейде, який працював на заводі і щоденно спостерігав важку працю, спілкувався з дорослішими чоловіками, знав їх життєві пріоритети, повсякдення непівської молоді сприймалася доволі скептично, якщо не презирливо. “Никаких идей, газет! И почти никаких книг! Впрочем интересы были: удачно продать на толчке барахло, вечер с очередной девушкой, тухлый печоринский взгляд людей все изведавших и все познавших...”. Привертають увагу згадки (нажаль без уточнення джерела інформації) про вечори “огарочников”: “... Когда гасли огарки на пиршественном столе, на коврах очередной квартиры сплетались мужские и женские тела...” [6, арк. 42]. Спостерігаємо прояви і вплив декадансу, спрямованість на отримання задоволення, надання неабиякого значення задоволенню еротичному, сексуальному. Згадуючи ці факти, сам Б. Вейде виступає нібито стороннім спостерігачем, що засуджує такі вульгарні речі. З одного боку – презирство, зневага до своїх друзів поза заводом (“настоящей дружбы не было”), а з іншого – відчувається певне занурення, спокуса й самому спробувати принади життя з відносною свободою, веселим дозвіллям, і вочевидь з тим, що не могло не хвилювати молодого чоловіка, – знайомствами з дівчатами.

Музика і пісня так само відбивали смаки і настрої міської молоді. Крім романсів за віршами С. Єсеніна (“Не жалею, не зову, не плачу...”), молодь Запоріжжя співала популярну одеську пісню “Свадьба Шнеерсона” та “Бублики”. Останню у текстовій варіації: “Отец мой пьяница, он к рюмке тянется. Он врет и чванится, а брат мой вор. Сестра гулящая, совсем пропашая. А мать курящая, какой позор!...”. “Жорсткі романси” або “пісні вулиці” стали характерним явищем для міської музикальної культури 1920-х років [16, с. 240], і молодь Запоріжжя не складала виключення із загальної тенденції. На заводі ж, з вуст лєнінградського інженеру, Вейде слухає В. Маяковського: “Вам, проживающим за оргией оргию, имеющим ванну и теплый клозет...” [6, арк. 43]. Протиставлення пролетарія “непівським торгашам” зростає.

Впродовж 1925 року Б. Вейде обирають до правління заводського клубу, до редакції заводської стіннівки “Іскра”, наприкінці року він стає робкором газети “Червоне Запоріжжя”, завідує заводською бібліотекою. Молода енергія тим самим скеровується у русло суспільної праці, формується поняття робкорівського обов’язку [15, с. 229], зростає впевненість у власних силах і можливостях. Поступово на-

ростає внутрішнє відчуження Бориса від тих, хто не мав на меті вступу до партії, робітничої профспілки, не сумував від смерті В.І. Леніна... На посилення такого протиставлення впливала і державна антинепівська пропаганда.

Впродовж 1920-х - початку 1930-х років непман став одним із головних об'єктів критики у газетах, сатиричних журналах, художній літературі та кіно. Влада конструювала образ непмана у масовій свідомості як образ внутрішнього ворога. Максимально антинепівській пропаганді піддавалося покоління, соціалізація якого припала на 1920-ті роки [21, с. 85]. Борис, як людина активна, читаюча, не міг уникнути цього впливу. Але на середину 1920-х молодий хлопець опинився одночасно у двох середовищах: у світі непівської молоді – своїх міських приятелів поза заводом, з їх цінностями і вподобаннями, та у колі робочих авто-майстерень. Життя непівської молоді можливо і приваблювало Бориса, водночас, було чітке розуміння, що за деякі “екзотичні речі” можна з легкістю потрапити у поле зору ДПУ. Засуджуючи непманів, зневажаючи їх за легковажне життя, Борис все ж таки спілкується і проводить час з аполітичною, але по-своєму харизматичною непівською молоддю Слободки. Слід враховувати, що однозначні оцінки в записках надавалися автором постфактум, ретроспективно, а на середину 1920-х років “пошук себе” вочевидь тривав. Інакше, що могло спричинити невроз і психастенію, які пережив Борис у цей час?

Криза “хлопця з заводу” остаточно визріла у часи так званої “Сімаковщини”. У 1926-27 рр. нове начальство майстерень розікрало і довело завод до повного банкрутства. Молодий робкор сміливо і відверто почав публікувати “репортажі з місця подій”. Ситуація конфлікту працівників із керівництвом загалом була типовою для 1920-х [23], але безпосередньо для Б. Вейде вона вилилася у залякування і прямі погрози життю. Чим закінчувалися подібні конфлікти активістів-робкорів із місцевим начальством – про це постійно писали газети: розгніване втручанням у “свої” справи начальство не зупинилося перед фізичною розправою [24, с. 50]. Борис іде у своєрідний ва-банк – на прийом до голови місцевого ГПУ. Зрештою, відбувся суд, із “Сімаковщиною” покінчили, але це не врятувало збанкрутілі майстерні, завод припинив діяльність. В ті напружені часи, на протигагу шанувальників Есеніна, заводські хлопці всіляко підтримували Бориса.

Важливу інформацію для розуміння того, як формувалася свідомість молодого хлопця, надають свідчення про його читацький запит.

Книга як засіб дозвілля, як складова повсякдення, виступає кодом до розуміння молодого людини 1920-х років. “Записки” дозволяють прослідкувати розвиток літературних смаків Вейде-читача. Впорядковуючи заводську бібліотеку, Борис читає із захопленням і багато вечорів проводить із книгою. Які книги він обирає на середину 1920-х років? Власне, це нові видання радянських письменників, що вийшли протягом 1923-1926 рр. Репертуар показовий, як і короткі коментарі щодо прочитаної літератури: ““Дело Артамоновых” Горького с его угасанием купеческой семьи; “Падение Даира” Малышкина, где он описал ликвидацию врангелевщины; “Разгром” Фадеева – где он раскрывает духовный мир Левинсона и Морозки, буржуазный индивидуализм Мечика; “Одеты камнем” Форш, “Кюхля” Тынянова, “Конармия” Бабеля, “Чапаев” Фурманова и др. С тех позиций какие были заложены в этих произведения – бытие нашей компании вне завода казалось обывательским, мелким...” [6, арк. 50].

Що об’єднує ці твори? Сюжет більшості з них розгортається на фоні відмирання старого дореволюційного світу та кипучих подій революції і Громадянської війни. Борис бажав читати і паралельно осмислювати те, свідком чого був сам, в чому приймав участь. Звичайно, що дана література мала конкретне ідеологічне спрямування, але саме цього і очікував Вейде-читач. Твори відповідали внутрішньому запиту недавнього червоноармійця. Конкретні літературні образи та сюжетні розв’язки сприяли посиленню віри в ідеали, якими хотів керуватися Борис, водночас, вони виправдовували його особисті жертви: розпад родини, повоєнну невлаштованість, низький рівень життя. Такими були повоєнні реалії багатьох “солдатів революції” [19, с. 143]. На противагу цьому, література формувала образ сильного духом героя, справжнього борця за ідею. Логічно, що для Вейде боротьба за ідеали продовжилася на шпальтах “Червоного Запоріжжя”. Інше питання, наскільки читацький вибір Бориса був самостійним? Адже з перших років радянської влади бібліотека перетворилася на політико-ідеологічний інститут, а тип радянського читача формувався через вибір книг по рекомендаційним спискам [18, с. 77].

Втім, на середину 1920-х, коли антологія радянської літератури тільки починала формуватися [10], серед міських читачів набули популярності перекладні твори, що видавалися переважно недержавними видавництвами. Бачимо, що молодий запорізький робкор, водночас член Товариства спасіння на водах, чергуючи на березі Дніпра, не раз пере-

носився з книгою до старого німецького замку, або невідомої Африки, до світу пригод і авантур. На короткий час (1926–1927 рр.) він стає шанувальником романів П'єра Бенуа, читає його головні бестселери: “Властительница Ливана”, “Атлантида”, “Дорога гигантов”, “Кенигсмарк”. Чотири прочитані книжки свідчать про справжнє захоплення жанром і автором. Втім, бачимо, що Вейде розуміє “шкідливу” направленість і потенційну оцінку даної літератури. Борис не подає своїх вражень від прочитаного, лише констатує: “захватила екзотика”, “Эти романы издавались во множестве”, “колониально-дворянская романтика быстро надоела. Их сменили “Мои университеты” Горького, “Цемент” Ф. Гладкова, “Мими Блюэтт” Гвидо де Верона, “Миндаль цветет” Оливии Уэдсли, “Завод” Камилы Лемонье, “1920 год” монархиста Шульгина и др.” [6, арк. 50 зв.]. Вейде-читач воліє повернутися до свого часу, своєї епохи і фактично визначається зі “своєю” літературою. Остання повинна приносити не лише задоволення, а й користь, бути засобом виховання, дороговказом для молодшої людини. Все, що читатиме Вейде у подальшому, буде мати чіткий літературно-політичний дискурс.

Тим часом, “золота молодь” Запоріжжя продовжує захоплюватись Єсенінім, майже не читає, умикає дівчат і не розуміє, не підтримує робкорівсько-заводську діяльність їх приятеля. До Вейде вони зверталися лише із питанням “Кому і навіщо це треба?”, “Знайшов справу!”, “Чорт з ними!” [6, арк. 51].

Сфера, що не менш характерно відбивала реалії міського життя Запоріжжя – це стосунки між молоддю, сфера приватного й інтимного. Записки не опускають завісу над тим, що традиційно приховується, автор пригадує дівчат і жінок, з якими він мав романтичні, або виключно сексуальні стосунки. Показово, що представниці жіночої статі, з якими “спілкувався” Б. Вейде були не з робітничого середовища. Помітно, що Б. Вейде не лише пригадував, а й наново оцінював власний досвід за конкретними соціальними маркерами. В записках стосункам надається певна характеристика за критеріями: серйозні / несерйозні, до якого соціального прошарку і нації відноситься дівчина чи жінка, в окремих випадках – які її погляди і ставлення до влади. Впродовж 1920-х років траплялися випадкові стосунки “пізнавального характеру”, короткі, але болючі романи із заміжніми жінками, були і зустрічі з вельми колоритними представницями непівського часу. Так, у березні 1925 року Борис познайомився з однією “гетерою” із оточення непівської молоді, “маленькою, страшною, з папіроскою у

роті”. Дівчина жила окремо, швидко зав’язалися стосунки, втім, з’ясувалося, що Борис не єдиний гість її квартири... Роль “чичисбея, модная в этот период” явно не влаштувала хлопця [6, арк. 44 зв.]. Зі свого особистого досвіду, Б. Вейде робить показовий висновок – “таковы были нравы НЕПа...”. Через кілька місяців він знайомиться з доньками колишніх ростовських фабрикантів. Одна з них була цнотлива і виважена, інша – “развращенная сексуалистка, лесбиянка, знакомая со всеми тонкостями французской любовной кухни... У нас были литературные дискуссии и не только дискуссии...” [6, арк. 45].

Свідчення Б. Вейде цілком співвідносяться із загальною тенденцією щодо 1920-х років, коли спостерігалась широка амплітуда думок, теорій, рухів щодо сексуальних стосунків, від патріархальних до радикальних лозунгів “вільного кохання” [13, с. 68]. Держава тільки-но починала втручатися у регулювання приватної, зокрема сексуальної сфери своїх громадян, створюючи відповідні стандарти сімейного і статевого життя.

Особисте життя Бориса за його власним виразом “йшло зигзагами” і було логічним наслідком співіснування у двох світах одночасно. Бачимо, що сексуальні контакти траплялися або із розкутими замужніми дамами, або із молодими євреями, які меншою мірою переймалися серйозністю стосунків чи то не бажали відставати від віянь сексуальної революції 1920-х років. Так чи інакше, записки вказують на шляхи формування сексуального досвіду у тодішньої міської молоді. Звичайно, мова йде лише про конкретний, але вельми показовий чоловічий досвід. Адже сексуальні відносини так само характеризували культурний фон міського соціуму. Секс у непівському середовищі був логічним продовженням споживацького підходу до життя, тиражування еротично-екзотичного, чуттєвого, рокового образу жінки і відповідної поведінки чоловіка.

Влітку 1927 року Борис одружився. Дружиною стала цнотлива дівчина, з якою він познайомився на відпочинку у Бердянську. Восени Борис влаштувався на Дніпробуд, втім, робота віднімала багато сил, грошей не вистачало, майже не лишалось часу на дружину. Шлюб розпався, свою роль відіграли батьки дівчини і міські друзі Бориса. Спроба серйозних стосунків і створення родини закінчилася черговим розчаруванням.

На кінець 1920-х років відбувається остаточна радянська особистості Бориса Вейде. Впливають як зовнішні, так і внутрішні чин-

ники. Загальна ситуація в країні, пропаганда, агітація, література, газети – все спрямовано на масштабне розгортання індустріалізації.

З 1929 року на Дніпробуді почалися чистки серед робочих і управлінського апарату. Ці заходи перетворили Вейде, працівника відділу Обліку робочої сили, на гвинтик. Гвинтик, який мусів чітко виконувати завдання і розшукувати класового ворога серед будівників: колишніх білогвардійців, їх посібників, старорежимних спеціалістів, кулаків, бандитів та іншу “контру”. Будучи причетним до вершення людських доль через виявлення “небезпечних” та “підозрілих”, Вейде у вільний час читає друковані щоденники та спогади, присвячені подіям революції, Громадянської війни, їх передодню. Це дає свої результати: у спогадах зустрічаються прізвища нині працюючих на Дніпробуді спеціалістів, або їх прямих родичів [6, арк. 62, 69, 82 зв.]. Інтерес до літератури ангажується бажанням виявити класового ворога на будівництві.

В умовах напруженої роботи, рідкого відпочинку, і, ймовірно, суто людських коливань щодо своєї участі у чистках, книги стають для Вейде “вірними друзями”. Серед прочитаного впродовж 1928–1929 років Борис зазначає: “А. Куприн – “Однорукий комендант”, П. Истрати – “Гайдуки”, “Кира Киралина”, А.В. Богданович – “Три последних самодержца”. Из этих дневников я узнал о вельможе Салове, приближенном Романовых (отец инженера Ф.С. Салова). Панферов – “Бруски” (деревня в 20 годах), А. Толстой – “Хождение по мукам”, “18 год”, К. Тренев – “Любовь Яровая” – воплощение нового революционного в образах Л. Яровой, Шванди, Кошкина и моральное разложение белогвардейцев Ярового, Пановой и др. Цинизм, опустошенность, ненависть к народу. Б. Лавренев – “Разлом” – широкий размах движущих сил этой революции. Эти книги (они печатались в журналах) дали ответ на вопрос об избранном пути, он был избран правильно...” [6, арк. 62]. Остання фраза вказує на внутрішній конфлікт Вейде і звернення до книги як по психотерапевтичний засіб. Твори Тренєва, Гладкова, Лавренєва та ін. письменників дозволяють Вейде-читачу співвіднести себе з конкретними героями, їх міркуваннями, вчинками, поглядами, позбавитися тягаря відповідальності та сумнівів щодо правильності своїх вчинків, ревно виконувати свій обов’язок: слідкувати за “чистотою” кадрів на будівництві.

Протягом весни-літа 1930 року тривало знайомство Бориса з однією “особою ексцентричною і по-своєму цікавою”. Вабила ексцен-

тричність і освіченість дівчини, яка знов-таки не була представницею робітничого класу (донька лікаря). Стосунки мали характер коротких пристрасних зустрічей, за своїми сексуальними вподобаннями дівчина нагадувала Б. Вейде досвідчену зрілу французенку. Коли ж вона заговорила “на політичну тему”, з’ясувалося, що їй не подобається І. Сталін, “у него слишком “плебейское” лицо...” Б. Вейде був здивований і розгублений: “Такова была буржуазная барышня с извращенными сексуальными наклонностями! Что мог я сказать этой дуре?” [6, арк. 67]. Спостерігаємо намагання миттєво віддалитися від людини, що дозволяє собі такі думки і розмови. Далі відбувається чітка зміна вподобань чоловіка, певна “радянська лібідо”: замість відверто сексуальних міських дівчат і жінок – захоплення незіпсованою, простою дівчиною. Анфіса, донька монтажного майстра “Запоріжстали”, мала прямий і веселий характер, виявилася “гарним товаришем” [6, арк. 69]. Другий шлюб, родина, народження сина – все це відбулося, коли свідомість чоловіка остаточно заповнили інакші принципи і взірці.

Таким чином, записки Бориса Вейде – важливе джерело для усвідомлення того, як відбувалася радянська світогляд і формувалася нова радянська ідентичність у міської молоді. Індивідуальний досвід Бориса Вейде щодо 1920-х років виявився строкатим і конфліктним: завод і заводський актив – місто і аполітична непівська молодь; робкор – дирекція заводу; пошуки себе і свого покликання – звільгаризована масова культура, нетривалі й несерйозні сексуальні стосунки тощо. На противагу 1930-м, непівські 1920-ті у житті молодого запорізького хлопця виступають досить бурхливими й насиченими. Втім, спокуси принадами непу у наративі завуальовані пізнішим переосмисленням та наявністю у свідомості стійкого негативного образу непмана. Про непівські 1920-ті, про власну молодість згадувала людина, тексти якої є цінним джерелом для вивчення радянського дискурсу, його прояву у мисленні, пригадуванні та письмової презентації власного життя. Ментальні установки, набуті після “великого перелому” безпосередньо проявляються в пригадуванні “себе молодого”.

На прикладі життя Бориса Вейде бачимо як несумісність радянських лозунгів та реалій повсякдення провокували серйозний внутрішній конфлікт у людини, як на рівні свого повсякдення і приватного життя молода людина переставала бачити об’єктивні передумови соціальних негараздів. Явища, що стали наслідком глибокої соціально-

економічної і культурної кризи доби радянської модернізації (спекуляція, пияцтво, злочинність, розбещеність у сексуальних стосунках, проституція тощо) сприймалися скоріш як самостійний вибір непманів та результат свідомого ухилення від трудової діяльності. Все більша частина молоді задовольнялася офіційними ідеологічними поясненнями і лозунгами. “Прийняти і повірити, повірити і сповідувати” – перетворилося на одну з ключових стратегій для людини, що хоче вижити і пов’язує свій майбутній добробут із розвитком радянської держави.

Джерела і література:

1. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф.228. – Оп.1. – Спр. 23. – Арк.6 зв.
2. ДАЗО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр. 45. – Арк. 8.
3. ДАЗО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.115. Анкеты рабочих автомастерских, К-Л. 14.01-5.04.1926г. – Арк. 84-84 зв.
4. ДАЗО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр. 153. – Арк. 4-6, 9, 15-20, 25, 27, 34, 39, 47.
5. Запорізький краєзнавчий музей. – Ф.Іст. 4698 (КП33156), Ф.Іст. 12(16а), Ф.Іст. 1013(1) та ін.
6. Вейде Борис Александрович. Записки строителя. 1908 – 1935 гг. Тетрадь первая. – Арк. 40 – 99 (авторська пагінація). Вибірково опубліковано: “Укращення Дніпра”: записки строителя (из дневника Бориса Вейде). Підготував к печати Николай Зубашенко // Искра (Запорожье). – 2007. №9 (152), 11(154), 13(156), 14(157).
7. Гарголина Е.С., Черкасов А.А. Массовая и модная одежда в повседневности советского человека 1920-х гг. / Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. – С. 329-338.
8. Гагауллина И.А. Нэповская повседневность Поволжья: социально-психологический анализ “массовой маргинальности” в контексте модернизационной перспективы / НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. Сборник статей. – М., РОССПЭН, 2006. – С. 497-499.
9. Данихно С.Н. Рабочие юго-востока России в годы НЭПа: история генерации и многомерность повседневной жизни социальной группы. – Ростов-на-Дону, 2007. – 343с.
10. Добренко Е. Формовка советского читателя. Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы. – СПб., 1997. – 321с. <http://www.library.ru/3/reflection/articles/dobrenko.php>

11. Иваненко В.В., Ищенко І.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону. – Моногр.: Дніпропетровськ, видавництво ДНУ, 2006. – 280с.
12. Игумнов С.Д. “Искореним шпионов и диверсантов...” (1937 р.). <http://www.plakaty.ru/posters?id=1717>
13. Исаев В. И всюду страсти роковые... Любовь на фоне социалистической стройки // Родина. – 2004, №4. – С. 67-69.
14. Кирсанова Р. “Гимнастерка”, “джимми” и “полпред”... // Родина. – 1997. Осень. 11. – С. 46-52.
15. Лебедева В.Г. Судьбы массовой культуры России. Вторая половина XIX – первая треть XX века. – СПб., 2007. – 356с.
16. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы. – СПб., 1999. – 317с.
17. Макарова Н.Н. “Теневые” стратегии выживания населения и проблемы отклоняющегося поведения в новом индустриальном центре. 1929–1935 гг. (по материалам Магнитогорска) / Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. – С.325.
18. Малахова Л.П. Массовые библиотеки Западной Сибири в 1920–1930 гг. на службе у государства // Вестник Томского государственного университета. №310. - Томск, 2008. - С.74 - 79.
19. Морозова О.М. Послевоенная жизнь солдат революции / Человек на исторических поворотах XX века / Под ред. А.Н. Еремеевой, А.Ю. Рожкова. – Краснодар, 2006. – С. 143-151.
20. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / відповідальний секретар С.В. Кульчицький. В 2 ч. – Ч.1. – К., Інститут історії НАНУ, 2009. – С. 38-39.
21. Орлов И.Б., Пахомов С.А. “Ряженные капиталисты” на НЭПовском празднике жизни. – М., Собрание, 2007. – 159с.
22. Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг. Сборник статей под ред. Е. Кричко и Т. Хлыниной. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. – 384с.
23. Соколов А.К. Проблемы трудовых отношений на советских предприятиях в годы Нэпа / НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. Сборник статей. – М., РОССПЭН, 2006. – С. 427-447. Борисова Л.В. Социально-трудовые конфликты: причины и механизм разрешения в первые годы Нэпа / Там же. – С. 448-463.
24. Фицпатрик Шейла. Повседневный сталинизм: социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М., 2008. – 333с.

Надія Швайба (*Запоріжжя, Україна*). **Між робітником і непманом: життя Бориса Вейде у Запоріжжі 1920-х років**

У статті на основі аналізу джерела особового походження (“Записок” Бориса Вейде) розглянуто життєвий досвід мешканця міста Запоріжжя в роки непу та початку індустріалізації. Розкрито аспекти культурного життя молоді 1920-х років. Виявлено засоби, під впливом яких відбувалася радянська світоглядна трансформація молодого чоловіка, формувалася радянська ідентичність.

Ключові слова: міська молодь, непу, радянська ідентичність, повсякдення.

Надежда Швайба (*Запорожье, Украина*). **Между работником и непманом: жизнь Бориса Вейде в Запорожье 1920-х годов**

В статье на основе анализа источника личного происхождения (“Записок” Бориса Вейде) рассмотрен жизненный опыт жителя города Запорожья в годы непу и начала индустриализации. Раскрыты аспекты культурной жизни молодежи 1920-х годов. Выявлены факторы, под влиянием которых происходила советизация сознания молодого человека, формировалась его советская идентичность.

Ключевые слова: городская молодежь, непу, советизация, повседневность.

Nadia Shvayba (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Between the worker and “nepman”: Boris Vejde’s life in Zaporizhzhia 1920th years**

In article on the basis of the analysis of a source of a personal origin (Boris Vejde’s “Notes”) life experience of the townsman of Zaporozhye in days of the New Economic Policy and the industrialization beginning is considered. Aspects of cultural life of youth of 1920th years are opened. Factors under which influence occurred changes of consciousnesses of the young man are revealed, its Soviet identity was formed.

Keywords: city youth, the New Economic Policy, daily occurrence.

Сергій БІЛВНЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

94 (367) + 94 (5). 327. “9”

Повсякденні умови праці селянства Степової України

Напрямок історії повсякдення передбачає виокремлення із щоденного перебігу життя певного індивідуума найбільш значимих для забезпечення його життєдіяльності щоденних турбот. У українського селянина Степової України XIX – початку XX століття весь життєвий цикл обертався навколо питань щоденної праці. Відійшли в минуле проблеми збройної боротьби із зовнішніми ворогами, якими довгий час виступали ногайці та кримські татари. З іншого боку селянство втратило авангард націотворчих процесів – козацтво, тому більшість селянства на певний час спокійно змирися із статусом “малоросів”, як частини великого російського народу. Також зникли релігійні виклики у вигляді поширення унії, а православне та протестантське сектантство не набуло значимої ролі у українському селянському середовищі. Селянство лише поступово схиляється до поширення освітніх та культурницьких процесів, причому акцент робить на звичайній грамотності та знанні церковних канонів [5, с. 169, 170]. Економічне становище селянства після реформ 60-х років XIX століття розкривало перед підприємливими представниками стану широке коло можливостей, тому їх діяльність була спрямована на перетворення соціального ладу, а на поліпшення власного добробуту шляхом повсякденної праці. При дотриманні певних “правил гри” селянин міг претендувати на поліпшення стану власного господарства та відносно забезпеченого повсякдення.

При характеристиці повсякдення селянства історикам вкрай важливо осмислити з одного боку масив документальних та наративних джерел з даної проблематики, з іншого поза увагою дослідника не може залишитися величезний комплекс української художньої літера-

тури XIX – початку XX століття. Останній був абсолютно реальним відбитком свого часу, як і документальні джерела, адже навряд чи в голову авторам приходила думка фальсифікувати побутові умови та взаємовідносини селянства (як наприклад геніальному Сергію Параджанову в кінострічці “Тіні забутих предків”), а зробити це несвідомо їм не дозволяла вкоріненість в життя українського селянства та власне походження¹.

Історіографія повсякдення українського селянства Степової України на сьогодні знаходиться в дивному стані. З одного боку маємо змістовний комплекс літератури у площині української етнології, що досить тісно взаємопов’язана із історією повсякдення, з іншого не менш представницький історіографічний доробок із соціально-економічної історії українського селянства. Та при цьому всьому до сьогодні маємо лише одну колективну працю “Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)”. Розділ четвертий написаний Василем Марочком та Сергієм Ляхом характеризує селянське повсякдення українського селянина періоду нової економічної політики більшовиків. Автори зробили досить вдалу спробу знайти новий методологічний шлях при характеристиці селянства 20-х років XX століття, що з певними застереженнями можливо застосовувати і до селянства 60-х років XIX – початку XX століття [3].

Автори розділу пішли зовсім різними шляхами у характеристиці селянського повсякдення – В. Марочко акценти розставляє у характеристиці “сільської культури”, яку він протиставляє офіційній “культурі села” та селянського господарства (двору) як гаранта соціального відтворення шляхом поєднання організації праці і виробництва з побутовими відносинами. Таким чином автор намагається поєднати дослідження матеріальної та духовної складової повсякдення, та все ж економічна частина превалює над соціальною. Але найбільш виділяється параграф, що стосується теоретико-методологічних аспектів селянського повсякдення, автор зупиняється на науковому доробку досліджень з історії селянства епохи непу та досить чітко виділяє

¹ Навіть з відомої “Педагогічної поеми” Антона Макаренка можна виокремити деталі селянського повсякдення 20-х років XX століття, при всьому антиселянському та антиукраїнському спрямуванні роману саме Макаренко досить яскраво подає замальовки із соціальної організації українського селянства.

основні методологічні течії. С.Лях створив цикл наукових есе, що характеризують персону селянина кожного разу у новій іпостасі – власник, трудівник, економіст, сім'янин, політик, філософ. При цьому автор сам наголошує на розмитості меж кожної соціальної ролі свого героя, адже встановити чіткі кордони поведінкових особливостей у повсякденні селянина абсолютно неможливо, позаяк селянин є персоною органічною та доволі цільною. Досить показовою є джерельна база дослідників – періодика, публіцистика, статистика, актови, справочинні джерела, публікації усних джерел, художня література, при цьому відсутнє використання фото-, фотодокументів, етнографічних джерел [3].

Основою повсякдення українського селянина Степової України була щоденна праця, ця теза не потребує жодного пояснення хоча б у тому сенсі, що сама природа зайняття сільським господарством унеможлиблює стан неробства. Всі виробничі процеси сільського трудівника є вкрай важливими для самого факту його існування, тому в селянському середовищі неможливим є масове поширення соціальних девіацій, селянство не могло дозволити собі не працювати. Тому при явній чи прихованій відразі вищих ешелонів суспільства до фізичної щоденної праці, у селянському середовищі склався своєрідний культ праці – працювати до втрати свідомості вважалося найвищою заслугою, найбільше цінувався трудовий подвиг. При цьому чим важчими були умови виконання подвигу, тим більше він цінувався.

Проте існували звичайні для селянського середовища заборонені дні для праці, хоча досить часто заборона носила підмінний характер. Так заборонялося працювати в дні певних православних церковних свят (“величина” яких була досить умовною та просто освячена традицією). Найбільш сувора заборона стосувалася Великодня, Святої П’ятниці, Різдва, Благовіщення, Трійці. Людина, що ризикувала працювати в “празникові” дні, була приречена на нещастя, смерть, причому накликала лихо на всю родину. Особливо небезпечною була праця на свята вагітних жінок, що спричиняло каліцтво новонароджених немовлят.

Але все-таки працювали. Досить важко зрозуміти, що ставало основою для нехтування церковними та народно-моральними приписами – чи то десятиліття кріпацтва, що залишало за селянином право працювати лише на свята чи слабкість православ’я, чи навпаки розуміння релігійності на більш високому, ніж забобонність рівні.

У ХІХ століття Я.П. Новицький фіксує легенди, що ілюстрували та легітимізували заборони працювати на свята та у неділю. Масмо декілька сюжетів, які різняться лише канвою, але об'єднані одним смисловим навантаженням – невідворотність Божої кари за працю у “святий” день. Причому кара завжди найвищого ґатунку – смерть рідної людини від рук порушника-працелюба. За одним з них, чоловік вирішив дати волам їсти до світанку у Великдень, коли “не тіко чоловік, а й скотина не повинна їсти, поки не посвящать пасок”. Чоловік брав вилами сіно, під яким спав його брат, і заколов родича. Щоб каялись за такий гріх, Бог і поставив братів на Місяці. В іншому переказі, один з братів накладав вилами волам їсти у неділю, яка також є святковим днем, коли робити не можна. “В неділю гріх вилами давать скотові... Щоб всім було видко, Бог взяв і поставив тіх братів на місяці”. Третя розповідь також говорить про те, що брати працювали у неділю. За переказом: “У батька було два сини. Батько не велів їм ніколи робить у празники, бо гріх, а вони не слухали. Раз в неділю поїхали вони в степ за снопами”. Навантаживши повний віз, брати “заходились вершить”. Старший подавав сіно молодшому, який не втримався і впав на вила. Бог “обох братів так і поставив на місяці” [4, с. 143-144]. Для нас є цікавим другий сюжет, що стосується заборони годувати худобу у неділю за допомогою вил, адже зрозуміло, що жоден селянин при здоровому глузді не буде тримати робочих волів цілий день голодними, тому виникає табу на використання у неділю вил, а ось руками ймовірно накладати сіно до ясел було дозволено. Останні маніпуляції передбачають від людини більших зусиль та більшої витрати часу, проте відсутність допоміжного інструменту переводить процес годівлі худоби до неробочого процесу. Так наприкінці ХХ століття в селян с. Привільного Баштанського району Миколаївської області не вважалося в релігійні свята гріхом руками виривати бур'ян на городі, а от полінка за допомогою сапи засуджувалася.

А на початку цього ж століття спогади Сергія Сала малюють знову ж таки дуалістичну поведінку селян у сусідньому селі Горожено: “У неділю не робили, відпочивали. Хіба хтось перед вечером, як зазвонять “до вечері” вискочать у степ, щоб привезти на понеділок гарбу хліба. Жінкам і в неділю хватало роботи. А вже ж у полудень було зберуться сусіди в холодок під хатою погомоніти, полускати насіння.” [6].

Щодо іншої підміни понять – то тут присутня диференціація на хатню роботу та надвірну, так в селі Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області старожил (Петриченко Любов Лук'янівна, 1929 р.н.) розповідала, що її дідусь забороняв працювати у страсну п'ятницю надворі, на городі, але хатня робота дозволялася, окрім прання [8, с. 225]. Інший старожил (Гаркуша Клавдія Михайлівна, 1924 р.н.) на питання щодо перебігу святкування Трійці, відповідає, що “робить, нічого не робимо”.

Аналогічна картина фіксується і після II Світової війни в селі Біленьке Запорізької області: “Ну ранше ж які праздники були, релігійні ж. Хотя це вже і після війни було, ну все равно, на празники нічого не робили. Понаготовляємо їсти та і сидимо, отходили от войни. Ну конешно празнували Різдво”. [7, с. 330].

Всі інші дні українського селянина були заповнені постійною працею, так С.Р. Лях доводить, що самодіяльним членом громади селянська дитина переважно ставала вже в десятирічному віці, при цьому жоден селянин не залишався поза трудовими процесами протягом всіх чотирьох пір року. Цікавими є думки С. Ляха щодо можливості селянина розтягувати виробничі процеси через уповільнення темпів, збільшення перерв, ритуалу неквапливості, зниження трудового напруження взимку, велике число свят. Якщо останні дві позиції мають певне підґрунтя, то уповільнення темпів та збільшення перерв, ритуал неквапливості ніяк не можна переносити на всю селянську громаду, що була настільки різномірною у психосоматичних станах, як і будь-яка частина тогочасного суспільства [3, с. 128–129]. Певним чином і уповільнення темпів та інші ознаки можна віднести до елементарної втоми та підвищення обережності при певних видах роботи, що або потребували максимум уваги або певної точності.

Так селянин с. Більманки (сучасний Куйбишевський район Запорізької області) Данило Коншин у своїх спогадах позначає звичайний зимовий день 15-річного наймита у українця Дмитра Бабая, який мав дружину, сина 14 років, дочку 16 років і наймав зазначеного хлопця. Господарство Бабая було доволі заможним: 45 десятин ріллі, 9 коней, 2 корови, свині та вівці. Данило вважав, що роботи у нього було досить багато: до сходу сонця потрібно було нагодувати худобу, потім після сніданку переминати прядиво (ймовірно вимочені коноплі) в конюшні, потім по обіді драти пір'я або скупти вовну, після вечері – прибирати зі столу, потім годувати свиней. На відпочинок та сон від-

водилося годин шість-сім. На жаль не відомо, який був зимовий графік у власних дітей Бабая, але в селянському середовищі навряд чи у них було набагато більше вільного часу. Сам наймит вважав умови праці дуже комфортними, так як головним було гарне харчування – сало, ковбаси, пироги із печінкою, сметана, після сніданку господиня виставляла самовар, пили чай в накладку [1, с. 95].

Коншину було з чим порівнювати – це був вже третій його господар. У двох перших харчування було поганим, а особисте ставлення негативним. На нашу думку головну роль тут відігравав національний принцип, адже перший господар був німець (меноніт), а другий грек. Тому до взаємовідносин “господар – наймит” долучався релігійно-національний аспект. Так німець примушував хлопця працювати на православні свята (див. вище гріховність даного заходу), погано годував (смердючі оселедці, картопля в кожушках, чорний хліб), не турбувався щодо їх гігієни (відмова в пранні, воші), а грек постійно в лайливих формах вказував на меншовартість та дикунство “хохла” у порівнянні із “висококультурним елліном” [1, с. 92–94].

Перевагами роботи у українця стало і навчання хлопця-наймита основам сільськогосподарських виробничих процесів, які не надав йому батько-п’яниця. Автор спогадів згадує навчання таким операціям як: запрягання коней, праця на косарці (машині), скиртування та інше.

Перехід від ксенофобів-іноземців до господаря-одноплемінника позначилася навіть на зовнішності наймита – він зробився “справним”. Причому саме це слово і значиться в загалом російськомовних спогадах. Далі Данило переходить до свого дядька у найми і тут умови праці дають змогу юнакові звершити свій трудовий “подвиг”. У дядька було більше 100 десятин ріллі, найманих робітників мало, тому косовиця обіцяє бути важкою. Спомини автор писав вже у похилому віці, але крізь рядки яскраво проступає гордість автора з приводу його трудової перемоги над дядьком та більш старшим наймитом, що беззаперечно віддали йому пальму першості під час косовиці.

Далі розігралася типова побутово-виробнича трагедія. Врожай був дуже добрим, жінці в трудовому запалі не розраховували своїх сил, працювали над перевіванням зерна дві доби поспіль. Віялка приводилася в дію ручним способом, коли о першій ночі прийшла черга дядині автора крутити віялку, вона задрімала та й похилила до трибів механізму голову, отримала важке поранення із розсіченням обличчя та

вбитими зубами. Але не це зупинило трудовий процес, а слова Данила про можливість подібної травми із-за втоми. Лише тоді дядько віддав наказ полишити роботу та йти відпочивати. Поранена просто полізла спати на піч, про лікаря чи хоча б знахарку ніхто навіть не згадує. Господар засинає із ложкою за столом, робітниця навіть не донесла ложку до рота – те ж саме, хлопець вийшов на тік впав на солому – заснув. Цікавим є резюме автора “ось так раніш працювали, не знаючи міри, недосипали, недоїдали, все тяглися до наживи” [1, с. 99].

Загалом умови праці селянина вимагали від нього постійної уваги та могли в будь-який момент привести до травми, чи гірше, каліцтва або навіть смерті. Того ж таки Данила Коншина при посівній постійно ланцюгом збивають з ніг коні. Загалом загроза бути потоптаним кіньми постійно стояла перед селянами, особливо дітьми, під час виконання певних робіт, а то і випадково.

Причинами важкої травми могла бути і звичайна п’яна бrawада, так компанія селян-землевласників найняла при обмолоті зерна спеціаліста дарагача (дарагаля), який драгами² перевозив зерно до складів. Дарагаль виявився велетнем-п’яницею, що безперервно споживав неймовірну кількість горілки, та побився об заклад із господарями щодо неймовірного “геройського” вчинку – хвалився вирвати із працюючої молотарки паз, який врешті і відірвав йому повністю руку, правда допомога лікарів таки врятувала хоча б життя “героя” [1, с. 103].

Загалом повсякденні умови праці селянства Степової України виділялися, на нашу думку, кількома аспектами. Більші земельні наділи в порівнянні із Лісостепом та Поліссям, що припадали на заможних господарів та середняків, вимагали підвищеної концентрації сил саме під час польових робіт, а також догляду за обслуговуючою землеробство худобою. Товарний характер рільництва та поява низки заводів із виготовлення сільськогосподарських машин призвів до швидкої механізації процесу землеробства, що теж підвищувало ризики для селянства. Робочий день нормувався лише погодними умовами, здоровим глуздом (або його відсутністю) та низкою табуйованих днів, що склалася на основі православного календаря. Проте потрібно відмітити, що досить часто поняття праці видозмінювалося, або заборона не стосувалася домашньої роботи.

² Вид волокуші.

Джерела і література:

Конишин Д. Рассказ о своей жизни... / Передмова С.Шевчук. – Запоріжжя, 2008. – 272 с.

Ликова В. В. Представление о грехе у украинских крестьян Степной Украины в XIX веке (на материалах устного нарратива рассказов Я.П. Новицкого) // Причерноморские этюды – СПб – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2009. – С. 166 – 173.

Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). – К., 2010.

Новицький Я. Твори в 5-ти томах. – Т. 2. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007.

Отчет члена Александровского уездного училищного совета, барона Н.А. Корфа за 1869–1870 учебный год. – Екатеринослав, 1870. – 180 с.

Спогади Сала Сергія Євменовича. Рукопис / Музей на громадських засадах с. Привільне Баштанського району Миколаївської області. – 11 зошитів, без дати, без нумерації.

Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – Т. 5.

Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – Т. 8. – 362 с.

Сергій Білівненко (*Запоріжжя, Україна*). Повсякденні умови праці селянства Степової України.

В статті робиться спроба охарактеризувати повсякденні умови праці селянства Степової України на основі лише нарративних джерел. Автор виділяє особливості саме Степової України, при цьому робиться висновок, що умови праці регламентувалися одночасно традиційністю, погодно-кліматичними умовами, міжетнічними взаємовідносинами та релігійними аспектами.

Ключові слова: Степова Україна, повсякдення, селянська праця, табу на працю.

Сергей Биливненко (*Запорожье, Украина*). Повседневные условия труда крестьянства Степной Украины.

В статье проводится анализ повседневных условий трудовой деятельности крестьянства Степной Украины на основании нарративных источников. Автор выделяет особенности конкретно степной части Украины, при этом предлагает выводы, что условия труда регламентировались одновременно традиционным укладом жизни, погодно-

климатическими условиями, межэтническими взаимоотношениями и религиозными аспектами.

Ключевые слова: Степная Украина, повседневность, крестьянский труд, табу на труд.

Bilivnenko Serhiy (Zaporizhzhya, Ukraine). The Everyday conditions of the labour of the peasantry of the Steepe Ukraine.

In article the analysis of everyday conditions of the labour activity of the peasantry of the Steepe Ukraine is conducted on the grounds of narrative sources. The Author emphasizes the particularities exactly Steepe part of Ukraine, at the same time he offers the conclusions that the conditions of the labour were specified by traditional mode of life, by climatic conditions, interethnic relations and religious aspects simultaneously.

Keywords: Steepe Ukraine, everyday life, peasant labour, taboo on a labour

Ірина КАНЕВСЬКА
(Київ, Україна)

УДК 94. (437 + 477). 316. О. І. Бочковський /1885–1939/

**Ольгерд Іполит Бочковський
(1885–1939) – чесько-український
науковець, публіцист, громадсько-
політичний діяч**

3 вересня 2010 р. у м. Долинська Кіровоградської області було урочисто відкрито меморіальну дошку-барельєф на честь 125-річчя одного з провідних європейських фахівців із теорії нації та національних відносин, журналіста, публіциста і громадського діяча Ольгерда Іполита Бочковського. Дошку встановлено на будівлі музею історії Долинського району. Ініціатива та організація увічнення пам'яті вченого належить завідувачу фондами музею В. Г. Маруценко, якого підтримала місцева громада та допомогла зібрати кошти. Автор дошки – відомий на Кіровоградщині скульптор В. В. Френчко.

Ольгерд Іполит Бочковський належить до числа тих науковців і громадсько-політичних діячів початку і середини ХХ століття, діяльність яких замовчувалася у радянські часи. Його політичні переконання і наукові погляди не вписувалися у стандарти офіційної влади, а тому на дослідження життя, діяльності та творчої спадщини вченого на довгий час було накладено табу. В сучасних умовах з'явилася можливість на основі ретельного опрацювання вітчизняних та іноземних архівні фондів і бібліотечних зібрань створити повну наукову біографію вченого.

Перші роботи, присвячені О. Бочковському, з'явилися ще за його життя. Основну увагу чеські та українські дослідники того періоду приділяли критичному аналізу наукового доробку вченого. У формі рецензій своє ставлення до його праць у різні часи висловили А. Черни [1, с. 50], В. Харват [2, с. 535–536], В. Дорошенко [3, арк. 8] та інші. “Не можна не поставитися з повним признанням до тої у високій мірі корисної і потрібної справи, яку здійснив... автор [О. Бочковський – І. К.], давши українському громадянству цю книжку [4, с. 27–

28]”, – писав український громадський діяч В. Садовський, оцінюючи дослідження Ольгерда Аполлоновича про Т. Масарика. Українські тогочасні часописи, газети та журнали часто докладно інформували про наукову та громадсько-просвітницьку діяльність О. Бочковського у контексті розвитку українського емігрантського руху в різних країнах світу. Серед них переважають невеличкі публікації та повідомлення про подію з коротким викладом і аналізом виступу або лекції вченого. За спогадами сучасників (1930 р.) науковець був: “Релятивно молодий ще чоловік, середнього зросту, з гарними замисленими очима, професор Бочковський вже одним своїм зовнішнім виглядом викликає до себе симпатію. Ця симпатія ще більше збільшується у процесі розмови з ним. Він просто зачаровує співбесідника своєю коректністю, простотою і особливою щирістю та сердечністю. А разом з тим відразу дає себе відчувати його висока інтелігентність, глибока ерудиція та надзвичайна ясність думки. Це тип справжнього європейського ученого в найліпшому розумінні цього слова. За шляхетною достойною скромністю в кожному реченні його чує стійкість і тверде переконання в проголошуваних ним засадах, смілість і щирі правдивість. Професор Бочковський всім живо цікавиться, про все має свою викристалізовану думку. Коли говорить — слухав би його безконечно. Це енциклопедія знання. А його добірні літературна мова впливає на слухача як музика [5, арк. 198]”. Однак після смерті ім’я науковця на довгий час було забуто.

З другої половини 1990-х рр. в Україні з’явилися статті та дослідження, що торкалися окремих періодів життя і діяльності О. Бочковського. Однією з перших на постать науковця звернула увагу українська дослідниця К. Шудря. Вона підготувала до видання текст його праці “Вступ до націології”, написавши вступну статтю “Ольгерт Бочковський як націолог” [6, с. 3–6] та підготувавши першу бібліографію праць О. Бочковського, що має 70 позицій [6, с. 133–137]. Книга стала першим кроком у перевиданні творчої спадщини науковця в Україні.

Першою про його життєвий шлях написала Л. Хосяїнова, науковець Кіровоградського літературно-меморіального музею ім. І. Карпенка-Карого. Авторці на основі матеріалів Державного архіву Кіровоградської області вдалося розкрити елісаветградський період життя вченого, зокрема встановити точну дату його народження [7]. Серед матеріалів, що найбільш відповідають тематичним лініям на-

шого дослідження і присвячені постаті О. Бочковського, слід назвати статті професора В. Панченка [8]. Сучасними науковцями також зроблені перші кроки в дослідженні та введенні до наукового обігу творчої спадщини науковця [9]. Історики почали дедалі активніше звертатися до праць Ольгерда Аполлоновича, що присвячені діяльності, а також теоретичним поглядам чеського вченого Т. Масарика [10]. Загалом же у науковій літературі приділялась недостатньо увага вивченню постаті О. Бочковського, хоча й є історичні дослідження, в яких фрагментарно розкриваються різні аспекти наукової та громадсько-політичної діяльності вченого.

Ольгерд Бочковський залишив по собі велику творчу спадщину, що відображає світові націоналогічні процеси, рецепції розвитку української нації зокрема, та різноманітні сторони політичного, громадського та наукового життя протягом 1905–1939 рр. Він автор понад 500 наукових праць, газетних та журнальних кореспонденцій, публіцистичних статей та інших публікацій.

Основними його опублікованими працями є: “Українське питання” (1910 р.), “Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування” (1916 р.), “Національна справа: статті про національне питання в зв’язку з сучасною війною” (1918 р.), “Націологія і націографія” (1923 р.), “Боротьба народів за національне визволення” (1932 р.), “Вступ до націології” (1934 р.), “Наука про націю та її життя” (1939 р.).

Народився Ольгерд Іполит Аполлонович Бочковський 1 березня 1885 р. на станції Долинська Херсонської губернії (сучасна – Кіровоградська область), у родині службовця залізниці. Його батько Аполлон Бочковський мав польські корені, мати Ганна Раєцька походила з литовського роду. Сім’я дотримувалася римсько-католицького віросповідання. У 1903 р. закінчив Єлисаветградське реальне училище та протягом наступних двох років навчався на економічному відділенні Петроградської Політехніки та Лісного інституту Санкт-Петербурга. Будучи студентом, О. Бочковський захопився ідеями революції та через свої уподобання не зміг продовжувати навчання. Від’їжджаючи наприкінці 1905 р. до Кракова, він усвідомлював, що більше не повернеться в Росію. У планах молодого емігранта був переїзд до Парижа, за його словами, “тодішньої революційної Мекки для всіх тих, хто мусів тікати від безпросвітньої столипінської реакції [11, с. 121]”. Однак до Франції юний революціонер не дістався, оскільки місцем

постійного осідку обрав чеські землі, які на той час входили до складу Австро-Угорської імперії. У Празі Ольгерд Аполлонович опинився у січні 1906 р. [12].

Основними засобами інтегрування до тогочасного австрійсько-чеського суспільства для молодого емігранта стали мова й освіта. З першим особливих перешкод не було. Схильність до гуманітарних наук, особливо до вивчення мов, простежується ще з періоду навчання О. Бочковського в Єлісаветградському реальному училищі (він досконало володів французькою, німецькою, латиною). Освіту він продовжив у елітному науковому закладі Праги, відвідуючи протягом 1906–1909 рр. студії та лекції на філософському факультеті Карлового університету.

У перші роки перебування молодого емігранта у Празі переважало спілкування з польським товариством [13, с. 164]. Однак фактично до кінця першого десятиліття ХХ ст. його громадсько-політична активність не мала чітко вираженої національної приналежності та мала переважно антиросійський, точніше антиімперський характер. Таке ставлення до колишньої країни проживання він пояснював у своїх спогадах, відзначаючи: “Європа з молодих років була моєю духовною батьківщиною. Я ніколи не поділяв ні слов’янського, ні революційного месіанізму Росії. З московської в’язниці царату я тікав в Європу немов додому [11, с. 22]”. У середовищі студентської молоді Карлового університету виділялася група прихильників соціально-демократичного руху, які поряд з навчанням займалися політико-організаційною діяльністю. Власне до цієї групи приєднався і Ольгерд Аполлонович зі своїм другом Л. Ганкевичем. Вони брали активну участь у громадських заходах русофільського спрямування, де прагнули пояснити політичну та соціальну ситуацію у країні колишнього поселення. Ці дії мали на меті пробудити у чеському середовищі, що ідеалізувало Росію, критичне ставлення до неї. Однією із найяскравіших в біографії О. Бочковського була лекція доктора Д. М. Вергуна, про яку він згодом підготував статтю для київської газети “Рада” [14, с. 1–2] та докладно описав у своїх спогадах [11, с. 22].

Кардинальні зміни у житті молодого емігранта відбулися після особистого знайомства у 1908 р. з видатним чеським ученим і політиком Томашем Гаррігом Масариком. Саме під його впливом О. Бочковський обрав націоналістичні студії як напрям своєї публіцистичної діяльності та вирішив займатися науковою роботою, запозичивши

техніку праці свого чеського вчителя. Про першу зустріч з чеським ученим О. Бочковський писав: “Професор Масарик мешкав тоді у затишній вулиці за Влтавою під Градчанами. Прийняв він мене привітливо у своєму кабінеті-бібліотеці. Все було тут скромно. Скрізь панувала книга, але також лад. Не було того славетного професорського непорядку. Навпаки, задивлювала впрост якась майже програмова систематичність у всьому. Систематичність жива і реальна... Професор Масарик нікого не забував. Він не знав того, щоб я назвав би формальним бюрократичним відношенням до людини. До нього міг прийти кожний і з приводу будь-якої справи: громадської чи особистої... Ніхто і ніколи не виходив від нього з порожньою душею, або із зневіреним серцем. Кожного він уважно вислухав і кожному по змозі дав щирі поради. Іронія, глум в таких випадках були для нього чимсь чужим, хоч як би не були безглуздими іноді бажання чи справи прохача [11, с. 23–24]”. Спілкування з Т. Масариком допомогло О. Бочковському сформувати навиків самостійної роботи, виробити власну методіку дослідження. У своїх спогадах він відверто зазначив, що методологію наукової діяльності “засвоїв, переробивши відповідно своїм потребам та завданням [15, с. 10]” від чеського вченого. Предметом наукових досліджень О. Бочковський обрав національні рухи та проблематику національного питання. У центрі його уваги, перш за все, приклад чеського національного відродження. Другою країною дослідження стала Фінляндія, що, на думку вченого, була осередком зразкового національно-визвольного руху. Знання близько двадцяти мов європейських народів (серед них і такі рідкісні як кельтська, грузинська) у поєднанні з глибокою ерудицією та феноменальною пам’яттю дали йому можливість всебічно вивчати за першоджерелами його улюблену проблему національних рухів серед недержавних народів.

Свою наукову кар’єру О. Бочковський розпочав з публіцистичної та журналістської діяльності, що на довгі роки стала стабільним заробітком. У цій галузі він одразу виявив неабиякі свої здібності. У 22 роки Ольгерд Бочковський написав першу аналітичну статтю “*Ruské politické strany a skupiny*” (“Російські політичні партії та об’єднання”). Празький журнал “*Slovanský Přehled*” (“Слов’янський Огляд”) умістив її у чотирьох номерах [16]. Протягом 1907–1914 рр. у цьому ж виданні з’явилися декілька його досліджень, в яких аналізувалося становище української, польської та фінської націй у Російській імперії. Його матеріали виходили як під власним прізвищем (Boczowski

H[ipolyt], пізніше – Vočkovskij O[lgerd] I[polit]), так і під криптонімами Н. В., В., О. Б., І. Б., Н. В-ї, Н. В-кий, –cz–, cz, –ov, ski. та рідше –b–, –h–. Ці псевдоніми використовувалися ним й в інших виданнях. Фактично у журналі “Slovanský Přehled”, який сучасники відносили до числа прогресивних, сформувався практичний досвід Ольгерда Бочковського як публіциста і науковця, дослідника і журналіста.

Починаючи з 1908 р., його статті виходили у чеських журналах, що торкалися східноєвропейських справ та українських зокрема, а саме: “Naša Doba”, “Akademia”, “Časopis českoho muzea”, “Volna myšlenka”, “Pravo Lidu”, “Čas”. З українських видань з цього ж періоду був кореспондентом київської газети “Рада” та львівського часопису “Економіст”; з російських – співробітник видань “Вестник Европы”, “Товариць”, “Утро Росії”; з польських – краківського “Крутыка” та “Mysl niepodległa” [3, арк. 27]. Протягом 1908–1909 р. О. Бочковський також підготував переклад чеською мовою творів Михайла Коцюбинського. Остаточна версія книги під назвою “Z hlubin duše” (“З глибин душі”) була видана у 1910 р. чеською спілкою “Česka Expedice” з передмовою Ольгерда Аполлоновича про Михайла Коцюбинського, аналізом його творів та ролі у сучасній українській літературі [17, с. 108].

Дебют О. Бочковського як дослідника національного питання відбувся у 1910 році, коли побачила світ його праця чеською мовою “Українське питання” (“Ukrajinská otázka”) [18]. Дослідження стало результатом багаторічної праці та свідченням переходу автора від суто журналістської до наукової діяльності. Її особливістю був узагальнюючий характер, автор об’єднав попередні розвідки, опубліковані у різних часописах та журналах. Назва брошури не випадкова та підібрана за аналогією до роботи Т. Масарика “Česká otázka” (“Чеське питання”) 1894 року. Свідчення цього збереглися у спогадах О. Бочковського: “Česká otázka” – була, отже, для мене увертурою до дослідження поневолених народів взагалі, а зокрема – на сході Європи... Таким чином, під впливом проф. Масарика та у зв’язку з студіюванням його чехознавчих праць, повстала моя розвідка, присвячена спеціально українському питанню та аналізу українського національного відродження [11, с. 25]”. Протягом наступних років вийшли його книжки “Фінляндія та фінляндське питання” (1910 р.), “Из истории возрождения Украинского народа” та “Про слов’янські взаємовідносини” (1912 р.). Протягом 1913 р. О. Бочковський готував

матеріали для московського журналу “Украинская жизнь”, що редагувався С. Петлюрою.

У період навчання у Карловому університеті та роботи над перекладами українських літературних творів О. Бочковський поступово приходить до українства. Незважаючи на те, що у дитинстві він отримав польське виховання (батько мав польське коріння, мати походила з литовського роду), а його сім'я дотримувалася римсько-католицького віросповідання (молодший брат залишився у Польщі і став католицьким священиком), Ольгерд Аполлонович самоідентифікував себе як українця. Важливу роль у цьому відіграли письменник М. Коцюбинський та професор Т.Г. Масарик. Під впливом творів першого він “українізувався”, другий був учителем, другом і зразком для наслідування. Не останню роль у становленні свідомого патріота відіграла також українська студентська громада Карлового університету, в діяльності якої він – емігрант з російським підданством – брав активну участь.

Важливим чинником у процесі національного самоусвідомлення майбутнього науковця була українська мова. Вона стала засобом ідентифікації для Ольгерда Аполлоновича. Пізніше у своїх працях з націоналогії він відводив їй центральне місце в об'єднанні та кристалізації нації в суцільну громадянську спільноту [19, с. 71]. Знайомство з українською мовою та бажання вивчити її з'явилося в нього після знайомства з літературними творами М. Коцюбинського. Свій перший лист до письменника від 23 листопада 1909 р. О. Бочковський закінчує вибаченням: “за дуже негарну українську мову, але я сам не українець та недавно лише пізнав Вашу мову [20, с. 87]”. За відносно короткий час йому вдалося вивчити мову. Варто зазначити, що більшість наукових праць та статей Ольгерда Аполлоновича написані українською та чеською мовами. Ним же було зроблено переклади багатьох робіт іноземних авторів, наприклад, творів чеського вченого Т. Г. Масарика, датського дослідника А. В. Крауса тощо.

Загалом, незважаючи на перевагу польських впливів у вихованні, О. Бочковський свідомо обрав українську мову як рідну, а українську науку як сферу діяльності. Україна стала його Батьківщиною. Слід сказати, що його особистісне становлення як українського патріота відбувалося поза етнічними межами України і тривало кілька років. На початок Першої світової війни він мав власні чіткі переконання та позицію поборника української справи. Цікавим є також той факт, що

у графі “přislušnost” (приналежність) або пізніше “národnost” (національність) у його паспорті вказана “ukrajinská” (українська) [21, Doc. 25, 27]. Ця ж тенденція збереглася й у пізніших нансенівських документах [21, Doc. 42, 47].

З початком Першої світової війни прийшли зміни й у життя О. Бочковського. 9 серпня 1914 р. його, як підданого Росії, було заарештовано австрійською поліцією [21, Doc. 22]. Під час обшуку помешкання було вилучено книжки, робочі документи та особисте листування. За визначенням самого вченого, дещо з тих матеріалів мало компрометуючий характер [15, с. 10]. Це, безперечно, вплинуло на його долю, бо через кілька днів празького арешту він опинився у військовому гарнізоні міста Хеб, де тимчасово утримували політичних емігрантів. Військове керівництво планувало переправити ув’язнених на територію Угорщини, де вони мали залишатися у фортеці Арад до завершення воєнних дій. За Ольгерда Аполлоновича заступився Т. Масарик. Завдяки втручання авторитетного чеського громадсько-політичного діяча його не вислали за межі чеських земель, хоча й інтернували на німецько-чеському кордоні фактично до кінця 1918 р.

Однак незважаючи на певну ізоляцію, О. Бочковський продовжував активну науково-дослідну та публіцистичну діяльність. Головну увагу він зосередив на розвитку світових подій, їхній ролі для національного визволення бездержавних народів. Ольгерда Аполлоновича цікавила Перша світова війна з націоналістичного погляду. На його думку, ця подія стала висхідним моментом для відліку періоду історії Європи нового часу. Він називав її сигналом для поневолених народів, процесом народження і творення контурів майбутніх міжнародних і суспільних відносин. Учений писав: “Світова війна [Перша світова війна – І. К.] була добою об’єднання і порозуміння між поневоленими народами [6, с. 37]”.

Фактично за період 1908–1918 рр. сформувалися характерні риси науково-публіцистичних робіт О. Бочковського. Більшість з них мають певну схожість у назвах. Автор розробляв кілька основних тем і час від часу повертався до них. Таким чином, праці та статті поповнювалися новим матеріалом, додавалися нові джерела та література, аналізувалися події. По-друге, серед творів цих років переважали невеликі за розмірами, адже видавати та продавати їх було простіше з фінансових міркувань. Крім того, це був свідомий вибір Ольгерда Аполлоновича. Таку свою точку зору він пояснив в одному з пізніших

листів до свого приятеля тим, що “сьогоднішній читач не радо читає довгі річи... воліє чогось коротенького [22, арк. 142]”. Автор наголошував на інформаційно-просвітницьких моментах своїх праць, вважав за необхідне давати актуальні знання і чітку орієнтацію у поданому матеріалі. Для нього важливо було донести думку до якомога більшого числа людей, використовуючи доступну і живу мову. У 1918 р. віденський часопис “Вістник політики, літератури й життя” видав низку статей О. Бочковського під заголовком “Національна справа (уваги на часі у зв’язку з війною)” [23, дос. 1]. У дослідженні автор виклав свої теоретичні дослідження національного питання та національно-визвольної боротьби народів. Тоді ж уперше автором було використано сам термін “націологія” та розпочато багатолітню наукову роботу над розробкою теорії націології.

Активна політична діяльність Ольгерда Бочковського стала можливою в результаті суспільно-політичних змін в Австро-Угорській імперії, до складу якої входили чеські землі. Основною подією стало проголошення 28 жовтня 1918 р. самостійності Чехо-Словацької Республіки. Учений взяв на себе організацію українського представництва на чехо-словацькій території [24, с. 19]. Офіційно Надзвичайна дипломатична місія УНР розпочала своє функціонування 19 січня 1919 р. під керівництвом М. Славінського. Незважаючи на визначальну роль у створенні дипмісії УНР, О. Бочковський не прагнув до керівних посад. Йому були чужими владолубство, корисливість чи хвороблива амбітність. Він узявся виконувати те, що було йому близьким – зайнявся підготовкою різнопланових інформаційних матеріалів. Особливо важливою була його роль перекладача всієї дипломатичної документації та міждержавних звернень. Спочатку він працював керівником пресового відділу, а згодом його призначили аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Празі [25, с. 223]. У тому ж році науковець, за фінансової підтримки дипломатичної місії УНР, створив у Празі українсько-чеське видавництво “Всесвіт” і став його редактором. Основним проектом, що реалізовувався протягом двох років, стала акція під назвою “Poznejme Ukrajinu” (“Пізнаймо Україну”). Її завданням було поширення знань про Україну, ознайомлення з українською справою та сприяння налагодженню чесько-українських зв’язків. З цією метою випускалися невеличкі за обсягом (34–36 сторінок) науково-інформаційні брошури чеською мовою, що торкалися важливих тем з історії та життя українців, їх державотворчі спрямування тощо.

У рамках цього проекту було видано просвітницькі матеріали О. Бочковського “З історії України та українського відродження” та “Україна та Українці”.

Обов’язки у дипломатичній місії О. Бочковський виконував до 1 жовтня 1922 р., про що він написав у листі до свого друга А. Жука, відзначаючи, що не лише вийшов з місії, а “і взагалі покинув урядову службу [26, с. 4]”. А вже у березні 1923 р. глава МЗС ЧСР Е. Бенеш заявив про недоцільність подальшої роботи місії УНР у Чехо-Словаччині, що й призвело до згортання діяльності українського представництва.

Внаслідок об’єктивних обставин Ольгерд Аполлонович відходить від політико-дипломатичної роботи, продовжуючи громадсько-політичну активність у лавах закордонної групи УСДРП. У своїх політичних поглядах він притримувався ідеї активної боротьби українського народу за створення власної держави, наполягав на тому, що лише власними зусиллями та без втручання зовні можна досягти поставлених завдань. За довгі роки, проведені в еміграції, послабився безпосередній зв’язок О. Бочковського з Україною, однак незмінною залишалася його громадянська позиція та несприйняття радянського режиму, встановленого на теренах України.

Наукова та педагогічна діяльність Ольгерда Бочковського була пов’язана з українськими вищими навчальними закладами, що відкрилися в Чехословацькій республіці протягом першої половини 1920-х років зусиллями українських емігрантських сил. З 1923 р. почав викладати соціологію та націологію в Українському вільному університеті в Празі. Як стипендіат Фонду президента доктора Т. Г. Масарика у цьому ж навчальному закладі був атестований на доцента соціології [27, арк. 10]. Темою стипендіатської праці стала “Проблема революції у світогляді Т. Г. Масарика”. Робота не була надрукована і не збереглася до нашого часу. А вже у 1924 р. Українська господарська академія в Подєбрадах запросила О. І. Бочковського на посаду доцента кафедри соціології та теорії нації [28, арк. 84], де він працював до остаточної ліквідації навчального закладу, віддаючись науковій та громадській роботі.

Протягом 1920-х років вчений працював над розробкою наукової теорії нації, започаткував новий напрям наукових досліджень – націологію, до якої відніс: історичну, або генетичну націологію, націоаналітику, націодинаміку, етнополітику, націософію, націотипологію й

характерологію, теоретично обґрунтовував правомірність існування цієї науки та розробляв її як нову соціологічну дисципліну. Завданням націології науковець вважав всебічне з'ясування сутності нації науковим методом. Вона має бути, з одного боку аналітичною наукою, оскільки з'ясовує елементи та сутність націотворчих процесів, з іншого ж – має стати синтетичною наукою про націю, яка б зосереджувала та об'єднувала досі розрізнені та розпорошені наукові розвідки національних проблем. О. Бочковський зазначав, що одним з найголовніших мотивів, що виправдовують потребу й доцільність існування теоретичної націології, є її вплив на практичну політику. Націологія науковим методом має з'ясовувати складні та заплутані національні питання, вказувати шлях до справедливого й розумного їх залагодження практичною політикою.

О. Бочковський розуміє націю як духовну спільність, що ґрунтується на національній свідомості та прагненні до волі. Національна свідомість формується з попередніх підсвідомих національних почувань. Вольовий момент у своєму житті нація найповніше виявляє у прагненні до утворення власної державності. За політичними поглядами більшість дослідників відносять О. Бочковського до націонал-державників. Ольгерд Аполлонович притримувався ідеї беззастережного визнання права кожної нації на власну незалежність, про що не раз наголошував у своїх наукових працях. Сучасна нація, доводив учений, не може існувати без політичної самостійності у формі власної держави. Наявність держави є запорукою повного і всебічного розвитку нації. Причому суверенітет нації для нього домінував над суверенністю держави. Стосовно України науковець вважав, що метою українського народу має бути здобуття націократії, тобто політичного самовизначення в окремій державі. Націократія має заступити церкву і державу як організаційні чинники політичного розвитку, знайти живу форму для здійснення права народів на їх самовизначення. Націократію він розуміє як витвір окремого, нового типу української держави, здатної задовольнити самостійницькі прагнення кожного культурного народу, який проживає в Україні. Багато уваги науковець приділяв також розробці національно-державницької концепції самовизначення українського народу. Загалом праці О. Бочковського та його соціологічна думка є загальноєвропейським надбанням, хоча національні ідеї він розвивав на прикладі боротьби за незалежність українського народу. Учений знаходив підтримку як серед політичних діячів ЧСР, так

і української громади тому, що був виразником ідей усіх поневолених і бездержавних народів.

Період роботи вченого в Українській господарській академії був взагалі найбільш плідним у його науковій та літературній діяльності. Крім згаданих уже публікацій, за цей час також було надруковано його роботи “Чека” (1928 р.), “Національне пробудження, відродження та самоозначення” (1930 р.), “Вступ до націології” (1934 р.), який в скороченні вийшов також німецькою мовою під заголовком “Національне питання”. Крім того, до друку були направлені, однак не були видані дослідження “Муринська справа в Америці” та “Панафрика”. 1931 року світ побачила монументальна монографія “Т.Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)”, в якій висвітлювалася діяльність чеського політичного діяча, його бачення українського питання тощо. Вже після смерті науковця були видані праці “Б. Б’єрнсон — поневолені народи та українська справа” та “Основи журналізму: нарис теорії журналістики” тощо.

Значну частину свого часу Ольгерд Аполлонович присвячував громадсько-освітній діяльності. Тематика його публічних лекцій розмаїта. Основна робота ним проводилася у рамках співпраці із пражким Українським республікансько-демократичним клубом, навколо якого вирувало життя української громади міста.

Громадсько-політичне життя української діаспори активізувалося у 1933 р. через надходження звісток про страшний голод на теренах Радянської України. Емігранти намагалися віднайти способи допомогти своїм рідним та знайомим, а також привернути увагу світової громадськості до цих подій. Організація української громади на теренах Чехо-Словаччини почалося зі звернення “До культурного світу” Союзу українських журналістів і письменників у червні 1933 р. [29, с. 53]. Після цього з ініціативи Жіночого Союзу в ЧСР утворився Громадський комітет порятунку України в Празі (з філією у Братиславі). До складу цього комітету увійшла 31 організація. На першій нараді, що відбулася 19 липня 1933 р., було обрано тимчасову управу, якій доручили розробити план діяльності комітету та скоординувати діяльність з подібними організаціями в інших країнах. До керівного складу входили О. Бочковський, М. Феденко, І. Мірний, Г. Омельченко. Ними було складено відозву “До українських емігрантських організацій” із закликом об’єднати зусилля діаспори заради досягнення

спільної мети [29, с. 85–88]. З ініціативи комітету порятунку відбувалися протестні віча. Активну участь у них брали студенти, організовані в Центральному союзі українського студентства та в Союзі підкарпатських студентів. Акцію протестів у Карпатській Україні разом із комітетом вело товариство “Просвіта” в Ужгороді.

5 вересня 1933 р. Ольгерд Бочковський звернувся з “Одвертим листом” до голови французького сенату Едуарда Ерріо [30, с. 26–27]. Французький політик, колишній неодноразовий прем’єр-міністр, мер Ліона, відвідав Україну в серпні–вересні 1933 р. на запрошення радянських керівників. Запрошуючи Е. Ерріо, московське керівництво прагнуло за допомогою соціаліста, автора прихильної до СРСР книжки, ввести в оману світову громадськість, заперечити твердження про голод в Україні, що почали ширитися в Європі, зобразити такі твердження, як злостиві випадки українських націоналістів. До приїзду французького політика у кількох селах України було зрежисовано потрібне видовище: біленькі хати, веселі і щасливі українські селяни. З визначеного для нього маршруту француз ніде не звертав. Повернувшись у Францію, Е. Ерріо виступив з похвалами на адресу радянської влади й спростуваннями, яких від нього й очікували організатори його подорожі.

У своєму листі, який оприлюднили окремі європейські часописи, за винятком комуністичних, О. Бочковський вдався до різкої критики такої позиції політика. Він привернув увагу французького соціаліста до того, що “у Парижі на міжнародній конференції II Інтернаціоналу українські соціалістичні партії звернулися із прилюдною заявою до міжнародного пролетаріату, закликаючи його до масового протесту проти руйнівної політики совітської окупаційної влади на Україні, що прямує до винищення українського народу [30, с. 26]”. Доводячи дійсну мету штучного голоду в радянській Україні, Бочковський зазначив, що захоплення Е. Ерріо більшовицькими досягненнями в Україні є помилковим і має вигляд страшної наруги, нечуваної облуди до народу, бо надбання “совецького ладу”, досягнуті ціною терору, звірств, мільйонів смертей. “Щоб почути справжній голос українського народу, – зауважив науковець, – Ви повинні були б об’їхати та побачити вимираючі села України; Ви мали б побувати на Соловках та засланнях совітської держави, Ви мали б відвідати в’язниці та льохи більшовицької людоджерної ГПУ, – бо там передусім можна почути живий голос замученого і закатованого червоними катами укра-

їнського народу [30, с. 26]”. Відкритий лист О. Бочковського до Е. Ерріо викликав резонанс в Європі, зокрема в Галичині. Однією з перших оприлюднила його 9 вересня авторитетна львівська газета “Діло” та 17 вересня 1933 р. часопис “Тризуб” [31, с. 10–12].

25 жовтня 1933 р. в Українському республікансько-демократичному клубі (м. Прага) було організовано виступ Ольгерда Аполлоновича “Акція комітету допомоги голодуючим на Україні” [32, с. 40]. У своїй доповіді він зупинився на основних завданнях празького комітету, а серед них особливо наголосив на необхідності розширення і координування з іншими організаціями видавничої та інформаційної роботи. Вчений, зокрема, був засновником і редактором брошури чеською мовою “Hlad na Ukrajině” (Голод в Україні), яка виходила двічі на місяць [30]. 29 жовтня того ж року Громадський комітет порятунку України провів прилюдне віче в Празі – “День жалоби і протесту”, в який українське громадянство жертвувала своїм денним заробітком на користь пропаганди справи допомоги голодуючим [33, с. 16–21]. Після відправи Служби Божої за померлих в Україні відбувся виступ О. Бочковського, як голови празького комітету. У своїй промові вчений визначив голод як плановий і послідовний метод боротьби більшовиків з українським населенням, спосіб винищення селянства. Плідна робота Ольгерда Аполлоновича, разом з активністю інших українських діячів, сприяла розголосу, а згодом і частковому визнанню європейськими урядами факту голодомору 1932–1933 рр., що був спрямований проти українського народу.

Починаючи з 1934 р., Ольгерд Аполлонович очолював Товариство прихильників Української господарської академії (ТПУГА). Ця організація під гаслом “Народ Собі!”, поставила своїм завданням “спільними силами українських організацій, установ, і т.п. та поодиноких активних і свідомих громадян утримувати власними коштами свою Національну Політехніку [34, doc. 2]”. У своїй праці “Нарід собі” учений розкрив значення основної засади англосаксонської практики selfhelp (самопомоги) як “підвалини культурного та господарського життя”, доводить та переконує про спроможність і готовність української громадськості до “своєрідної національної кооперації”, показує вплив девізу “Нарід – собі” на розвиток національного відродження поневолених народів (ісландців, фінів, ірландців, каталонців, чехів тощо) та обґрунтовує необхідність існування для цієї роботи спеціальної організації [35].

Протягом літа–осені 1936 р. О. Бочковський відвідав американський континент на запрошення канадської організації Союз Українських Самостійників як з просвітницькою метою, так і з метою збору коштів на користь УГА і для побудови Українського дому для Музею визвольної боротьби України у Празі. За період перебування в Канаді та США науковець виголосив 105 промов для представників української еміграції. Головними були виступи не лише на загальнонаукову тематику, але й із суто національним спрямуванням. Крім аудиторних доповідей, в Едмонтоні О. Бочковський виголосив по радіо промову-звернення до української молоді у Канаді [36, с. 2–3].

Актуальною й у наш час є представлена у промові науковця теза про рідномовні обов'язки, в якій висловлено його ідеї щодо україномовної освіти, підтримки та збереження традицій народу у середовищі емігрантів. Основним елементом національної самоідентифікації для вченого була мова. На його думку, саме турбота про молодь могла б стати для української емігрантської спільноти стимулом до об'єднання, адже підростає покоління, що виховувалося у традиціях європейської цивілізації, далеко від рідної землі, найбільше потребувало національної ідентифікації. Ідеальною державою у поєднанні національної культури та інституту громадянства, як вважав науковець, була Швейцарія. Її приклад він пропонував використати українській громаді у Канаді при побудові стосунків з державними органами.

О. Бочковський налагодив зв'язки як особисті, так і від імені Товариства прихильників УГА з багатьма культурними і господарськими організаціями українців Канади й США, відвідав наукові установи, зустрічався з політичними діячами, зосереджуючи основну увагу на поглибленні співпраці та координації діяльності. Повертаючись з Нью-Йорка до Європи, науковець відвідав Українське Бюро у Лондоні. Там він виступив на засіданні Англійсько-українського комітету з доповіддю “Українська справа і Англія”.

Діяльність О. Бочковського сприяла налагодженню та зміцненню контактів емігрантських громад, зростанню громадської активності українських осередків. Під час кожної зустрічі він умів створити атмосферу взаємодовіри та співпраці, посилити почуття громадянської відповідальності. Відрядження мали не лише велике моральне значення, але й принесли товариству поважну матеріальну підтримку з боку української громади Канади й Сполучених Штатів Америки, яка при-

хильно поставилися до ідеї утримання своєї української політехніки власними коштами

Восени 1937 р. О. Бочковський як Голова ТПУГА з доручення Управи відвідав Францію, де виступав перед українськими емігрантськими осередками з лекціями на різні суспільні теми, розповідями про українську еміграцію в Америці. Під час цього візиту відбулися публічні виступи у Бібліотеці ім. С. Петлюри (Париж). Основною метою подорожі було намагання посилити організаційну співпрацю українських емігрантських організацій.

На 1938 р. було заплановано нову поїздку О. Бочковського до Канади та відвідання Сполучених Штатів Америки. Однак подорож довелося відкласти. Ситуація кардинально змінилася у березні 1938 р. у результаті аншлусу Австрії до Німецького рейху (13.03.1938). Події на європейському континенті негативно позначилися як на фінансових можливостях відрядження, так і на оформленні документів для поїздки до Сполучених Штатів Америки. Аналізуючи ситуацію, що склалася, О. Бочковський писав: “Хто би міг подумати, що за пару день ситуація так зміниться, що я опинюся тут немов у мишоловці без змоги добитися до Шербурга¹ чи якогось іншого океанського порту. Австрії немає й вже сьогодні зліквідовані у Празі австрійське посольство та конзулят. Німецьку візу особливо після мого виступу в Парижі ризиковано брати² й те тим більше, що у таких випадках німецька поліція інформується про клієнта, що хоче їхати, у своїх українських агентів... Летіти авіоном через Штрасбург³ теж вимагає німецької візи. Радять мені їхати через Венгрію, Югославію, Італію. Але не знати чи Італія дасть візу? Також Венгрія та Югославія не радо візують нансенівські паспорти. Ще одна комбінація, це через Польщу, а саме Гдині. Але це майже довкола світу, дуже дорого й дорога триває зо 3 тижнів. Відтак Америка тепер не охоче пускає емігрантів з Європи, бо боїться, що вибухне війна й тоді така людина лишиться їм на шії [37, с. 60]”. Наступною перепорою на шляху реалізації

¹ Шербур – місто на півночі Франції, порт на півострові Котантен біля затоки Ла-Манш. Подорожуючи, О. Бочковський мав дістатися міста через австрійську територію.

² Науковець негативно ставився до фашизму. Під час перебування у Франції кілька публічних лекцій були присвячені критиці цього явища.

³ Мова йде про Страсбург – портове місто на сході Франції, історична столиця французької області Ельзас.

планів стало погіршення стану здоров'я вченого. “Маю складну й модерну недугу крові, що вже півроку мене поїдає та на довший час мабуть викинула з нормальної праці [38, с. 170]”, – саме так описав учений лейкемію у листі до свого друга редактора канадійської газети “Український Голос” М. Стецишина.

Кардинальні зміни у статусі Чехо-Словаччини після мюнхенської угоди (вересень 1938 р.) та створення у березні 1939 р. протекторату Богемія і Моравія мали величезний вплив на життя українських емігрантських громад в усіх країнах. З приходом до Праги нацистів нова адміністрація розпочала свою діяльність з перевірки особистих матеріалів представників українських емігрантських організацій. Згідно з розпорядженням влади Протекторату, українським організаціям на перехідний період було заборонено будь-яку діяльність. У квітні 1939 р. О. Бочковський звернувся з проханням до секретаря товариства Сапіцького В. А. підготувати необхідні матеріали для Гестапо [37, с. 93]. Загалом Ольгерда Аполлоновича двічі викликали до цієї організації для з'ясування його ставлення до окупаційного режиму, політичних переконань, однак до арешту справа не дійшла.

Лікування О. Бочковського було експериментальним та деякий час давало позитивний результат. На початку жовтня 1939 р. у листі до Управи ТПУГА він писав: “Зрештою, я вже від 24. IX у хаті й нині двічі на тиждень їзду до санаторії на ін'єкції. Стан мого здоровля наявно кращає й видужання йде нормальним шляхом. Але до якоїсь праці буду здатний мабуть нескорше як за місяць. А на загал думаю, що цим разом щасливо проскочив та викрутився від смерті [37, с. 98]”. Однак остаточно здолати недугу так і не вдалося. 9 листопада 1939 р. вчений помер в одному із шпиталів у Празі.

Поховання відбулося згідно з останньою волею покійного, яку він висловив у листі до свого друга В. Сапіцького: “Головне моє бажання, щоб мене ховали без жадної “помпи”: промов, квітів і т.д. Все має бути якнайпростіше: жадних некрологів і в оповістці вже про те, що я виемігрував на той світ мусить бути зазначено, що замість квітів і т.д. хай гроши дають на ТПУГА. Але головна річ: я хочу, щоб замість служби і т.д. мені заграли у Крематорії пролог до моєї улюбленої “Стабат Матер Дольоза” Дворжака . Це був єдиний похоронний обряд, а відтак домовина поїхала б на спалення. Щоб вона не була зовсім гола, то хай її зверху прикриють ялиною... ці сумні диспозиції лишаються в силі на всякий такий випадок [37, с. 70]”. Чеські дослідники

Т. Беднарждова та Ф. Янчик визначили місце поховання Ольгерда Іполита Бочковського на Ольшанському цвинтарі (м. Прага) [39, с. 40].

Останні роки життя О. Бочковського пройшли між боротьбою за фізичне виживання та напруженою науковою й організаційною роботою на посаді голови ТПУГА. Усе своє життя він залишався палким прихильником боротьби за Українську державу, вірним своїй життєвій настанові: “Любіть і працюйте для України, мовляв, із собачого обов’язку [38, с. 169]”. І хоча Ольгерда Аполлоновича не можна вважати вченим у вузькому академічному сенсі, скоріше незалежним ученим, людиною науки, і незважаючи на передчасну смерть на 54 році життя, він залишив велику теоретичну спадщину та зробив вагомий внесок в історико-філософське осмислення світового націєтворчого процесу і розвиток соціологічної думки.

Джерела і література:

1. -e- (Černý Adolf).H. Boczkowski: Finsko a finská otázka // Slovanský Přehled. – 1912. – Ročník XIV. – Č. 1. – S. 50.
2. Charvat V. O. І. Бочковський: Т.І. Масарик, національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації). – Poděbrady, 1930 // Slovanský Přehled. – 1931. – Ročník XXIII. – Č. 7. – S. 535–536.
3. Львівська наукова бібліотека (далі – ЛНБ) ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 325. – 28 арк.
4. Бібліографія // Тризуб. – 1930. – Ч. 47. – С. 27–28.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 220. – 253 арк.
6. Бочковський О. Вступ до націології. – К.: Генеза. – 1998. – 144 с.
7. Хосяїнова Л. Ольгерд Іполит Бочковський в Єлисаветграді // Боковенька 2002: Літературно-художній альманах. – Кіровоград, 2003. – С. 13–14.
8. Панченко В. Націологія за Ольгердом Бочковським // День. – 2002. – 8 листопада. – С. 7.; Панченко В., Панченко Я. Ольгерд Бочковський. Біографія вченого: пошуки істини // Боковенька 2002: Літературно-художній альманах. – Кіровоград, 2003. – С. 11–12.
9. Дичковська Г. Філософсько-політичні основи українського національно-визвольного руху 20–50-х рр. ХХ століття. – Івано-Франківськ: “Лілея-НВ”, 2003. – 164 с.; Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.; Потульніцький В. А. Теорія української політології. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.

10 Худанич В.І. Т. Масарик і Україна // Томаш Масарик – видатний вчений, політик, державний діяч: матеріали наукових читань, присвячених 150-річчю від дня народження Т. Г. Масарика (1850–1937). – Науковий вісник УжНУ. Серія “Історія”. – 2002. – № 7. – С. 5–8.; Шніцер І. О. Місце і роль Словаччини в житті та діяльності Т. Масарика // Там само. – 2002. – № 7. – С. 12–14.

11. Бочковський О. Із спогадів про Т.Г. Масарика // Тризуб. – 1930. – Ч. 29–30. – С. 20–26.

12. Národní archiv České republiky (далі – NA ČR). – F. Evidence obyvatelstva. – Policejní přihláška na jméno Vočkovskij Hipolit.

13. Шевченко С. Письменники-поляки – уродженці Єлисаветградщини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 161–168.

14. Н. В. Спомини про одну гастроль Д. Вергуна у Празі // Рада. – 1913. – 19 лютого. – № 30.

15. Бочковський О. Із спогадів про Т.Г. Масарика / О. Бочковський // Тризуб. – 1930. – Ч. 36. – С. 9–14.

16. Boczkowski H. Ruské politické strany a skupiny// Slovanský Přehled. – 1908. – Ročník X. – Č. 4. – S. 161–168.; Č. 5. – S. 204–211.; Č. 6. – S. 252–257.; Č. 7. – S. 313–321.

17. Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků. 1814 – 1964: Vědecko-bibliografický sborník/ [Sestavil O. Zilynskij]. – Praha, 1968. – 478 s.

18. Boczkowski H. Ukrajinska otázka. – Praha, 1910. – 38 s.

19. Бочковський О. І. Вступ до націології. – Мюнхен, 1991–1992. – 338 с.

20. Листи до М. Коцюбинського/ Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [у 4-ох т.]. – Ніжин, 2002. – Т. 1. – 368 с.

21. NA ČR. – F. Policejní ředitelství rr. 1941–1950. – Krabice č. 866. – Fólii č. B2206/3.

22. ЦДАВО України. – Ф. 3796. – Спр. 24. – Оп. 1. – 176 арк.

23. National Archives of Canada (*dani* – NAC). – MG 30, C 167. The Andry Zhuk collection. – Vol. 18. – F. 24. Accounts with A. Holzhauzen concerning publication of book by Bochkovsky. 1921.

24. Zilynskij V. Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917 – 1945 (1994). – Praha, 1995. – 129 s.

25. Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах учасників: у двох томах / [Упоряд. і предм. І. М. Гнатишина, О. С. Кучерука, О. О. Мавріна]; Вступ. слово В. С. Огризка. – К.: Український письменник, 2008. – Т. 2. – 379 с.

26. NAC. – MG 30, C 167. The Andry Zhuk collection. – Vol. 23. – File 6. Bockovskji, O. 1922–1924.
27. ЦДАВО України. – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 152. – 11 арк.
28. ЦДАВО України. – Ф. 3795. – Оп.1. – Спр. 1. – 164 арк.
29. Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування 1932 і 1933 в Україні та діаспорі. – Вінніпег, 1985. – 144с.
30. Otevřený dopis prof. O.H. Vočkovského p. Ed. Herriotovi // Hlad na Ukrajině. – 1933. – Č. 1–2. – listopad. – 31 s.
31. Бочковський О. І. До п. Едварда Еріо / О. І. Бочковський // Тризуб. – 1933. – Ч. 33. – С. 10–12.
32. ЦДАВО України. – Ф. 4376. – Оп. 1. – Спр. 2. – 210 арк.
33. День жалоби і протесту // Тризуб. – 1933. – Ч. 41. – С. 16–21.
34. NA ČR. – F. Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (RUESO). 1918–1945. – Karton č. 16. – Inv. č. 151. Stanovy Společnosti přátel UNA v Poděbradech. 1931–1932.
35. Бочковський О. І. Нарід собі (Шляхами національної самопомоги серед різних народів). – Прага–Подєбради, 1932. – 44 с.
36. ЦДАВО України. – Ф. 3795. – Оп. 3. – Спр. 29. – 16 арк.
37. ЦДАВО України. – Ф. 3796. – Оп. 1. – Спр. 16. – 108 арк.
38. ЦДАВО України. – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 220. – 253 арк.
39. Беднаржова Т., Янчик Ф. До українських могил в Чехії. – Прага, 2002. – 50 с.

Ирина Каневська (Київ, Україна). Ольгерд Іполит Бочковський (1885–1939) – чесько-український науковець, публіцист, громадсько-політичний діяч.

У статті представлена біографія видатного чесько-українського науковця, журналіста, публіциста, громадсько-політичного діяча Ольгерда Іполита Бочковського. Основні періоди життя ученого розкрито у комплексі з його науковою, педагогічною та громадсько-політичною діяльністю.

Ключові слова: Ольгерд Бочковський, науковець, громадсько-політична діяльність, наукова діяльність, соціологія, націологія.

Ирина Каневская (Киев, Украина). Ольгерд Ипполит Бочковский (1885–1939) – чешско-украинский ученый, публицист, общественно-политический деятель.

В статье представлена биография выдающегося чешско-украинского ученого, журналиста, публициста, общественно-политического деятеля Ольгерда Ипполита Бочковского. Основные периоды жизни ученого

раскрыты в комплексе с его научной, педагогической и общественно-политической деятельностью.

Ключевые слова: Ольгерд Бочковский, ученый, общественно-политическая деятельность, научная деятельность, социология, националогия.

Iryna Kanevska (*Kyiv, Ukraine*). **Olgerd Ipolit Bochkovsky (1885–1939) – Czech-Ukrainian scientist, publicist and socio-political activist.**

Outstanding Czech-Ukrainian scientist, journalist, publicist, social and political figure Olgerd Ipolit Bochkovsky's biography is presented in the article. Main periods of scientist's life are disclosed in conjunction with its scientific, educational and socio-political activities.

Key words: Olgerd Bochkovsky, a scientist, social and political activities, scientific activities, sociology, nationlogy.

Дмитро БУРІМ
(Київ, Україна)

УДК: 94(430).061.1 – 054.72 (=161.2) «1938/1945» М. Сушко

**Микола Сушко та Організація
українських націоналістів:
до питання про партійно-
політичну приналежність голови
Української установи довіри
в Німецькій імперії (1938–1945)**

Питання про партійно-політичну приналежність голови Української установи довіри в Німецькій імперії д-ра Миколи Сушка виникло й активно дискутувалося під час створення Української установи довіри, обговорення кандидатури на посаду голови установи та протягом всього періоду її діяльності. При чому дискусії тривали як в середовищі української політичної еміграції в Німеччині, так й в колах німецьких державних структур (Міністерство закордонних справ; Зовнішньополітичне відомство НСДАП; Головне управління імперської безпеки, зокрема Таємна державна поліція; Верховне командування збройних сил Німеччини). Залишається воно дискусійним й сьогодні.

Історія Української установи довіри в Німеччині дотепер не була об'єктом спеціального дослідження. Щоправда, деякі автори, вивчаючи суміжні проблеми, торкалися в своїх роботах певних питань історії заснування та діяльності цієї установи [3; 4; 6; 8; 11; 12; 13; 14; 16; 20; 21; 30; 38]. Звертали увагу дослідники й на проблему партійно-політичної приналежності голови Української установи довіри д-ра Миколи Сушка.

Так, український дослідник історії Організації українських націоналістів А. В. Кентій в своїй роботі *“Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.)”*, висвітлюючи політику німецьких урядових структур в українському питанні та німецько-українські взаємини, між іншим, зазначав, що “в Берліні перевага в цілому віддавалася націоналістам, хоч досить впливові німецькі чинники інколи дотримувалися іншої думки. Але незаперечним є той факт,

що керівником “Української служби довір’я” у Німеччині, яка мала репрезентувати перед німецькою владою всі українські емігрантські організації, обрали доктора М. Сушка, *тісно пов’язаного саме з ОУН* (курсив – Д. Б.). Проти його призначення було багато заперечень, зокрема, з боку гетьманців, але доцільність взяла гору над симпатіями” [8, с. 104–105].

Висвітлюючи українсько-німецькі стосунки напередодні та в перші роки Другої світової війни, В. Косик в своїй роботі “*Україна і Німеччина у другій світовій війні*” писав, що “війна повністю змінила українську політичну ситуацію як в Україні, так і на еміграції. На Україні, окрім ОУН, зникли всі політичні партії. Керівники цих партій, яким удалося емігрувати, не могли вести ніякої політичної діяльності. У Німеччині рух Скоропадського втратив популярність. Тільки ОУН скрізь утвердилась як вирішальна сила. Вона взяла під контроль Українське національне об’єднання (УНО), яке було найважливішим соціокультурним товариством українських емігрантів у Райху та у протектораті Моравії та Богемії. *Всупереч бюро зовнішньої політики націонал-соціалістської партії, ОУН удалося поставити свою людину на чолі Української Установи Довір’я (Ukrainische Vertrauensstelle), створеної німецькою владою у Берліні* (курсив – Д. Б.)” [11, с. 81].

Енциклопедія українознавства подає нам такі відомості стосовно д-ра Миколи Сушка: “Сушко Микола (*1909), народився у Відні, де кінчив правничі студії (1934); український студентський діяч: 1931–32 голова товариства “Січ”, 1933 – ЦЕСУС, делегат на міжнародні студентські з’їзди. 1938–45 очолював Українську Установу Довір’я з осідком у Берліні. По війні видавець у Зальцбурзі (Австрія)”¹.

Важливу характеристику М. Сушка подає у своїх спогадах колишній український емігрант, сучасник тогочасних подій Василь Яріш: “Директором Української Установи Довір’я (У.У.Д.) від 1938 року був

¹ Енциклопедія українознавства . У 10-ти томах / Гол. ред. Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1954–1989. – С. 3110. Див. також: Encyclopaedia of Ukraine. Volume V. – St-Z / Edited by Danylo Husar Struk. – Toronto; Buffalo: London, 1993. – P. 114: “Sushko, Mykola, b 1909 in Vienna. Student and political activist. A lawyer by profession, he finished law school in Vienna. In 1931–31 he headed the Sich student society in Vienna, and in 1933 he was a delegate of the Central Union of Ukrainian Students at the international student congresses. In 1938–45 he headed the Ukrainian Institute of Trust in Berlin. After the war he settled in Salzburg and became a publisher”.

доктор Микола Сушко, людина високо освічена, по званню правник, колишній студентський діяч на терені Відня і на пості голови Українського Академічного Товариства “Січ” у Відні і в ЦеСУС-і” [30, с. 184–187].

Питання організації установ, які б контролювали та регламентували життя та діяльність емігрантів в Німецькій імперії виникло в середині 1930-их років. Утворення установ довіри – Російської, Кавказької та Української – для бездержавних емігрантів, які перебували на території Німеччини, однак не були підданими імперії, розглядалось у загальному руслі уніфікаційних процесів, які відбувалися в Німеччині після приходу до влади НСДАП у 1933 році. Ці установи призначалися перш за все для виконання контрольних-адміністративних функцій, реєстрації, прямого та непрямого поліцейського нагляду та регулювання життя й діяльності безпідданих в імперії. Питання контролю за емігрантами набуло більш конкретного змісту напередодні Другої світової війни. Еміграційне законодавство уточнювалось й протягом воєнних років.

3 літа 1936 року розпочала діяльність Російська установа довіри (*Russische Vertrauensstelle*) [38, S. 36–55]. Тоді було зліквідовано стару приватну Російську установу довіри та засновано державну інституцію Російської установи довіри, яку очолив колишній генерал російської армії Василь Біскупський².

1-го вересня 1938 року існує до того часу грузинське консульське бюро в Берліні (*Georgische Beratungsstelle*) було перетворено на Кавказьку установу довіри [34, Вл. 231]. Керівником Установи був затверджений доктор Володимир Ахметелі, колишній грузинський посол в Берліні, заступником – колишній керівник грузинського консульського бюро князь Олександр Абхазі [33, Вл. 116].

² Біскупський Василь, народився у 1879 році у Санкт-Петербурзі. Генерал російської армії. В еміграції в Німеччині. Перебував у доволі близьких особистих стосунках з колишнім гетьманом генералом П. Скоропадським. Належав до групи правих монархістів у Мюнхені, яка на початку 20-х років активно співпрацювала з націонал-соціалістами. (Werner, Günter Die Geschichte der russisch-orthodoxen Kirche in Deutschland in den Jahren 1920–1950. – Sigmaringen, 1982. – S. 11. Тут цитуємо за: Dodenhoeft, Bettina Laßt mich nach Rußland heim: russische Emigranten in Deutschland von 1918 bis 1945. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1993. – S. 45.).

Українська установа довіри в Німецькій імперії³ розпочала свою діяльність 1-го грудня 1938 року та діяла до падіння Третього Рейху – до весни 1945 року. 12 грудня 1938 року Українська пресова служба в Берліні повідомила про заснування Української установи довіри:

“З днем 1-го грудня біжучого року розпочав свої чинності “Комісаріат для українських справ в Німецькій державі” (“Ukrainische Vertrauensstelle im Dritten Reiche”). Приміщення Комісаріату є: Berlin W 30, Bayerischer Platz 3⁴ /тел. 262518/. На чолі Комісаріату стоїть доктор Микола Сушко.

Комісаріат для українських справ має за завдання заступати інтереси бездержавних українців, що мешкають у німецькій державі, влещувати зносини українців з державними урядами, спрямовувати куди слід старання в таких справах як паспорти, дозволи на побут, дозволи на працю та порадою бути помічним кожному українцеві в його персональних справах. Щоби могли вповні відповісти цим завданням, переводиться спис стану осіб. В тій цілі взивається всіх українців, що живуть в межах німецької держави, негайно подати Комісаріатові до відома свої імена і назвища та адреси. В інтересі кожного бездержавного українця є до кінця 1938 року зареєструватися в Комісаріаті. Ті українці, що під цю пору належать до українських організацій, одержать безпосередньо від Управ своїх організацій відповідні листки зі запитам, кінчними до переведення спису осіб. Ті українці, що не належать до ніякої української організації, повинні звернутися безпосередньо до Комісаріату для українських справ” [16; 29, арк. 38].

Компетенції Української установи довіри у Німеччині підлягали не всі українці, що перебували протягом Другої світової війни на території Третього Рейху. *Українськими емігрантами* вважалися лише ті українці, які прибули до Німеччини (Німеччина, Австрія, Протекторат Богемії та Моравії) до 22 червня 1941 року, тобто до початку війни проти СРСР. Вони мали зареєструватися в Українській установі довіри та могли користуватися послугами цієї установи. Решта українців

³ Офіційна назва установи в німецькій мові: “Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche” – В статті використовується назва “Українська установа довіри в Німецькій імперії”. В літературі можна зустріти: “Українська установа довір’я”, “Українське бюро довіри”, “Українська служба довіри”, “Комісаріат для українських справ в Німецькій державі”.

⁴ Бюро Української Установи Довіри в Берліні з 20 жовтня 1941 року знаходилось за адресою: Berlin SO 36, Marianenplatz 14.

у Третньому Рейху зараховувалися до інших категорій не громадян імперії (напр., “робітники зі Сходу”) та ними вже займалися інші німецькі міністерства та відомства.

”Основним завданням У.У.Д. (Українська установа довіри – Д. Б.), – писав у своїх спогадах “Українська Установа Довір’я в Німеччині. Офіційно: *Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche*” свідок тогочасних подій Василь Яріш, – було ведення точного обліку українців, які перебували в Німеччині в характері цивільних робітників. В зв’язку з тим, кожний українець чи українка, що працювали в Німеччині, повинні зголоситися та постаратися про виказку від Української Установи Довір’я. Ця виказка (посвідчення – Д. Б.) була визнана офіційним особистим документом даної особи. Для одержання виказки У.У.Д. треба було виповнити відповідний формуляр, відповісти на запити поставлені в ньому і власноручно підписати цей формуляр. До виповненого й підписаного формуляра треба було залучити дві завірені і підписані фотографії апліката і все це передати або переслати до бюро У.У.Д. Виказка Української Установи Довір’я була зеленої краски, подавала ім’я й прізвище, особисті дані і знімок власника. Ці інформації були завірені печаткою У.У.Д. і підписом урядовця. Виказка У.У.Д. була визнана урядовими чинниками, наприклад: Урядом Праці, Прохарчування тощо. Бувало, що виказки У.У.Д. захищали наших робітників перед сваволею німецьких працедавців” [30, с. 184–187]⁵. І далі: “Українська Установа Довір’я мала також право видавати виказки полоненим воякам-українцям, коли переводжено їх у стан цивільних робітників. Це торкалося виключно українців з польської армії, але до українських полонених із сов’єтської армії Українська Установа Довір’я не мала жадного доступу (Українські робітники, привезені із східноукраїнських земель на примусові роботи до Німеччині перебували в спеціальних таборах та їхніми долями займалися інші відомства Німеччини)” [30, с. 184–187].

Окрім центрального бюро в Берліні, засновано філії Української установи довіри у Відні, Празі та Лодзі. До того ж, діяло кілька, так

⁵ Яріш В. Українська Установа Довір’я в Німеччині. Офіційно: *Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche* // Українці в Берліні (1918–1945). Пропам’ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З’їзду 5-го вересня 1981 року в Шератон готелі в Торонто, Канада. Редактор: Василь Верига. – Торонто, 1996. – С. 184–187.

званих, “*мужів довір’я*” у Діршау, Каліші, Торні, Бромберзі, Білостоці та Білітці⁶.

Питання про необхідність утворення Української установи довіри у Німеччині виникло ще навесні 1936 року під час організаційних заходів навколо Російської установи довіри. Обговорювались і кандидатури на посаду голови установи. Поряд з кандидатурою німецького підданого, банківського службовця О. Скорописа-Йолтуховського, називалася також кандидатура українського емігранта, професора З. Кузеля, який на той час працював в Українському науковому інституті в Берліні [32, Вл. 105].

Однак, через комплекс об’єктивних та суб’єктивних факторів, німецькі урядові структури лише влітку – восени 1938 року предметно стали до організації Української установи довіри. Щодо керівника установи, то ситуація, як і два роки тому, довгий час залишалася остаточно нез’ясованою. Як найбільш вірогідний кандидат на посаду голови Української установи довіри німецькою стороною розглядався доктор Микола Сушко.

Питання вибору кандидатури на посаду голови Української установи довіри в Німеччині мало важливе значення не тільки для сворення та діяльності самої установи. Під час його вирішення рельєфно проявились як інтереси зацікавлених німецьких державних структур, так і провідних громадсько-політичних об’єднань української еміграції в Німеччині – Української громади та Українського національного об’єднання, які мали яскраво виражену політичну орієнтацію.

Дві найбільші українські громадські організації емігрантів – Українська громада та Українське національне об’єднання, – які отримали

⁶ Від Головної управи УНО // Український Вісник (Берлін) Орган Українського національного об’єднання в Німеччині. – Ч. 21 (120). – 17 жовтня 1943 року. – С. 4: Адреси Українських Установ Довір’я: 1) *Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche*, Berlin SO 36, Marianenplatz 14; 2) *Stützpunkt Wien der Ukrainischen Vertrauensstelle*, Wien VII, Karl Schweighofergasse 3; 3) *Stützpunkt Prag der Ukrainischen Vertrauensstelle*, Prag III, Schererstraße 6; 4) *Stützpunkt Litzmannstadt der Ukrainischen Vertrauensstelle*, Adolf-Hitlerstraße 92. Адреси Мужів Довір’я (*Anschriften der Vertrauensleute*): Emil Rusin, Dirschau, Friedrichstraße 7; Wladymir Illiuk, Kalisch, Richterstraße 1; Thomas Sypnewski, Torn, Nürnbergerstraße 30; Iwan Nawalkowskyj, Bromberg, Hanfstraße 16; Wasyl Risnyk, Bialistock, Roonstraße 10; Iwan Melnyk, Bielitz, Rotenturmstraße 9a.

від німецького уряду право на легальну діяльність в імперії – перебували в стані конкурентної боротьби за вплив на українське емігрантське середовище в Німеччині та за право бути єдиним репрезентантом української національної справи перед німецькою владою⁷. Напередодні та в роки Другої світової війни Українське національне об'єднання стає найбільш масовою та впливовою громадсько-політичною організацією українських емігрантів в імперії⁸. Щоправда, до кінця війни український гетьманський рух в еміграції на чолі з колишнім гетьма-

⁷ В звіті таємної державної поліції за 1938 рік повідомлялося, що в майбутньому буде дозволено існування лише двом з існуючих на сьогодні в Німеччині українським емігрантським організаціям, а саме УНО та гетьманському руху з Громадою. Підготовчу роботу по ліквідації решти організацій вже розпочато. (Bundesarchiv Berlin – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3061 (Звіт Таємної державної поліції за 1938 рік). – Bl. 229).

⁸ “У 1940 році створено 15 нових філій та 130 гуртків, а число членів зросло до 13.260 осіб. В 1941 році створено Обласні Управи в таких містах: в Данцігу – на Східну і західну Прусію; в Катовицях – на Горішній Шлезьк; в Празі – на Протекторат; в Нільвінген – для Західної Мархії та Люксембургу; в Райхенбергу – на Саксонію і Судети; в Ганновері – на Ганновер, Шлезвіг-Гольштайн, Ольденбург-Вестфалію, та в Бреславі – на Долішній Шлезьк. На кінець 1941 року УНО зросло до 36.042 членів, зорганізованих у 1.200 гуртках, 61 філіях та в 7-ох Обласних Управах. Зріст членства тривав до половини січня 1942 р. За половину січня 1942 р. вписалося 3.639 нових членів.... В загальному – УНО досягнуло майже 40 тисяч членів. В другій половині цього ж місяця, прийшло зарядження від німецького уряду, яке зобов'язувало Головну Управу УНО не приймати в члени УНО т.зв. цивільних робітників з Генеральної Губернії. Могли бути членами УНО лише ті українці, які прибули до Німеччини до 1-го вересня 1939 року, тобто до вибуху II-гої світової війни, або ті, що прибули після 1-го вересня з інших країн Європи, за виїмком Польщі. Ті клитини, що склалися з цивільних робітників, мали бути розв'язані. Це обмеження сильно відбилося на дальшому розвитку УНО в Німеччині. Цього ж місяця (червень 1942 року) новим зарядженням урядових чинників привернено Головній Управі УНО право організаційної праці серед українців, які прибули до Німеччини перед вибухом німецько-совєтської війни, ц.е. перед 22-гим червня 1941 року.” Детально дивись: Роман Скиба Українське Національне Об'єднання (УНО) в Німеччині. До генези постанов УНО. // Українці в Берліні ... С. 177–183 (С. 179–180).

ном П. Скоропадським, Українська громада в Німеччині, маючи певну постійну підтримку в українському емігрантському середовищі та з боку зацікавлених німецьких державних, урядових та партійних структур – передусім міністерства закордонних справ та зовнішньополітичного відомства НСДАП – продовжував активно діяти, зберігаючи певну кількість членів та симпатиків.

У звіті Таємної державної поліції за вересень 1938 року зазначалось, що для того, “щоб позбутися існуючих в українському емігрантському середовищі протиріч, в кінці вересня цього року було розпочато роботу по заснуванню Української установи довіри. Бюро Установи знаходиться за адресою: Berlin, Bayerischer Platz 3. Кому буде довірено керівництво Установою – ще остаточно не вирішено. Як найбільш вірогідний кандидат розглядається д-р Микола Сушко, який працював як Kurkommissar in Bad Hall / Oberösterreich. Сушко є *українцем за походженням*, дістав, щоправда, вже багато років тому *австрійське громадянство* та є таким чином *підданим імперії* (Reichsdeutscher). *Він є членом НСДАП*. При пануючій роздробленості в середовищі української еміграції він є одним з небагатьох кандидатів, які здатні очолити установу, до того ж він є *в політичному відношенні повністю незаангажований* (курсив – Д. Б.)” [33, ВІ. 116].

В жовтні 1938 року Таємна державна поліція повідомляла, що “протистояння між УНО та гетьманським рухом триває й далі. Протиріччя останнім часом загострилися через можливе в майбутньому заснування Української установи довіри, а саме тому, що *обидві партії намагаються поставити на чолі цієї установи свого кандидата* (курсив – Д. Б.). Проти доктора Миколи Сушка, кандидатура якого розглядалася на посаду голови Української установи довіри, останнім часом з’явилися певні сумніви. Передусім вказують на те, що М. Сушко є нібито членом УНО та підтримує дуже тісні стосунки з Організацією українських націоналістів” [33, ВІ. 60].

Влітку – восени 1938 року з боку відповідних німецьких державних структур – міністерство закордонних справ, головне управління імперської безпеки, міністерство внутрішніх справ, зовнішньополітичне відомство НСДАП та ін. – активно здійснювалися заходи в справі організації Української установи довіри у Німеччині. При цьому одним з ключових питань, навколо якого точилися дискусії між головними дійовими структурами означеного процесу, було питання вибору кандидата на посаду голови Української установи довіри.

29 вересня 1938 року начальник поліції безпеки звернувся листовно до зовнішньополітичного відомства НСДАП з проською погодитися з кандидатурою доктора М. Сушка на посаду голови Української установи довіри, оскільки д-р М. Сушко, за даними поліції, був відповідною кандидатурою на цю посаду [2, арк. 225].

3 жовтня, відповідаючи на цей лист начальника поліції безпеки, керівник штабу зовнішньополітичного відомства НСДАП А. Шиккеландц висловив великі сумніви з приводу кандидатури доктора М. Сушка на посаду керівника Української служби довіри в Німеччині, оскільки, за їхніми даними, М. Сушко перебував у тісному зв'язку з Організацією українських націоналістів (ОУН) та був нібито родичем Романа Сушка, одного з керівників групи Коновальця в Польщі. Через що, на думку АПА НСДАП⁹, могли виникнути великі політичні ускладнення у польсько-українських питаннях [2, арк. 225].

В листопаді 1938 року “розходження в думках щодо того, яку особу уповноважити до керівництва Української установи довіри, змогли подолати. Після того як Міністерство закордонних справ відізнало свої сумніви проти кандидата, якого висувало верховне головнокомандування німецьких збройних сил, доктору М. Сушкові довірено керівництво установою” [33, ВІ. 90].

Однак вже після того, як 1-го грудня 1938 року Українська установа довіри офіційно розпочала свою діяльність, Зовнішньополітичне відомство НСДАП заявило протест проти призначення М. Сушка на посаду голови установи. 12 грудня 1938 року начальник поліції безпеки надіслав лист-відповідь на протест Зовнішньополітичного відомства НСДАП в справі призначення доктора М. Сушка на посаду керівника установи, який зовнішньополітичне відомство НСДАП заявило у листі від 8 грудня 1938 року [2, арк. 220]. В листі вказувалось на те, що зовнішньополітичне відомство НСДАП протестувало проти призначення доктора М. Сушка, керуючись політичними міркуваннями, що призначення доктора Миколи Сушка на посаду керівника Української установи довіри означало би політичну тотожність імперії (Рейху) з українських питань з групою Ярого–Коновальця” [2, арк. 209–211].

⁹ “Außenpolitisches Amt der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei”; “APA der NSDAP”; “АПА НСДАП”. В тексті використовується назва “Зовнішньополітичне відомство НСДАП”.

Керівництво Зовнішньополітичного відомства НСДАП закликала до більш обережного ставлення до Організації українських націоналістів (групи Коновальця–Ярого) та співпраці з нею німецьких міністерств і відомств та висловило свою принципову позицію: не зосереджуватись на підтримці будь-якої однієї української партійно-політичної сили, а співпрацювати з усіма напрямками, які можуть стати у пригоді в майбутньому з огляду на можливі військові дії на Сході [2, арк. 209–211].

Після проведення слідчих заходів в справі приналежності доктора М. Сушка до українського націоналістичного руху та Організації українських націоналістів Таємна державна поліція повідомила, що доказів відносно перебування доктора Миколи Сушка в групі Ярого–Коновальця або в Організації українських націоналістів немає. Отримавши незаперечливу відповідь від польських дипломатів стосовно кандидатури д-ра М. Сушка, змінило свою позицію на позитивну щодо кандидатури М. Сушка й міністерство закордонних справ, яке, посилаючись на можливі протести та ускладнення з боку польської сторони в разі призначення на посаду голови Української установи довіри члена ОУН, спочатку приєдналось до протесту зовнішньополітичного відомства НСДАП [2, арк. 209–211].

15 грудня 1938 року керівник штабу зовнішньополітичного відомства НСДАП А.Шиккеданц в черговий раз листовно звернувся до начальника поліції безпеки з протестом проти призначення доктора М. Сушка на посаду керівника Української установи довіри [2, арк. 220].

17 грудня 1938 року відбулася телефонна розмова між А. Шиккеданцем (Зовнішньополітичне відомство НСДАП) та адміралом В. Канарісом (Абвер) стосовно Української установи довіри в Берліні, під час якої Адмірал В. Канаріс повідомив, що він “не може погодитися з відмовою АПА відносно призначення М. Сушка, не повідомивши про це фюрера. Додав, що вся робота протягом трьох років здійснювалась зі згоди високих інстанцій. Та, що він досяг згоди з цього приводу з гестапо, а також й два дні тому з міністром закордонних справ фон Ріббентропом” [2, арк. 208–209].

Розслідування в справі приналежності доктора М. Сушка до Організації українських націоналістів було проведено восени 1938 р. Після чого, в грудні 1938 року, вже після офіційного відкриття Української установи довіри, зовнішньополітичне відомство НСДАП ініціювало

нове додаткове слідство в цій справі та виступило з пропозицією зняти доктора М. Сушка з посади голови установи.

21 грудня 1938 року у рейхсляйтера А. Розенберга (зовнішньополітичне відомство НСДАП) відбулася нарада, в якій взяли участь представники верховного головнокомандування, зокрема Абверу, адмірал В. Канаріс, підполковник Е. Лахоузен та майор Е. Штольце, в ході якої було обговорено комплекс питань, пов'язаних з Українською установою довіри та призначенням голови цієї установи [2, арк. 225–227].

Адмірал В. Канаріс ще раз запевнив, що доктор М. Сушко не був співробітником групи Коновальця–Ярого або ОУН. Це встановлено точно з боку верховного головнокомандування та гестапо [2, арк. 226].

На засіданні було прийнято наступне рішення: “Виходячи з тієї думки, що названий доктор Микола Сушко не був і не є співробітником групи Коновальця–Ярого або ОУН, зовнішньополітичне відомство НСДАП погоджується з його призначенням при тій умові, що йому будуть надані в якості помічників по одному представнику від групи Скоропадського та групи Коновальця–Ярого або ОУН” [2, 225–227]. При цьому зазначалось, що Українська установа довіри є цілком не політичною установою, яка служить лише для реєстрації та економічного забезпечення емігрантів та є відповідним за утримання порядку серед українських емігрантів. Також було вирішено визначити по одному раднику для українського довіреного, взятих від групи П. Скоропадського та УНО [2, арк. 183–186].

8 лютого 1939 року співробітник зовнішньополітичного відомства НСДАП А. Шиккеданц в листі до начальника поліції безпеки зазначив, що його структура, більше не має заперечень проти призначення доктора Миколи Сушка керівником Української установи довіри. Що було підтвердженням позиції АПА, яку воно висловило в листі до таємної державної поліції від 21 грудня 1938 року [2, арк. 179].

Остаточне затвердження д-ра Миколи Сушка на посаді голови Української установи довіри в Німеччині відбулося лише 14 лютого 1939 року. 18 лютого 1939 року начальник Таємної державної поліції Г. Мюллер, відповідаючи на лист А. Шиккеданца від 8 лютого 1939 року, повідомив, що отримавши лист з позитивною відповіддю від зовнішньополітичного відомства НСДАП від 8 лютого 1939 року, 14 лютого 1939 року він остаточно затвердив доктора М. Сушка на посаді керівника Української установи довіри та домовився з ним відносно його діяльності та повноважень [2, арк. 178].

Однак і після цього продовжувалися суперечки як в українському емігрантському середовищі, так й між представниками німецьких державних структур. В звіті Таємної державної поліції за квітень–червень 1939 року, між іншим, зазначалося, що протиріччя та взаємні звинувачення між Українським національним об'єднанням та гетьманським рухом продовжуються з не меншою гостротою. Більше того, протиріччя стали, здається, ще гострішими після утворення Української установи довіри та призначення д-ра М. Сушка головою цієї установи. Гетьманський рух не бажав співпрацювати з Українською установою довіри та не дозволяв своїм членам реєструватися в ній, оскільки голова Української установи довіри був, на їх думку, членом УНО та представляв нібито лише інтереси УНО. Всі попередні спроби примирити конфліктуючі сторони, можна розглядати як ті, що зазнали поразки [36, ВІ. 160].

Керівники центральної організації Української громади у Берліні та її філій у Празі й Відні, гетьман П. Скоропадський особисто, не могли погодитися з певною втратою своїх позицій в українському емігрантському середовищі та з тим фактом, що на посаду голови Української установи довіри в Німеччині було затверджено людину, що не належала до гетьманського руху. Це виявилось у бойкоті Української установи довіри з боку гетьманського руху; відмові співпрацювати; блокуванні заходів з реєстрації членів Української громади, що її, за вимогою німецької влади, намагалася здійснити Українська установа довіри; у багаторазових зверненнях керівників Українського гетьманського руху до німецьких владних структур.

Критика діяльності центрального бюро Української установи довіри в Берліні, її голови доктора Миколи Сушка персонально та окремих представництв-філій з боку гетьманців з різним ступенем інтенсивності тривали протягом усього часу існування цієї інституції, з 1938 рік по 1945 рік, а особливо активно та безкомпромісно в перші роки роботи установи. Навіть після досягнення певного компромісу та погодження гетьманців співпрацювати у структурах Української установи довіри з їхнього боку неодноразово лунали загрози припинити співпрацю та відкликати своїх представників з УУД нібито через порушення керівництвом установи попередніх домовленостей – бути позапартійною та для всіх українських емігрантів однаково рівною інституцією [2, арк. 139].

При цьому доцільно розрізняти завдання й цілі Української установи довіри в Німеччині, як їх бачили німецькі владні структури, що її організовували, та як на це дивилися українські емігранти – пооди-

нокі та організовані у союзи й товариства – які мрії та сподівання пов'язували вони з заснуванням та діяльністю цієї установи. Та з іншого боку, розглядаючи результати діяльності цієї установи, слід звертати увагу на те, як оцінювали діяльність Української установи довіри німецька та українська сторони, чи справдилися їхні надії, чи досягли вони поставлених цілей.

Так, в листі начальника поліції безпеки та СД від 17 жовтня 1940 року керівнику штабу зовнішньополітичного відомства НСДАП Арно Шиккеданцу стосовно української еміграції та Української установи довіри в Німеччині, розповідаючи про свою розмову з гетьманом П. Скоропадським, протягом якої останній пообіцяв переглянути свої позиції та ставлення до Української установи довіри, начальник поліції безпеки писав: "...помилка в поглядах гетьмана Скоропадського полягала в тому, що він в Українській установі довіри бачив політичну установу, тоді як вона є суто адміністративною установою, яка реєструє українців за завданням мого відомства, надає їм роботу, дозвіл на місце проживання та паспорт й допомагає їм у різноманітних особистих потребах" [2, арк. 191].

Щодо питання про призначення на посаду голови Української установи довіри в Німеччині д-ра М. Сушка в листі зазначалось наступне: "Німецький підданий та старий партійний товариш доктор Микола Сушко був призначений на посаду голови Української установи довіри у 1938 році спільним рішенням Зовнішньополітичного відомства НСДАП, Головного командування німецької армії, Міністерства закордонних справ та Головного управління імперської безпеки." І далі: "*Проти цього призначення з самого початку виступав гетьманський рух Павла Скоропадського, тому що він не належав до цього руху (курсив – Д. Б.)*" [2, арк. 190].

В *Додатках* публікуємо документи, які висвітлюють питання партійно-політичної приналежності голови Української установи довіри в Німецькій імперії, – результати розслідувань відповідних німецьких структур щодо політичного минулого доктора Миколи Сушка, його ідейно-політичних уподобань, а головне, стосовно його зв'язків з Організацією українських націоналістів. Документи зберігаються в фондах Галузевого Державного архіву Служби безпеки України. Тексти архівних документів подані російською мовою. Це завірені переклади з німецькомовних оригіналів, зроблені свого часу співробітниками органів безпеки. Правопис збережений. Оригінали в справі відсутні.

ДОДАТКИ

Документ

Доповідна записка щодо наради в Тасмній державній поліції від 7 жовтня 1938 року в справі утворення Української установи довіри в Німеччині за участю представників Гестапо, міністерства закордонних справ, головного командування (Абверу), зовнішньополітичного відомства НСДАП та міністерства пропаганди. *(Машинопис. Завірений переклад з німецької мови на російську).*

Строго доверительно.

Доклад о совещании в гестапо от 7 октября 1938 года.

Присутствовали:

Штандартенфюрер Мюллер от гестапо, председатель.

Правительственный советник Геллер, от гестапо.

Криминальный советник Шредер, от гестапо.

Старший правительственный советник доктор Ветц, от главного управления полиции безопасности.

Капитан Е. Дэринг от верховного главнокомандования, тайный советник Шлип от министерства иностранных дел, советник посольства, майор Гейденхаген от министерства иностранных дел, Штукленберг от министерства пропаганды, члены партии Геральд Зиберт и Эйхен Дюрксен от внешнеполитического ведомства.

Штандартенфюрер Мюллер открывает заседание с кратким обращением к присутствующим, в котором он говорит о том, что было бы желательно выяснить вопрос русской эмиграции, вопрос украинского доверенного ведомства и т. д. и единого соглашения между ведомствами.

Планом предусмотрено проводить периодически совещания, следующее состоится приблизительно через 8 дней. Первым делом штандартенфюрер Мюллер коснулся вопроса украинского доверенного ведомства /фертрауенсштелле/, руководителем которого был предусмотрен доктор Сушко. Против его назначения имеются возражения потому, что он, якобы, родственник полковника Романа Сушко из группы Коновальца. Этот вопрос, однако, выяснен и установлено верховным главнокомандованием, что это предположение необосновано. После этого штандартенфюрер Мюллер обратился к представителям АПА / внешнеполитического ведомства / с просьбой высказаться по этому вопросу. Тогда партийный товарищ Дюрксен заявил следующее:

Основное отношение внешнеполитического ведомства к вопросу украинского доверенного ведомства вкратце следующее:

Существенная задача украинского доверенного ведомства состоит в обеспечении украинцев, вышедших из находящихся под властью большевиков областей. При организации и проведении работы украинского фертрауенштелле следует избегать всего того, что могло бы затронуть в вопросе польско-украинских отношений. Поэтому необходимо, чтобы руководство украинской фертрауенштелле было доверено личности, которая в данном вопросе была бы вне всякого подозрения. Ведь если доверенный и будет заниматься лишь чисто административно-полицейскими делами, все-таки политические последствия неизбежны, это надо тщательно обдумать заранее.

На замечания капитана Дэринга, что доверенный не имеет никаких политических заданий, Дюрксен еще раз напомнил, что он говорил лишь о политических последствиях, которые обязательно возникнут.

Затем выступил тайный советник Шлип и прочитал актовую запись польского советника князя Любомирского, в котором высказывается мнение против назначения доктора Сушко на пост украинского доверенного ввиду того, что он принадлежит к группе Коновальца. Копия этой записи будет передана участникам этого совещания.

Партийный товарищ Зиберт обращает внимание на то, что этим сообщением подтверждаются сомнения АПА. Тогда капитан Дэринг заметил, что с поляками можно будет войти в соглашение. Штадартенфюрер Мюллер и капитан Дэринг стараются поддержать кандидатуру доктора Сушко, как германского подданного и партийного товарища. Капитан Дэринг разъясняет, что в сущности имеются три группы украинцев: группа Скоропадского, группы Петлюры и Коновальца. Из всех групп верховное главнокомандование признало группу Коновальца-Ярого. Со Скоропадским велось очень много переговоров, но его материальные требования неисчислимы и для немецких ведомств неприемлемы. Он, между прочим, называл Скоропадского “мертвым человеком” и уверял, что молодежь клонит к группе Коновальца. Тайный сотрудник Шлип сообщил, что министерство иностранных дел платит Скоропадскому ежемесячный почетный оклад в 1000 марок, так как Скоропадский заявил, что у него 20.000 марок долгов. Было решено выплатить ему эту сумму, чтобы он не занимался вновь политикой. Из этих соображений ему сейчас выплачивают не больше 1000 марок в месяц

Ссылаясь на польское заявление, партийный товарищ Мюллер заметил, что это является явным доказательством того, что украинцы вновь обратились к полякам, чтобы препятствовать кандидатуре доктора Сушко. Следовало бы объяснить полякам, что это именно Германия отвлекла группу Коновальца от Польши и направила ее против большевизма. Капитан Дэринг добавил к этому, что группа Коновальца дала верховному главнокомандованию обязательство ничего не предпринимать в Польше, а работать исключительно против большевизма. На это ответил тайный советник Шлип, что, по его мнению, группа Коновальца никогда не откажется от работы против Польши, ввиду того, что ее члены большей частью происходят из украинских областей Польши. Он считает такого рода обещание более или менее иллюзией.

После этого штандартенфюрер Мюллер коснулся вопроса кавказских эмигрантов. Был обсужден вопрос о том, что если грузинским эмигрантам дать доверенного, то и остальные представители кавказских народностей заявят претензии на доверенного. Но ввиду того, что по данным криминального советника Шредера в Германии проживает лишь 120 грузинов, 80 армян и 40 азербайджанцев, было недопустимым для каждой из этих небольших групп создавать доверенное учреждение. Поэтому было решено создать общее кавказское доверенное учреждение, против которого не возражало ни одно ведомство. Первоначально руководителем грузинского доверенного ведомства был князь Абхази. Сейчас он является заместителем руководителя бывшего посланника Ахметели.

Советник посольства майор Гейденхаген выразил сомнение по отношению к личности посланника Ахметели, потому что тот социал-демократ. Абхази, он уверяет, что его отвергает вся грузинская эмиграция. На это ответил капитан Дэринг, что Ахметели еще в 1923 году вышел из грузинской социал-демократической партии и что верховное главнокомандование считает его вполне благонадежным. После долгих пререканий среди грузинской эмиграции, верховное главнокомандование окончательно остановилось на личности Хайдар-Бамата, который был уже испытан, как превосходно придерживающийся указанной линии. Для работы Хайдар-Бамата выбрали тот же путь маскировки, он должен официально заявлять, что он работает на деньги японцев. На это ответил партийный товарищ Дюрксен, что ему стало известно от приехавших из Франции эмигрантов, что Хайдар-Бамат, правда,

сначала и придерживался японской версии, но несколько месяцев тому назад стал открыто говорить, что он работает на немецкие средства. Капитан Дэринг называет это замечание интригой Хайдар-Бамата враждебной грузинской группе. Но он впрочем подтверждает, что разногласия между отдельными кавказскими группами очень крупны. Все же следовало бы попытаться достигнуть соглашения /федерации/ авторитетным путем. Это вполне возможно, ведь раньше, к примеру, в Германии никто не допустил бы мысли объединения Баварии, Пруссии, Саксонии и т. д. в одно государство

Представитель главного отдела полиции безопасности – доктор Вецц заявил, что учреждения отдельных доверенных не в интересах государственной полиции, так как в связи с этим приплыв бесподанных лиц в Германии примет еще больший объем.

После того штандартенфюрер Мюллер еще раз резюмировал все поднятые вопросы и настоял на том, что сначала следует выяснить вопрос об утверждении доктора Сушко в качестве руководителя украинского доверенного ведомства, а затем выяснить вопросы кавказского доверенного. Сегодняшнее совещание является лишь предварительным.

Партийный товарищ Зиберт просит, соответственно полученному от АПА заданию, мнения компетентных ведомств зафиксировать по возможности письменно, чтобы на следующее совещание представители АПА могли бы явиться с определенными указаниями.

Штандартенфюрер Мюллер возражает против переписки, так как таковая уже велась относительно этих вопросов довольно обширно. Тогда Зиберт просит переслать ведомствам по крайней мере установленные пока факты.

Капитан Дэринг заявил, что верховное главнокомандование проводит это согласно распоряжения фюрера, в то время как гестапо является исполнительным органом. Далее Дэринг выразил сожаление по поводу того, что заместитель фюрера не присутствует. Его присутствие препятствовало бы различным учреждениям, как, например, руководителям гитлеровской молодежи, НСКОВ и другим вмешиваться в эти политические дела и помешать единому направлению. Партийный товарищ Зиберт заметил, что штандартенфюреру Мюллеру должно быть хорошо известно, что АПА вполне разделяет его желание. Тут капитан Дэринг с вежливостью обратился лично к Зиберту /при приветствии оказалось, что Дэринг и Зиберт 21 год тому назад,

когда-то имели очень веское совместное приключение на войне / и поставил вопрос в таком смысле, почему АПА вообще “освещает” этот вопрос.

Ведь в этих делах верховное главнокомандование является ведущим и, кроме того, на это имеется распоряжение кабинета. Зиберт ответил, что внешнеполитическое ведомство, конечно, занимается и политическими вопросами, а партийный товарищ Дюрксен добавил, что, насколько ему известно, у них имеются указания заниматься вопросами восточной политики, но он не имеет права распространяться относительно объема этого указания. Внешнеполитическое ведомство занимается, в конце концов, так же как и другие ведомства.

Тогда вмешался штандартенфюрер Мюллер и просил, чтобы верховное главнокомандование и АПА решили этот вопрос на совместном совещании.

Когда речь зашла о том, что на следующем совещании придется заниматься вопросами русских организаций и отдельных лиц, капитан Дэринг заговорил о Солоневиче. Он заметил, что относительно Солоневича в АПА имеется довольно много материала, который он с позволения председателя на следующем заседании согласен представить. На этом заседании он хотел бы лишь заметить, что один очень благонадежный, не занимающийся политикой русский, ему недавно передал, что Солоневич на вопрос – почему он работает вместе с Мюллер-Закомьским, ответил с улыбкой: “Не он меня использует для своих целей, а я его для своих”.

Кроме того, капитан Дэринг поднял еще вопрос о закрытии РСНД ввиду того, что она действует под лозунгом “единой и нераздельной Руси”.

Солоневич тоже является последователем этого направления. Далее он выразился о том, что существует приказ о разгроме России, поэтому следовало бы все, противоречащее этому, отстранить.

Берлин, 7 октября 1938 г. Зл.-Дк I P.

*Галузевий Державний архів Служби безпеки України – Фонд № 13
Друковані видання. – Справа 372. – Том 34. – Арк. 221–225.*

Документ

Лист начальника поліції безпеки та СД, відділу IV Д від 17 жовтня 1940 року керівнику штабу зовнішньополітичного відомства НСДАП А. Шиккеданцу стосовно української еміграції та Української установи довіри в Німеччині. (*Машинопис. Завірений переклад з німецької мови на російську*)

Письмо шефа полиции безопасности и СД, отдела IV Д от 17 октября 1940 года партийному товарищу Шиккеданцу руководителю АПА. Относительно украинской эмиграции и украинского доверенного ведомства /фертрауенштелле/ в Берлине.

Многоуважаемый партийный товарищ Шиккеданц.

Полученные Вами воззвания, свидетельствующие о том, что среди организации украинских националистов сейчас происходят крупные пререкания – здесь небезызвестны.

Помимо того, они мне, равно как вероятно и Вам, копиями были переданы представителем движения гетмана Скоропадского – Мурашко. Нет ничего удивительного в том, что направление гетмана Скоропадского на борьбу с издавна враждебной ему организацией /ОУН или УНО/ смотрит односторонне и придает ей больше значения, чем ей подобает с немецкой точки зрения.

Вы совершенно правильно отмечаете, что главное имперское ведомство безопасности является ответственным за контроль над украинскими группами в империи. На основании этой компетентности я и принял необходимые меры, дабы своевременно предотвратить возможности нанесения ущерба государственной безопасности. Эти меры имеют целью удаление из ОУН лиц, которые разлагают или каким-либо иным образом вредят последней.

В третьем абзаце Вашего письма Вы распространяетесь относительно ценности и политического значения группы ОУН в смысле производимым впечатление критики известного и Вам немецкого центрального ведомства, работавшего с этой группой и поддерживающего ее и поныне. Вы, надеюсь, поймете, что я на эти Ваши изложения не отвечаю.

Поскольку же в Вашем распоряжении имеются документы, доказывающие или допускающие вывод о том, что ОУН в империи вредит государственной безопасности, я был бы благодарен за пересылку потому, что я рад каждому Вашему указанию.

В четвертом абзаце Вы упомянули о том, что Вы несколько месяцев тому назад осведомили имперское главное ведомство безопасности о вышедшем в Праге украинском календаре за 1940 г., в котором рекомендуется подписка, враждебных немцам, производства печати ОУН, как например, “Украинское слово”, Париж.

В последнем абзаце своего письма Вы интересуетесь отношением моего ведомства к этому календарному делу. Оно заключается в следующем:

Получение Вашего письма Вам было подтверждено нашим письмом IV Д 3 – 1319 139 от 4 февраля 1940 г. Одновременно было обещано сообщить Вам о результатах расследования полиции “Гестапо” в Праге

Несмотря на получение Имперским главным ведомством безопасности в течении года многосторонних новых заданий, проведение которых нас часто заставляло оставить на задний план дела, не нуждающиеся в срочной обработке, расследования по делу календаря “Пробоем” все же были окончены

Оказались следующие факты:

Заказчиком календаря является УНО в Праге, издателем Федир Хаевиц в Праге, Белградская улица 57/II, совместно с доктором Стефаном Росохой, Прага XIV, Святословово 42, являющийся также издателем “Наступа” и ответственным редактором “Пробоем”.

Печатался календарь фирмой “Задруга”, акционерное общество в Праге XII, Белградская 97, в двух тиражах. Первый тираж имел 1000 экземпляров, второй тираж – 3000 экземпляров, итого 4000 экземпляров, которые почти все распроданы. Рассылкой занималось книгоиздательство “Свобода” в Праге. Цена календаря 3 кр. в Протекторате и 35 пфен. вне его. Покупатели были украинские чиновники, рабочие и т. п. Оптовиком Иван Лозовик в Кракове, ул. Смоленская 19, линия 6 и Украинское объединение, Берлин В 50, ул. Ансбалштрассе, 15/II.

Что в календаре еще рекомендуется “Украинское слово”, Париж и “Наш ключ”, Буэнос Айрес, объясняется тем, что редактором перечислены все украинские издания, которые они считали германофильными. Последний номер газеты из Буэнос Айреса, полученный Росохой, был от 8 июля 1939 г., а последний номер парижской газеты от июня месяца 1939 г. Ни в одном из названных номеров не было германофильных выражений, в чем государственная полиция в Праге имела

возможность убедиться. Росоха уверяет, что он не знал, что эти газеты следует считать германофобными.

Так как с оккупацией Франции выход “Украинского слова”, Париж прекратился, не оказалось необходимости конфискации календаря “Пробоем” и прекратить его распространение. Я считал, что это дело лишено интереса ввиду изменения обстоятельств.

От редактора газеты “Пробоем” Ивана Рожко взято обязательство в будущем придерживаться современного репортажа.

Относительно Ваших изложений о руководителе украинской “Фертрауенштелле”, доктора Николая Сушко сообщаю, что речь идет о германском подданном и старом партийном товарище докторе Николае Сушко, назначенном на этот пост в 1938 г. по соглашению с АПА, Верховным Главнокомандованием, Министерством иностранных дел и Имперским главным ведомством безопасности

Против его с самого начала выступало движение гетмана Скоропадского потому, что он происходит не из его рядов. Доктор Сушко неоднократно старался письменно и устно убедить руководителей гетманского движения в необходимости совместных совещаний и бесед. Однако, руководство движения гетмана Скоропадского отпиралось.

Несмотря на это отношение движения Скоропадского, доктор Сушко построил свою “Фертрауенштелле” на равных правах и в качестве сотрудника взял по одному представителю движения Скоропадского и украинских националистов. На это, явно сверхпартийное мероприятие доктора Сушко движение Скоропадского ответило тем, что продолжало обвинять его в партийности и отказалось передать “Фертрауенштелле” список своих членов. Помимо того, оно не зарегистрировало своих членов в “Фертрауенштелле”, но пыталось, обходя, ее собственными путями добиваться работы для своих людей.

Это поведение движения Скоропадского оказалось столь сильной помехой, что мне пришлось через СС – оберфюрера Мюллера Скоропадскому энергичным образом указывать на его долг перед страной, оказавшей ему гостеприимство. В связи с этим, я взял с него обязательство сотрудничать с украинской “Фертрауенштелле”, признанной государством и относящейся беспартийно к каждому украинцу, не взирая на его политическое направление. При этом оказалось, что Скоропадский никакому учению не поддается, а непреклонно придерживается даже ведомо ложных убеждений. Только принимая во внимание его преклонный возраст и то обстоятельство, что он во

время мировой войны шел навстречу планам немецкой оккупационной армии на Украине и ради его личного знакомства с Вами я отказался от мысли привлечь его к ответственности за невнимание к требованиям немецких властей.

Ошибка во взглядах гетмана Скоропадского состоит в том, что он в украинской “Фертрауенсштелле” видит политическое учреждение, между тем, как оно является чисто управляющим учреждением, регистрирующим украинцев по заданию моего ведомства, обеспечивающим их, т.е. предоставляющим им работу, разрешение на место жительства и паспорта и помогающим им в различных личных нуждах.

Помимо того, украинская “Фертрауенсштелле” должна познакомиться организации с желаниями немецких властей.

Дальнейших задач украинская “Фертрауенсштелле” не имеет и не добивается, но взятые на себя обязанности она должна исполнять корректно, беспартийно и добросовестно. Я неоднократно убеждался в том, украинская “Фертрауенсштелле” проводила свою деятельность в указанном мною смысле. Противоречащие этому утверждения, подвергнутые контролю, пока не оправдывались.

Опорная точка в Праге и / не подчиненная доктору Сушко / “Фертрауенсштелле” в генеральной области имеют сотрудников представителей движения Скоропадского.

Если я в вышеизложенном столь обстоятельно распространялся также относительно всех переданных мне Вами обвинений движения Скоропадского, то разрешите выразить надежду, что и Вы со своей стороны постараетесь разъяснить Скоропадскому, что он оказался неправ в своем поведении как по отношению к украинской “Фертрауенсштелле”, так и по отношению к немецким центральным властям, и что он свою позицию улучшит лишь тогда, если он в конце концов согласится на разумное сотрудничество в действительно беспартийной украинской “Фертрауенсштелле”, наконец и потому, что он своим теперешним поведением мешает своим приверженцам пользоваться льготами украинской “Фертрауенсштелле”, чем он им наносит убыток.

Галузевий Державний архів Служби безпеки України – Фонд № 13 Друковані видання. – Справа 372. – Том 34. – Арк. 188–192.

Документ

Матеріал стосовно призначення голови Української установи довіри в Німеччині, підготовлений для фіурера в апараті зовнішньополітичного відомства НСДАП. *(Машинопис. Завірений переклад з німецької мови на російську).*

Материал для фюрера относительно назначения украинского фертрауенштелле в Германии.

По особым соображениям Верховное Главнокомандование предложило назначить доктора Николая Сушко, 1909 года рождения, уроженца города Вены, руководителем украинского фертрауенштелле в Германии. Против этого назначения запротестовало внешнеполитическое ведомство НСДАП. Оно настаивало на том, что украинское доверенное ведомство, также как и русское и кавказское, должно заниматься обработкой эмигрантов из занятых большевиками областей. Для этой деятельности доктор Сушко является неподходящим кандидатом, так как он в течение нескольких лет находится в связи с, так называемой, группой Коновальца или ОУН, развивавшей свою антипольскую деятельность, главным образом, в Галиции. После того, как министерство внешних дел и другие ведомства сначала согласились с этим назначением, министерство внешних дел на основании переговоров с польским советником посольства – князем Любомирским, изменило свою точку зрения.

Главнокомандование войсками (отдел Абвер-контрразведка) настаивало на своем предложении, основываясь на решении Министерского Совета от 24 октября 1933 года, на основании которого ему предоставлена вся подготовительная политическая работа на востоке /см. приложение № 1/, по нашему мнению, решение подготовительной политической работы на востоке не заимствовано. Оно считает группу Ярого–Коновальца единственно подходящей и поэтому должно настаивать на назначении доктора Сушко руководителем украинского доверенного ведомства.

Через некоторое время Министерство внешних дел вновь изменило свою точку зрения и отказалось от своих сомнений относительно назначения доктора Сушко. Тогда гестапо сообщило, что оно назначило доктора Сушко руководителем украинской фертрауенштелле в Германии, полагая, что и внешнеполитическое ведомство НСДАП

даст свое согласие. В этом же письме гестапо сообщило, что по их сведениям доказательств относительно пребывания доктора Николая Сушко в группе Ярого–Коновальца или в Организации украинских националистов не имеется. Здесь получается явное противоречие, так как главное командование войсками по особым соображениям, а именно, на основании связей доктора Сушко с группой Ярого–Коновальца, настаивало на его назначении.

Кроме того, польский прокурор на процессе по делу украинских националистов назвал доктора Сушко представителем группы Ярого–Коновальца или ОУН в Австрии, как это видно из украинской газеты “Діло” от 20 ноября 1935 года /приложение № 2/. После покушения на Коновальца голландские газеты писали о том, что Коновалец незадолго до своей кончины разговаривал по телефону из Роттердама именно с этим же Сушко, находившимся в Вене.

Внешнеполитическое ведомство НСДАП протестовало против назначения доктора Сушко до тех пор, пока не поступило от заместителя фюрера указание отстаивать его точку зрения в этом вопросе.

Внешнеполитическое ведомство НСДАП руководствовалось следующей политической точкой зрения:

Назначение доктора Николая Сушко на пост руководителя украинской фертрауенштелле в Германии означало бы политическую тождественность империи /Рейха/ по украинским вопросам с группой Ярого–Коновальца. Так, по крайней мере, смотрели бы на это не только все украинские эмигранты, но и за границей, ведь и в Риме, например, тщательно наблюдают за каждым шагом Германии в украинских вопросах. Группа Ярого–Коновальца – одна из украинских организаций, выступивших против поляков. Она основывается почти исключительно в занятых поляками областях Украины.

С политической идеологией эта группа пока никогда не выступала. Она ограничивалась мелкими террористическими мерами против украинских политиков в Галиции, причем, ее сотрудничество с польской тайной полицией оставалось довольно неясным. Она с самого начала своего возникновения находилась в некоторой связи с Москвой и, надо полагать, поддерживалась оттуда. В последнее время, получив поддержку со стороны немецкого имперского Военного министерства, она стала развиваться в группу просто-напросто связистов и агентов. Как таковая она должно быть оказывала соответствующему министерству ценные услуги.

Политическое предпочтение этой организации перед другими группами эмигрантов Внешнеполитическому ведомству, кажется не только необоснованным, но прямо таки ошибочным. К тому же, на основании еще ранее существовавших трений и разногласий между галичанскими и настоящими русскими группами Великой Украины, как раз галичанская группа эмигрантов может ожидать особые препятствия. Но при освещении всех украинских вопросов отношение к Польше является существенным. Назначение члена группы Ярого-Коновальца с самого начала оценивалось как антипольское решение всего украинского вопроса, почему же польско-украинский вопрос выдвинулся вперед, большевистски-украинский оказался на заднем плане. Следует при этом учесть, что группа Ярого–Коновальца в Галиции является отнюдь не единственной украинской национальной организацией, с которой в таком случае приходилось бы работать.

Сотрудничество группы Ярого–Коновальца с имперским военным министерством, отделом контрразведки заволожено некоторым туманом. Однако, господин Ярый в Закарпатской Украине выступает в роли посланника и ссылается на свои особенно близкие отношения с немецким генеральным штабом и руководящими немецкими ведомствами. Ярому предоставили возможность передать Закарпатской Украине материал на тысячу мундиров как подарок, чтобы и таким образом создать видимость будто бы группа Ярого–Коновальца является избранной политической боевой группой Германии /приложение № 3/. Не соответствует также действительности, что ОУН или группа Ярого-Коновальца составляет сплоченное единство. Против Германии все чаще поднимаются противоречия и нападения, как это нам уже удалось проследить в печати этой группы.

Берлин 13 декабря 1938 года.

*Галузевий Державний архів Служби безпеки України – Фонд № 13
Друковані видання. – Справа 372. – Том 34. – Арк. 209–213.*

Документ

Повідомлення про телефонну розмову представника зовнішньополітичного відомства НСДАП з керівником військової розвідки адміралом Ф. В. Канарісом стосовно Української установи довіри в Німеччині від 17 грудня 1938 року. (*Машинопис. Завірений переклад з німецької мови на російську*).

Сообщение № 2 относительно украинского доверенного ведомства / фертрауенштелле/ в Германии, телефонный разговор с адмиралом Канарисом от 17 декабря 1938 года.

Адмирал Канарис сообщил по телефону, что он с нашим отказом относительно назначения Сушко согласиться не может, не доложив об этом сразу же фюреру. Вся работа в этой области в течение трех лет проводится с согласием высших инстанций. Он по этому поводу достиг соглашения с гестапо, а также и два дня тому назад с министром иностранных дел фон Риббентропом, который в этой области дал ему некоторые указания. Если Сушко не будет назначен, весь их план нарушится и он будет вынужден просить снять с него возложенную на него обязанность.

Я ответил адмиралу Канарису, что нам относительно этой трехлетней работы ничего неизвестно и что мы еще раньше протестовали бы против политического выдвижения члена группы Ярого–Коновальца, так как здесь речь идет не о военных, а о политических делах.

Тогда адмирал Канарис вновь подчеркнул, что эта работа проводилась с согласием высших инстанций и что он не откажется от своей точки зрения. В этом случае, значит, подготовительная работа и крупные денежные средства израсходованы напрасно.

Я ответил, что против его военных дел и приготовлений, с нашей стороны, возражений никогда не было, но назначение касается политической области, что может привести к последствиям, не касающимся военного сектора.

Адмирал Канарис все же настаивает на своем мнении и просит нас подвергнуть нашу точку зрения пересмотру. Я обещал ему доложить рейхслайтеру о нашем с ним разговоре.

*Галузевий Державний архів Служби безпеки України – Фонд № 13
Друковані видання. – Справа 372. – Том 34. – Арк. 208–209.*

Документ

Доповідна записка стосовно наради у рейхсляйтера А. Розенберга за участі штабсляйтера А. Шиккеданца, адмірала В. Канаріса, підполковника Е. Лахузена та майора Е. Штольце від 21 грудня 1938 року в справі призначення голови Української установи довіри. *(Машинопис. Завірений переклад з німецької мови на російську).*

Материал относительно назначения украинского доверенного от 21 декабря 1938 года.

Совещание у рейхсляйтера Розенберга в присутствии штабсляйтера Шиккеданца, адмирала Канариса, подполковника Лахузена и майора Штольце от 21 декабря 1938 года.

Адмирал Канарис объясняет рейхсляйтеру способ работы, проведенной верховным главнокомандованием с группой Коновальца–Ярого или ОУН. Он заявляет, что соглашение с этой группой достигнуто на основании совещания с министерством иностранных дел и соглашения с японцами. Сама работа заключается в обучении военного дела.

Для административного объединения всех здешних украинских эмигрантов после долгих совещаний с министерством иностранных дел и гестапо, последовало создание украинского доверенного ведомства /фертрауенштелле/, руководителем которого со стороны верховного главнокомандования выдвинута кандидатура некоего доктора Николая Сушко. Адмирал Канарис еще раз уверяет, что этот доктор Н.Сушко не был сотрудником группы Коновальца–Ярого или ОУН. Это точно установлено со стороны верховного главнокомандования и гестапо. В противоречащих этому слухам речь идет, очевидно, о другом украинце однофамильце.

Штабсляйтер Шиккеданц заявляет, что у АПА, однако, имеются противоречащие сведения, именно в ответ на замечание майора Штольце – не со стороны гетманцев.

Рейхсляйтер Розенберг указывает на политическую сторону всего этого дела. Не касаясь военного обучения и подготовки, обязан указать на возможные политические последствия. Было бы политически крайне ошибочно опираться только на одну группу эмигрантов, именно на группу Коновальца–Ярого или ОУН и побороть все остальные группы. Рейхсляйтер Розенберг напоминает о деле украинского полковника

Полтавца–Острияницы, арестованного отделом контрразведки на основании данных из кругов группы Коновальца–Ярого или ОУН и посаженного в концлагерь. Лишь по ходатайству АПА он был освобожден. Розенберг заявляет, что конечно, было бы невозможно использовать сотрудничество группы Коновальца–Ярого или ОУН с отделом контрразведки для ликвидации других нежелательных конкурентов.

Адмирал Канарис заявил, что это случилось при его предшественнике и что за это он не отвечает. Его стремление издавна направлено на дружественное сотрудничество с партией и всеми политическими учреждениями. Адмирал Канарис считает, что согласиться с / кандидатом / ОУН – это, по его мнению, можно сравнить с соглашением Генлейна, достигнутым в свое время в борьбе за Судетскую область между различными учреждениями.

Рейхсляйтер Розенберг находит это сравнение неподходящим, так как Генлейн действовал в своей стране. Он указывает на то, что группа Коновальца–Ярого или ОУН, главным образом, опирается на Галицию, а что касается политического влияния в Великой Украине, то она наткнется на большие затруднения. Ведь при всей военной подготовке не следует выпускать из виду и политическую цель, чтобы достигнуть ее всяким путем и при возможно благоприятных условиях. Адмирал Канарис признает, что политическую цель верховное главнокомандование не приняло во внимание. Конечно, политическая цель может быть намечена лишь в Берлине.

Тогда рейхсляйтер Розенберг разъяснил адмиралу Канарису, что при преследовании военной цели в сотрудничестве верховного главнокомандования с группой Коновальца–Ярого или ОУН, одновременно необходимо также наметить и политическую цель по отношению к Украине.

Группа Коновальца–Ярого или ОУН пока еще не развивала никакой политической идеологии. Она более или менее осталась организацией с ограниченными военными задачами, а по отношению к ней две другие эмигрантские организации находятся в гораздо выгоднейшем политическом положении. Это группа Левицкого, опирающаяся на Варшаву, и группа Скоропадского.

Группа Левицкого пока еще целиком плывет в польском течении. Она получила преимущество политической традиции в борьбе социал-революционного анархистского направления за независимую Украину против прежнего царизма. Она опирается, главным образом, на Со-

ветскую Украину. Тоже самое можно сказать и относительно группы Скоропадского, которая имеет развитую идеологию и может указать на политические события в связи с независимостью Украины. Элементы традиции остаются. Даже в том случае, если не принимать во внимание в будущем личность самого бывшего гетмана. За Скоропадским, кроме того, стоят сильные группы украинских эмигрантов в США, Канаде, Южной Америке, из числа которых в случае переворота на Украине может пополняться отсутствующая интеллигенция. Этой группой не следует пренебрегать в случае политического выступления против коммунизма, равно и как против еврейства.

Адмирал Канарис полностью соглашается с этими размышлениями, и он нисколько не желает односторонней политической связи / рейха / империи / с одной лишь группой, в данном случае с Коновальцем-Ярым или ОУН. Он сейчас же думает непосредственно вступить в связь с гетманом Скоропадским, чтобы поддерживать в известной степени и эту группу.

Подполковник Лахузен показывает рейхсляйтеру Розенбергу список украинских политических групп, среди которых, к изумлению рейхсляйтера, группа Скоропадского названа монархически-великорусской.

Адмирал Канарис говорит еще о том, что группа Коновальца-Ярого или ОУН ему передала листовки и воззвания против коммунизма на украинском языке, выработанные ею же. Он обещал рейхсляйтеру Розенбергу передать несколько экземпляров.

Возвращаясь к вопросу украинского доверенного после вторичного заявления адмирала Канариса о том, что, по его данным, названный доктор Н.Сушко не принадлежит к группе Коновальца-Ярого или ОУН, было принято следующее решение:

Исходя из предпосылки, что названный доктор Николай Сушко не являлся и не является сотрудником группы Коновальца-Ярого или ОУН, внешнеполитическое ведомство НСДАП соглашается с его назначением при том условии, что ему даются в помощники по одному представителю из группы Скоропадского и группы Коновальца-Ярого или ОУН. Этот круг со временем может быть и расширен. Доктор Николай Сушко выдвигается как германец, чтобы этим соблюдалась нейтральная линия по отношению ко всем украинским группам.

В заключении адмирал Канарис заявил, что удовлетворит просьбу нашего отдела – свести счеты с большевизмом и передать в исполь-

зование нашему ведомству все радиотелеграфные сведения, поскольку таковые не касаются чисто военных дел.

*Галузевий Державний архів Служби безпеки України – Фонд № 13
Друковані видання. – Справа 372. – Том 34. – Арк. 225–227.*

Документ

Доповідна записка стосовно українського довіреного – доктора Миколи Сушка. Телефонна розмова начальника штабу зовнішньополітичного відомства НСДАП А. Шиккеданца з керівником абверу адміралом В. Канарісом від 28 грудня 1938 року. *(Машинопис. Завірений переклад з німецької мови на російську)*

Заметка относительно украинского доверенного – доктора Николая Сушко – телефонный разговор с адмиралом Канарисом от 28 декабря 1938 года.

28 декабря 1938 года звонил адмирал Канарис и сообщил мне *(Арно Шиккеданц – Д. Б.)*, что он мое письмо от 23 декабря относительно украинского доверенного ведомства /фертрауенштелле/ и о назначении доктора Николая Сушко получил. Он оживленно возражал против высказанного в этом письме мнения, что относительно членства названного доктора Сушко в ОУН, нами вновь начато расследование при помощи гестапо. По мнению его спутников, которых он выслушал каждого в отдельности, совещание кончилось тем, что внешнеполитическое ведомство НСДАП согласилось с назначением доктора Сушко на основнии доводов адмирала Канариса. Следствие может затянуться на недели и месяцы, дело об убийстве Коновальца при этом вновь будет развернуто и все дело будет заторможено до бесконечности. Но он уже доложил генерал-полковнику Кейтелю, что достигнуто полное соглашение, и теперь, к сожалению, ему придется докладывать, что это не так.

Я ответил адмиралу Канарису, что действительно, во время самого совещания это оформление, правда, не было подтверждено, но что я во время разговора вставил заметку, что мы получили сведения, говорящие противоположное о докторе Николае Сушко. Он может быть помнит, что майор Штольце тут же бросил замечание “о приверженцах гетмана Скоропадского”, что я, однако, отрицал. Дело, как таковое, осталось неизвестным и его теперь надо бы окончательно решить.

Адмирал Канарис возражал против этого и настаивал на том, что он, дескать, неоднократно заявлял, что дело ими расследовано тщательным образом и что во всех этих утверждениях нет ни атома истины.

Тут вышла путаница с человеком-однофильцем. Он как М-доверенный с такой длительной затяжкой дела не может согласиться и он задумывается над тем, не лучше ли ему выпутаться со всего этого дела.

Я ему ответил, что мы также не ожидали такого оборота дела, наоборот, мы думали, что контроль может быть проведен в короткий срок и пройдет без всяких затруднений.

На это адмирал Канарис ответил, что он говорил также с штандартенфюрером Мюллером от гестапо и что он отправленное нами в гестапо письмо прочел. Штандартенфюрер Мюллер был также удивлен по поводу проведения этого дела, тем более, что адмирал Канарис к тому времени уже успел сообщить группенфюреру Гейдриху, что мы достигли полного соглашения. Во всем этом деле напрасно поднято много пыли допрашиванием целого ряда лиц, что ни к чему не приводит, так как оно им уже расследовано, получается лишь заторможение дела. Он себе представить не может, что рейхсляйтер дал свое согласие на это дело.

В этом убеждении мне, к сожалению, пришлось его разочаровать, на чем наш разговор и кончился.

Галузевий Державний архів Служби безпеки України – Фонд № 13 Друковані видання. – Справа 372. – Том 34. – Арк. 217–218.

Документ

Лист начальника поліції безпеки керівнику штабу (штабслайтеру) зовнішньополітичного відомства НСДАП А. Шиккеданцу (*Машинопис. Переклад з німецької мови на російську*)

Начальник полиции безопасности
С – III /11 А/ – 251/38 г.
Берлин СВ 11, 13.1.39.
Принц Альбрехт штрассе 8.
Секретно

Внешнеполитическому департаменту НСДАП для вручения господину руководителю штаба Шиккеданцу или заместителю.

Берлин В 35

Маргаретенштрассе 17

Содержание: Украинский доверенный.

По делу: Ваше письмо от 21.12 – 4214/4216/38 – от 22.12.38 г. – 4218/38 и от 23.12.1938 г. – 4219/38

Приложений: нет.

Ссылаясь на вышеприведенные письма, сообщаю, что я приказал отделению управления государственной полиции в Вене допрашивать доктора Павла Кашинского и названных им свидетелей относительно того, что им известно о докторе Сушко и его членстве в организации ОУН или по поводу его деятельности в группе Коновальца-Ярого.

По протоколам допросов оказывается, что только один доктор Кашинский дал показания о деятельности доктора Сушко в Организации украинских националистов /ОУН/. Затем он утверждает, что доктор Николай Сушко не состоял членом или сотрудником группы Коновальца-Ярого. Кашинский лишь полагает, что доктор Сушко был членом ОУН.

В противоположность показаниям доктора Кашинского, свидетели Грыцовый и Мацилинский заявили, что они не помнят, присутствовал ли доктор Николай Сушко на конституционном собрании ОУН. Им, а также и свидетелю Сысаку неизвестно, состоял ли Сушко членом ОУН и принимал ли он участие в деятельности этой организации в качестве секретаря.

Во время следствия свидетель Мацилинский был допрошен по вопросу: роль доктора Сушко в связи с убийством польского министра внутренних дел Перацкого. Мацилинский того мнения, что Сушко никаким образом не участвовал при подготовке или проведении покушения. Это показание подтверждается находящимся в здешних актах письмом министерства иностранных дел от 30 ноября 1935 г. – IV по. 7719 §, в котором говорится, что член ОУН Роман Сушко во время покушения имел литовский паспорт на имя “Мыколы Мельнычука”. Очевидно, на основании имени “Мыкола” в паспорте получилось недоразумение, доктора Николая Сушко перепутали с Романом Сушко. Между прочим, доктор Николай Сушко на допросе заявил, что он узнал, будто Роман Сушко раньше часто пользовался кличкой “Мыкола”.

Предположение, что Коновалец незадолго до отъезда из Берлина имел телефонный разговор с доктором Николаем Сушко, также оказалось неправильным. Показанием Барановского ясно подтверждается, что Коновалец имел телефонный разговор с Романом Сушко. Кроме того, расследованием, произведенным тайной государственной полицией по делу убийства Коновальца, уже в свое время ясно доказано, что Коновалец имел телефонный разговор не с доктором Николаем Сушко, а с бывшим украинским полковником Романом Сушко. Барановский заявил дополнительно, что он убежден, что доктор Николай Сушко никогда не находился в отношениях с Коновальцем и никогда не был членом или функционером ОУН.

Наконец, в присланном сюда 19 октября 1938 года защитном заявлении доктор Сушко уже в то время старался опровергнуть имеющиеся здесь показания доктора Кашинского и под присягой подтвердил, что он не был ни представителем руководства ОУН, ни секретарем этой организации. Доктор Сушко полагает, что Кашинский и Сысак дали показания против него по личным мотивам. Ему оба они уже несколько лет знакомы. Сысака в свое время пришлось выключить из украинского студенческого общества “Сич” из-за неколлегиального поведения. Кашинский во время безработицы был взят доктором Сушко на службу в качестве домашнего учителя, так как супруга Сушко, урожденная немка, желала научиться украинскому языку; неправильные показания Кашинского доктору Сушко кажутся непонятными.

Относительно заметки в газете “Дило” от 20 ноября 1935 года, назвавшей доктора Николая Сушко со слов прокурора в деле Перацкого представителем ОУН – см. письмо от 22 декабря 1938 года – доктор Сушко еще 19 октября 1938 года заявил тайной государственной полиции следующее:

“Приведение статьи из газеты “Дило” как доказательства моей якобы деятельности в ОУН является абсурдом не только для юриста, но и для всякого здравомыслящего человека.

Я никогда не был знаком ни с Сеньком, ни с Сцьборским и не знаю этих господ и сегодня. Если эти господа действительно показали, что я имел какие-либо дела с ОУН, то эти показания ложны.

Далее я должен указать на то, что эта “статья” газеты “Дило” содержит лишь выдержку копии польского обвинительного акта. Газета “Дило” сама комментариев к этому не дает.

Очень странно, что круги, пользующиеся этой выдержкой как “доказательством”, не считают нужным воспользоваться и той выдержкой газетной статьи, в которой говорится о ходе всего процесса, а не только об обвинительной речи. Из этой статьи именно видно, что защитники, попросившие предоставить им возможность познакомиться с обвинительным актом Сенька, не были удостоины ответа. А когда защитники высказали сомнение относительно правдивости “архива – Сенька и подтвердили, что этот разоблачающий материал” является фальсификацией, прокурор ответил ледяным молчанием. Я не имею права критиковать польское правосудие 1935 года, но я не могу согласиться с тем, что меня связывают с этим процессом. Я, к сожалению, не был тогда в состоянии и не могу и сегодня потребовать от польского прокурора ответа. Не было и надобности отвечать на эти нападки на меня, так как защитники подсудимых и без того достаточно выяснили правдоподобность всего материала. Этим для меня дело считалось законченным.

Возвращаясь еще раз к моей деятельности секретарем ОУН, я должен заметить, что мне кажется подозрительным, что будто бы Роман Сушко, между прочим, работал также под кличкой Мыкола / Николай/. Так, по крайней мере, написано в обвинительном акте, согласно выдержки “Дило”. Я считаю вполне возможным, что меня спутали с Романом Сушко. Не было бы лишним, если бы Ваш департамент обратился бы к Роману Сушко с запросом, был ли он в это время “секретарем” ОУН. Роман Сушко в то время, насколько мне известно, находился в Австрии.

Я еще раз повторяю, что я никогда не был ни “секретарем” ОУН и ни в какой-либо другой периферийной организации не работал.

Наконец, я обращаю Ваше внимание на то, что я германский подданный и беспрерывно, начиная с 1932 года, являюсь членом НСДАП – движения Гитлера в Австрии. Этими фактами мои политические цели и мое мировоззрение совершенно ясно и точно обрисованы”.

Романа Сушко допрашивать сейчас невозможно, так как он находится в Америке. Доктор Сушко согласен – если это окажется нужным – назвать еще свидетелей, готовых опровергать показания Кашинского относительно его сотрудничества в ОУН.

Однако, на основании вышеизложенного я полагаю, что от дальнейших расследований можно отказаться, тем более, что показания

главного свидетеля Кашинского не пользуются слишком хорошей репутацией и крайне сомнительны.

Поэтому я попросил бы Вашего срочного сообщения о том, являются ли Ваши сомнения относительно назначения доктора Сушко руководителем бюро украинского доверенного теперь разрешенными или остаются еще не ясными.

Письмом от 21 декабря 1938 года Вы сообщаете, что на основании соглашения с главным командованием армии Вы ставите назначение доктора Сушко в зависимость от того обстоятельства, что ему следовало бы дать по одному сотруднику как с гетманской группы, так и со стороны группы Коновальца или УНО.

Я считаю создание особого штаба советников ненужным. Поскольку работой украинского доверенного затрагиваются вопросы украинской эмиграции, руководитель – доверенный сам может решить эти вопросы путем переговоров с представителями – председателями соответствующей группы.

Чтобы группа Скоропадского и УНО убедились в том, что бюро украинского доверенного является вполне неполитическим учреждением, служащим лишь регистрации и экономическому обеспечению украинских эмигрантов и являющимся ответственным за соблюдение порядка среди украинских эмигрантов, я намерен назначить по одному советнику для украинского доверенного, взятых из группы Скоропадского и УНО. Такими сотрудниками могут быть не руководители отдельных эмигрантских движений, а члены или сочувствующие, не занимавшиеся и не занимающиеся руководящей эмигрантской политикой, но готовые и способные добросовестно исполнять возложенные на них обязанности.

Прошу также Вашего согласия на это.

Главному командованию армии я переслал копию этого письма.

/Подпись/

*Галузевий Державний архів Служби безпеки України – Фонд № 13
Друковані видання. – Справа 372. – Том 34. – Арк. 183–186.*

Джерела та література:

1. Від Головної управи УНО // Український Вісник (Берлін) Орган Українського національного об'єднання в Німеччині. – Ч. 21 (120). – 17 жовтня 1943 року.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13 Друковані видання. – Спр. 372. – Т. 34.

3. Енциклопедія українознавства . У 10-ти томах / Гол. ред. Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1954–1989.
4. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – 1020 с.
5. Залеский К. А. Кто был кто в Третьем рейхе: Биографический энциклопедический словарь. – Москва, 2003. – 942 с.
6. Каменецкий І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 851–882.
7. Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. – Відень, 1939. – 234 с.
8. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – Київ, 1998. – 200 с.
9. Книш З. Перед походом на Схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських націоналістів у 1939 – 1941 роках. – Торонто, 1958. – I частина. – 188 с.; II частина. – 192 с.
10. Коваленко Ю. Українське національне об'єднання (УНО) в Німеччині // Організація українських націоналістів (1929–1954). – Франція, 1955. – С. 377–391
11. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.
12. Кубійович В. Том II. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи // Упорядкування проф. Олега Шаблія. – Париж, Львів, 2000. – 1024 с.
13. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – 664 с.
14. Кучерук О. С. Рико Ярій – загадка ОУН. – Львів, 2005. – 212 с.
15. Кушинський А. Закарпаття в боротьбі. Спогад. – Буенос-Айрес, 1981. – 224 с.
16. Оснування Комісаріату для українських справ у Німецькій державі // Українська пресова служба. Українське видання. Заступництво на Німеччину. – Берлін. – 1938. – 12 грудня. – Ч. 16/38.
17. Паньківський К. Від держави до Комітету. – Нью-Йорк; Торонто, 1957. – 160 с.
18. Паньківський К. Від Комітету до Державного центру (1944–1948). – Нью-Йорк; Торонто, 1968. – 288 с.
19. Паньківський К. Роки німецької окупації (1941 – 1944). – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – 480 с.
20. Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу. 1921–1945. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – 218 с.
21. Романишин П. Історія української еміграції та українська католицька церква в Німеччині // Українці в Берліні (1918–1945). Пропам'ятний

збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 року в Шератон готелі в Торонто, Канада. Редактор: Василь Верига. – Торонто, 1996. – С. 208–225.

22. Скиба Р. Українське Національне Об'єднання (УНО) в Німеччині. До генези постанови УНО // Українці в Берліні ... С. 177–183.

23. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920рр.). – К., 1999. – 296 с.

24. Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Торонто, 1965. – 288 с.

25. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.

26. Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К., 1999. – 352 с.

27. Українці в Берліні (1918–1945). Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 року в Шератон готелі в Торонто, Канада. Редактор: Василь Верига. – Торонто, 1996. – 256 с.

28. Філонович В. Березневі дні Карпатської України / Вступна стаття, упорядкування, коментарі В. Власенка. – Суми, 2009. – 100 с.

29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 126.

30. Яріш В. Українська Установа Довір'я в Німеччині. Офіційно: Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche // Українці в Берліні (1918–1945). Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 року в Шератон готелі в Торонто, Канада. Редактор: Василь Верига. – Торонто, 1996. – С. 184–187.

31. Bundesarchiv Berlin. – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 1031.

32. Bundesarchiv Berlin – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3049 (Звіт Таємної державної поліції за жовтень – листопад 1936 року).

33. Bundesarchiv Berlin. – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3060 (Звіт Таємної державної поліції за 1938 рік).

34. Bundesarchiv Berlin. – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3061 (Звіт Таємної державної поліції за 1938 рік).

35. Bundesarchiv Berlin. – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3062 (Звіт Таємної державної поліції за січень – березень 1939 року, складений 3 квітня 1939 року).

36. Bundesarchiv Berlin. – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3062 (Звіт Таємної державної поліції за квітень – червень 1939 року від 3 червня 1939 року).

37. Bundesarchiv Berlin. – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3062 (Звіт Таємної державної поліції про нелегальний комуністичний та марксистський рух в Німеччині за другий квартал 1939 року).

38. Dodenhoeft, Bettina Laßt mich nach Rußland heim: russische Emigranten in Deutschland von 1918 bis 1945. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1993. – 338 S.

39. Encyclopedia of Ukraine. Volume V. – St-Z / Edited by Danylo Husar Struk. – Toronto; Buffalo: London, 1993.

40. Jerabek, Blanka Das Schulwesen und die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine (1941–1944). Im Lichte deutscher Dokumente. – München: Ukrainische Freie Universität, 1991.

41. Kotowski, Albert S. „Ukrainisches Piemont“? Die Karpatenukraine am Vorabend des Zweiten Weltkrieges // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2001. – H. 1. – S. 67–95.

42. Ukrainischer Pressedienst in Deutschland. – 1938. – Nr. 16/38

43. Werner, Günter Die Geschichte der russisch-orthodoxen Kirche in Deutschland in den Jahren 1920–1950. – Sigmaringen, 1982.

44. Zlepko, Dmytro Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis 15. März 1939). Vergangenheitsbewältigung oder Großmachtpolitik in Ostmitteleuropa. – München, 1980. – 207 S.

Дмитро Бурім (Київ, Україна) Микола Сушко та Організація українських націоналістів: до питання про партійно-політичну приналежність голови Української установи довіри в Німецькій імперії (1938–1945)

В публікації досліджується питання партійно-політичної приналежності голови Української установи довіри в Німецькій імперії д-ра Миколи Сушка (1938–1945).

Ключові слова: Українська установа довіри в Німеччині, Україна, Німеччина, українська еміграція, Українська Громада в Німеччині, Українське Національне Об'єднання в Німеччині, Микола Сушко.

Дмитрий Бурим (Киев, Украина) Николай Сушко и Организация украинских националистов: к вопросу о партийно-политической принадлежности председателя Украинского учреждения доверия в Германии (1938–1945)

В публикации исследуется вопрос о партийно-политической принадлежности председателя Украинского учреждения доверия в Германии д-ра Николая Сушко (1938–1945).

Ключевые слова: Украинское учреждение доверия в Германии, Украина, Германия, украинская эмиграция, Украинское Общество в Германии, Украинское Национальное Объединение, Николай Сушко.

Dmytro Burim (Kyiv, Ukraine) Mykola Sushko and Organization of Ukrainian Nationalists: to a problem of party-political membership of the Head of the Ukrainian Trust Institution in the German Empire (1938–1945)

The publication contains a study on the problem of party-political membership of the Head of the Ukrainian Trust Institution in German Empire Dr. Mykola Sushko (1938–1945).

Key words: the Ukrainian Trust institution in Germany, Ukraine, Germany, Ukrainian émigrés, Ukrainian Hromada in Germany, Ukrainian National Union in Germany, Mykola Sushko.

Юрій ЧЕРЧЕНКО

(Київ, Україна)

УДК: 932. 25 (477) «19» Б. Кентржинський

**Документи Архіву ОУН у Києві
про життя та діяльність
українського журналіста і історика
Богдана Кентржинського**

Богдан Кентржинський активно долучився до українського національно-визвольного руху наприкінці 1930-х рр. і наступні 30 років життя він був одним з провідних членів ОУН, одним з найвідоміших українських політичних і громадських діячів у Західній Європі. На жаль, в сучасній Україні його ім'я мало відоме не тільки серед українського загалу, але навіть і серед фахових істориків. Найбільш цінним зогляду інформативності матеріалом про Богдана Кентржинського і досі є стаття-некролог Олекси Вінтоняка, опублікована одразу після його смерті 1969 в “Українському історичному” [1], в якій також вміщено список опублікованих наукових праць Б. Кентржинського. В архіві ОУН у Києві зберігаються деякі документи Б. Кентржинського, зокрема частина його листування, на основі яких ми спробуємо доповнити інформацію про життєвий шлях цієї непересічної людини.

Богдан Кентржинський народився в м. Рівному 22 лютого 1919 р. в родині вчителів дворянського походження. Його батько Антон Кентржинський був відомим кооператором і громадським діячем в Рівному, а мати вже за радянської влади була вислана на поселення до Казахстану [2]. У червні 1936 р. він закінчив рівненську гімназію ім. Теодора Пекарського¹ і того ж року вступив на гуманістичний відділ Варшавського університету, а з 1937 р. одночасно слухав лекції і у Високій школі журналістики також у Варшаві. У 1938–1941 рр. Б. Кентржинський слухає лекції в університетах Франкфурта на Майні, Осло і Берліна. В зимовому семестрі 1939 р. він був “приватним асистентом професора славістики в Осло, а в 1940 р. записався на гуманістичний

¹ В Архіві ОУН у Києві зберігається копія атестату про закінчення гімназії, перекладена німецькою мовою.

факультет берлінського університету, де продовжував свої германістичні студії з спеціалізацією в площині ісландської саги й Едди, та працював над докторською працею про віддзеркалення мотивів ісландської саги в Несторовій хроніці. Проте й ці студії й ця праця були перервані воєнними подіями...” [3, с. 1]. В цей час він активно працює в Українському національному об’єднанні в Німеччині. Членом ОУН Кентржинський став наприкінці 1930-х рр. (псевдоніми: Доктор, Кент, Орловський, В. Сіверський, Шапара). Після розколу ОУН він залишився серед прибічників полковника Андрія Мельника.

Початок другої світової війни застав Богдана Кентржинського в Норвегії. В Архіві ОУН у Києві зберігається фрагмент неопублікованих спогадів Б. Кентржинського. Ось як він пише про свою поїздку до Скандинавії у цих спогадах: “Приїхав я туди (до Берліна – Ю. Ч.) на початку грудня 1939 р. з Норвегії, куди я напередодні війни подався через балтійські країни, Фінляндію й Швецію, щоб відвідати Кнута Гамсуна² й Льюфотські острови, реалізуючи мрію ще шкільних років, і де заскочила мене війна”³. В цей час в Берліні Богдан Кентржинський зблизився з Володимиром Панченком-Юревичем. В тих же спогадах він так пише про своє ставлення до В. Панченка-Юревича: “З Володимиром Панченком-Юревичем лучила мене в тому часі понад півторарічна приятель, яка встигла пройти різні стадії вершин і низин, не виключаючи також не раз гострих конфліктів. Але без огляду на той процес і його стадії одна річ для мене сьогодні незаперечна: я був під великим впливом тієї небуденної індивідуальності, свідомо й підсвідомо перебираючи від неї багато річей, які видавались мені гідними наслідування. Після професора Романа Смаль-Стоцького, якого незабутня особиста доброзичливість супроти мене за моїх варшавських студентських років залишила на мені назавжди незатерті сліди, була це в тому часі друга українська особистість, якої інтелект і європейський розмах мене цілковито полонили”.

Уже після другої світової війни Богдан Кентржинський виступив

² Гамсун Кнут (1859–1952) – норвезький письменник, Нобелівський лауреат.

³ Фрагмент спогадів Б. Кентржинського називається: “1. Рішення падає: курс на північ” і складає 3 стор. машинописного тексту. Можливо це один з варіантів його статті “На скандинавському секторі ОУН в другій світовій війні”. Фонд Б. Кентржинського ще не описаний, тому архівних посилань не подасмо.

ініціатором відзначення 10-ї річниці від дня смерті Володимира Панченка-Юревича. В серпні 1951 р. А. Мельник писав Б. Кентржинському: “Вашу ініціативу відзначення 10-ліття смерти сл[аветного] п[ана] Панченка гаряче витаю. Сподіюся, що у Вас пішла вже деяка підготовка для здійснення того задуму. Прийдеться його здійснити передусім шляхом преси, щоб користуючись сторінками її згодом видати окрему книжку. На ці теми будете мусіти подрібно поговорити з референтом. Буду вдячний коли сконкретизуєте Ваш плян видання книжки на основі архівальних матеріалів Ваших і других. Коли познайомлюся з ходом пропонуванних Вами думок, займу становище до Вашої пропозиції.” [4, с. 1].

Як зазначав у своїх спогадах Богдан Кентржинський інтерес до Скандинавії виник у нього великою мірою під впливом творчості Кнута Гамсуна. Але Кентржинський не просто любив літературу – він сам пробував писати, робив літературні переклади з німецької, фінської та шведської. Зокрема він переклав вірш “Чолом, Україно!” відомого фінського письменника і поета Ейно Лейно (1878–1926), оповідання шведського письменника, Нобелівського лауреата Карла Густава Вернера Гейденстама (1859–1940) “Мазепа і його амбасадор” та багато іншого.

Під час поїздки до Скандинавії Богдан Кентржинський познайомився з фінською дівчиною Гретою, яка незабаром (у 1941 р.) стала його другою дружиною⁴ і згодом матір’ю трьох його дітей. Ця обставина також вплинула на те, що за порадою Володимира Панченка-Юревича в липні 1941 р. Голова Проводу українських націоналістів (ПУН) призначив Б. Кентржинського уповноваженим ОУН на Фінляндію [5, с. 302].

Стосовно свого призначення у такому молодому віці на досить відповідальну посаду Богдан Кентржинський згадував: “Труднощі нашого Визвольного Руху, серед усіх його носіїв, репрезентуючих

⁴ За інформацією Ярослава Федорука першою дружиною Богдана Кентржинського була Валентина Корнилівна Сіверська, пізніше архівіст Центрального державного історичного архіву України у Львові. Цей факт пояснює і походження одного з організаційних псевдонімів Богдана Кентржинського «В. Сіверський». Б.Кентржинський змушений був тікати на Захід невдовзі після їхнього одруження (див.: Черченко Ю. Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – 2009. – Вип. 13/14. – С. 174).

найрізномродніші політичні й партійні угруповання й констеляції, лежать у значній мірі в дошкульному браку кваліфікованих людей до означених завдань. На зовнішньому відтинку ці труднощі особливо великі. Часто приходится людям занадто молодим, занадто юним і невиробленим, перебирати завдання, які в нормальних обставинах виконують висококваліфіковані, вишколені сили принаймні середнього віку. Приходиться заправлятися і набирати досвіду вже в ході своєї праці, що не завжди впливає додатньо на її результати. Але, з другої сторони, чар юности лежить у її вірі в свої сили, в її ентузіязмі. Мені було тоді двадцять два роки, я був такий же зелений, як і вся молодь такого віку, і тому не бракувало мені ентузіязму й пориву, коли почали зарисовуватись перспективи отримання відповідальних і цікавих доручень”.

Направляючи Кентржинського до Фінляндії, Голова ПУН Андрій Мельник поставив перед ним три завдання: “а) національна й соціальна опіка над українськими полоненими; б) створення з них національного легіону; в) налагодження української інформаційної й пропагандивної служби” [5, с. 302].

В липні – вересні 1941 р. Б. Кентржинський побував у Фінляндії, а з січня 1942 р. постійно живе у Гельсінках. У квітні 1942 р. він зареєстрував у Державному інформаційному бюро Фінляндії створення Українського інформаційного бюро для Фінляндії і Скандинавії (УІФС), яке видавало бюллетень фінською, німецькою і шведською мовами, а також готувало матеріали для української преси. Влітку цього року Кентржинський починає видавати часопис “Українець у Фінляндії”. Вже з другого числа ввіз цього часопису до Німеччини було заборонено. Євген Онацький писав Богданові Кентржинському про це видання: “Отримав сьогодні три числа “Українця”. Дякую і радію Вашому осягненню. Боже поможи Вашій праці. Часопис представляється дуже культурно і дасть нашим полоненим в Фінляндії добру духову поживу. Це нічого, що велику його частину складають передруки – наші часописи виходять в таких обмежених тиражах, що передруки добрих статтів впрост обовязкові, щоб із ними могли бути знайомі не тільки читачі обмежених територій.” [6, с. 1].

Крім “Українця у Фінляндії” УІФС також видавав “Український літопис” та окремими накладами так звані “Захалявні книжечки”.

Завдяки діяльності УІФС у фінській пресі протягом 1942–1944 рр. появилося приблизно 800 статей, присвячених Україні і українській

тематиці. Так 22 січня 1943 р. у фінських газетах опубліковано майже 80 статей, присвячених 25-літтю проголошення державної незалежності України, з них 40 передовиць [5, с. 312]. Б. Кентржинський виступав з лекціями про Україну в Географічному товаристві Фінляндії (лютий 1942 р.) та на спільному засіданні трьох історичних товариств⁵.

Богдан Кентржинський звертався до українських установ у Львові, Кракові, Берліні й Празі з проханням надсилати до Фінляндії українські книжки. Завдяки таким посилкам йому вдалося укомплектувати 25 пересувних бібліотек, які розсилалися по найдальших закутках Фінляндії до таборів, де утримувалися українські військовополонені радянської армії та українські в'язні сталінських концтаборів у Східній Карелії, звільнені фінською армією.

У 1943 р. Б. Кентржинський якийсь час працював у Міністерстві внутрішніх справ Німеччини у відділі статистики східноєвропейських країн, а також статистики українців у колишній Польщі [7, с. 15], а далі знову повернувся до Фінляндії, де цього ж року слухав лекції у Гельсінському університеті. У вересні цього ж року в м.Гельсінкі вийшла у світ його книга “Правда про Україну” (фінською мовою), де він змальовує загарбницьку політику німецької окупаційної влади на Україні.

В грудні 1943 р. в газеті “Тсенеінен Суомі” опубліковано статтю Кентржинського “Україна і її так звані визволителі”. Зокрема в ній відверто було написано, що Коха звать “катор Україна” та обосновано, чому він отримав таке ім'я. В січні 1944 р. німці провели масові арешти членів ОУН і Кентржинський втратив зв'язок з Проводом ОУН. Пізніше після війни члени ОУН розповідали Богданові про те, що гестапівці на допитах намагалися дізнатися яким чином Кентржинський діставав у Гельсінках інформації та ілюстративний матеріал для своєї книжки “Правда про Україну”. У вересні 1944 р., коли уряд СРСР оголосив ультиматум уряду Фінляндії з вимогою капітуляції, щоби не потрапити до рук агентів НКВД Кентржинському довелося майже нелегально добиратися до Швеції.

Перші роки перебування у Швеції були важкими для Богдана Кентржинського через те, що він не мав змоги займатися журналістикою і доводилося заробляти на хліб торгівлею, щоб якось прожити з

⁵ Текст цієї лекції зберігається в Архіві ОУН у Києві.

дружиною і трьома дітьми. Про це він писав в одному зі своїх листів до редактора газети “Неділя” в Ашаффенбурзі Геннадія Которовича: “В 1944 р. осінню прийшлося давати дряпака до Стокгольму, не обійшлося без перепетій, бо моя книжка “Правда про Україну” викликала там гостру реакцію Коллонтаїхи⁶, а шведи тоді трясли штанами і від менших погроз. Через те мені на початку було тут дуже тяжко, бо впустили мене під умовою, що “не робитиму політики”, не вестиму відкритої журналістичної роботи і взагалі сидіти тихо... В мене повстала доволі дошкульна матеріальна, а також моральна криза, бо прийшлося зрікатися фаху” [8, с. 1]. З цього листа видно, що Б. Кентржинський вважав себе передусім фаховим журналістом.

Богдан Кентржинський вільно володів шведською, фінською, німецькою, англійською, французькою мовами, не кажучи вже про польську і російську. Завдяки цьому він довгі роки плідно працював на ниві журналістики як кореспондент багатьох видань: фінського журналу “*Itsenäinen Suomi*” (1942), стокгольмської газети “*Свенска Моргенблядет*”, копенгагенської газети “*Політікен*”, швейцарських “*Журналь де Женев*” і “*Базлер Нахріхтен*”. У 1950 р. він працював в стокгольмській редакції американського агентства “*Асошіейтед Прес*”. Також співпрацював з українськими часописами: “*Український вісник*” (видання УНО, Берлін), “*Краківські вісті*” (1942–1943), “*Наш клич*” (Буенос-Айрес), українськими виданнями США і Канади, був співредактором газети “*Українське слово*” (Париж), співпрацював з українськими редакціями Канадського радіо і радіо “*Визволення*”^{7*}, українською секцією закордонного відділу Італійського радіо. Діяльність Кентржинського як журналіста характеризують такі слова, які написав в одному з листів до нього керівник української секції радіо Італії Василь Федорончук: “Ваші коментарі прекрасні під кожним оглядом: формою і змістом. У Вас і мова і стиль дуже добрі. Ваша пропозиція нас задовольняє.” [9, с. 1].

⁶ Йдеться про тогочасного посла ССРСР у Швеції Олександр Коллонтай. За її вказівкою радянське посольство у Швеції восени 1943 р. скупило увесь тираж книги Богдана Кентржинського “Правда про Україну”, що вийшла у стокгольмському видавництві Фрітце, з метою перешкодити поширенню цієї книги у Швеції. В книзі йшлося про жахливі наслідки радянської і німецької окупації для населення України. Цікаво, що нацисти також заборонили ввозити цю книгу до Німеччини.

⁷ Тогочасна назва Радіо “Свобода” у Мюнхені.

Не дивлячись на заборону при переїзді до Швеції займатися журналістикою, Богданові Кентржинському все ж таки вдалося до кінця війни співпрацювати з “Dagens Nyheter”, а у 1948 р. він дістав роботу кореспондента лондонського “Daily Telegraph”. В листі до Богдана Панчука від 7 серпня 1952 р. Богдан Кентржинський пише, що йому пропонували працювати в редакційному штабі “Daily Telegraph” на Олімпійських іграх в Гельсінки, але з незалежних причин йому довелося відмовитися. Співпраця з цією відомою лондонською газетою, можливо, підштовхнула його до роздумів про переїзд до Лондона на постійне мешкання. Адже українська громада у Стокгольмі було нечисельною і Б. Кентржинському, який звик до активної громадсько-політичної діяльності, не було де розвернутися. В тому ж листі до Б. Панчука він пише: “Мав на думці підготувати свій евентуальний переїзд до Лондона на стало, бо вже не можу витримати на цьому північному відлюдді... Весною був у цій самій справі в Парижі, але там життя виявилось таке дороге, що з плянів перенесення до Франції прийшлося зрезигнувати. Тепер одначе пише мені проф[есор] Шерех⁸, що Ви запрошуєте його до себе⁹, каже, що резигнує з цього, бо хоче залишитись в Кембріджі, та пропонує мені зв'язатись з Вами, щоб евентуально мені перебрати проєктоване для нього місце... Я Вам уже не раз згадував про те, що вважаю своє нидіння в Стокгольмі непродуктивним, хоч і легше мені тут влаштуувати свої матеріяльні справи” [10, с. 1]. Характерною є ще одна фраза з цього листа: “Після виїзду Шереха, якого я всадив з старенькою мамою на корабель та відмахав хустинкою, тут стало ще нудніше...” [10, с. 2].

⁸ Йдеться про професора Юрія Шевельова-Шереха (1908–2002) – видатного українського мовознавця і літературного критика, який після другої світової війни деякий час мешкав у Швеції і працював у Лундському університеті, а звідти виїхав до Америки.

⁹ Богдан Панчук – відомий український громадсько-політичний діяч у Канаді, голова Союзу українських канадійських ветеранів, капітан ВПС Канади. Після Другої світової війни він очолював Європейське представництво Українського канадійського комітету в Лондоні. Завдяки його зусиллям багато українських репатриантів (зокрема вояки дивізії “Галичина”) змогли уникнути передачі органам НКВД і перебратися за океан. В 1952 р. Б. Панчук був призначений на посаду директора Українського відділу Канадського радіо в Монреалі.

Богдан Кентржинський був дуже товариською людиною, але його життя так склалося, що з більшістю своїх друзів в повоєнний час він спілкувався головним чином через листування, лише зрідка зустрічаючись під час поїздок до Франції чи Німеччини. Звідси згадки в листах про “відірваність” і сподівання на можливі зустрічі. Одним з найближчих друзів Богдана Кентржинського був редактор “Українського слова” і голова ПУН (після смерті Андрія Мельника) Олег Штуль-Жданович. Ось що писав Богдан Кентржинський в одному з листів до Олега Штуля про своє ставлення до нього: “Найрадше хотілося б мені пригорнути тебе до грудей, потиснути твою лапу, сісти десь в затишку разом і, пославши к чорту час, поспіх і всяческу суєту поговорити до сходу, покурюючи та попиваючи, про жисть чело-веческую... Це просто, мабуть, реакція після безнастанного мізкування, яким була просякнена вся наша переписка останніх місяців, коли старанно треба було вишальтовувати всякі почування й сентименти... Мені без людського контакту жити тяжко в якій би то не було діловій ділянці, а ти ж для мене багато більше, ніж близька людина, в певних відношеннях більше, ніж рідня, в деяких відношеннях інтегральна частина мого “я”. Колись поговоримо про це, може зумію розтолкувати тобі й собі, чому саме так своє відношення до тебе відчуваю. Зараз знаю тільки, що відколи ми відновили контакт після війни, я завжди мав, маю й матиму таке почуття.” [11, с. 1].

На ці душевні вислови Богдана Кентржинського Олег Штуль відповів так: “Зворушив ти мене, дорогий, незвичайно приємно, коли сказав про нашу близькість. Кентику, я до тебе маю такі ж самі почування і тому пробач мені, коли я тебе мучив в липні місяці, в часі моєї операції. Але я хотів заощадити цієї чергової біди Каті¹⁰, а мусів з кимось поділитися. Бувають такі хвилини слабости, коли треба до когось звернутися, хто тебе зрозуміє. І я завжди був певен, що ти чи не одиний, до кого я можу звернутися в критичний мент і ти напевно не підведеш. Це моральний момент незвичайної ваги. Можеш бути певний, що в таких справах і ти на мене можеш рахувати. Тому я навіть заповідаю, що коли б ти мене пережив, то ти маєш виголосити промову на мойому похороні, по можливості коротку” [12, с. 1]. Насправді ж Олег Штуль пережив Богдана Кентржинського на 8 років, і йому довелося виголошувати промову в Стокгольмі на похороні Богдана Кентржинського і писати некролог в “Українському слові” [2].

¹⁰ Йдеться про Катерину Штуль – дружину Олега Штуля.

Олег Штуль, який з 1964 року був Головою ПУН, довіряв Богданові Кентржинському свої думки з самих складних і делікатних питань стосовно ситуації в організації в період підготовки і проведення V Великого збору українських націоналістів (ВЗУН). В цитованому вже листі до Б.Кентржинського від 23 листопада 1965 р. Олег Штуль дає характеристики провідним діячам ОУН: Михайлові Селешку, Якову Маковецькому, Ярославу Гайвасу, Миколі Плав'юку. Зокрема про Миколу Плав'юка Олег Штуль писав: “Безперечно Микола – сіль суспільного життя, безперечно талановитий. Це людина з найбільшим майбутнім між нами. І я зроблю все, щоб він ішов вверх...” [12, с. 2].

Мешкаючи у Швеції, Богдан Кентржинський заснував в Стокгольмі Українське інформаційне бюро на Скандинавію (УІБ), співробітниками якого були Ю. Борис і Б. Залуга, створив і очолив Український академічний клуб у Стокгольмі (листопад 1949 р.). З 1949 р. Кентржинський був представником Виконного органу (ВО) УНРади у Скандинавії. В ці ж роки він стає членом Проводу ОУН.

У 1949 – 1950 рр. Б. Кентржинський слухає лекції в Стокгольмському університеті. А в 1951 р. він захистив докторську дисертацію в Українському вільному університеті в Мюнхені на тему: “Союз Карла XII з Мазепою в освітленні найновішої шведської історіографії”. Його роботою з написання дисертації опікувався професор Борис Крупницький. В листі до професора Крупницького Кентржинський пише про те як він виступав з лекціями на цю тему: “4.І. ц[ього] р[оку] я мав тут виклад, головно перед членами Каролінського Союзу, про політичне підложжя союзу Карла XII з Мазепою, в Королівському автомобільному клубі. Відзначував я у викладі, очевидно, і Ваш великий вклад у досліди цієї доби. Виклад мав дуже позитивний відгук у пресі, яка особливо підкреслювала такі наголошені мною моменти, як незмінно афективне ставлення до Мазепи в політиці й науці від Петра до Сталіна та від Прокоповича до Тарле та вплив російської історіографії на шведську в цьому відношенні. Я м[іж] і[ншим] проаналізував 29 видань підручника історії для шведських гімназій, на якому вплив московської пропаганди можна наглядно висвітлити. В першому виданні цього підручника з 1863 р[оку] шведсько-укр[аїнський] союз насвітлений далеко обширніше, позитивніше й об'єктивніше, ніж напр[иклад] у виданнях, що слідували після валуєвщини, а останнє видання з 1951 р. вже просто говорить про півдикий козацький

народ і його хитрого провідника, зрадника М[азепу]. Відгуком на ці відгуки в шведській пресі є велика кампанія шведської комуністичної преси проти мене особисто й української справи..." [13, с. 1].

У 1955–1956 рр. Кентржинський досліджував архівні джерела XVII – XVIII ст. у м. Уппсала. Він також співпрацює зі шведським історичним товариством “Karolinska Föbundet”, у виданнях якого публікує свої наукові праці. 1957 року Кентржинський захищає габілітаційну дисертацію в Українському вільному університеті в Мюнхені на тему: “ Карл X Густав і східноєвропейська криза 1654–1655 рр.” і з цього року аж до смерті працював професором університету в Стокгольмі. Серед найбільш відомих наукових праць Богдана Кентржинського була його монографія, присвячена Іванові Мазепі [14]. Внесок Б. Кентржинського у розвиток української історичної науки високо оцінили його колеги – він був обраний членом НТШ та членом-кореспондентом УВАН.

Богдан Кентржинський листувався з головою НТШ професором Володимиром Кубійовичем. Кубійович у своїх спогадах “Українці в Генеральній губернії. Історія Українського Центрального Комітету 1939–1941” згадує про Кентржинського як кореспондента “Краківських Вістей” [15, с. 467–468]. В опублікованому листі В. Кубійовича до Б. Кентржинського від 15 травня 1950 р. Кубійович пише, що він радий відновленню їхнього листування, з чого можна зробити припущення що їхнє листування тривало до 1944 р., оскільки в цьому листі Кубійович розповідає Кентржинському про свої пригоди з середини 1944 р.[15, с.763].

Відповідаючи на запрошення Кубійовича взяти участь у зборах НТШ в Сарселі, Кентржинський писав йому в березні 1952 р.: “Жиючи тут на північному відлюдді, я не часто матиму нагоду побувати в осередку НТШ, а брати участь особисто в наукових зібраннях то вже мабуть майже ніколи. Через те, якщо це тільки можливо, хотілося б мені використати теперішню нагоду для доповіді в рамках НТШ. Тема: Українська справа в аспекті шведської каролінської історіографії.” [16, с. 1]. Песимізм Кентржинського стосовно своїх можливих поїздок до осередку НТШ в Сарселі був пов’язаний передусім з тим, що поїздки зі Стокгольму до Парижа потребували значних коштів. І у 1952 р. на збори НТШ йому вдалося потрапити завдяки тому, що як співредактор “Українського слова” в організаційних справах він приїздив до Парижа і цю поїздку фінансував ПУН, про що йдеться в листах полковни-

ка Андрія Мельника до Богдана Кентржинського від 31 жовтня 1951 р. та 5 лютого 1952 р.

Ще з дитинства Богдан Кентржинський мав проблеми зі своїм здоров'ям. Важка праця і випробування воєнного і повоєнного часу також негативно позначилися на ньому. Вже у Швеції Кентржинський кілька разів на тривалий час опинявся у лікарні, зокрема з приводу виразки шлунку (1947 р.), також його постійно турбувало хворе серце. У наведеному вище листі до Геннадія Которовича Кентржинський писав: “Чому відразу не зв'язався? Тому що за день чи два після цієї вістки був висланий на репортаж до півн[ічної] Швеції й Нарвіку, де остаточно стратив здоров'я. З перестуди і виснаження в мене збунтувалося серце, я заляг в Стокгольмі до шпиталю, з якого піднявся щойно на минуле різдво, тепер серце в мене б'ється нерегулярно і я все ще реконвалесцент. Одним словом – став старим ... при своїх 30-ти роках, отже можеш собі уявити, як почуваюсь.” [8, с. 2]. 21 травня 1969 року Кентржинському зробили важку операцію на серці і через 2 дні він помер у шпиталі. Поховали його в Стокгольмі на кладовищі Скуксчір-когорден.

Наукові праці Богдана Кентржинського, що публікувалися у Швеції, нажаль досі не перекладені українською мовою. Правда видавництво імені Олени Теліги планувало зробити переклад і опублікувати українською мовою одну з найвідоміших праць Богдана Кентржинського – книгу про Івана Мазепу. Але дотепер цей проект ще не реалізовано.

В Архіві ОУН у Києві зберігаються лише документи Богдана Кентржинського, що пов'язані з його діяльністю як одного з провідних членів ОУН. Більша частина архіву Богдана Кентржинського після його смерті залишилася у членів його родини і ті документи поки що є недоступними для дослідників.

Вияснити долю архіву Богдана Кентржинського намагався провідний діяч ОУН керівник Організації державного відродження України у США доктор Зенон Городиський. 15 серпня 1984 р. він отримав листа зі Швеції від пана Івана Борсука, який зокрема писав таке: “Щойно тепер віднайшов людей, близьких сл[авної] п[ам'яті] другу Б. Кентржинському і щойно тепер можу Вам відповісти. Жінка – Greta (фінка, з котрою Богдан розійшовся) ще живе, але ж про архіви вона нічого не знає. Друга жінка – французенка – невідомо де є. Вдалося мені знайти Богданового брата Тараса і від нього довідався слідуюче:

Теперішнім власником згаданого архіву є молодший син Богдана Еско. Він є на службі Об'єднаних Націй і знаходиться тепер на Південному Сході Азії – у В'єтнамі чи Корей. Маючи контракт на два роки, він щойно на початку 1986 р. повернеться до Швеції. Від Богданового брата довідався, що архів є досить великий – 2 скрині – але ж не є в належному порядку, ніхто його не сортував і то напевно візьме рік часу, щоб привести його в порядок і висортувати те все, що було б для Вас цікаве і потрібне. Як бачите, то щойно в році 1986-му можна буде зконтактуватися з сином Еском і довідатися як він поставиться до цієї справи” [17, с. 1, 1 зв.].

У фонді Зенона Городиського в Архіві ОУН у Києві зберігається також копія листа Зенона Городиського до брата Богдана Кентржинського Тараса від 24 січня 1989 р. З цього листа ми дізнаємося, що син Богдана Кентржинського Еско подовжив свій контракт і ще на якийсь час залишився в Азії. Зенон Городиський, зокрема, пише до Тараса Кентржинського наступне: “Ще раз звертаюся до Вас, можливо В[ельми]п[оважний] Син Вашого Покійного Брата вже приїхав і буде мати час переглянути архів. Тут є правдоподібні інформації, що ще перед своєю трагічною смертю т.е. перед арештом і смертю в концтаборі Саксенгавзені сл[авної] п[ам'яті] Олег Ольжич¹¹ вислав Вашо-

¹¹ Кандиба-Ольжич Олег (псевдоніми Кардаш, Свенціцький; 1907–1944) – український поет, археолог, журналіст, політичний діяч. Син поета Олександра Олеса (Кандиби). Народився в Житомирі. З 1923 р. на еміграції в Німеччині, а згодом ЧСР. Закінчив Карловий університет у Празі і захистив докторат (1929) на тему: “Неолітична мальована кераміка Галичини”. Відтак працював в археологічному відділі чеського Національного музею (1926–1932) і асистентом на кафедрі археології Українського вільного університету. У 1938 р. Ольжич їде до США, де став одним із співзасновників Українського наукового інституту Америки. За редакцією д-ра О. Кандиби в Празі у 1939 р. вийшов Збірник наукових праць цього інституту. З 1929 р. член ОУН, працював у Тереновому Проводі ОУН у Чехословаччині, з 1937 р. – член ПУН, очолив новостворену (1936) культурну референтуру. Притягнув до співпраці з ОУН Леніда Мосендза, Уласа Самчука, Олену Телігу та ін. відомих укр. діячів науки і культури. Під час подій 1938–1939 рр. в Карпатській Україні Ольжич знаходився в Хусті, де за дорученням ПУН координував всю ідейно-виховну роботу серед січовиків і місцевого населення, редагував літературно-мистецький журнал “Говерля”. Після початку радянсько-німецької війни Ольжич у складі По-

му Братові працю п[ід] з[аголовком] “Револуція рве кайдани”, в якій подані в тому числі звірства німецьких окупантів в Україні в час 1941–1943 рр. Буду Вам вдячний, коли Ви своїм впливом, як Брат Покійного, вплинете на сина Еска, щоби ми могли видати більшу монографію про Вашого Брата, а в 20-ту Річницю Його невіджалуваної смерті більшу статтю в нашій і загально-українській пресі” [18, с. 2].

Ця цитата багато в чому пояснює інтерес дослідників історії ОУН до архіву Богдана Кентржинського. Як відомо, восени 1943 р. Олег Кандиба-Ольжич дав доручення Якову Шумелді підготувати документальну книгу про український національно-визвольний рух, тому що московська комуністична пропаганда намагалася показати союзникам українських націоналістів як посібників німецьких нацистів. Необхідно було написати правду про те, що відбувалося на українських землях під час другої світової війни. Таку книгу під назвою “Револуція рве кайдани” Яків Шумелда підготував до друку у березні 1944 р. Редагував книгу О. Ольжич [19, 20, 21, 22]. Було зроблено три примірники рукопису цієї книги. Один з них Олег Кандиба-Ольжич хотів передати для публікації у якійсь нейтральній країні. Найбільш правдоподібною видається спроба передати цю книгу Б. Кентржинському для публікації її у Швеції.

Після війни відшукати цю книгу в німецьких архівах досі не вдалося. Частина німецьких архівів (зокрема і документи концтабору Саксенгаузен) були вивезені радянськими спецслужбами до Москви. Але на тему українського національно-визвольного руху сучасна російська влада фактично наклала табу, і тому ці документи в Москві є недоступними для українських істориків. Тому такий інтерес викликає архів Богдана Кентржинського, де правдоподібно міг би знаходитись цей рукопис.

Хоча на нашу думку це малоімовірно. Богдан Кентржинський був професійним істориком і не міг не розуміти цінності цієї книги. Тому, якщо б у нього справді був цей рукопис, то він би зробив все можли-

хідних груп ОУН приїжджає до Києва, де керує організаційними справами, бере участь у створенні УНРади під проводом проф. Величківського. В цей час він був заступником Голови ПУН і провідником Центрального керівництва ОУН на Наддніпрянщині У травні 1944 р. Ольжич був заарештований і 9 червня 1944 р. його закатували гестапівці в концтаборі Саксенгаузен. (Детальніше див.: Кучерук О. О. Ольжич. 1907–1944. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2007).

ве, щоби його опублікувати протягом тих 24-х років, які йому доля відвела прожити в повоєнний час. Як би там не було, але доля цієї книги і сьогодні залишається загадкою.

Джерела і література:

1. *Вінтоняк О.* Український історик. – 1969. – № 4. С. 72–77.
2. *Штуль-Жданович О.* Між свічами шведських сосон. // Українське слово. – 1969. – 15 червня.
3. Богдан Кентржинський. Життєпис. Мюнхен, 23-го квітня 1951 р.
4. Лист Андрія Мельника до Богдана Кентржинського від 21 серпня 1951 р.
5. *Б. Кентржинський.* На скандинавському секторі ОУН в другій світовій війні. // Організація українських націоналістів. 1929–1954. – На чужині, 1955. – С. 301–329.
6. Лист Євгена Онацького до Богдана Кентржинського від 9 березня 1943 р.
7. *Селешко М.* У кігтях гестапо. – К.: Вид-во ім Олени Теліги, 1996. – 224 с
8. Лист Богдана Кентржинського до Геннадія Которовича від 12 червня 1949 р.
9. Лист Василя Федорончука до Богдана Кентржинського від 19 листопада 1951 р.
10. Лист Богдана Кентржинського до Богдана Панчука від 7 серпня 1952 р.
11. Лист Богдана Кентржинського до Олега Штуля від 5 листопада 1965 р.
12. Лист Олега Штуля до Богдана Кентржинського від 23 листопада 1965 р.
13. Лист Богдана Кентржинського до Бориса Крупницького від 15 січня 1952 р.
14. *Kentrschynskyj Bohdan.* Mazepa. – Stockholm, 1962. – (538 с.)
15. Володимир Кубійович. – Т.П. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи. / За ред. проф. О. Шаблія. – Париж -Львів, 2000. – С. 467–468.
16. Лист Богдана Кентржинського до Володимира Кубійовича від 8 березня 1952 р.
17. Лист Івана Борсука до Зенона Городиського від 15 серпня 1984 р.
18. Лист Зенона Городиського до Тараса Кентржинського від 24 січня 1989 р.
19. *Шумелда Я.* За що загинув Олег Ольжич-Кандиба. // Українське слово. – 1952. – Ч. 551–553. – 30 травня – 13 червня.

20. Шумелда Я. Легенда про книжку та всипу. // Самостійна Україна. – 1966. – Ч. 5–6. – С. 12–15.

21. Шумелда Я. Чому загинув д-р Олег Кандиба-Ольжич у концентраційному таборі? // Український історик. – 1985. – Ч. 1–4 (85–88). – С. 81–90.

22. Винар Л. Олег Кандиба-Ольжич. Дослідження та джерела. – Нью-Йорк–Острог–Львів, 2007. – С. 182–187.

Юрій Черченко (Київ, Україна) Документи Архіву ОУН у Києві про життя та діяльність українського журналіста і історика Богдана Кентржинського.

В статті йдеться про життя та діяльність українського політичного діяча, журналіста та вченого історика Богдана Кентржинського на підставі документів з його фонду в Архіві ОУН у Києві.

Ключові слова: Богдан Кентржинський, ОУН, архів, документи, листи.

Юрий Черченко (Киев, Украина) Документы Архива ОУН в Киеве о жизни и деятельности украинского журналиста и историка Богдана Кентржинского.

Статья повествует о жизни и деятельности Богдана Кентржинского – украинского политического деятеля, журналиста и учёного историка на основе документов из его фонда в Архиве ОУН в Киеве.

Ключевые слова: Богдан Кентржинский, ОУН, архив, документы, письма.

Iurii Cherchenko (Kijiv, Ukraine) Documents of Archive of OUN in Kyiv about life and activities of the Ukrainian journalist and historian Bohdan Kentschynskyj.

This article is devoted to Bohdan Kentschynskyj's life and activities. The recital of this political figure, journalist and historian is based on the documents of his fund in Archive of OUN in Kiev.

Key words: Bohdan Kentschynskyj, OUN, archive, documents, letters.

Ольга ЗБРОЖКО
(Київ, Україна)

УДК: 930. 22 (477): 329 «1939/1950»

Джерелознавчі студії з історії національно-визвольного руху опору на Західноукраїнських землях

Дослідження джерел з історії національно-визвольного руху, в тому числі руху опору на західноукраїнських землях, належить до актуальних проблем історичного джерелознавства та археографії. Впродовж багатьох років величезний пласт джерельної інформації залишався за межами її використання в наукових студіях, або упереджено залучався до ідеологічно заангажованих публікацій. Лише зі здобуттям незалежності України відкрився доступ до спецховищ партійних та державних архівів і опрацювання документів з фатальним грифом “совершенно секретно”. В полі зору опинився колосальний масив документальних свідчень, які дозволили пролити світло на болісну правду жорстокого переслідування і безжалісного нищення будь-яких проявів спротиву тодішній радянській системі. Незважаючи на те, що за останні роки побачили світ чимало праць, зокрема В. Гриневича, В. Дзьобака, І. Ільюшина, Г. Касьянова, А. Кентія, Ю. Киричука, С. Кокіна, С. Кульчицького, О. Лисенка, О. Марушенка, В. Нікольського, І. Патриляка, В. Сергійчука, Ю. Шаповала та ін., присвячених дослідженню історії українського національно-визвольного руху, діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, їх участі в організованому опорі комуністичному режиму, джерелознавчих студій, на жаль, все ще не так й багато. Здебільшого це вступні статті до збірників документів, коментарі до них, а також оглядів джерел у дисертаційних роботах.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб здійснити джерелознавчий огляд документів, головним чином опублікованих, як з історії ОУН та УПА, так і карально-репресивних акцій органів радянської влади, спрямованих на придушення опору, дати типологізацію

джерел і з'ясувати їх інформаційні можливості для об'єктивного висвітлення проблеми. Актуальність цієї мети зумовлюється й тим, що джерелознавчий аналіз архівних матеріалів є важливою передумовою подальших досліджень масштабів національно-визвольної боротьби, спрямованої на незалежності України і створення самостійної соборної держави, спростування різноманітних фальсифікацій і спотворень історичної правди, вирішення ряду суперечливих та дискусійних питань.

Публікація свідчень з історії українського руху опору і боротьби з ним у період з кінця 1930-х до початку 1950-х рр. здійснюється на основі документів і матеріалів, які зберігаються в архівосховищах як України, так і деяких зарубіжних країн, зокрема Російської Федерації, Польщі, Німеччини та ін. Йдеться, насамперед, про Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, (колишній Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України), державні галузеві архіви Служби безпеки та Міністерства внутрішніх справ України, а також державні архіви областей.

У фондах цих архівів відклався широкий спектр документів, які засвідчують, з одного боку, діяльністю різних сил опору, зокрема Організації українських націоналістів та її військової формації – Української повстанської армії, а з другого, політику радянського режиму і масштаби його карально-репресивних заходів стосовно українського руху та його провідників.

Відрядно, що великий пласт документів з історії українського руху опору в роки Другої світової війни та повоєнних лихоліть уже актуалізовано шляхом публікації документальних збірників та залучення джерел до наукових досліджень. Упродовж тривалого часу мало не єдиним джерельним комплексом з історії УПА залишався багатосерійне видання “Літопис УПА” (46 томів), започатковане в Торонто в 1976 р. з ініціативи Об'єднання колишніх вояків УПА в США Канаді та українських дослідників з діаспори [1]. До нього увійшли документи УПА, включаючи польські, словацькі, чеські та німецькі свідчення, матеріали періодики, спогади, щоденники і записи бійців УПА та членів ОУН, а також інші пам'ятки, які здебільшого зберігаються за кордоном. До проголошення державної незалежності України цей комплекс залишався недоступним для науковців материкової України. У 1995 р. його редакція у співпраці з Інститутом української історіографії та

джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Державним комітетом архівів та архівними установами України розпочала видання в Києві нової серії “Літопису УПА” (опубліковано 13 томів), яке містить документи та матеріали з українських архівів, у тому числі головного командування УПА, про діяльність підпільників на Волині, Поліссі, Галичині, інформаційні документи КПУ, радянських каральних органів. Зокрема, до першого (у трьох книгах) та другого томів нової серії “Літопису УПА” увійшли документи та матеріали, в яких висвітлюється політична і військова діяльність УПА в період німецької окупації на території Волині та Полісся, подано хроніку подій і бойових дій УПА [3.]. Третій і четвертий томи містять виклад змісту усіх номерів журналу “Чорний ліс”, які включають повідомлення, біографічні нариси, спомини учасників визвольної боротьби

У шостому томі зібрано документи з архівів Німеччини і США за період 1942 – червня 1944 рр. З них видно, яку політику проводили гітлерівці стосовно УПА, а в ширшому контексті – щодо України, тактику боротьби українського руху опору з окупаційними режимами. У книгах вміщено документи різних вищих установ, що були зв’язані з Україною, штабів діючих армій, корпусів та інших підрозділів. [3, с. 32]. До восьмого та десятого томів “Літопису УПА” під назвою “Українська головна визвольна рада” увійшли документи, офіційні повідомлення, інші про діяльність УГВР в 1944–1945 рр., яка на той час була найвищою ланкою керівництва українського руху опору. Більшість матеріалів відображають бойову діяльність УПА, постанови УГВР про підвищення у старшинських ступенях бійців УПА або про нагородження їх відзнаками бойової заслуги тощо.

Одинадцятий том “Літопису УПА” подає розгорнуті біографічні життєписи вояків, які загинули в боротьбі за Україну, а також деякі інформаційні повідомлення про учасників УПА. Дванадцятий том містить описи бойових дій відділів УПА “Лисоня” за період з листопада 1943 р. до серпня 1945 р., збірник революційних пісень “Повстанський стяг”, спогади учасників УПА й очевидців подій [3, с. 52]. Крім нової серії “Літопис УПА”, побачили світ низка томів із серії “Повстанські могили”, “Події і люди” та ін.

Отже, з документів і матеріалів нової серії “Літопису УПА” можна почерпнути винятково важливі відомості з історії створення УПА, її структури і участі в бойових діях як проти гітлерівців, польських військових формувань, так і проти радянського режиму.

Вагомий внесок у збагачення джерельної бази з історії національно-визвольного руху належить створеній за рішенням Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України Урядової комісії з вивчення історії ОУН-УПА. До плану роботи цієї комісії було включено підготовку анотованого покажчика, який виданий у 2000 р. і присвячений аналізу архівних фондів переважно компартійного походження [18, с. 2]. До видання включені підсумкові тези, напрацьовані робочою групою істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Її висновки оформлені у вигляді 14 рубрик, дотичних до предмету нашого дослідження: протистояння українських націоналістів і радянської влади в 1939–1941 рр., ситуативного союзу українських націоналістів з німецьким командуванням, долі військових формувань “Нахтігаль” і “Роланд”; планів А. Гітлера щодо України і ОУН, Акту 30 червня 1941 р., переходу українських націоналістів на антигітлерівські позиції і відповідні збройні акції УПА, ставлення ОУН(б) до дивізії СС “Галичина”, українсько-польське протистояння, протиборство українських націоналістів і органів радянської влади в роки війни і повоєнний період, ідеології українських націоналістів [18].

Варто зазначити, що у нових виданнях подано замовчувані документи ЦК Компартії України, колишнього КДБ в УРСР, які відбивають політичні настанови, форми і методи боротьби радянського режиму з українським національно-визвольним рухом на теренах західних областей України протягом 1940-х – початку 1950-х рр. У них відображені події, пов’язані з проведенням військово-каральних операцій проти українського національного руху, засоби і методи, за допомогою яких ця боротьба здійснювалась. З цих документів видно, яка роль відводилась не тільки центральним органам влади, але й місцевим партійно-державним і репресивно-каральним структурам у боротьбі проти українського повстанського руху, окреслені конкретні завдання цієї боротьби, даються відомості про розмах цього руху та його етапи [3, с. 9].

Зіставлення документів ОУН та УПА з документами партійних, державних, каральних органів дає змогу з’ясувати централізований і спланований зверху характер репресивних акцій комуністичного режиму проти українського руху, насамперед ОУН та УПА у 1944–1955 рр., чия діяльність мала колосальну підтримку значної частини західноукраїнського населення і була реальним, добре організованим збройним спротивом доволі потужному противнику, який спирався на регулярну армію, спецслужби і каральні органи [3, с. 15].

З метою з'ясування інформаційних можливостей документальних джерел розглянемо докладніше декілька видань нової серії “Літопису УПА”. Його перший том “Видання Головного Командування УПА” [5] містить документи політичного відділу УПА. Більшість з них мали свійсько-політичний характер і вміщувались у періодичних виданнях. Оприлюднені в них ідейно-пропагандистські матеріали живили і підносили бойовий дух вояків, інформували місцеве населення про мету повстанців, відображали тогочасні реалії. До другого тому “Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944” увійшли документи і матеріали Української Повстанської Армії та її запілля, яке діяло на території Волині й Полісся в період німецької окупації. Відозви, накази, розпорядження, інструкції, звіти та інші матеріали складають п'ять тематичних розділів. Кожен із них має відповідну структуру, зумовлену специфікою представлених документів і матеріалів: документи командування групи; документи відділів та підрозділів; звіти відділів та підрозділів; документи запілля військових округ. Серед них – інструкції: про діяльність пропагандистів-виховників, про права та завдання в роботі суспільника загону, про ідеологічне та політичне виховання вояків, розпорядження, документи осередку у справах інших національностей, частина документів і матеріалів господарчого відділу УПА та запілля – інструкції до організації господарського апарату [6, 25]. Взяті в комплексі ці документи засвідчують військову й адміністративну діяльність УПА на Волині й Поліссі в 1943 – на початку 1944 рр. [6, 10]. В них зафіксовані маловідомі широкому загалу в Україні героїчні сторінки боротьби українських повстанців і підпільників проти загарбників, а це дає можливість докладніше відтворити історію українського народу в роки Другої світової війни. Мова йде про відозви, накази, розпорядження, інструкції, звіти та інші матеріали, більшість із яких ще з часів захоплення їх радянськими каральними органами в роки війни були недоступними як для науковців, так і для широкого загалу.

Значний інтерес становлять джерела четвертого тому “Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля – інформаційні документи, ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС МВС, МДБ-КДБ, 1943–1959” [8] Вони засвідчують заздалегідь сплановану, широкомасштабну боротьбу сталінського режиму проти українського національно-визвольного руху. Подані матеріали взяті з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань і носять інформаційно-довідний характер.

Йдеться про аналітичні документи, підготовлені апаратом ЦК КП(б)У, доповідні записки обкомів партії, силових органів (НКВС, НКДБ), повідомлення командування радянського партизанського руху на території України, штабів фронтів тощо. Загалом до цього тому увійшло 157 документів, надісланих до ЦК КП(б)У від місцевих партійних і радянських органів, НКВС, НКДБ, УШПР та окремих діячів. У них містяться відомості про проведення винищувальних акцій стосовно українського національно-визвольного руху в Західній Україні упродовж 1943–1945 рр. [8, с. 28].

Інформаційно насиченим є дев'ятий том “Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945” [9]. Тут подано протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки провідників ОУН і УПА 1944–1945, вміщено документи з архівних кримінальних справ членів Центрального проводу ОУН (Б) А. Галицької та М. Левковича, О. Польового, Ю. Стельмашука, керівників УПА різних рангів Є. Басюка, Я. Білінського, Д. Вітовського, М. Дужого, В. Павлика. Протоколи допитів, складених радянськими слідчими, проливають світло на деякі політичні, організаційні, військові та інші питання творення і діяльності УПА на території – від Полісся на Півночі до Буковини на Півдні, від Київщини на Сході й до т. зв. Закарзоння на Заході. [10, с. 15].

Розгляд документів і матеріалів оприлюднених томів нової серії “Літопису УПА” дає підстави стверджувати, що УПА була організованим військовим формуванням українського руху опору проти окупантів України, яка мала чітку програм, завдання, стратегію і тактику дій.

Одним із перших українських дослідників, хто започаткував у 1994 р. публікацію документів з історії національно-визвольного руху, був І. Білас. У другій книзі його монографії “Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953 рр.” [1] вперше оприлюднено значну кількість унікальних документів і матеріалів, більша частина яких мала гриф “Совершенно секретно”. Йдеться про документи, виявлені у фондах Російського центру зберігання та вивчення новітньої історії, Державного архіву Російської Федерації, Центрального державного архіву громадських об’єднань України, Центрального державного архіву України, архіву Головного інформаційного бюро Міністерства

внутрішніх справ України, обласних державних та відомчих архівах України. У книзі вміщені донесення, спецповідомлення, звіти про виселення членів родин націоналістичного підпілля, фізичне знищення учасників націоналістичних організацій, а також протоколи допитів арештованих.

Отож, з цих документів ставало зрозумілим, якими методами насаджувалась більшовицька державність – спочатку в Східній, а згодом – і в Західній Україні, ким і яким чином створювалася і розгорталася мережа репресивно-каральних органів, якою була їхня роль у придушенні руху опору в Західній Україні, в яких масштабах здійснювалася насильницька депортація населення у глибинні райони СРСР і створювалася гнітюча атмосфера беззаконня і свавілля у суспільстві [1, с. 7.]. Низка архівних свідчень, виявлених І. Біласом, стосувалася тактики радянських спецслужб щодо ліквідації духовної опори західних українців – Української греко-католицької церкви. Автор першим виявив документи про створення і підступну діяльність спеціальних провокативних груп НКВД – МДБ з метою дискредитації національно-визвольної боротьби, про посилення ідеологічного наступу на українську науку і культуру на тлі голоду 1946–1947 рр. [1, с. 20.]

У наведених істориком документах зафіксовані численні акти спротиву різних верств населення України, починаючи від буденного невдоволення режимом, суспільної непокори і закінчуючи відкритою збройною боротьбою [1, с. 7.].

Окремої уваги заслуговують археографічні напрацювання українського історика В. Сергійчука, який впродовж багатьох років проводить пошукову роботу в архівах щодо виявлення документів з історії українського руху опору. Він дослідив і опублікував декілька документальних збірників з цієї проблематики. Основні його праці: “ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали” [14], “Радянські партизани проти ОУН-УПА” [15], “Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА”, “Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.” [16,17]. Спираючись на авторитетні свідчення радянських партизанів та мемуарів їх командирів, автор приходять до висновку, що боротьба з українським націоналістичним підпіллям і загонами УПА постійно перебувала в полі зору більшовицьких партизанів і їх спецоперацій. Дослідник зазначає, що до розвідувальних донесень, спецповідомлень, звітів командирів партизанських загонів слід відносити критично, адже

у багатьох з цих документів даються вкрай необ'єктивні і неправдиві відомості, спотворені оцінки діяльності бійців УПА та членів ОУН, використовується така лексика як бандити, сокирники, прислужники фашистських окупантів тощо [15, с. 4]. Не важко пересвідчитись у тому, що низка документів, які зберігалися під грифом “цілком таємно”, змальовують далеко не таку картину діяльності ОУН та УПА, як її зображено в радянських публікаціях [16, с. 3].

Аналіз поданих В Сергійчуком документів дозволяє повніше осягнути одну із трагічних сторінок нашої історії: руками червоних партизанів комуністична влада поборювала національно-визвольний рух, метою якого було відродити власну державність українського народу [16, С. 18]. Автор, не стримуючись від емоційних оцінок, демонструє науковий і виважений аналіз документальних джерел усіх воюючих сторін. Таким чином, перед нами постає об'єктивна картина діяльності ОУН та УПА, а не висмикування вигідних для когось тих чи тих фактів [14, с. 4]. Безсумнівно, аналіз таких документів, які пролежали в українських архівах не один десяток років під грифом “цілком таємно”, проливає світло на оцінку подій у 1941–1944 роках. Передусім, це донесення радянських партизанів і розвідників, агентури НКВС з окупованої фашистами території України, в яких подано невідому досі широкому загалу відомості про ОУН та УПА. Ця інформація свідомо приховувалась, оскільки суперечила офіційній пропаганді комуністичного режиму [14, с. 4]. Судячи з пошукової роботи В. Сергійчука, у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігається велика кількість документів партійних та правоохоронних органів, вивчення яких дуже важливе у вивченні діяльності ОУН та УПА після звільнення українських земель від фашистських окупантів. Йдеться також про цінний масив трофейних німецьких документів (у тому числі в російському перекладі), які фігурували на Нюрнберзькому процесі. Ці свідчення відкривають завісу над маловідомими сторінками з історії ОУН та УПА, дають можливість критично співставити і порівняти інформацію, подану в радянських та оунівських документах [17, с. 4]. З цього погляду особливої уваги заслуговують документи ОУН та УПА, захоплені свого часу каральними загонами НКВС. Частина їх потрапила на зберігання до Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Інформаційна цінність цих документів – поза всяким сумнівом дуже важлива. Особливо, коли взяти до уваги той факт, що

вони у повному обсязі в Україні ще не друкувалися [17, с. 4]. Можна солідаризуватися з думкою В. Сергійчука, що лише шляхом комплексного вивчення документів, відмежування від ідеологічних нашарувань та спроб міфологічної героїзації можна створити об'єктивну і правдиву картину діяльності ОУН та УПА роки війни і дійти незаангажованих висновків [15, с. 5].

Чималий внесок у дослідження і опублікування архівних документів з історії ОУН та УПА поряд з іншими дослідниками належить А. Кентію. У його праці “Збройний чин Українських націоналістів 1920–1956 рр.” [4] на підставі не опублікованих документів простежується генеза зародження націоналістичних організацій та їх діяльність. Джерельною базою дослідження стали фонди ЦДВО, ЦДГО, Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, Державного галузевого архіву СБУ, державних архівів Одеської, Львівської, Рівненської областей. За своїм походженням це – документи, з одного боку, проводу ОУН і Головної команди УПА, крайових проводів ОУН, крайових команд УПА-Захід, УПА-Північ, УПА-Південь, місцевих організацій і бойових формувань УПА; штабів партизанського руху, з'єднань і загонів червоних партизанів, органів НКВС – НКДБ (МВС – МГБ), а з другого боку, ЦК Компартії України, місцевих партійних організацій, політуправління і військ охорони тилу 1-го українського фронту. Залучено також звіти, повідомлення, зведення нацистської окупаційної адміністрації, командування німецьких окупаційних військ в Україні, румунської окупаційної влади, які входять до складу колекцій документів державних архівів України. [4, с. 19]

Пильної уваги заслуговує документальний збірник – “Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.”, присвячений видатній події в історії України нового часу – проголошенню відновлення української держави 30 червня 1941 р., яке відбулося у Львові всупереч намаганням німецької окупаційної влади не допустити до утворення незалежної України. Документи і матеріали з архівів України та Німеччини висвітлюють події напередодні й після проголошення Акту 30 червня, вказуючи на репресивний характер нового окупаційного режиму у ставленні до українського національно-визвольного руху, очолюваного Організацією Українських Націоналістів [13, с. 4]. Серед документів – маніфести, вказівки Проводу, політичні, пропагандивні вказівки, військові інструкції, листи, відозви, меморандум, нотатки, звіти, повідомлення, витяги, телеграми, постанови, декларації, про-

токоли, списки похідних груп, розпорядження, накази, заяви, донесення та ін.

Укладачі збірника керувалися принципом цілісного залучення історичних джерел, при цьому поряд з документами ОУН домінуюче місце посіли архівні свідчення органів німецької влади. Це архіви Міністерства закордонних справ, Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, Головної ставки фюрера та Імперської канцелярії, різних підрозділів, а також відомств Генерального Губернаторства. Також використано архівні фонди радянських органів влади, їхні матеріали, включаючи документи органів безпеки, які дозволяють реконструювати події з погляду комуністичної окупаційної машини. Разом з тим, як справедливо зазначав відомий український історик Я. Дашкевич, очолюючи колектив упорядників даного збірника, досі ще не відомо, які саме архівні документи були вивезені з України у 1991–1992 рр. до Москви. Вони могли б збагатити джерельну базу для повнішого вивчення усіх питань, пов'язаних із проголошенням Акту 30 червня 1941 р. та його наслідками [13, с. 26].

З опублікованих за останні роки документальних збірників з історії національно-визвольного руху в Україні другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ ст. окремого розгляду заслуговують “Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. [11, с. 5]. До збірника увійшли всі матеріали “Особых папок” Сталіна і Молотова, що зберігаються у фондах ДАРФ і складаються з документів, надісланих до керівних органів НКВС СРСР від його обласних і республіканських відділів [11, с. 43]. За своєю суттю – це хроніка подій і водночас статистика, що мовою цифр розповідає про драматизм цієї маловідомої війни – війни внутрішньої, що її вів Сталін проти народів, які піднялися на боротьбу за своє звільнення. Зібрані разом, ці документи дозволяють проаналізувати дві складові одного процесу: диверсійно-терористичну діяльність з боку повстанців та державний терор з боку сталінської влади [11, с. 6]. УПА практично відразу ж після відступу гітлерівців розпочала партизанську війну проти головного ворога, що повертався, – сталінського режиму, головним зняряддям та уособленням якого виступала Червона армія та спецвійська.

Збройна боротьба УПА та підпілля ОУН мали характер партизанської війни, яка велася всіма притаманними їй засобами і методами – терористичними актами проти військово-каральних загонів, їх

командирів, співробітників НКВС, найбільш запопадливих партійних, радянських керівників. Оунівські документи зафіксували чимало фактів наруги органів влади над місцевим населенням, що викликало відповідну реакцію [11, с. 10]. Цінні відомості про боротьбу проти повстанського руху і націоналістичного підпілля дають протоколи допитів керівників і учасників ОУН і УПА у 1944–1945 рр., заарештованих радянськими органами державної безпеки

Не можна оминати й один з останніх збірників “ОУН і УПА в 1943 році. Документи”. [12]. У ньому вміщено документи з архівних кримінальних справ членів центрального проводу ОУН(Б), матеріали з архівних справ НКВД. У протоколах допитів, складених радянськими слідчими, зафіксовані важливі відомості про політичні, організаційні, військові та інші питання, пов’язані зі створенням і діяльністю УПА. Документи вказують і на сукупність мотивів, які спонукали Сталіна до якнайшвидшого поновлення власного контролю над територією України, що, на жаль, коштувало життя мільйонам новомобілізованих українських солдатів до Червоної армії та сотням тисяч українських патріотів [12, с. 5]. Ряд документів засвідчує зумисне намагання влади підірвати авторитет українських самостійницьких сил, що почав стрімко зростати серед населення після початку збройної боротьби з німцями. Більшовики вдавалися до своєї улюбленої тактики – оббріхування противника і звинувачення його в колаборації. Подібно до того, як нацисти звинувачували оунівців у тому, що вони є ставлениками “жидівського більшовизму”, так само комуністи оголосили націоналістів – “зрадниками українського народу, агентами наших лютих ворогів – німців” [12, с. 19].

Безперечно, розглянуті нами нові видання документів вже посіли важливе місце в джерельній базі історії українського руху опору. Значна частина оприлюднених документів і матеріалів, взятих із архівних фондів, вже використовуються в наукових дослідженнях, спростовуючи і викриваючи злісні наклепи та перекручення сутності ОУН та УПА, нашаровані за роки перебування України у складі СРСР під пресом тоталітарного комуністичного режиму, зокрема в ґрунтовних нарисах “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія” [10]. З документів стає очевидним, що боротьбу з УПА вели передусім каральні органи і війська НКВС-МВС (1944–1947.), НКДБ – МДБ (1944–1953рр.), після об’єднання цих відомств – МВС (з березня 1953р.), а після нового їх роз’єднання – КДБ при Раді Мі-

ністрів СРСР (з березня 1954 р.), скеровувані партійними органами [11, с. 90].

Отже, відновлення державної незалежності України відкрило новий етап археографічної діяльності, спрямованої на пошук, виявлення, вивчення публікацію документів і актуалізації джерел з історії українського національно-визвольного руху. Оприлюдненні за період 1991–2010 рр. документальні збірники засвідчують всенародний характер національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях, утвердження соборності України, її суверенітет. Вихід у світ численних збірників закладає набагато ширші можливості для опрацювання й використання в наукових студіях документів, що були засекречені у державних архівах, і на цій основі ґрунтовніше та об'єктивніше досліджувати історію українського національно-визвольного та державницького руху.

Джерела та література:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. (суспільно-каральна система та історико – правовий аналіз) у двох книгах Київ “Либідь” – “Військо України” 1994, 432 с.
2. Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.) К., 1999. 250 с.
3. Здіорук (Стельмах) О.І. Літопис УПА: час, події, джерела. Київ, 2000. 141 с.
4. Кентій А., Збройний чин Українських націоналістів 1920–1956 рр. Історико – архівні нариси. Т. 1. Київ, 2004. 270 с.
5. Літопис УПА. Нова серія. Т. 1 Видання Головного Командування УПА. Київ, Торонто 1995.480с.
6. Літопис УПА. Нова серія. Том. 2. Волинь і Полісся: УПА та підпілля 1943–1944. Документи і матеріали. Київ, Торонто, 1999. 723 с.
7. Літопис УПА. Нова серія. Том. 3. Боротьба проти націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Київ, Торонто, 2001. 647 с.
8. Літопис УПА. Нова серія, том 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. Книга перша 1943–1945 Київ, 2002. 647 с.
9. Літопис УПА. Нова серія, том 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих

радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945. Київ, Торонто, 2007. 897 с.

9а. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси/ Відп. редактор С. В. Кульчицький. – К., 2005. – 496 с.

10. “Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. Збірник документів. Львів, 2010. 592с.

11. ОУН і УПА в 1943 році. Документи. Київ, 2008. 346 с.

12. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Львів – Київ, Літературна агенція “Піраміда” 2001. 556 с.

13. *Сергійчук В.* ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ, видавництво художньої літератури. Дніпро. 1996. 205 с.

14. *Сергійчук В.* Радянські партизани проти ОУН–УПА. – Київ, Українська Видавнича Спілка. 2000. 200 с.

15. *Сергійчук В.* Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС–НКДБ під виглядом ОУН–УПА. – К., 2002. 136 с.

16. *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. – К., 1998. 941 с.

17. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2005. 52 с.

Ольга Зброжко (Київ, Україна) Документальні свідчення з історії національно-визвольного руху на Західноукраїнських землях (1939-початок 1950-х рр.)

В статті з’ясовується процес актуалізації документальних джерел з історії українського руху опору в період 1939 – початку 1950-х рр., аналізується інформаційний потенціал оприлюднених свідчень та його значення для неупередженого дослідження ролі ОУН та УПА в захисті національних інтересів населення, в боротьбі за незалежність, соборність і державність України.

Ключові слова: національно-визвольна боротьба, рух опору, архівні документи, документальні джерела, карально-репресивна система.

Ольга Зброжко (Київ, Україна) Документальне свідчення з історії національно-освободительного руху на Західноукраїнських землях (1939-початок 1950-х гг.)

В статті встановлюється процес актуалізації документальних джерел по історії українського руху опору в період

1939 – начала 1950-х гг., анализируется потенциал обнаруженных свидетельств и его значения для непредубеждённого исследования роли ОУН и УПА в защите национальных интересов населения, в борьбе за независимость, соборность и государственность Украины.

Ключевые слова: национально-освободительная борьба, движения сопротивления, архивные документы, документальные источники, карательно-репрессивная система

Olha Zbrozhko (Kiev, Ukraine) The documentary evidences from the history of the national liberation movement in Western Ukraine.

In this article the process of actualization of the documentary evidences from the History of the Ukrainian oppositional movement in 1939 – 1950 is has been investigated. The potential of the published evidences has been for not engaged investigation of the role of OUN and UPA in defending the national interests of the population and their fight for Ukraine's independence, unity and statehood.

Key words: the national liberation movement, the oppositional movement, the archive documents, documentary sources, mass repressions system

Ірина ОКОРОКОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК 244:298.2 (045)

Твори провідників українського неоязичницького руху як інформаційне джерело

Неоязичництво – новітня релігійна течія, що у II пол. XX ст. поширюється у багатьох країнах світу, особливо в Європі та Америці. В Україні перші спроби відродження дохристиянських вірувань відбуваються ще у 1934 р. Ці ідеї були перенесені їхнім основоположником Володимиром Шаяном до країн західної діаспори, де й тривало подальше їхнє формування у самостійну релігійну течію сповідників “рідної віри”, під якою розуміються дохристиянські народні вірування та засноване на них власне віровчення. У 60–80-х роках XX ст. саме тут здійснюється ідеологічне й організаційне оформлення рідновірства.

На рубежі 80–90-х років XX ст. ці ідеї через друковані видання, ЗМІ, окремих прихильників із середовища діаспори поширюються в Україну. З 1991 р. громади неоязичників вже офіційно реєструються в нашій державі. У 90-х роках відбувається стрімке поширення рідновірського руху, зумовлене піднесенням національної самосвідомості українців і прагненням частини інтелігенції мати власну етнічну віру. На сьогоднішній день кількість прихильників цієї релігійної течії стабілізувалося, можемо відзначити й кризові явища в середині цього руху. Проте рідновірство залишається невід’ємною й оригінальною складовою українського релігійного та культурного простору, чим привертає до себе увагу науковців різних напрямків та суспільства в цілому.

Вагомий внесок у вивчення українського неоязичництва зробили А. Колодний [1], О. Тупик [2], Т. Беднарчик [3, 4, 5], О. Гуцуляк [6], Т. Хміль [7], та ін. Ними переважно охарактеризована найпоширеніша рідновірська течія – Рідна Українська Національна Віра (РУНВіра). Підтримувана однодумцями з діаспори, ця конфесія розгорнула сер-

йозну видавничу діяльність, що дає науковцям велику кількість інформативного матеріалу.

Таким чином, констатуємо, що наявність та багатство документальної джерельної бази серйозно впливає на стан дослідження українського неоязичницького руху. Тому доволі важливим і актуальним питанням є вивчення наявних джерел з історії українського рідновірства, їхньої специфіки та інформативних можливостей.

Зазначимо, що джерельна база з історії рідновірства досить різноманітна. В ній можна виділити кілька груп. Це письмові опубліковані та неопубліковані джерела. Група неопублікованих джерел представлена матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України фонду 4648 – Державного Комітету України у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, а також фондів обласних рад та виконкомів, які реєстрували статuti окремих неоязичницьких громад.

Серед опублікованих виділяємо конфесійні та позаконфесійні джерела. Однією з важливих груп опублікованих джерел позаконфесійного походження є дані Державного комітету у справах релігій України, вміщені у спеціальних довідниках, на сторінках журналу “Людина і Світ” та на сайті Релігійно-інформаційної служби України. Серед конфесійних виділяємо джерела неоязичницького та християнського походження. Опубліковані письмові джерела неоязичницького походження представлені творами провідних діячів даного релігійного руху, рідновірськими періодичними виданнями та матеріалами в мережі Інтернет. До джерел християнського походження належать протоколи засідань, зборів, присвячених питанню поширення новітніх релігій і неоязичництва загалом, а також промови, інтерв’ю діячів християнської церкви, літературно-публіцистичні твори пропагандистського характеру, статті у конфесійних періодичних виданнях та в мережі Інтернет.

Одним з важливих та специфічних видів джерел є видання неоязичницьких провідників. Це, зокрема, твори основоположників українського рідновірського руху: Володимира Шаяна, що були видані у вигляді збірника під назвою “Віра Предків наших” [8], та Лева Силенка – “Мага Віра” [9], “РУНВіра. Священна Книга Обрядів: Требник” [10], “Святе Вчення. Силенкова Віра в Дажбога” [11], “Мудрість Української Правди: Наука РУНВіри; Силенкиянин; Віра в Дажбога” [12].

Автор ідеї відродження дохристиянської віри та засновник першої неоязичницької організації в Україні – “Ордену Лицарів Бога Сонця” – Володимир Шаян народився 2 серпня 1908 р. у Львові. У Львівському університеті займався вивченням філософії та філології, досліджував східні релігії, проводячи паралелі між ними та давньоукраїнськими віруваннями. З 1934 р. почав відродження останніх. В 1943 р. ним було створено першу громаду українських рідновірів – “Орден лицарів Бога Сонця”.

До початку Другої світової війни В. Шаян працював на посаді асистента кафедри орієнталістики Львівського університету. У 1944 р. був змушений емігрувати. Перебував в таборах переміщених осіб у Німеччині. В Авсбурзі ним був створений другий загін лицарів “Ордену Бога Сонця”. Серед них був і Леонід (Лев) Силенко. Пізніше, через складні стосунки з Шаяном, Силенко заперечував свою участь в “Ордені”.

У 1948 р. В.Шаян виїхав до Англії, де здобув ступінь професора. Працював директором Лондонської бібліотеки ім. Т.Г. Шевченка при Союзі Українців Британії (СУБ), займав різні посади в Управі СУБ, був членом Європейської УВАН (Української Вільної Академії Наук), а з 1969 р. – її Президентом. В.Шаян був Головою Орієнталістів та Спільки Вільних Журналістів, заступником голови Британської Ліги Свободи і ПЕН (Поетів, Есеїстів, Новелістів). Разом з “лицарем” Богданом Війтенком провів антимосковські мітинги протесту: “Я обвинувачую Сталіна”, “Я не можу вернутися” [13].

Поряд з цим професор, спираючись на “Велесову Книгу”, розробляє теорію “українського генотеїзму”. У 1972 р. в Торонто було створено Інститут ім. В.Шаяна, що займався вивченням й популяризацією його праць.

В. Шаян помер у 1974 р. В 1987 р. його основні твори були видані однодумцями в збірнику “Віра Предків наших”. Тут представлені статті “Біблія як ідеологія”, “Найвище Світло”, “Найвища Святість”, “Про Перуна Знання Таємне”, “Богиня Світання”, “Священний Героїзм”, “Прапор України”, “Тризуб”. В них автор аналізує “Велесову Книгу”, творчість Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, дохристиянські українські вірування. У творі “Проблема української віри” зазначає негативні наслідки християнізації для традиційної культури Русі – України, важливість власної прадавньої духовності народну й підсумовує: “Відродження нації не може бути завершене без відродження її власної віри як виразу її відчуження Бога” [8].

В цих творах В. Шаян, аналізуючи “Велесову Книгу”, сформував концепцію “українського генотеїзму” – вчення про єдиного, але багатопроярного Бога, стверджуючи, що саме такого світогляду дотримувалися давньоруські язичники. Ця теорія була підхоплена багатьма рідновірськими організаціями в Україні, тому збірник “Віра предків наших” є важливим джерелом до вивчення процесу формування неоязичницького віровчення.

Другий засновник українського неоязичницького руху, Лев Силенко, народився 27 вересня 1921 р. Враховуючи нинішню сакралізацію його особи сповідниками РУНВіри, біографічні дані Силенка теж значною мірою міфологізуються. Безперечно, до цього доклав руку й сам “пророк”. Відомо, що у 1938 р. він вступив до Кременчуцького бібліотечного технікуму, де очолив культурний відділ студентського комітету, писав вірші до місцевої преси. У 1940 р. працював робітником у Москві, потім призваний до армії. Під час війни потрапив у полон, але звідки втік. Емігрував на Захід. Перебував у таборах, де познайомився з В.Шаяном. Проте приналежність до “Ордену Лицарів Бога Сонця” ним заперечується. У 1953 р. Силенко переїхав до Канади.

З 1964 р. ним видається часопис “Рідна Віра”, а в 1966 р. у Чикаго була створена перша громада заснованої Силенком Рідної Української Національної Віри (РУНВіри).

Його центральним твором є “Мага Віра”, що стала основною священною книгою для сповідників РУНВіри. Видана в діаспорі у 1979 р., вона вміщує в собі основні вірознавчі положення цієї релігійної організації. В ній Силенком на базі уявлень про дохристиянські вірування Русі розроблена штучна монотеїстична релігія, заснована на поклонінні “єдиносущному Господу Дажбогу” й переконанні автора, що саме до такого богорозуміння прийшли б українці, якби язичницька традиція не була штучно перерваною. Себе ж Л. Силенко оголосив пророком, з чого почалася наростаюча сакралізація його особи. Етнічними предками українців засновник РУНВіри проголосив трипільців (оріян), кімерійців, скіфів, сарматів та антів [9].

В 1991 р. у Нью-Йорку Силенком видана книга “РУНВіра. Священна Книга Обрядів: Требник”, де викладені основи обрядової системи його релігійного об’єднання. [10]

В середині 1990-х років вже в Україні виходять наступні твори Силенка. У книзі “Святе Вчення. Силенкова Віра в Дажбога” вміщені головні вірознавчі засади РУНВіри. Подано “Сім законів правильного

життя”, заповіді, молитви, медитації, відповіді автора на питання світоглядного характеру, які начебто були поставлені йому прихильниками у листуванні. Крім того, подано коротку історію РУНВіри, перелік міст діаспори, в яких існують її громади, статей у періодичних виданнях, присвячених цій організації [11].

Твір “Мудрість української правди” теж побудований у вигляді діалогу. Він містить розділи із такими промовистими назвами як “Бог один, а релігій багато. Чому?”, “Не поклоняйся чужоземним поняттям Бога” (“Мага Віра”). “Люби Господа Бога Свого” “Євангелія”, Маттей, 22, 36–38”, “Чому Заратустра, Будда, Конфуцій, Іошия, Магомет відійшли від багатобожжя”, “Минуло 1000 літ і прийшов він – довгожданий пророк Силенко” [12]. В книзі також вміщені молитви, медитації і загалом вона є подібною до попередньої. Вони зводяться до обґрунтування на прикладах світових релігій, що були перетворені шляхом реформування з багатобожжя, теорії автора про те, що українські язичницькі вірування мали б еволюціонувати в монотеїзм. Цим Силенко легітимізує власну реформу та себе в якості пророка. Також ним усіяко підкреслюється необхідність мати власну етнічну віру: “Якщо в третьому тисячолітті Європа не матиме європейської релігії, загубить себе. Її майбутнє буде захмарене. Нова духовність потрібна Європі, планеті Земля. Повстануть національні релігії з шляхетним розумінням єдиносущного Господа. Перші вогнища європейської цивілізації були започатковані у селищах Трипілля (над Дніпром), і є таїною Дажбожою те, що всеєвропейське духовне самовизначення почнеться там же (над Дніпром). Духовна весна народів Європи наближається” [12, с. 4].

Того ж 1996 р. було видано художній твір Силенка – “Гість із Храму Предків” – поему на рідновірську тематику, в якій передано релігійні та історичні погляди й уявлення автора [14].

Отже, зазначені твори засновників рідновірського руху дозволяють простежити початки формування світоглядних засад українського неоязичництва та виокремлення в ньому двох основних напрямків: монотеїстичного (штучно створеного Л. Силенком) та політеїстичного (побудованого на намаганні В. Шаяна відродити дохристиянські вірування).

Цікавою для дослідника є також праця особистого секретаря Л. Силенка, Світослави (Тетяни) Лисенко “Учитель Силенко. Його родовід, життя і Віра в Дажбога” [15]. Крім біографічних даних “учи-

теля”, вона вміщує історію постання РУНВіри у діаспорі й частково в Україні та огляд перших повідомлень про цю конфесію в періодиці. Та через сакралізацію особи Силенка його біографічні дані значною мірою міфологізуються. Безперечно, до цього доклав руку й сам “про-рок”. Так, у вказаному творі С. Лисенко розповідається, ніби дід його був язичником, і вже при народженні Лев був освячений за стародавнім обрядом. Його родовід виводять від запорожця Богдана Сили. І взагалі, непересічні якості йому приписуються мало не від народження. Тому це швидше джерело до вивчення формування культу про-рока в РУНВірі, ніж біографії її засновника.

Сучасні прихильники РУНВіри, з огляду на великий обсяг “Мага Віри” і труднощі широкого її поширення, у 2008 році видали скорочений її варіант – твір “Переоцінка духовної вартості: новий шлях життя” [16]. В ньому подані основи віровчення РУНВіри, її заповіді, “сім законів правильного життя”, власний погляд на окремі сюжети української історії (період Київської Русі, хрещення, доба козацтва та ін.), критика християнства та витяги з постанов Соборів ОСІДУ (координаційного органу) РУНВіри. Отже, цей твір є джерелом до вивчення світогляду та частково історії РУНВіри.

Твори засновників українського неоязичництва – В. Шаяна та Л. Силенка – сформували теоретичну базу для подальшого розвитку основних рідновірських напрямків.

Віровчення, обрядовість, громадську позицію, окремі етапи історичного розвитку, біографічні дані про лідерів подані у роботах провідників найвпливовіших напрямків сучасного неоязичництва в Україні.

Опис віровчення, культово-обрядової системи, тексти молитов, якими користується Об’єднання Українських Рідновірів, аналіз сакрального для неоязичників тексту “Велесової Книги” подає голова об’єднання Галина Лозко у своїх працях: “Велесова книга: Волховник” [17], “Волховник: Карби Язичницького Віровчення; Правослов: Молитви до Рідних Богів” [18], “Коло Свароже: відроджені традиції” [19]. Г. Лозко, будучи автором багатьох робіт з етнології, у згаданих працях доводить велику значимість давніх традицій та обрядів, розглядаючи міфологію народу як закодований шлях для пізнання ним таємниці буття. Вона стверджує, що “при значному науковому накопиченні таких джерел з’явиться можливість реконструювати втрачені ланки єдиного ланцюга української релігійної культури” [20, с. 45]. Велику

увагу Г. Лозко присвятила відродженню дохристиянського календаря Русі – “Кола Сварожого”.

Відомості щодо Родового Вогнища Рідної Православної Віри вміщені у роботах провідних діячів цього напрямку неоязичництва: голови Духовного центру Володимира Куровського “З Богами у Триглаві: Карби віровчення Рідної Православної Віри” [21], “Видаючої Матері Роду” Лади Куровської “Народження Богині: Священні знання слав’янського роду” [22], волхвів Межимира “Малий Требник Рідної Православної Віри” [23] та Богумира “Відичне Православ’я: наш шлях до Бога. Віровідання” [24], активного діяча вказаного руху А. Кондратьєва “Відо-вістичне православ’я Русі-України” [25].

Крім того, вони також містять короткий виклад історії організації та пояснення, яким чином відтворюють її обряди: “Віра-Віда не є для нас предметом відродження через етнографічні дослідження, бо вона ніколи не втрачалась у родах духовних провідників, отже, вона не потребує оновлення через вивчення праць етнологів, фольклористів чи етнографів”. [23, с. 230] Обрядовість вони пропонують відновлювати шляхом медитацій, бо “обряди є незмінними, тому їх неможливо витворити, можна лише пригадати і відтворити” [24, с. 13]

Цікавим для дослідження є вихід спільної книжки українських та російських неоязичників – “Путь Волхва” [26], що є відображенням співпраці рідновірів різних держав. У ній характеризуються основні священні символи слов’ян, замовляння, шаманські практики, світоглядні основи неоязичників. Цікавим для дослідника є й опис особистих шляхів авторів до цього віровчення, а також повідомлення про збори Кола Язичницької Традиції та їхні результати.

Цікаво також простежити хронологію видання творів українських неоязичників, яка відображає динаміку поширення рідновірського руху. Так, основні книжки рідновірів діаспори – “Мага Віра” та “Віра Предків наших” – були видані, відповідно, у 70-80-х роках ХХ ст. час постання основного масиву діаспорних громад рідновірів. Це також роки розквіту діаспорної неоязичницької періодики.

В Україні також зберігається ця тенденція. Сплеск видавництва РУНВіри припадає на середину 1990-х років – пік динаміки зростання кількості її громад, а також періодичних видань. Ці видання виходять не в останню чергу за підтримки одновірців діаспори. Наступний етап видавництва – початок ХХІ ст. – розквіт політеїстичних напрямків українського неоязичництва – видання робіт Г. Лозко, В. Ку-

ровського та інших провідників рідновірства. Збільшення кількості прихильників подібних організацій та видання їхніх творів є, безперечно, взаємозумовленим.

Таким чином, твори українських неоязичників є важливим й оригінальним джерелом до вивчення даного релігійного руху. Вже динаміка видавництва творів неоязичницьких лідерів відображає ступінь поширеності неоязичництва загалом та окремих його організацій зокрема, а також (для 90-х років ХХ ст.) – їхній зв'язок з діаспорою. Наявність згаданих творів забезпечує приріст прихильників неоязичництва та серйозно впливає на рівень висвітлення окремих організацій у наукових дослідженнях.

Твори рідновірів відображають їхні релігійну концепцію та громадську позицію, особливості обрядової системи та самого процесу її формування. Нерідко на сторінках цих видань подається інформація про історію організації, її висвітлення у засобах масової інформації, відображається зв'язок з однодумцями з інших держав. Це дає можливість порівняти вірознавчі системи окремих рідновірських течій та з'ясувати, наскільки вони є спробою відродження первинної традиції, а наскільки – результатом творчості їхніх провідників.

Все вище перелічене робить окреслений комплекс джерел надзвичайно цінним для дослідника за своїм інформативним потенціалом та зумовлює необхідність подальшого вивчення неоязичницьких творів науковцями.

Джерела та література:

1. Колодний А.М. РУНВіра (Рідна Українська Національна Віра) / А.М. Колодний. – К: Світ Знань, 2002. – 64 с.
2. Тупик О.О. Язичницькі традиції в духовній культурі українців (90-ті рр. ХХ ст.): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.О. Тупик. – К, 2002. – 253 с.
3. Беднарчик Т.Р. Український рідновірський рух у діаспорі ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 “Релігієзнавство” / Т.Р. Беднарчик. – К, 2007. – 18 с.
4. Беднарчик Т. “Малі” рідновіри в діаспорі: ідеї і долі / Т. Беднарчик // Людина і світ. – 2004. – №10. – С. 31–37
5. Беднарчик Т. Громада імені Лесі Українки Української Національної Віри / Т. Беднарчик // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2006. – Кн.І. – С. 174–179

6. Гуцуляк О.Б. Неоязичництво як світоглядне явище (історико-філософський аналіз): дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.05 “Історія філософії” / О.Б. Гуцуляк. – Івано-Франківськ, 2004. – 92 с.
7. Хміль Т.В. Проблема духовності в етико-релігійному вченні Л.Силенка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 “Релігієзнавство” / Т.В. Хміль. – К, 2001. – 15 с.
8. Шаян В. Віра Предків наших [Електронний ресурс] / В. Шаян: <http://www.svaroh.al.ru/shajan87.htm>
9. Мага Віра: Рідна Українська Національна Віра (РУНВіра). Велике світло волі / Л. Силенко. – Нью-Йорк: ОСІДУ РУНВіри, 1979 р. – 1428 с.
10. РУНВіра. Священна Книга Обрядів: Требник / Л. Силенко. – Нью-Йорк, 1991. – 112 с.
11. Святе Вчення. Силенкова Віра в Дажбога / Л. Силенко. – К: Обереги, 1995. – 399 с.
12. Мудрість Української Правди: Наука РУНВіри; Силенкиянин; Віра в Дажбога / Л. Силенко. – К: Обереги, 1996. – 480 с.
13. Лозко Г. Володимир Шаян – основоположник Відродження Рідної Віри [Електронний ресурс] / Г. Лозко : <http://www.svaroh.al.ru/shajan9.html>
14. Силенко Л. Гість з Храму Предків / Л. Силенко. – К.: Обереги, 1996. – 144 с.
15. Учитель Силенко. Його родовід, життя і віра в Дажбога / С. Лисенко. – К: Обереги, 1996. – 544 с.
16. Силенко Л. Переоцінка духовної вартості: новий шлях життя / Л. Силенко. – Львів: Самобуття Україна, 2008. – 86 с.
17. Велесова книга: Волховник / Лозко Г. – К: Такі справи, 2002. – 368 с.
18. Волховник: Карби Язичницького Віровчення; Правослов: Молитви до Рідних Богів / Лозко Г. – К: Сварог, 2001. – 144 с.
19. Лозко Г.С. Коло Свароже: відроджені традиції / Г.С. Лозко. – К: Український письменник, 2005. – 224 с.
20. Лозко Г. Право славимо! / Г.Лозко // Людина і світ. – 1995. – № 9. – С. 43–45
21. З Богами у Триглаві: Карби віровчення Рідної Православної Віри / Куровський В.В. – К: Конфесійне видання Родового Вогнища Рідної Православної Віри, 2004. – 279 с.
22. Куровська Л. Народження Богині: Священні знання слав’янського роду / Л. Куровська. – Кам’янець-Подільський: ПП Бунницький О.А., 2006. – 144 с.

23. Межимир (волхв). Малий Требник Рідної Православної Віри / Межимир (волхв). – К: Духовне видання РВ РПВ, 2005. – 157 с.

24. Відичне Православ'я: наш шлях до Бога. Віровідання / волхв Богумир (Миколаїв Р.Д.). – К: Духовне видання РВ РПВ, 2006. – 243 с.

25. Відо-вістичне православ'я Русі-України: Збірка / Кондратьєв А.І. – К: Русь, 2003. – 460 с.

26. Велемир, Велеслав, Власов. Пути Волхва / Велемир, Велеслав, Власов. – Донецьк: Каштан, 2007. – 1228 с.

Окорокова Ирина (*Запоріжжя, Україна*) **Твори провідників українського неоязичницького руху як інформаційне джерело**

Стаття присвячена аналізу творів провідних діячів українського рідновірства як важливого й специфічного інформаційного джерела. Автор характеризує історію та динаміку постання цих видань в Україні та діаспорі, їхній вплив на подальший розвиток неоязичницького руху та інформативні можливості для дослідження даного релігійного явища.

Ключові слова: неоязичництво, рідновірство

Окорокова Ирина (*Запорожья, Украина*) **Произведения ведущих деятелей украинского неоязыческого движения как источник информации**

Статья посвящена анализу произведений ведущих деятелей украинского родноверия как важного и специфического источника информации. Автор характеризует историю и динамику становления этих изданий в Украине и диаспоре, их влияние на дальнейшее развитие неоязыческого движения и информативные возможности для исследования данного религиозного явления

Ключевые слова: неоязычество, родноверие

Okorokova Iryna (*Zaporizhzhja, Ukraine*) **The works of leaders Ukrainian new-pagan movement as source of information**

The article is dedicated to analysis of leading figures Ukrainian new-pagan works as a significant and peculiar information source. The author describes history and dynamics of establishment of these publications in Ukraine and diaspora, their influence on the further new-pagan movement development and informative ways for researching this religious occurrence

Key words: new-pagan, native faithful.

Надія КРАСНЯНСЬКА
(Запоріжжя, Україна)

УДК : 94 (477.72) : 283/289 „1945/1964“

Протестантські громади Херсонщини у 1940–1960-і рр.

Південна Україна ще з другої половини ХІХ ст. почала відігравати роль центру формування та поширення протестантських громад в Україні. Херсонська область була типовим осередком у цьому відношенні. Тут діяли громади баптистів, п'ятидесятників та адвентистів. Розвиток протестантизму був мало дослідженим явищем у нашій історії. Громади цих віросповідань перебували в антагоністичних відносинах з партійно-державними структурами. Саме тому вивченням їхньої діяльності ніхто не займався. На сьогодні ситуація з дослідженням суспільних умов діяльності протестантських осередків в Україні мало в чому змінилась. Значною мірою це стосується й історії розвитку протестантських громад на Півдні України та на Херсонщині зокрема.

Метою цієї статті є висвітлення динаміки і трансформації структури протестантських громад; виявлення специфіки їх взаємовідносин з суспільством та органами влади у післявоєнний період.

Об'єктом нашого аналізу будуть найбільш впливові громади, що діяли на Херсонщині, а саме: баптистські, п'ятидесятницькі та адвентистські. Кожна з них мала у цьому регіоні своєрідну історію, велику кількість послідовників, сформовану структуру, яка базувалась на принципах демократизму, широкій автономії громад та значної самостійності у прийнятті управлінських рішень. Предметом аналізу є динаміка протестантських осередків, взаємовідносини їх з радянським суспільством.

Джерельною базою статті є матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Центрального державного архіву громадських об'єднань, Державного архіву Херсонської області, зокрема, фонди: Уповноваженого Ради у справах релігійних культів

при Раді Міністрів СРСР по УРСР (ЦДАВО України), ЦК Компартії України (ЦДАГО України), Уповноваженого Ради у справах релігій по Херсонській області (Державний архів Херсонської області).

Станом на 1945 р. у Херсонській області було зареєстровано 37 громад євангельських-християн баптистів (ЄХБ), 3 громади християн віри євангельської. У місті – 1 громада ЄХБ, 1 – старообрядців та 7 громад християн віри євангельської у Олександрівському та Генічеському районах – 2 та 5 відповідно [1, арк. 23].

Вказані громади були зареєстровані як такі, що почали діяти у різний період – з 1910 по 1941 рр. [2, арк. 12]. Тому на кінець Другої світової війни вони мали вже сформовану структуру, значну кількість прихильників та діяли у рамках існуючого законодавства. У плані роботи уповноваженого Ради у справах релігійних культів за 1945 р. передбачалось, що: “реєстрації підлягають усі діючі релігійні громади в незалежності від того, коли почали діяти, були зареєстровані, де проводять релігійні обряди – в молитовних будинках, в арендованих приватновласницьких будівлях або навіть у домах самих віруючих...” [3, арк. 5].

Такі нормативні вимоги діяли насправді не довго. Також необхідно звернути увагу на факт публічності та того, що було у секретних постановках і дійсно впроваджувалось у життя. Адже радянська влада після війни завжди декларувала віротерпимість та свободу совісті при фактичному переслідуванні та подальшому закритті протестантських громад.

У 1946 р. до уповноваженого у справах релігій по Херсонській області надійшли заяви на реєстрацію 29 громад ЄХБ та 3 громад адвентистів сьомого дня. Таким чином, чисельність релігійних осередків на Херсонщині помітно зростала у післявоєнний період [2, арк. 6].

У 1951 р. у листуванні уповноважено у справах релігійних культів по Херсонській області з республіканським керівництвом констатувався факт збільшення кількості віруючих у громадах ЄХБ у різних регіонах, зокрема у промислових. Проте це стрімке зростання на початку 50-х рр. ХХ ст. було загальмовано. У 1952 р. вийшло таємне розпорядження уповноваженого у справах релігійних культів УРСР щодо відносин органів влади з протестантськими культурами. У пунктах 2 та 3 цього документу зазначалось – “рішуче та активно розгорнути конкретну політико-масову роботу серед населення регіону, особливо у тих місцях, де релігійні формування існують та діють... Проводити

спостереження за діяльністю зареєстрованих релігійних громад, обмежувати їх...” [14, арк. 112].

Використовуючи ці настанови, шляхом контролю за діяльністю протестантських громад, державним органам вдалось спочатку встановити а потім і обмежити стрімку динаміку релігійних організацій.

У звіті уповноваженого у справах релігійних культів по Херсонській області за 1953 р. констатувалось: – “вивчаючи рух ЄХБ в області, слід відмітити, що у районі будівництва Каховської ГЕС та Південноукраїнського каналу зосереджуються великі маси робітників, які все активніше вступають у громаду ЄХБ. Існує тут одна громада, але вона стрімко росте – у 1945 р. нараховувала 45 членів, 1950 р. – 77, а у 1952 р. – 127” [15, арк. 204].

Політика контролю та наступного обмеження діяльності релігійних організацій суттєво позначилась на ставовищі протестантських громад. Велика їх кількість була закрита. Посилюються процеси, що були характерні для всієї релігійної сфери України – укрупнення громад через закриття невеликих. Проілюструємо це конкретними даними. Так, у 1946 р. на Херсонщині існувало 40 громад ЄХБ. У них налічувалось 1490 віруючих. Станом на 1959 р. залишилось діючими лише 17 громад з кількістю віруючих – 1498 осіб [5, арк. 19].

Наведені цифри дають підстави стверджувати, що наповнення громад збільшувалось, не дивлячись на зменшення чисельності релігійних осередків. Зменшення кількості громад вказує на продовження антирелігійної політики влади, яка шукала будь-яких підстав для ліквідації общин, їх штучного об’єднання та укрупнення.

Причини державного курсу на зменшення числа релігійних громад мали пояснення. Насамперед, великі громади краще піддавались контролю, ніж дрібні та незареєстровані. Такий курс давав змогу тотального контролю, економії часу і коштів. У певну громаду надсилали наглядача, який отримував заробітну платню, пільги і мав надсилати щомісячні звіти щодо діяльності общини. Примусове укрупнення громад давало, таким чином, більш якісний результат для вищих органів нагляду – Уповноваженого у справах релігійних культів по УРСР – одразу отримував звіти по областях, а не по кожній громаді [15, арк. 123].

Віруючим така політика була неприйнятною. Особливо негативно вона відобразилась у сільській місцевості. Адже об’єднували громади, що знаходились на відстані 8–10 км. одна від одної. Таким чином, у післявоєнний період дії влади залишалися антирелігійними.

Уповноважений у справах релігійних культів по УРСР І.Д. Назаренко, ще у березні 1950 р., надаючи характеристику протестантським громадам, зауважував про існування тенденції до об'єднання громад. При цьому він констатував, що органи влади ефективно перешкождали зазначеній тенденції, ведучи до того, щоб громади “задохнулися на корені”. Громади, що налічували лише офіційно зареєстровану “двадцятку”, або меншу кількість членів, знімалися з реєстрації, а їхні члени не приєднувалися до інших общин офіційно. Громади переставали діяти. Подальші клопотання віруючих зберегти та дозволити реєстрацію релігійних осередків ігнорувалися, навіть при збільшенні чисельності віруючих [14, арк. 57–64].

Таким чином, заходами державних структур на Херсонщині лише з 1948 по 1949 рр. було закрито 10 громад ЄХБ [1, арк. 23]. Ці процеси набирають обертів у кінці 50-х – у першій половині 60-х рр. ХХ ст. коли на зазначеній території залишилось 16 протестантських громад.

Суспільство все більше підпадало під вплив атеїстичної пропаганди, яка роками вживлювалась в суспільну думку. Дедалі більше віруючих протестантів почали на собі зазнавати перешкод, ініційованих владними структурами. Місцеві органи влади не могли не звертати увагу на масові скарги та протести християн.

У документі з промовистою назвою “Листування з райвиконкома про атеїстичну роботу серед віруючих та лояльне відношення до них”, який було виявлено у фонді уповноважено у справах релігійних культів по Херсонській області за 1952 р., наводяться цікаві факти з реального, буденного життя протестантів і невіруючих, їхні взаємовідносини [7, арк. 10].

За некоректне та грубе відношення з віруючими письмово попередили голову колгоспу Асканія Нова.

Голова колгоспу та його помічник, не маючи на те ніяких прав, почали вимагати та перевіряти документи громади ЄХБ на дозвіл її діяльності, погрожували закрити молитовний будинок. Вони всіляко ображали та погрожували віруючим. Знайшовши винних у проведенні незаконного, незареєстрованого зібрання віруючих у приватному будинку, вони наклали штраф згідно зі статтею 19 кодексу про податки.

Всі ці дії з боку голови колгоспу були визнанні державними органами як незаконні. У результаті представникам влади – голові колгоспу та його помічнику винесли лише письмову догану [7, арк. 12–16].

Показовим і масовим явищем стало звільнення громадян з роботи через релігійні переконання. Намагалися знайти інші підстави для офіційного звільнення, але рідко це вдавалось. Приналежність до зареєстрованої громади негативно впливала на роботу віруючого, робила її декларованою: протестантові практично неможливо було отримати вищу освіту, керівну посаду, високий професійний розряд, публічну подяку та матеріальну винагороду за працю, хоча “сектанти” вирізнялися дисциплінованістю, ретельним виконанням обов'язків.

Наприклад, у 1951 р. пресвітер громади ЄХБ с. Широке Херсонської області Білоус К.І. був викликаний разом з віруючими у м. Скадовськ в райвиконком, де йому погрожували та ображали. Він же був нагороджений орденом за працю та не одноразово отримував премії [8, арк. 7].

Резонансною була справа у Нижньому Рогачику у 1959 р., результати якої розглядались у Москві. Голова Ушкальського колгоспу Бишевський В. І. та директор Нижньо-Рогачикської школи Шевченко І.Д. приїхали до молитовного дому та пригнали воза і почали забирати майно молитовного будинку – кафедру, лави, вимагаючи звільнити приміщення. Вони змушували школярів ламати замок на дверях молитовного будинку, але їхні матері – члени громади не допустили це зробити. Після цього голова колгоспу та директор школи почали вимагати фінансових звітів та грошей – зібрали 120 карбованців [9, арк. 12].

Такі випадки були масовими. Органи місцевої, обласної влади закривали очі на такі грубі порушення, лише констатуючи їх у своїй звітній документації. Звільнених за релігійні переконання осіб на роботу ніхто не поновлював. Винуватцям цих незаконних звільнень – радянським чиновникам, висилали лише попередження та догани.

Свавільля преставників влади на місцях залишалось непокараним. Місцеві активісти-атеїсти також намагалися перешкоджати служінню та задоволенню релігійних потреб віруючих.

В тому ж селі Нижній Рогачик у березні 1960 р. громадянка Ема, яка проживала біля молитовного будинку ЄХБ, під час служіння неодноразово виносила на вулицю програвач з посилювачем та ставила навпроти дверей молитовного будинку. На численні прохання та зауваження віруючих вона відповідала образами та погрозами. Коли члени громади поскаржились владі, то висновок був один – конфлікт позицінали як результат неправильно поставленої вихивної роботи серед населення. Конкретних дій владою не було вжито [9, арк. 17].

На початку 60-х рр. ХХ ст. кількість скарг від членів протестантських громад значно збільшується. Уцілому так звана “відлига” в суспільно-політичному житті не поліпшила становища релігійних організацій. Спрощене тлумачення офіційною ідеологією релігійного феномену як пережитку минулого обґрунтувало відповідну політику. Це виявилось у масовій антирелігійній кампанії, що розгорнулася в країні на рубежі 50 – 60-х років.

Атеїзована частина населення почала ще різкіше сприймати наявність протестантських молитовних будинків у селах чи містах свого проживання. У 1966 р. у с. Підстепове, Цюрупинського району знищили молитовний будинок, всі речі, які були у ньому [10, арк. 16].

Демонстрація бездіяльності влади та безкарність порушників яскраво проявилась у випадку, що стався у с. Приморське. Неодноразово жителі села намагались знищити молитовний будинок шляхом підпалу. Двоє юнаків спочатку запалили дах – цю пожежу вдалось ліквідувати. Через декілька днів невідомі пролізли у вікно та склали усі лави, кафедру, інші речі посередині кімнати і підпалили. Цю пожежу зупинити не вдалось.

Уповноважений у справах релігійних культів по Херсонській області Сухий С. у своєму звіті за 1966 р. зазначав – “населення цього села обурилось на віруючих та часто з боку деяких мешканців чути образи у сторону віруючих... Вважаю, що це результат неправильної атеїстичної роботи на місцях” [10, арк. 34–36].

Нижче у цитованому документі зазначався ще один випадок. Директор Сокологірської школи Степанкевич В.О. зайшов посеред служби до молитовного будинку ЄХБ та почав кричати: “Я вас усіх терпіти не можу, чого ви тут дурман проповідуете!?”

Владні органи не присікали дій невіруючих громадян, проводячи лише в деяких випадках бесіди та роз’яснення. При виникненні конфліктної ситуації між членами громади та атеїстами – потреби останніх задовольняли набагато частіше, а віруючі залишались без будівель, дозволів на збори та перереєстрацію.

Навесні 1959 р. усім уповноваженим у справах релігійних культів областей з Києва розіслали інструктивного листа № 58. У ньому наполягалось на поліпшенні інформаційної роботи Уповноважених, зокрема: негайному повідомленні партійних органів про всі факти активізації діяльності громади; виявленні осіб, яких священослужителі залучали до роботи виконавчих органів церкви; виявленні робіт-

ників і службовців релігійних організацій, які незаконно підлягали профобслуговуванню та іншим пільгам [16, арк. 125–129].

Влада щільно контролювала всі сторони життя громад. Про це свідчить зміст документації, яка велась щодо “двадцятки” громади: місце проживання її членів, роботи, паспортних даних; контролювалось листування пресвітерів, облік майна громад, і особливо – списки осіб, які подали заяви на хрещення. У 1960 – 1961 рр. у Херсоні було подано 45 таких заяв. Дозволили охреститись лише 24 віруючим – здебільшого людям похилого віку, не допускаючи до громади молодь [12, арк. 74].

Ще один інструктивний лист до уповноважених у справах релігійних культів обласного рівня, виданий у червні 1959 р., стосувався розгляду клопотань про відкриття церков. У ньому ставилось завдання: домогтись, щоб “клопотання про відкриття церков зменшились, а згодом і цілком припинились...”. У цьому листі йшлося також про те, що у церквах, які занепали, “під добре продуманими пиводами не слід допускати направлення... постійних і тимчасових священиків”, а потім знімати з обліку такі громади. В документі вимагалось припинити добродійну діяльність, зокрема надання віруючим допомоги грошима чи в якийсь інший спосіб, організацію допомоги дітям [15, арк. 96].

Початок 60-х рр. відзначився посиленням переслідувань євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, представників інших церков.

Таким чином, державні органи влади від найвищих до місцевих повністю контролювали протестантські громади. Уніфікація та нищення усього релігійного життя, розпочата ще у 30-і рр. ХХ ст., знайшли своє продовження у другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХст., набираючи більш завуальованих форм.

Усі постанови та розпорядження, які надходили з Москви до уповноваженого у справах релігійних культів по УСРР, а від нього до обласних уповноважених – мали чітку мету щодо зменшення та укрупнення протестантських громад, встановлення повного контролю над ними.

Херсонські громади протестантів також значно скоротили свою кількість при зростанні чисельності віруючих, діяли в повній залежності від влади, яка контролювала кожний їхній крок. З 40 громад, що були зареєстровані у 1946 р., залишається лише 16 на 1964 р.

Релігійне життя, гальмоване атеїстичними заходами держави, втрачало динаміку. Невіруючі громадяни нерідко ображали віруючих, чинили опір їх діяльності, звільняли протестантів з роботи, робили

доноси. Це було закономірним проявом масової пропаганди та агітації, яка протягом багатьох років підбурювала населення проти віруючих. Останні в свою чергу значно скорочують свою соціальну діяльність.

Взаємовідносини між владою, протестантами та суспільством стають напруженими та переростають у відкрите протистояння. Створюється стереотип “сектанта” - замкненої, обмеженої та фанатичної людини, який негативно впливає на суспільну думку і сьогодні.

Джерела та література:

1. Державний архів Херсонської області (ДАХО) – Ф. 3727. – Оп. 1. – Спр. 217.
2. ДАХО. – Ф. 3727. – Оп. 1. – Спр. 242.
3. ДАХО. – Ф. 3727. – Оп. 1. – Спр. 216.
4. ДАХО. – Ф. 3727. – Оп. 1. – Спр. 256.
5. ДАХО. – Ф. 3727. – Оп. 1. – Спр. 270.
6. ДАХО. – Ф. 3727. – Оп. 1. – Спр. 252.
7. ДАХО. – Ф. 3727. – Оп. 1. – Спр. 255.
8. ДАХО. – Ф. 3727. – Оп. 1. – Спр. 258.
9. ДАХО. – Ф. 3727. – Оп. 1. – Спр. 273.
10. ДАХО. – Ф. 3727. – Оп. 1. – Спр. 293.
11. ДАХО. – Ф. 3727. – Оп. 1. – Спр. 294.
12. ДАХО. – Ф. 3727. – Оп. 1. – Спр. 283.
13. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 23. – Спр. 9.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 213.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2741.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5908.

Надія Краснянська (Запоріжжя, Україна). Протестантські громади Херсонщини у 1940–1960-і рр.

У статті розкривається динаміка протестантських громад на Херсонщині у повоєнний період. Аналізуються питання взаємовідносин релігійних осередків, влади та суспільства, факторів скорочення громад, трансформацій їх організаційної структури.

Ключові слова: громада, протестантизм, динаміка, взаємовідносини, державна політика.

Надежда Краснянская (Запорожье, Украина). Протестантские общины Херсонщины в 1940–1960-е гг.

В статье раскрывается динамика протестантских общин на Херсонщине в послевоенный период. Анализируются вопросы взаимоотношений

религиозных сообществ, государства и общества; факторов сокращения общин, трансформаций их организационной структуры.

Ключевые слова: община, протестантизм, динамика, взаимоотношения, государственная политика.

Nadija Krasnyanskaya (*Zaporizhzhia, Ukraine*) **Protestant communities of Kherson region in 1940–1960 s.**

In the article opens up the dynamics of protestant communities on Kherson in a post-war period. The questions of mutual relations of religious associations, state and society are analysed; factors of reduction of communities, transformations of their organizational structure.

Keywords: community, protestants, dynamics, mutual relations, public policy

Тетяна МОЛДАВСЬКА
(Запоріжжя, Україна)

УДК : 342.828.2 (477.7)

**Вибори до обласних Рад депутатів:
організаційні аспекти
(на прикладі південних областей УРСР)**

Вибори як спосіб формування законодавчих та представницьких органів влади є однією з головних ознак демократичного суспільства. У радянській державі виборам до центральних та місцевих органів влади, не дивлячись на їх безальтернативність, відводилася важлива роль. По-перше, вони створювали стійку ілюзію демократичності та народності влади, оскільки потенційно депутатом міг стати кожен трудовий громадянин. По-друге, з депутатського корпусу формувалася особовий склад виконавчих органів влади, і, таким чином, громадяни своїм “вибором” легітимізували їх повноваження. Цей принцип діяв на всіх рівнях державної влади – від Верховної Ради до сільських та селищних Рад.

Обласні Ради депутатів та їх виконкоми здійснювали взаємодію між вищими органами державної влади та управління та місцевими органами влади. Тому вибори до обласних Рад, відбір їх особового складу мали і важливе ідеологічне значення, і не меншу практичну актуальність.

Об’єктом дослідження виступає радянський виборчий процес, предметом – організаційні особливості виборів до обласних Рад депутатів. Хронологічні межі охоплюють період 1947–1990 рр.: від перших повоєнних виборів до останніх виборів на безальтернативній основі. До війни на території УРСР були проведені лише одні вибори до обласних Рад, тобто і політичний, і організаційний досвід проведення подібних кампаній був мінімальним. Широкі хронологічні рамки дозволять прослідкувати процес від формування ідеологічної та організаційної стратегії проведення виборів до поступового нівелювання їх ідеологічного значення.

Джерельна база даного дослідження представлена справочинними та законодавчими документами. Комплекс справочинних джерел формує документація, яка продукувалася в ході діяльності самої Ради, її виконкому і системи відділів та управлінь, а також справочинна документація обласних комітетів КПУ, матеріалів вищих органів законодавчої, виконавчої та партійної влади – Президії ВР УРСР, уряду, та ЦК КПУ, які стосувалися організації виборчого процесу. Сюди відносяться звіти, інформації, рішення та додатки до них, протоколи засідань обкомів. Найбільш детально та масштабно представлена документація, що стосувалася організації та проведення перших двох повоєнних виборів до обласних Рад – у 1947 та 1950 рр. Джерела, актуалізовані у даній розвідці, є неопублікованим; вони зберігаються у ЦДАВО (ф. 1, ф. 2) та ЦДАГО (ф. 1) України, та обласних архівах Запорізької, Миколаївської, Херсонської, Одеської областей, Центральному державному архіві Автономної республіки Крим. Комплекс законодавчих джерел складаються з власне законодавчих та нормативних актів, що регламентували процес формування обласних Рад. Ці акти в законодавчо визначений термін [23] (протягом двох тижнів після прийняття) публікувалися в журналах “Відомості Верховної Ради Української РСР” – органу Верховної Ради УРСР та “Збірнику постанов Української РСР” – органу Ради Міністрів. Конституції УРСР виходили окремими виданнями. Рішення партійних органів, ЦК КПУ, які стосувалися діяльності Рад, публікувалися в довідниково-інформаційному часописі “Справочник партійного работника”.

Необхідно зазначити, що матеріали, які висвітлюють хід виборів до обласних Рад, хронологічно представлені неоднорідно. Найбільш детально та масштабно представлена документація, що стосувалася організації та проведення перших двох повоєнних виборів до обласних Рад – у 1947 та 1950 рр. З великою ймовірністю можемо припустити, що посилена увага владних структур – у першу чергу, по “партійній лінії” в цей час мала політичну мету: необхідно було “демократично” оновити представницькі органи влади (адже з депутатського корпусу формувалася більшість особового складу виконавчо-управлінських структур), аби не допустити в них роботи осіб, які могли співпрацювати з німцями. В умовах повоєнної розрухи та нестачі, в соціально змороженому суспільстві існувала досить велика ймовірність зриву виборів – і через, власне, матеріально-технічні чинники, і через людський чинник. Після 1950 р. такої кількості звітно-інформаційної докумен-

тації, як під час виборів 1947 р. та 1950 р., вже ніколи не створювалося.

Традиційно, при позначенні органів влади, сформованих у результаті виборів, як синонім вживають також термін “представницькі органи влади”, маючи на увазі, що їх склад “представляє” інтереси чи політичні уподобання суспільства чи його частини, які обрали ту чи іншу партію чи громадян. Для означення системи Рад в СРСР також часто застосовували термін “представницька система”, маючи на увазі, що Ради та депутати “представляють” інтереси народу. Однак, існує теза, що радянська система була не представницькою, а станово-представницькою, оскільки до Рад всіх рівнів депутатів обирали за певною квотою, виробленою в партійних органах. Інколи поняття “представницькі органи влади” в сучасній політології взагалі вживається як синонім поняття “куріальна виборча система” [25, с. 164]. Виборча квота передбачала не лише соціальні критерії, як-то рід занять, місце в системі суспільного виробництва, але і демографічні – вік і стать. Так, наприклад, вважалося, що жінки в місцевих адміністративних органах влади мають складати в середньому 30% [29, с. 265]; до складу обласної Ради неодмінно мають обратися перший секретар обкому, керівники найбільших підприємств промислового комплексу та керівники найбільших колгоспів і радгоспів. Крім того, прибічники цієї точки зору виходять із того, що саме по собі радянське суспільство було до певної міри становим, і складалося зі стану селян, стану робітників, інтелігенції та партійно-державної номенклатури, а отже, система Рад мала всі ознаки становості, і вибори відбувалися за становим принципом – так, як вони відбувалися в європейських країнах Нового часу, за періоду станово-представницьких монархій [26, с. 164–166].

Після прийняття Конституції УРСР 1937 р. вибори з багатоступеневих перетворювалися на прями, тим самим їх показна демократичність значно збільшувалася [26, с. 239]. Таку систему деякі сучасні дослідники називають “декоративною демократією”. Вони виходять із твердження, що при відсутності антагоністичних класів, в умовах однопартійної системи, немає потреби в передвиборчій конкуренції кандидатів. Крім того, вважалося, що при керівній ролі компартії, Ради є громадськими організаціями, а депутатська діяльність фактично розглядалась як різновид звичайного громадського доручення, а не як форма політичного представництва, законодавчої роботи [32, с. 102].

На середину 1980-х рр. радянськими правознавцями було сформувано тезу, в якій обґрунтовувалося, що оскільки в умовах єдності радянського суспільства всі кандидати в депутати виступають з єдиною програмою, то висування та реєстрація двох і більше кандидатів не мало соціальної та економічної необхідності. Одна особа могла одночасно обиратися депутатом декількох Рад, однак варто зазначити, що така практика не була поширеною. Лише у 1979 р. новий Закон “Про вибори народних депутатів” закріпив, що громадянин не може, як правило, бути обраним більше як до двох Рад народних депутатів [24, с. 10].

Організацією виборчого процесу на місцевому рівні займалися дві структури: виконавчий комітет обласної Ради і його організаційно-інструкторський відділ та обком КПУ [27]. Але на загальнодержавному рівні виборчий процес організували і контролювали три органи влади: Президія Верховної Ради УРСР, Рада Міністрів та Центральний комітет КПУ. Відповідно організаційну роботу виконкомів та організаційноінструкторських відділів під час виборів контролювали Президія Верховної ради УРСР та Рада Міністрів, обкомів КПУ – ЦК КПУ. Графіки організації виборчого процесу та кошторис затверджувалися рішеннями виконкому [8, арк. 108–110], організаційні заходи забезпечував його оргінструкторський відділ [19, 21].

Обком КПУ, не будучи органом державної влади, видавати організаційно-розпорядчі акти не міг. Відповідно у виборчому процесі він виступав як громадська організація, контролюючи відповідну діяльність райкомів та найбільших партійних осередків на підприємствах. Уся організаційно-звітна та розпорядча документація, що супроводжувала виборчий процес, також рухалася за трьома напрямками: органи державної виконавчої влади, органи представницької влади (Президія Верховної Ради УРСР) та партійні структури. Однак ця документація не могла дублюватися.

Згідно з радянським законодавством, день виборів устанавлювався Президією Верховної Ради не пізніше ніж за 45 днів до терміну виборів – згідно Положенням про вибори в обласні, міські, сільські та селищні Ради депутатів трудящих від 28 липня 1939 р. [23, с. 5], і не менше ніж за 2 місяці – згідно з Конституцією 1978 р. Тоді ж починалися організаційні роботи з їх підготовки та агітаційна кампанія [30, с. 352]. У самому виборчому процесі можна виділити два етапи. Перший охоплював період від визначення дати виборів до висування

кандидатів в депутати: він складав в середньому два місяці. На другому етапі відбувалося висування кандидатів, агітаційно-масові заходи, як-то зустрічі “кандидатів” зі своїми виборцями, агітаційні концерти, реєстрація кандидатів, виготовлення та розповсюдження бюлетенів та власне самі вибори.

На першому етапі провідну роль в організації відігравав саме виконавчий комітет. Після встановлення дати виборів відповідний Указ Президії Верховної Ради УРСР розсилався по обласних виконавчих комітетах, які, в свою чергу, мали розіслати його по виконавчих комітетах районних Рад. У цей час фінансові відділи готували, а виконкоми затверджували кошториси на проведення виборів, які надсилалися до планово-фінансового відділу Президії Верховної Ради. Кошти на проведення виборів ніколи не закладалися до обласного бюджету завчасно, на стадії його формування, а надсилалися окремо. Наприклад, у 1947 р. для проведення виборчих кампаній Радою Міністрів на Запорізьку область було виділено 671 600 крб., на Миколаївську – 449 100 крб., на Одеську – 879 500, і на Херсонську – 429 700 крб. [9, арк. 6]. Кількість грошей, звичайно, прямо залежала від кількості виборчих округів, яка, у свою чергу, залежала від кількості населення області. На середину 1950-х рр. на одну районну виборчу комісію виділялося по 850 крб., на міську та районну в місті – по 450 крб., на сільські та селищні – по 282 крб. На окружні виборчі комісії по виборах до обласних Рад виділялося в середньому по 450 крб., на дільничні – по 250 крб. [20, арк. 15].

Кількість виборчих округів по виборах до обласних Рад мала стійку тенденцію до збільшення; особливо динамічним це явище було в 1939 – 1959 рр., тобто під час проведення перших трьох виборчих кампаній “обласного рівня”. Так, наприклад, при виборах 1939 р. в Миколаївській та Херсонській областях було створено по 45 виборчих округів, а вже в 1947 р. – по 70. У Запорізькій області було створено відповідно 64 та 81 виборчих округи [7, арк. 29]. Протягом 1950 – 1969-х рр. кількість виборчих округів була відносно стабільною, однак із початку 1970-х рр. вона знову збільшується. На кінець періоду, що досліджується, для проведення виборів до обласних Рад створювалося від 150 до 500 виборчих округів.

За три місяці до дати виборів обласні виконавчі комітети затверджували графік-календар організаційних заходів по проведенню виборів до місцевих Рад. За два місяці відбувалося висування кандидатів

у виборчі комісії, відбір місць для виборчих комісій та прийняття й опублікування рішення про затвердження складу виборчих комісій.

За 35 днів відбувалося висування представників до складу окружних виборчих комісій, затвердження їх складу рішенням виконкому і відбір та обладнання приміщень для окружних виборчих комісій. За 30 днів мали бути висунуті представники до дільничних виборчих комісій, утворені виборчі дільниці, прийнято та опубліковано рішення про їх затвердження. За 25 днів затверджувалося та публікувалося рішення про затвердження [21, арк. 43–47].

За 20 днів до дати виборів збиралися дані про кількість виборців, публікувалися та вивішувалися на виборчих дільницях списки виборців. В цей же час починалося висування кандидатів в депутати обласних та районних Рад, їх реєстрація та публікація біографічних даних в обласних і районних газетах. За 15 днів до виборів починали проводити зустрічі з кандидатами в депутати обласних та районних Рад, висувалися кандидати в депутати Рад інших рівнів. За 10 днів публікувалися списки всіх зареєстрованих кандидатів в депутати та проводилися зустрічі з виборцями. В цей же період друкувалися виборчі бюлетені. За 3 дні до виборів представники виконавчих комітетів перевіряли готовність виборчих дільниць та розвозили виборчі бюлетені по дільницях [18, арк. 108–111] Витрати на транспортування та розвезення виборчих бюлетенів рахувалися окремим кошторисом.

Звіти про поточну організацію виборчого процесу від імені виконавчого комітету не готувалися і не надсилалися. Насправді, весь контроль за їх організацією та матеріально-технічним забезпеченням покладався на обкоми, які, в свою чергу, як свідчать джерела [14; 15; 16], поспішали перекласти цю роботу на плечі районних комітетів КПУ, а ті, в свою чергу, – на місцеві партосередки. В 1940-х – першій половині 1960-х рр. важкою перешкодою для безболісного виборчого процесу були саме матеріально-технічні труднощі: не вистачало столів, стільців, канцелярських приладів; безліч дільничних виборчих комісій в віддалених селах не були телефонізовані та радіофіковані, в деяких не було електропостачання [8, арк. 13]. Не вистачало транспорту, стан доріг міг унеможливити навіть привезення бюлетенів (в цей період вибори до місцевих Рад відбувалися наприкінці лютого – в березні: якраз в період відлиги).

Траплялися і більш серйозні порушення, такі як внесення до виборчих списків осіб, що не мали права голосувати, помилки в прізви-

щах виборців, невнесення їх до списків, початок роботи виборчих комісій із запізненням [10–13].

У той же час обкоми КПУ, не будучи управлінськими органами, не могли видавати рішення чи розпорядження про радіофікацію чи телефонізацію певного населеного пункту, чи про виділення якихось матеріальних ресурсів з фондів облспоживспілок. Вони могли лише вказувати на необхідність організаційної роботи [27, с. 25–26]. Тому в протоколах засідань обкомів, в звітних матеріалах лише констатуються факти про ті чи інші матеріально-технічні труднощі в проведенні виборів та даються вказівки райкомам виправити ситуацію. Однак райкоми, без райвиконкомів, також не могли нічого зробити.

Висування та реєстрація кандидатів у депутати, як вже зазначалося, відбувалися за 30 днів до встановленої дати виборів. Однак відбір майбутніх “народних обранців” починав здійснюватися за півроку до дня виборів. Депутатами обласної Ради неодмінно обиралися голова діючого облвиконкому, в разі потреби – особа, що мала зайняти цю посаду в наступну каденцію [8, арк. 245], перший та другий заступник голови (або особи, що мали зайняти цю посаду), начальники управління освіти, промисловості та сільського господарства, голови відділів охорони здоров’я та соціального забезпечення [5, арк. 81]. Щодо керівного складу всіх виконавчо-управлінських структур (кількість яких збільшувалася з року в рік), то їх висування було обов’язковим. Обов’язково обирався перший та другий секретар обкому КПУ, голова міськвиконкому обласного центру. Щодо всіх інших найвищих посад в системі адміністративної влади в області, то їх депутатство в обласній Раді не було загальнообов’язковим. Це стосувалося, зокрема, голови обласного суду, прокурора області, начальника управління КДБ в області, начальника обласного управління МВС, першого секретаря міського комітету КПУ.

Якісний склад обласних Рад затверджувався в ЦК [5, арк. 31]. Рекомендувалися в першу чергу певні посади, під які вже потім підбирали конкретних осіб. До переліку посад, рекомендованих в 1947 р., включалися секретарі обкомів, завідувачі відділами обкомів, секретарі міськкомів та райкомів, голови та заступники облвиконкомів, секретарі та завідувачі відділами облвиконкомів, голови та секретарі райвиконкомів, голови сільських Рад, директори промислових підприємств, інженерно-технічні кадри підприємств, директори радгоспів, МТС та голови колгоспів, бригадири, ланкові та завідувачі фермами,

спеціалісти сільського господарства, лікарі, вчителі, наукові працівники, військовослужбовці, працівники КДБ, МВС та судово-прокурорських органів, редактори газет, профспілкові працівники та “представники інших професій”. Також формувалися рекомендації щодо вікових характеристик складу Рад, рівня освіти майбутніх депутатів; однак, останнє особливо принципового значення не мало.

Процес формування списків кандидатів в депутати відбувався в декілька етапів. Спочатку список рекомендованих посад затверджувався в ЦК КПУ та надсилався до обласних комітетів КПУ. Потім обласні комітети надсилали списки “рекомендованих кандидатів” із зазначенням їх прізвищ, посад, віку до ЦК, де вони коригувалися та надсилалися назад до обкомів. Саме на цьому другому етапі і формувалася варіативність особового складу обласних Рад. Ця варіативність була незначною, але все ж таки присутньою. На рівні ЦК КПУ висунування та затвердження мали безособовий характер: викреслювалися та додавалися посади із вказуванням соціально-демографічних характеристик бажаного кандидата. На рівні ж обкомів приблизні поіменні списки кандидатів в депутати обласних Рад уже мали бути готові, разом із біографіями за формами, затвердженими на засіданнях обкому [6, арк. 29; 7, арк. 215; 8, арк. 45].

Під час підготовки до виборів в 1950 р. списки рекомендованих посад вже не створювалися. Створювався лише загальний список якісного складу всіх обласних Рад УРСР з зазначенням трьох категорій – робітники, селяни та службовці [85 арк. 3]. Також створювалися поіменні списки депутатів обласних Рад попереднього скликання, яких не рекомендували обирати в майбутню Раду, зі вказуванням причин. Більшість “нерекомендованих” були робітниками та селянами, які не проявили достатньої активності на теренах своєї депутатської діяльності. Однак, поширеною причиною був і “моральний розклад в побуті”, зокрема грубість у поведженні з підлеглими, пияцтво, подружні зради тощо. Серед депутатів – керівного складу виконавчо-управлінських та господарських структур, поширеною причиною невисування були зловживання службовим положенням та невідповідність посадовим обов’язкам. Наприклад, керівник Запорізького харчопрому Рибалка І.Н. за службові зловживання взагалі був відданий під суд. У секретаря Запорізького облвиконкому Романенка І. Є. виявили закордонних родичів. Голову Якимівського райвиконкому Каніболоцького С.А. рекомендували не висувати за зловживання посадовими обов’язками [8, арк. 45–51, 229].

Однак принагідно варто зазначити, що до “зловживання посадовими обов’язками” на рівні обласних виконавчо-управлінських органів відносили використання службового автомобіля для власних потреб, подовження терміну відпустки тощо.

Протягом 1950–1960-х рр. інформація про майбутній склад обласних Рад стає значно обмеженішою. Приблизно за 1,5–2 місяці обкоми надсилали до ЦК КПУ пропозиції щодо майбутнього складу Рад. В списках виділялися лише три категорії: робітники, колгоспники та службовці. З початку 1970-рр. обов’язковими для виділення стають не лише соціальні, але й демографічні характеристики. При поданні пропозицій щодо майбутнього складу обласних Рад обкоми мали вказувати у кількісному та відсотковому вираженні кількість робітників, колгоспників, жінок, безпартійних, осіб, віком до 24 років, осіб, віком 25–29 років, членів ВЛКСМ [19, арк. 54; 21, арк. 23]. Також при поданні звіту рекомендованих кандидатів в депутати вказувалося, скільки з них одночасно були обраними або обиралися депутатами Верховних Рад УРСР та СРСР. Однак, зазвичай, ці депутати складали не більше 2,5% від загального складу тієї чи іншої обласної Ради (тобто 3–6 осіб). Також вказувалося, скільки майбутніх депутатів були членами або кандидатами в ЦК КПУ – їх кількість не перевищувала в середньому 2%, та членами і кандидатами обкому та ревізійної комісії: їх кількість була значно більшою – 29–30%. Так, наприклад, в лютому 1973 р. Запорізький обком надслав до ЦК КПУ інформацію, що до Запорізької обласної Ради XIV-го скликання буде обрано 36,1% робітників, 37,9% колгоспників, 16,8% комсомольців та 45,5% жінок [21, арк. 34]. До Кримської обласної Ради мали обрати 43% робітників, 12% колгоспників, 18,3% комсомольців та 43,8% жінок. У складі Миколаївської обласної Ради передбачалося 33,1% робітників, 21,5% колгоспників, 18,5% комсомольців та 46,6% жінок [3, арк. 13]. Ці дані залишалися безособовими. Загалом, в середньому дві третини депутатів Рад будь-якого рівня мали складати робітники та селяни; таким чином, для представників інтелігенції, куди включалися також і партійна номенклатура та радянські працівники, відводилося одна третина складу обласної Ради. Запланованого відсоткового поділу за всіма іншими категоріями не фіксували. Рекомендований обкомом склад обласної Ради надсилався до ЦК КПУ приблизно за місяць до дати виборів.

Щодо кандидатів у депутати осіб, які не займали керівних посад, в тому числі і представників службовців, то їх відбір та просування

мали, скоріше за все, варіативний, випадковий характер. Однак загальні вимоги до майбутніх депутатів не були особливими: людина не повинна була притягатися до кримінальної відповідальності, мати засуджених родичів або родичів, які проживають за кордоном, не мати стягнень за місцем роботи. Відбір кандидатів покладался на районні комітети КПУ, які, в свою чергу, спрямовували цю роботу на місцеві виробничі партосередки. При цьому треба зазначити, що документально – принаймні на обласному рівні – за браком документальних джерел процес власне висування відслідкувати неможливо, оскільки зберігалися лише списки та характеристики на кандидатів у депутати Верховної Ради УРСР, яких затверджували поіменно.

Траплялися випадки, коли збори трудового колективу відмовлялися підтримати певну кандидатуру. Наприклад, у 1965 р. колектив Запорізького обласного музично-драматичного театру не підтримав кандидатуру свого директора Магара В.Г., який обирався депутатом обласної Ради починаючи з 1947 р. Це пояснювалося тим, що через “погіршення стану здоров’я” керівник ускладнив стосунки з підлеглими. Після цього інциденту Магар В.Г. депутатом обласної Ради більше не обирався. У цьому ж році, в ході висування в кандидати, Ленінський райком КПУ Запорізької області не повідомив обком по те, що колектив підприємства “Промстройтрест” не підтримав кандидатуру в депутати Соболевського В.П. (посада не зазначалася), намагаючись, таким чином, зробити його депутатом без згоди колективу, від імені якого він обирався. Однак обком заборонив це робити, В.П. Соболевського кандидатом в депутати не зареєстрували [20, арк. 57].

У передвиборчий період обласні комітети КПУ надсилали до Президії ЦК КПУ інформацію про хід підготовки до виборів: у середньому надсилювалося не більше 2-3 звітів [2, арк. 11; 8, арк. 72]. Інформація, яка висвітлювала організаційні моменти підготовки до виборів, мала переважно обмежено-локальний характер. Висвітлювалися переважно лише позитивні моменти: взяті колективами соціалістичні зобов’язання на честь виборів, високий рівень підготовки агітаторів та лекторів тощо. При цьому, характерна випадкова деталізація: позитивне сприйняття виборів населенням в якомусь конкретному селі, схвальні відгуки на адресу конкретного кандидата в конкретному колективі. У ті роки, коли вибори до місцевих Рад проводилися одночасно з виборами до Верховної Ради УРСР, інформація про хід виборчих кампаній не розмежовувалася [1]. У роки, коли дата виборів не

збігалася, інформація про хід підготовки виборів саме до обласних Рад ніколи не виокремлювалася. Більш того, її кількість значно посту-палася інформації щодо виборів до міських чи сільських Рад.

У день виборів 5 разів на добу місцеві органи влади мали інфор-мувати вищі органи влади про їх хід. Як уже зазначалося, контроль відбувався по трьома напрямками: звіти до Президії Верховної Ради підписувалися (відповідно подавалися від імені) секретарем виконав-чого комітету, до Ради Міністрів – від імені голови облвиконкому, і до ЦК КПУ – відповідно, від імені першого або другого секретаря обко-му. Зазвичай, до 12 години дня (вибори починалися з 6 години ранку) в голосуванні брали участь від 80 до 90% виборців, а загальна явка складала від 99, 95% до 99,99% від усіх зареєстрованих виборців [4, арк. 12].

Щодо встановлення результатів виборів формально в радянській державі діяв принцип простої більшості, тобто обраним вважався кандидат в депутати, який набрав на виборах більше половини голосів усіх виборців, які прийняли участь у голосуванні. Результати мали оголошуватися не пізніше, як на 5 день після виборів, але зазвичай вони оголошувалися вже на наступний, в крайньому випадку через день.

Протягом тижня після виборів обкоми надсилали до ЦК КПУ звіти про результати виборів, що мали переважно констатуючий ха-рактер. Обласні комітети КПУ наприкінці 1940-х–1950-х рр. неодноразово фіксували факти своєрідної антиагітації та саботажу виборчо-го процесу. Як вже зазначалося, свої претензії та невдоволення життям люди висловлювали в першу чергу агітаторам. Особливо часто таке траплялося в сільській місцевості. Народом ширилися чутки, що Ра-дянський Союз воює з Англією та США і скоро програє в цій війні, а колгоспи розпустять. Люди скаржилися на голод, нестачу найнеоб-хіднішого [15, арк. 12; 41, арк. 45]. Однак, протягом двох наступних десятиліть, подібна інформація не зустрічається. Ймовірно, подібні факти просто не фіксувалися, або ж були поодинокими. Проте уже в 1980 р. знову фіксується інформація про негативне сприйняття і ви-борів, і радянської системи влади загалом. Щоправда, тепер це про-являлося в написах на виборчих бюлетенях. Серед них, зокрема, зу-стрічалися написи, в яких вибори називали “покаранням”, “виборами диктаторів”, заклики “відновити владу, за яку ми боролися, а не ту, що зараз” [17, арк. 15] а також негативні і нецензурні коментарі щодо

окремих кандидатів [2, арк. 95–99]. Можна зробити висновок, що це була своєрідна форма голосування проти існуючої виборчої системи та висловлювання опозиційності по відношенню до КПРС – КПУ [32, с. 110].

У цей же час фіксується (звичайно, ймовірно, що вони були і раніше, але не фіксувалися) голосування проти окремих кандидатів в депутати обласних Рад. В інформаціях обкомів про результати виборів вказувалося, скільки осіб серед тих, що мали право голосу, не взяли участі в виборах. Протягом 1970-х рр. кількість таких саботажників не перевищувала 300 осіб на область. Відносно високим був відсоток тих, хто не брав участі в виборах із релігійних мотивів – зокрема, в Одеській області вони склали до двох третин всіх відмов. Однак, основним мотивом відмови від голосування залишалася побутова невлаштованість та незадоволення соціальним становищем [2, арк. 75].

У сучасній історіографії поширеною є думка, що комуністична партія маніпулювала виборчим процесом. Однак точніше можна сказати, що радянські вибори були не результатом маніпулювання, а інструментом для виконання політичного і соціального замовлення. З одного боку, необхідно було вчасно сформувати представницький орган влади, який би легітимував управлінські рішення в умовах “централізованої демократії”, певною мірою виконуючи роль “посередника” між партійними структурами, вищими органами державної влади та суспільством. З іншого боку, суспільство позитивно сприймало саме таку модель формування представницьких (а з них – і виконавчих) органів влади, з прогнозованою системою відбору кандидатів в депутати. В 1950 – 1960-х рр. бути “народним обранцем” вважалося престижним, хай і всі знали, що до Рад призначають, а не обирають, однак Ради, на дві третини сформовані з робітників і селян, сприймалися все ж таки як “народні” органи влади.

Аналіз документів та матеріалів, що створювалися в УРСР в період підготовки до виборів у місцеві, і зокрема, обласні Ради народних депутатів, дає чітке уявлення про значення виборів як способу формування представницьких органів влади протягом всього післявоєнного періоду. Наприкінці 1940-х – першій половині 1950-х рр. вибори до місцевих органів влади в УРСР ще мали певне політичне значення. Метою їх проведення, окрім формування представницьких органів влади, було також намагання провести “очистку” управлінських структур від ненадійних осіб. Крім того, необхідно було сфор-

мувати механізми відбору кандидатів в депутати та організаційно-технічні аспекти самої виборчої кампанії. Цим можна пояснити відносно велику увагу до проведення місцевих виборів з боку партійних структур всіх рівнів. Протягом 1960-х – першої пол. 1970-х рр. в умовах відносної соціальної, економічної і політичної стабільності в радянському суспільстві ця система виборів могла працювати і працювала без збоїв.

Початок наростання системних кризових явищ в радянському соціумі в другій половині 1970-х рр. супроводжувався і певним підвищенням політичної активності, одним із проявів якої було збільшення зацікавленості до політичних подій і явищ. Саме в цей час у радянських громадян поступово виникає усвідомлення, що вибори та їх результати є цілком прогнозованими, скерованими партійними структурами, а Ради – це зовсім не “народні органи влади”, оскільки на керівні посади в виконкомах та відділах і управліннях висувають не рядових робітників і колгоспників, а керівників великих господарських та промислових об’єктів, партійних і радянських функціонерів. Саме в цей час фіксуються і відмови від участі у голосуванні, і голосування проти окремих кандидатів, і відмови трудових колективів підтримати певних кандидатів в депутати.

Отже, практична потреба реформування радянської виборчої системи виникла на початку 1980-х рр., коли недемократичність відбору кандидатів вже була закріпленою і на рівні масової свідомості; однак, вона не була здійснена. Враховуючи всю сукупність негативних чинників, можна зробити висновок, що після 1985 р. обмежитись ліквідацією окремих недоліків існуючої виборчої системи шляхом внесення невеликих змін у законодавство про вибори, які були здійснені у Законі про вибори у 1989 р., було вже недостатньо [31, с. 108]. Однак саме у 1980-ті рр. вплив партійних структур і на відбір кандидатів, і на організаційні аспекти виборів стає особливо чітко вираженим [25, с. 32–33]. Саме в цей час зрощення партійних та радянських структур найбільш чітко проявляється на всіх рівнях, особливо через гарантоване обрання до обласних Рад партійних функціонерів та збільшення частки депутатів – членів КПРС.

Радянська виборча система як спосіб формування органів місцевої влади, і як суспільне явище, і як історичне явище насправді поєднувала в собі химерні прояви демократичності, централізму і ста новості, поступово перетворюючись виключно на ритуал влади.

Джерела та література:

1. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 237. Переписка секретаря ЦК Компартии Украины по выдвижению кандидатов в депутаты ВС УРСР, информация оргинструкторского отдела ЦК Компартии Укураины и Президиума Верховного Совета УССР о провидении выборов в Верховный Совет УССР и местные Советы депутатов трудящихся. 29 апреля 1971 г. – 29 ноября 1971 г., 31 арк.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25Спр. 339. Информации обкомов Компартии Украины о ходе підготовки к выборам в ВС УССР и местные Советы депутатов трудящихся. 14 июня 1971 г. – 15 июня 1971 г., 128 арк.
3. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 623. Предложения обкомов партии о качественном составе кандидатов в депутаты местных Советов депутов трудящихся 14 созыва. 18 апреля 1973 г. – 25 апреля 1973 г., 83 арк.
4. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 626. Информация обкомов партии об итогах выборов в местные Советы депутатов трудящихся. 18 июня 1973 г. – 20 июня 1973 г., 110 арк.
5. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 3352. Справки, сведенья, списки секретарей обкомов КП(б)Украины управления по проверне партийными органами о составе рекомендуемых кандидатов в в депутаты областных Советов депутатов трудящихся по Украине. 26 октября 1947 г., 137 арк.
6. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 3353. Справки, сведенья, списки секретарей обкомов КП(б)Украины управления по проверне партийными органами о составе рекомендуемых кандидатов в в депутаты областных Советов депутатов трудящихся по Украине. 1947 г., 218 арк.
7. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 3357. Справки управления по проверне партийных органов об изменениях, внесенных ЦК КП(б)У в состав кандидатов в депутаты областных Советов депутатов трудящихся. 20 декабря 1947 г., 66 арк.
8. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 5305. Материалы по выборам в местные Советы по Запорожкой и Херсонской областях. 1950 г., 280 арк.
9. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4321. Материалы по вопросам выборов в местные Советы депутатов трудящихся. 30 октября 1957 г. – 25 ноября 1947 г., 160 арк.
10. ДАЗО. Ф. П-103. Оп. 2. Спр. 551. Протокол № 363 заседания бюро Запорожского обкома КП(б)У от 3–8 октября 1947 г., 54 арк.

11. ДАЗО. Ф. П-103. Оп. 2. Спр. 585. Протокол № 371 засідання бюро Запорозького обласного комітета КПУ от 18 листопада 1947 г., 84 арк.
12. ДАЗО. Ф. П-103. Оп. 2. Спр. 596. Протокол № 381 засідання бюро Запорозького обкома КП(б)У от 2 листопада 1947 г., 28 арк.
13. ДАЗО. Ф. П-103. Оп. 2. Спр. 1697. Протокол № 163 засідання бюро Запорозького обкома КП(б)У от 16 листопада 1950 г., 58 арк.
14. ДАЗО. Ф. П-103. Оп. 2. Спр. 1779. Інформація відділа в ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У о ході підготовки виборів в Верховний Совет ССР і місцеві Совети. 1955 г., 138 арк.
15. ДАЗО. Ф. П-103. Оп. 4. Спр. 22. Протокол № 7 засідання бюро Запорозького обласного комітета от 16 лютого 1965 г., 103 арк.
16. ДАЗО. Ф. П-103. Оп. 4. Спр. 1735. Інформація горкомов і райкомов КП України обкому о виборах в місцеві Совети., 145 арк.
17. ДАЗО. Ф. П-103. Оп. 28. Спр. 226. Папка контролю за виконанням постановлення от 14 листопада 1985 г “О некоторых мерах по дальнейшему улучшению работы Советов народных депутатов“. 1985 г., 16 арк.
18. ДАЗО. Ф. Р-1315. Оп. 14. Спр. 1047. Протокол засідання исполкома Запорозького обласного Совета депутатов трудящихся № 1-30. 16–29 листопада 1964 г., 210 арк.
19. ДАЗО. Ф. П-103. Оп. 18. Спр. 224. Матеріали по питанню виборів в Ради і суди. 3 січня – 14 грудня 1953 р., 216 арк.
20. ДАЗО. Ф. П-103. Оп. 18. Спр. 487. Матеріали по питанню виборів в Ради і суди. 2 січня – 17 грудня 1957 р., 123 арк.
21. ДАЗО. Ф. П-103. Оп. 18. Спр. 642. Матеріали по питанню виборів в Ради і суди (переписка, доповідні записки). 12 січня – 8 серпня 1959 р., 100 арк.
22. Положення про вибори в обласні, міські, сільські і селищні Ради депутатів трудящих УРСР. Затвердженне Верховною Радою УРСР 28 лютого 1939 р. – К, 1939 – 16 с.
23. Указ Президії Верховної Ради Української РСР 24 вересня 1958 р. “Про порядок опублікування законів Української РСР, постанов Президії Верховної Ради Української РСР та набрання ними чинності” // Хронологічне зібрання законів, Указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР. – Том 4. 1957-1958. – К., Держполітвидав, 1964. – С. 717-718.
24. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про вибори до місцевих рад народних депутатів Української РСР Прийнятий на десятій сесії Верховної Ради Української РСР дев’ятого скликання – К : .Політвидав, 1981. – 32 с.

25. *Всеволожський М. М.* Партійне керівництво Радами – запорука їх успішної роботи / М.М. Всеволожський // Зростання ролі Рад у комуністичному будівництві. – К., 1980. – С. 32–49
26. *Гелів С. Д.* Політологія: Навч. посібн. – 4-те вид., перероб. і доп., / С.Д. Гелів, С.М. Ругар – Львів : Світ, 2001. – 164 с.
27. *Корнеева Н.В.* Руководство партийных организаций Украины подготовкой и проведением выборов в местные Советы в 1959–1965 гг. (на материалах Днепропетровской и Запорожской областей) / Н.В. Корнеева // Зростання ролі Рад у комуністичному будівництві. – К, 1980. – С. 23–29.
28. *Кульчицький С.* Україна між двома війнами / С.В. Кульчицький. – К, Видавничий дім “Альтернативи“, 1999. – 236 с.
29. Політична історія України ХХ століття: В 6-ти томах \ [ред. колегія І. Курас, С. Кульчицький, Л. Нагорна, І. Солдатенков]. – Т. 6 – К, 2003. – С. 315–403
30. *Ніколаєць Ю.О.* Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х–першої половини 1960 років: українська історіографія: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Ю.О. Ніколаєць. – Київ, 2008. – 481 с.
31. *Першина Т.С.* Господарська номенклатура в Україні. 1943–1945 рр. / Т.С. Першина. – К, 1997. – 116 с.
32. *Рисич Й.* Вибори: від формалізму до демократизму (досвід України в 70 – 90-і роки ХХ ст.) / Й. Рисич, Л. Литовченко // Вісник ТДТУ. – 1996. – № 1. – С. 101–111.

Тетяна Молдавська (Запоріжжя, Україна). Вибори до обласних Рад депутатів: організаційні аспекти (на прикладі південних областей УРСР)

Стаття присвячена висвітленню та аналізу організаційних аспектів проведенню виборів до обласних Рад депутатів південних областей УРСР. Розглядаються правові засади виборчих кампаній, особливості висування кандидатів у депутати, роль партійних структур у цьому процесі.

Ключові слова: обласні Ради, вибори, депутат, каденція, КПУ.

Татьяна Молдавская (Запорожье, Украина). Выборы в областные Советы депутатов: организационные аспекты (на примере южных областей УССР)

Статья посвящена описанию и анализу организационных аспектов проведения выборов в областные Советы депутатов южных областей УССР. Рассматриваются правовые нормы избирательных кампаний, особенности

выдвижения кандидатов в депутаты, роль партийных структур в этом процессе.

Ключевые слова: областные Советы, выборы, депутат, каденція, КПУ

Moldavska Tatiana (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **The election in the Regional deputy Councils: organization aspects (in terms of southern regions of Uk SSR)**

In the given article is analysed making of legislative normative base concerning regional Councils formation, their activity and changes in system of departments and head offices. Examined stages and forms of carrying of election campaigns in South Ukraine region

Key words: regional Council, elections, deputy, cadence, CPU

Петро РАДЬКО
(Полтава, Україна)

УДК 342. 2 (092) (477) «197 / 9»

**Українська державна ідея
в творчості історика
Михайла Брайчевського**

Відомий український історик Михайло Брайчевський був і залишитися в нашій пам'яті взірцем громадянської мужності, символом наукової чесності і принциповості – людиною, яка не піддавалася шаленому тиску радянської репресивної системи, не поступалася власною совістю заради кар'єри й життєвих благ. Слід визнати, що не надто помічали останніми роками на академічному й державному “олімпі” ученого, котрий у часи панування антинаукових догм у вітчизняній історіографії не боявся промовляти слово правди, був справжнім провісником свого народу, а на останньому етапі національно-визвольних змагань поклав усі свої знання і досвід на олтар боротьби за незалежність України, за українську національну ідею [28, с. 5].

В українській історіографії визнано, що секретом успіху Михайла Брайчевського були його феноменальна працездатність, знання величезної кількості різноманітних джерел, вміння оперувати цими джерелами, рідкісний талант ясно й логічно викласти власне розуміння складної наукової проблеми. Усі ці якості виявили себе в монографіях – “Коли і як виник Київ” (1963), “Біля джерел слов'янської державності” (1964), “Походження Русі” (1968), які містили всебічний аналіз писемних джерел, що вміло поєднувалися з джерелами археологічними. Творчу спадщину Михайла Брайчевського всебічно вивчали М. Антонович [1], Н. Бай [2], О. Бодак [3; 4], С. Брайчевський [23], М. Гводзь [24], А. Іванко [26], Я. Ісаєвич [27], Ю. Кухарчук [28; 29], С. Наливайченко [30], В. Петров [31], М. Сагайдак [32], О. Сущенко [33] та ін. Метою даного дослідження є з'ясування творчої спадщини Михайла Брайчевського як історика у популяризацію української державної ідеї.

Відомо, що радянська історична наука обстоювала концепцію походження російського, українського й білоруського народів з єдиного слов'янського етносу, стверджуючи спільність їх історії та культури і тим обґрунтовуючи історичну закономірність “злиття націй”. М. Брайчевський же, ретельно проштудіювавши матеріальну культуру населення Східної Європи протягом I тисячоліття н.е. та зіставивши археологічні, лінгвістичні та антропологічні джерела з писемними свідченнями про розселення на цій території слов'янських племен, дійшов висновку, що твердження про “спільну колиску трьох народів-братів” не має під собою практичного підґрунтя. З його досліджень випливало, що те державне об'єднання слов'янських племен, яке у IX ст. отримало назву “Русь”, виникло в українському лісостепу, що первинне ядро Русі – “це Середня Наддніпрянщина з Києвом, Черніговим, Переяславом” [17, с. 162–163], а прилеглі до цієї території північні й північно-східні землі, населені іншими етносами, втягувалися в процес слов'янізації значно пізніше, піддаючись під протекторат Русі.

Поява кожної з названих монографій супроводжувалася численними рецензіями у вітчизняній і зарубіжній науковій періодиці. “Завалена” свого часу докторська (“Біля джерел слов'янської державності”) отримала високу оцінку такої неординарної постаті у вітчизняній археології та історії, як В. Петров. Він, зокрема, звернув увагу на дивовижну відповідність визначеного М. Брайчевським ареалу поширення черняхівської культури – відомостями, наведеним у Йордана, котрий стверджував, що “землі в межах Дніпра, Дністра, Дунаю та Вісли в першій половині IV ст. становили територіально-етнічну цілісність” [31, с. 152–154]. Низку схвальних відгуків викликала й книга “Коли і як виник Київ”, що стала справжнім науковим бестселером і вже наступного року була перевидана російською мовою. Монографію ж “Походження Русі” на Заході було названо “новим і дуже важливим кроком вперед на шляху до з'ясування проблеми походження Русі”, а високий дослідницький рівень, об'єктивність і незаангажованість її автора у вирішенні наукових проблем ставилися за приклад російським ученим, “...залюбки протягують в науковий ужиток антинаукові, імперіалістські й русифікаторські тенденції” [1, с. 150–152].

Чільне місце в історіографічній спадщині вченого посідає монографія “Суспільно-політичні рухи в Київській Русі” датована 1980 р.

Цей твір настільки масштабний, що навіть побіжний його огляд зайняв би тут чимало місця. Тож лишаючи цю справу майбутнім дослідникам, Ю. Кухарчук відзначає лише кілька ключових моментів, які лежать в основі авторського бачення об'єктивних і суб'єктивних причин трагічного падіння однієї з наймогутніших держав середньовічної Європи. Неупереджено підходячи до аналізу політичних колізій і глобальних соціальних потрясінь, які періодично виникали в надрах давньоруського суспільства, М. Брайчевський вже у вступі рішуче відкинув один із розхожих постулатів радянської доби: хід історії в усі часи визначала тільки боротьба народних мас. З цього приводу він зазначає: “Звичайно, боротьба народних мас була найважливішим фактором історичного розвитку у найбільш відповідальні, критичні хвилини. Але ж історія складається не тільки з таких критичних моментів. Нормальний, поточний хід розвитку значною мірою залежав від активності тих, хто зосереджував у своїх руках державну владу, – від їх інтересів, прагнень, від їх розуміння реальної обстановки, від їх здібностей і вміння ставити та розв'язувати актуальні практичні завдання” [21, с. 52].

Важко не погодитись з тією думкою сучасному українцеві, на очах якого “здібностями” та моральними якостями нагороджують тих, кого примхи долі занесли на верхівку влади. Україна, маючи після розвалу Союзу найкращий поміж колишніх республік “стартовий капітал”, без війни та революцій за десять років перетворилася у злиденну і корумповану країну “третього світу”, з якою не бажають сьогодні співпрацювати цивілізовані країни [28, с. 31].

Розглядаючи Київську Русь у контексті загальноєвропейського історичного процесу, зважаючи, що вона нічим не поступалася за рівнем розвитку таким країнам, як Франція чи Італія, М. Брайчевський відмічає в ній цілу низку явищ, аналогічним тим, які мали місце на Заході, наводячи докази того, що деякі прогресивні кроки в історичному розвитку були зроблені на Русі навіть раніше. Причому увага акцентується не так на економічному боці справи, як на характері суспільних відносин, буржуазні підвалини яких виявили себе в тому, що ремісники, купці та лихварі все рішуче перебирали в свої руки важелі суспільно-політичного життя. Такий характер стосунків між боярсько-князівською верхівкою та буржуазними верствами населення, на думку автора, вже виразно виявили себе у передмонгольській час не лише в Новгороді та Києві, а й у деяких інших містах Русі. Але

оцінюючи буржуазні відносини як рушійний фактор (для феодальної системи), автор наголошує, що нові тенденції водночас тягли за собою прогресивні зрушення у сфері суспільної свідомості, формуючи новий світогляд. Останній М. Брайчевський називає його давньоруським передренесансом або давньоруським гуманізмом, вважаючи, що він за соціальним змістом був невід'ємною часткою європейського Відродження і почав виявляти себе на Русі століттями раніше, ніж в Італії (див: [28, с. 32]).

Філософське осмислення суті давньоруського гуманізму, аналіз світоглядних уявлень, поглядів і концепцій мислителів-книжників Русі є головною темою другого твору – “Історична думка в Київській Русі”. Тут аналізуються всі основні категорії літературних пам'яток, які дійшли до нас у автентичному вигляді або, тим чи іншим чином зафіксовані в пізніших текстах. В основі аналізу лежить ідея, що всі писемні джерела давньоруського часу—від літописів, з наявними в них легендами та переказами, до “житій”, біографічних оповідок та повістей – відображають реальні історичні події.

У цьому зв'язку ґрунтовно аналізується найвидатніший твір давньоруської історіографії – “Повість минулих літ” Нестора. Тут наголошується погляд літописця на всесвітню історію як на щось, що пов'язане безліччю між собою різноманітних ниток в одне ціле, а також – діалектична думка, згідно з якою історичним процесом керують дві діаметрально протилежні сили (добро і зло), які переломлюються через вчинки людей. Та найбільш актуальним для часу, в якому творив Нестор, є погляд на роль держави, центральної князівської влади. Він наголошує, що саме держава є тією розумною організацією, яка утворює з людей суспільство. Як висновок, князі, котрі керують нею і визначають шляхи її розвитку, повинні нести відповідальність за її долю, а отже, й за долю народу в цілому (див: [28, с. 33]).

М. Брайчевський звертається до аналізу найвизначнішого твору європейської середньовічної літератури – “Слово о полку Ігоревім”. Дослідник піддає рішучій критиці думки, ніби основним змістом цього твору є ідея звихсту Руської землі від зовнішніх ворогів, а сам твір має героїчний характер і оспівує доблесть сіверського князя. Геніальність автора “Слова” він вбачає в тому, що той зумів крізь строкатий калейдоскоп подій та осіб побачити головну проблему, яка стояла перед давньоруським суспільством, що його увага прикута не до особистості, а до долі всього народу (Ігор засуджується не за якісь

там індивідуальні вади, а за те, що зажадав особистої слави на шкоду інтересам Руської землі) [28, с. 35].

Фундаментальне дослідження “Утвердження християнства на Русі” змушує іншими очима поглянути на процес становлення на Русі нової віри, по-новому оцінити й роль у цьому процесі Аскольда, і суть раптового “осяяння” Володимира Святого – зятого поборника язичництва на початку свого княжіння. Ця книга цілком заслуговує на те, щоб стати предметом обговорення у колах теологів найвищого рангу. Показовим є той факт, що коли з нею ознайомився папа Іоанн-Павло II, він запросив українського вченого на аудієнцію до Риму. Але компартійна влада зробила все, щоб цього не сталося: Михайла Брайчевського не випустили в закордонну поїздку “за станом здоров’я”. Звісно, це була чергова підступна акція агонізуючого радянського режиму проти історика. З початком перебудовчих процесів він, навпаки, відчував приплив фізичних і творчих сил; заборону на його праці було остаточно скасовано, і він міг, нарешті, вільно друкуватися як у наукових, так і в будь-яких інших виданнях. Набутком доробком широкої читачької аудиторії стало в ці роки і дещо з того, що писалося “в стіл”; у 1989 р. було опубліковане (щоправда, в газетному варіанті) навіть “Приєднання чи возз’єднання?” [28, с. 22].

Історія написання цієї праці така. У 1965–1967 рр. в Інституті історії АН УРСР готувався до друку двотомник “Історія Української РСР”. Це був перероблений варіант двотомника створеного ще в 40–50-ті роки. У книзі події 8 січня 1654 р. трактувалися як “возз’єднання” України з Росією. Цей термін міцно утвердився в радянській історичній науці після урочистого святкування 300-річчя Переяславської ради. Таке трактування подій середини XVII ст. не тільки суперечило історичній правді, а й розходилося з попередніми схемами радянської історіографії, яка користувалася терміном “приєднання”. На це й звернув увагу М. Брайчевський, на той час уже відомий фахівець. Його підтримали Ф. Лось, А. Санцевич, І. Гуржій та інші історики. Директор Інституту історії АН УРСР К.К. Дубина запропонував М. Брайчевському підготувати для “Українського історичного журналу” статтю з висвітленням гостродискусійних проблем науки, пов’язаних із Переяславською радою та подальшою долею України у складі Московської держави. Були сподівання на виникнення суто академічної дискусії. Однак вихід статті затримувався, і зрештою редакція журналу взагалі відмовилася розмістити цю працю, що мала критичний характер [26, с. 5–6].

Проте стаття почала поширюватись у самвидаві. Вона написана як заперечення пропагованої офіційною радянською наукою концепції цивілізаторської, месіанської ролі Росії щодо “народів СРСР”, концепції “возз’єднання двох братніх народів” яв великодержавної, шовіністичної, як переконлива критика перекручень історії України XVII ст. По суті стаття містить об’єктивний виклад подій української історії цього періоду, тенденції її подальшого розвитку. Уже вкотре перечитуючи її сьогодні, як зауважує А. Іванко, мимо волі ловиш себе на думці, що писалася вона зовсім нещодавно, якщо не сьогодні. Доречно навести найяскравіші цитати: “Україна ніколи не була відтогнута від Росії: йдеться про різні народи, що сформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах”. І далі: “... історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином ... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І, отже, всі ті, хто кликав його на боротьбу за національну незалежність, були найлютішими ворогами українського народу.

Всі конкретні явища в історії України – події, тенденції, діяльність окремих осіб і самі ці особи – все оцінювалось з точки зору не класової, соціальної суті, а їхньої позиції щодо Росії. Якщо хтось обстоював ідею “возз’єднання”, то здобував позитивну оцінку, незалежно від інших умов; той же, хто брав цю ідею під сумнів або (боронь Боже) брав участь у визвольній антиросійській, антицарській боротьбі, одержував клеймо “мерзенного зрадника”, “ворожого ставленика” і “найлютішого ворога” – знову таки незалежно від своєї класової позиції та соціальної програми” (цит. за [26, с. 6].

Розкриваючи зміст відносин між Україною і Росією в післяперелавський період, М. Брайчевський наголошує: “... думати, що “возз’єднання з Росією забезпечило благотворний вплив прогресивної російської культури, яка розвивалася, на українську культуру”, можна лише з гіркою іронією. Бо російська культура в XVII–XVIII століттях знаходилася у жалюгідному стані і стояла набагато нижче від української. Вона не тільки не могла здійснювати “благотворний вплив” на українську культуру, але навпаки, сама розвивалася під благотворним впливом останньої”. Далі він наводить численні приклади на підтвердження своєї думки [26, с. 6].

Аналізуючи події Національно-визвольної війни 1648–1654 рр., Брайчевський дає аргументовані відповіді на наступні, ним же сфор-

мульован питання: 1) Що являла собою Україна в середині XVII століття і які обставини викликали війну 1648–1654 років?; 2) Якою була класова позиція Богдана Хмельницького та його оточення?; 3) Чого шукала в Україні царська влада і з якою метою вона втручалася в польсько-український конфлікт?; 4) В чому полягав зміст Переяславського акта і які наслідки мав він для подальшого розвитку України й Росії?; 5) Чи були Андрусівське перемир'я 1667 року і Вічний мир 1686 року підтвердженням і увічненням “союзу двох братніх народів”? 6) Які соціально-економічні зміни відбулися в Україні у складі Росії упродовж кінця XVII–XVIII століття ?

Відповідаючи на ці питання, даючи блискучу характеристику соціально-економічної ситуації в Україні напередодні Національно-визвольної війни, М Брайчевський спирався на дослідження О.С. Компан, І.Б. Бойка, Ф.П. Шевченка. Переяславський договір історик трактує як акт приєднання України до Росії, як “вияв колоніалістських тенденцій, притаманних до нього (російського царизму) протягом уього його існування” [26, с. 6].

Почуття відповідальності за долю України кидає М. Брайчевського у вир бурхливих суспільно-політичних процесів. Він стає одним із засновників “Руху України за перебудову”. Як зазначав у радіопередачі “Відроджені імена” один із засновників Руху філософ М. Попович, вступ до Руху такої постаті, як М. Брайчевський, став потужною підвалиною для цієї організації, важливим фактором довіри до неї, вагомим свідоцтвом того, що це – не “натовп декласованих елементів”, “крикунів з вулиці” (як це твердили комуністичні лідери та їх газети), а серйозна сила українського народу, зокрема й інтелігенції [28, с. 23].

Відомий український історик І. Гирич говорив про М.Брайчевського як активного діяча опозиційного руху: “Його ім'я стало відомим не лише фахівцям, але, що показово – інше, про нього знала вся читачка публіка брежневських часів. Це був ледь не єдиний український історик, котрого знав пересічний громадянин. Не випадково, саме археологу за фахом, а не історику належала вже хрестоматійна відома робота “Приєднання чи воз'єднання?”. Бо це була не стільки наукова праця, скільки суспільно-політичний трактат, що засвідчував світоглядну настанову автора. Цей твір заслужено став класикою дисидентської літератури” (див.: [26, с. 5]).

М. Брайчевський бере активну участь у розробці політичної програми Руху, пропонує своє бачення шляху розвитку України за нових

історичних умов, дискутує з питань державного будівництва. Його нестандартні, завжди насичені цікавими фактами й оригінальними думками виступи збирали багатолюдні аудиторії, його поважали навіть опоненти, до його думки прислухалися лідери політичних партій. Саме Михайлу Брачевському доручили зробити на Установчому з'їзді Руху співдоповідь з найважливішого питання дня: перспектив розвитку української державності в умовах очевидного розвалу радянської імперії.

Дослідники наукової творчості та громадської діяльності зазначають, що у цій доповіді учений переконливо показав – український народ має свої державотворчі традиції, закорінені ще біля витоків Київської Русі. Але нагадав він і про помилки та історичні прорахунки національно-патріотичних сил у боротьбі за незалежність, застерігши присутніх від надмірної ейфорії і запевнивши їх, що імперський “центр”, піде на все, аби вгамувати тягу України до суверенітету. Акцентуючи увагу на кількох принципових моментах державного будівництва, він наголосив, що їх ігнорування може знову повернути державність України до тієї ж історико-політичної фікції, якою вона була доти. Доцільно нагадати тут нашим “державникам” деякі з тих мудрих пересторог, які, нажаль, залишаються актуальними в Україні й зараз: 1) не повинно бути сфер життя, підпорядкованих загальносоюзним інституціям; 2) не повинно бути загальносоюзних збройних сил; 3) не повинно бути подвійного громадянства [8].

З обґрунтуванням цих положень Михайло Юліанович не раз виступав на шпальтах газет та журналів і навіть після прийняття Акту про державну незалежність України. Зокрема, коли Росія почала робити спроби протягнути через штучну структуру СНД ідею “об’єднаного командування”, “спільних стратегічних сил”, створення “Ради колективної безпеки”, він у статті “Нація і держава” чітко наголосив, що концепція “спільної оборони” є одним із найнебезпечніших стереотипів комуністично-імперського мислення, тією основою, на якій проросте “потворне дерево колишньої тюрми народів” [15, с. 121].

Одне з найважливіших місць у державній політиці України Михайло Брачевський відводив також мовному питанню, наголошуючи, що державна мова “має застосовуватися в усіх сферах суспільного життя — в державних установах, культурних закладах, на підприємствах, у торгівлі, громадському харчуванні, обслуговуванні тощо” [15, с. 122] і що офіційна влада зобов’язана підтримувати розвиток дер-

жавної, національної мови. Саме він один із перших забив на сполох “відкритим листом” до Президента України, кваліфікувавши ігнорування чиновниками державної мови та обвальне зросійщення української нації як початок реакції, очевидний крок до втрати Україною незалежності [9].

Особливе значення надавав вчений і питанню виховання молоді. Професор М. Брайчевський одним із перших став викладати в стінах відновленої Києво-Могилянської академії за власним підручником “Конспект історії України” (1992), у якому виклав свою концепцію історії українського народу, не перевантажену ідеологічними міфами та комплексами меншовартості. Відповідно до тієї концепції, український народ – не тільки не позбавлений історичних традицій державотворення (як твердила імперська історіографія), а й має значно глибші корені у тому процесі, ніж будь-який інший етнос Східної Європи. Найважливішими ланками цього державотворчого поступу були Антське царство – політичне об’єднання слов’янських племен (VI–VII ст.); держава Данила Галицького, що утворилася після татаро-монгольської навали на значному обширі від Волині до Середньої Надніпрянщини і проіснувала до 60-х років XIV ст.; Київське велике князівство, що до 70-х років XV ст. було втіленням невагомної тяги нашого народу до державності; нарешті, козацька республіка Запорозька Січ – унікальна для середньовіччя політична організація з послідовно демократичним устроєм (кінець XV – друга пол. XVIII ст.). Цей парманентний державотворчий процес в Україні-Русі на кілька століть порушила лише Переяславська угода, яка перетворила Україну у безправний придаток Російської імперії [28, с. 24–24]

Потужне пізнавальне значення мав історіософський курс “Вступ до історичної науки”, в якому він заклав основи нового мислення, справді наукового, об’єктивного висвітлення подій минулого. Заповітом історикам нового покоління повинні стати слова ученого, яким він закінчує цей курс, опублікований у 1995 р. як навчальний посібник для вузів. “Життя висуває на передній план зливу вигод і зацікавлень, заради яких людина часом ладна піти на порушення всіх моральних та юридичних настанов. А відтак з’являється коли не прагнення, то принаймі готовність до кривосвідчення. І тоді перед людиною постає грандіозна проблема суду історії. Цього суду не уникне ніхто. Питання лише в тому, який буде вирок. А буде він адекватний і справедливий...” (цит. за [28, с. 25]).

Джерела та література:

1. Антонович М. М.Ю. Браїчевський. Походження Русі. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1968. – 224 с. // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1969. – Ч. 1–3 (21–23). – С. 150–152.
2. Бай Н. Наука, культура і патріотизм в одній іпостаті. Відкриваючи світ Михайла Браїчевського. Подарунок до дня народження / Ніна Бай // Українське слово. – 2009. – № 39. – С. 8–9.
3. Бодак О.П. Архів Михайла Браїчевського у фондах інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог / Ольга Бодак; НАН України; Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського; Ін-т рукопису. – К., [Б.в.], 2007. – 410 с.
4. Бодак О. Літературно-мистецька спадщина М.Ю. Браїчевського як інформаційне джерело україніки інституту рукопису НБВ / Ольга Бодак // Науці праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського / НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоціація б-к України; Ред. О.С. Онищенко. – К., 2006. – Вип. – С. 254–259.
5. Браїчевський Михайло Юліанович (1924–2001) // Видатні дослідники української археології. – Львів, 2005. – С. 127–130.
6. Браїчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності: (Соц.-екон. розвиток черняхівських племен) / М.Ю. Браїчевський. – К.: Наук. думка, 1964. – 356 с.
7. Браїчевський М.Ю. Вибрані твори: Іст. археол. студії, публіцистика / [Ред. Л. Винар: Укр. вільна акад. наук у США, Іст. секція та ін]. – К.: Вид. дім КМ Академія; Нью-Йорк: [Б.в.], 1999. – 597 с.
8. Браїчевський М.Ю. Витоки, розвиток та перспективи української державності (Співповідь на Установчому з'їзді Руху 8 вересня 1989 р. / М. Браїчевський // Літературна Україна. – 1989. – 12 жовтня. – № 41 (4346).
9. Браїчевський М.Ю. Державній мові – державну підтримку. Відкритий лист Президенту України Леоніду Кучмі // Столиця. – 2000. – 8 квітня. – № 39 (244).
10. Браїчевський М.Ю. Когда и как возник Киев / М.Ю. Браїчевський. – К.: Наукова думка, 1964. – 182 с.
11. Браїчевський М. Конспект історії України / М.Ю. Браїчевський. – К.: Вид. поліграфічний центр “Знання, 1993. – 208 с.
12. Браїчевський М.Ю. Літопис Аскольда [Про одного з фундаторів та першого хрестителя Київської Русі] / М.Ю. Браїчевський. – К.: Укр. центр духовної культури, 2001. – 128 с.

13. Брайтчевський М.Ю. Мова і держава. Відкритий лист Президенту України Леоніду Кучмі // Українське слово. – 2000. – 27 квітня. – Ч. 17–18.
14. Брайтчевський М.Ю. Народ мій завжди буде / М. Брайтчевський // Золоті ворота. – 1991. – Вип. 1. – С. 25–35.
15. Брайтчевський М.Ю. Нація і держава / М.Ю. Брайтчевський // Київ. – 1993. – № 3. – С. 121.
16. Брайтчевський М.Ю. Перспективи української державності / М. Брайтчевський // Розбудова держави. – 1992. – № 1. – С. 52–54.
17. Брайтчевський М.Ю. Походження Русі / М. Брайтчевський. – К.: Наук. думка, 1968. – 224 с.
18. Брайтчевський М.Ю. Про українську державність / М. Брайтчевський // Український історик. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1989. – Т. XXVI. – Ч. 4 (104). – С. 76–81.
19. Брайтчевський М.Ю. Середньовіччя та Сучасність / М. Брайтчевський // Наука і культура. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 324–326.
20. Брайтчевський М.Ю. Скарби знайдені і незнайдені / Мал. автора. – К.: Наук. думка, 1992. – 84 с.
21. Брайтчевський М.Ю. Твори. Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка Київської Русі / М.Ю. Брайтчевський; Упоряд. Ю.В. Кухарчук. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2004. – 720 с.
22. Брайтчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі / М. Брайтчевський; АН УРСР; Ін-т археології; Відп. ред М.В. Попович. – К.: Наук. думка, 1998. – 261 с.
23. Брайтчевський С.М. Імплікативна філософія Михайла Брайтчевського / С. Брайтчевський // Наукові записки / Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія” Сер. Історичні науки. – Ч. 1. – К., 2002. – Т. 20. – С. 71–75.
24. Гводзь М. Два томи правдивої історії України / М. Гводзь // Українське слово. – 2009. – № 20. – С. 10.
25. З листування І. Крип’якевича та М. Брайтчевського // Київська старовина. – 2009. – № 4. – С. 115–132.
26. Іванко А. З когорти шістдесятників М.Ю. Брайтчевський (1924–2001) А. Іванко // Історія України. – 2004. – № 48. – С. 4–8.
27. Ісаєвич Я. Михайло Брайтчевський і його концепція історії України / Я. Ісаєвич // Український історик. – Нью-Йорк – Торонто – Київ – Мюнхен, 1994. – Т. XXII. – Ч. 1–4 (120–123). – С. 192–193.
28. Кухарчук Ю. Провісник українського народу / Ю. Кухарчук // Брайтчевський М.Ю. Твори. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – Т.: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі / Упорядкування, передмова, наукове редагування і анотований іменний покажчик Ю. Кухарчука. – 720 с.

29. Кухарчук Ю.В. Учений, громадянин, особистість / Ю.В. Кухарчук // Наукові записки На УКМА. – 2002. – Т. 20. – Історичні зошити. – Ч. 1. – С. 10–14.

30. Наливайченко С. Хозарія і Русь в історичній концепції Михайла Брайчевського / С. Наливайченко // Українознавство. – 2010. – № 3. – С. 69–72.

31. Петров В.М. М.Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). – К.: Наук. думка, 1964. – 355 с. // Український історичний журнал. – 1965. – № 3. – С. 152–154.

32. Сагайдак М.А. Михайло Брайчевський у просторі української культури 60—80-х років ХХ ст. / М.А. Сагайдак // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 101–105.

33. Сущенко О. Лондон осмислює Брайчевського і ...Київ / О. Сущенко // Вечірній Київ. – 2000. – № 116 (16578).

Петро Радько (Полтава, Україна). Українська державна ідея в творчості історика Михайла Брайчевського

У статті розглядається роль відомого українського археолога та історика М. Брайчевського в розвитку та утвердження української державної ідеї. Проаналізована його наукова та громадська діяльність як справжнього провісника свого народу, який поклав свої знання і досвід для боротьби за незалежність української нації.

Ключові слова: наукова діяльність, громадська діяльність, М. Брайчевський, українська історіографія, українська державна ідея.

Петр Радько (Полтава, Украина). Украинская государственная идея в творчестве историка Михаила Брайчевского

В статье рассматривается роль известного украинского археолога и историка М. Брайчевского в развитии и утверждении украинской государственной идеи. Проанализирована его научная и общественная деятельность как просветителя своего народа, который посвятил свои знания и опыт делу борьбы за независимость украинской нации.

Ключевые слова: научная деятельность, М. Брайчевский, украинская историография, украинская государственная идея

Petro Rad'ko (Kyiv, Ukraine) The Ukrainian State idea in a historian Mykhailo Braichevskiy's works.

The role of famous Ukrainian archeologist and historian M. Braychevskiy in the development and establishment of Ukrainian public idea is considered to

be researched in this article. His scientific and public activity, and M. Braychevskiy by himself, being educator of his nation, has been analyzed. He devoted his knowledge and experience to fighting for independence of Ukraine's nation.

Key words: Ukrainian State idea, Mykhailo Braichevskiy's, Ukrainian historiography.

Олег БЕРЕЗОВСЬКИЙ
(Київ, Україна)

УДК 930.1(477) «19»

**Сучасна вітчизняна історіографія
про пресу українських політичних
партій в Російській імперії
початку ХХ ст.**

На етапі розвитку незалежної самостійної Української держави сучасні вітчизняні історики розгорнули активне дослідження, творче вивчення актуальних проблем минулого України. Вивчення маловідомих сторінок політичної історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. є одним з перспективних напрямів наукового пошуку. Важливою віхою українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. стало утворення національних політичних партій у Наддніпрянській Україні. Перші вітчизняні політичні партії, які виникли на межі ХІХ–ХХ ст. відіграли вирішальну роль у національному самоутвердженні українців. Вони стали могутнім фактором політичної структуризації українського громадянства. Їх виникнення та становлення стало важливою ознакою модернізації громадського життя у Наддніпрянщині, його еволюції у напрямі європейських демократичних тенденцій.

Для українських політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст. було характерним використання преси як одного з найважливіших засобів пропаганди та відстоювання національних вимог українства. Українські періодичні видання в цей період відображали інтереси українського населення, виконували роль громадської і політичної трибуни українства. Тому не дивно, що історія перших українських партій в Російській імперії на початку ХХ ст. та їх періодичних органів викликала значний інтерес у сучасній вітчизняній науці. Зокрема, з метою здійснення фундаментальних досліджень з історії національних періодичних видань у 1992 р. було створено Науково-дослідний центр періодики при Львівській Національній бібліотеці імені В. Стефаника, а також Дослідницький центр історії української преси. Одним із завдань наукових центрів є здійснення координації зусиль всіх заці-

кавлених установ, організацій, окремих дослідників у справі дослідження історії української періодики. Видано десятки випусків “Збірників праць Науково-дослідного центру періодики”, в яких опубліковано ряд наукових розвідок, які в тій чи іншій мірі торкаються й теми діяльності української преси на початку ХХ ст. Одним із проєктів Науково-дослідного центру періодики є створення фундаментальної праці з історії української преси. Робота по дослідженню історії української преси набула системного характеру.

Метою пропонованої статті є комплексний аналіз робіт сучасних вітчизняних істориків, котрі порушували питання історії легальної преси українських політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст. Це зумовлює наступні дослідницькі завдання: здійснити історіографічний огляд наукових праць останніх років та розкрити їхнє значення для переосмислення і доповнення проблеми; визначити особливості стану дослідження проблеми в сучасній вітчизняній історіографії.

Сучасне наукове вивчення історії преси українських політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст. здійснювалось за двома основними напрямками: 1) в межах дослідження узагальнених або суміжних проблем, таких як український національний рух, розвиток української ідеї та державності, історія політичних партій і організацій України, “українське питання” в Російській імперії та ін. 2) розробка окремих питань з історії української преси, зокрема таких, як становлення та діяльність преси українських політичних партій, історія окремих періодичних видань та ін.

Серед низки узагальнюючих праць із згаданої проблематики слід виділити колективну монографію “Нариси з історії українського національного руху”, в якій здійснена перша спроба узагальнення історії українського руху ХІХ – поч. ХХ ст. [30] Особлива увага в дослідженні акцентувалась на висвітленні національного руху в період революції 1905–1907 рр., що піднесло національну свідомість українців і значно пожвавило громадську діяльність інтелігенції навколо розв’язання “українського питання”. Автори дослідження вказали на роль в цих процесах українських політичних партій та їх друкованих органів. В іншій колективній монографії “Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ – початку ХХ ст.) автори акцентували увагу на висвітленні антиукраїнської політики царизму, особливо щодо системи освіти і цензури [47–49]. Становленню та діяльності українських

періодичних видань присвячені розділи, підготовлені О. Лисенко [22] та О. Овсієнко [34]. Так, зокрема, в оцінці газет “Громадська думка”, “Рада”, журналу “Рідний край”, щомісячника “Україна” О. Лисенко охарактеризував видання, як пресу української поміркованої інтелігенції, незважаючи на певні ідейно-політичні розбіжності. В той же час автор підкреслив, що національна приниженість українців, розуміння ними того, що вони не зможуть увійти в ті соціальні групи, які вирішують долю Російської імперії й призвело до того, що на сторінках “Ради” та “Рідного краю” загальнодемократичні та загальнолюдські мотиви почали поступатись місцем мотивам національним. В той же час знайти в статтях тогочасної української поміркованої преси ідеї антисемітизму, націоналізму було практично неможливо. Як вказує історик, революційні події 1905–1907 рр. створили підґрунтя для виникнення української преси не лише за мовною ознакою, а й за змістом. Специфіка умов існування українських періодичних видань в цей період відбилась на тематиці публікацій з вирішення національного питання. О.В. Лисенко робить висновки про те, що у 1906–1907 рр. на сторінках української преси ідея автономії України займала центральне місце [22, с. 86–90]. Залучення широких верств принаймні до обговорення на сторінках періодичних видань українського питання викликало живий інтерес у раніше інертних до національного руху громадян, робили з них й не свідомих українців, то хоча б співзвучаючих українській національній ідеї. Саме в цьому полягає роль української преси у формуванні національної ідеї [23].

Окремі аспекти функціонування преси українських політичних партій висвітлено також в підручниках, навчальних посібниках та хрестоматіях [14; 16; 26; 29; 39]. Однак у переважній більшості праць сучасних істориків партійна преса вивчалась крізь призму історії українських політичних партій і організацій кінця XIX – початку XX ст. Так, в колективній праці “Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907” В. Колесник, О. Рафальський та О. Тимошенко роблять висновок про те, що для всіх українських партій було характерним використання преси як одного з найважливіших засобів впливу на національну свідомість українців [18]. Партійні видання охоплювали весь спектр українських політичних партій, відображаючи своїм змістом ідейно-політичну і національну спрямованість, а також відповідні еволюційні процеси в партіях. Щоправда масштаби

видавничої діяльності партій були неоднаковими і обумовлювалися з одного боку репресивними заходами царських властей, а з іншого, наявністю коштів, чисельністю організацій. Окремі партії спромоглися на видання небагатьох своїх газет. Зокрема, УНП видала кілька номерів газети “Слобожанщина”, а УСП – газету “Запоріжжє” та ін. Автори справедливо зазначають, що навіть у часи найбільшого піднесення (1905–1907 рр.) українська партійна преса аж ніяк не користувалася поборжливістю владних структур [18, с. 219].

У монографії О. Сарнацького “Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.)” в контексті історії українських політичних партій зазначеного періоду автор чимало уваги приділив існуванню легальної партійної преси. Дослідник простежив, що ставлення цензури до легальних видань українських партій на початку ХХ ст. не завжди було однаковим і мало певні особливості. Так, якщо до 1905 р. українське друковане слово в більшості випадків сприймалося цензурою з позиції його заборони, а мовний чинник при цьому відіграв майже головну роль, то надалі самодержавство почало забороняти лише ті видання, які, на його думку, були найбільш небезпечними для існуючого ладу. У період спаду революції уряд знову почав реанімувати агресивно-шовіністичні спрямування щодо легальних українських видань і, в першу чергу, партійних. Видання звинувачували в поширенні так званого “мазепинства” або “українського сепаратизму” [41].

Ряд нових висновків та положень з історії українських партій знаходимо у монографії А.І. Павка “Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби” [36]. У дослідженні наведено перелік та охарактеризовано друковані органи партійно-політичних структур Східної Галичини та Наддніпрянщини. Крізь призму історії політичних партій України в на межі ХІХ–ХХ ст. в праці показано місце друкованих органів в діяльності різних партійно-політичних структур.

Про важливу роль періодичної преси у діяльності ліберально-демократичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. йдеться у монографічному дослідженні В. Колесника та Л. Могильного [17]. Автори аргументовано доводять, що преса ліберально-демократичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст. виступала одним з найважливіших засобів впливу на національну свідомість українців, була помітним чинником у прискоренні національно-політичного руху. Дослідники відзначили, що масштаби видавничої діяльності ліберально-

демократичних партій порівняно з усіма іншими українськими політичними партіями були вагомішими та найбільшими. Ліберальна періодична преса знайшла своїх прихильників практично у всіх регіонах України.

Фрагментарні відомості про партійну пресу також знаходимо у працях Р. Ветрова [3], О. Висоцького [4; 5], О. Голобуцького, В. Кулика [6], В. Головченка [7], С. Донченко [10], С. Наумова [31], В. Стрільця [45], Л. Стромилюк [46] та ін. Періодичні партійні видання в працях вищезгаданих істориків висвітлювалися крізь призму історії українських політичних партій Російської імперії початку ХХ ст.

Окремі аспекти даної проблематики отримали відображення у історіографічних працях І. Демуз [9], А. Заводовського [13], В. Меша [24; 25] та ін. Серед цих робіт в першу чергу слід відзначити монографію В. Меша, присвячену історіографії українського національного відродження 1905–1914 років. В контексті досліджуваної проблеми дослідник висвітлює також деякі аспекти історіографії української преси початку ХХ ст. В монографії автор доводить, що преса була не тільки важливою складовою національно-політичного руху в Україні, а й виступила помітним фактором його прискорення. Тогочасна українська преса далеко виходила за вузькопартійні рамки як в змістовному плані, так і в тому відношенні, хто був її безпосереднім засновником. Однак дослідник допускає ряд неточностей у трактуванні політичної приналежності деяких періодичних видань, робить певні помилки в підрахунках. У цілому автор робить висновки, що порівняно широкий партійний та жанровий спектр українських періодичних видань зазначив високий потенційний ресурс національної журналістики, яка сприяла консолідації національно-патріотичних сил.

Українську пресу як джерело з суспільно-політичної історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. розглядали в своїх дослідженнях Т. Антонченко [1], І. Крупський [20; 21], І. Михальський [27; 28] та ін. Особливої уваги заслуговує монографія І. Михальського, в якій здійснено всебічний аналіз джерел з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст.: розглянута історіографія партійного джерелознавства, визначено особливості формування бази джерел на територіях України, що входили до Російської й Австро-Угорської імперій. В контексті даної проблематики І. Михальський проаналізував партійну пресу, вказавши на її унікальний характер як джерела. Саме преса містить величезний обсяг матеріалів з історії українських по-

літичних партій і національно-визвольного руху, які відсутні в архівосховищах. Історик справедливо зазначив, що при використанні преси як комплексного джерела з історії українських політичних партій необхідно враховувати особливості її існування на початку ХХ ст., зокрема поділ видань на легальні й нелегальні. Перші змушені були публікувати матеріали, що проходили жорстку урядову цензуру, а тому їм притаманне викладення матеріалу “езопівською мовою”. Нелегальна преса мала неприховано опозиційний характер, і в ній ширше представлені матеріали щодо внутріпартійного життя, політичної боротьби з існуючим ладом. На думку І. Михальського, матеріали партійної преси дозволяють проаналізувати найважливіші віхи функціонування українських політичних партій, виявити основні питання внутріполітичної боротьби, з’ясувати міжпартійні відносини; визначити загальну політику урядів щодо українських політичних партій, простежити характер відносин різних класів, союзів, груп населення щодо партій; виявити зв’язки українських партій із державними та громадськими організаціями [27, с. 14–21].

Вивчення української партійної преси здійснювалось не тільки фахівцями з історії українських політичних партій, а й пресознавцями. Так, зусиллями дослідників В. Гутковського [8], А. Заводовського [11; 12], О. Коновець [19], І. Крупського [20], М. Нечиталюка [32; 33], М. Романюка [39], Н. Сидоренко [37; 38], О. Сидоренка [43; 44] та інших [26; 35; 40; 42; 50] зроблено суттєвий крок у напрямі наукового осмислення розвитку української преси початку ХХ століття. Зокрема, викликає великий інтерес дослідження І. Крупського “Національно-патріотична журналістика України (друга половина ХІХ ст. – перша чверть ХХ ст.)”, в якому автор розкриває роль преси в національно-визвольних змаганнях українства [20]. Дослідник звертає увагу на процес створення та розвитку національно-патріотичної журналістики на різних етнічних територіях України. Використовуючи архівні матеріали та малознайомі факти, І. Крупський повертає з небуття чимало імен, а також видань, що сприяли національно-визвольному русі. Автор детально висвітлює процес зародження та становлення української преси на теренах Російської імперії, аналізує тематику та зміст партійних періодичних видань. Вищезгадане дослідження доповнює колективна праця дослідників В. Гутковського, І. Крупського, П. Федоришина “Українська журналістика Наддніпрянщини (ІІ половина ХІХ ст. – 1920): генезис, проблематика виступів, державотворча функція” [8]. Ця праця є однією з найповніших

з історії національної преси Наддніпрянської України за масштабом охоплення фактологічного матеріалу та залучення архівних джерел. Автори приділили значну увагу процесу становлення та організації партійних періодичних видань. Дослідники справедливо зазначають, що оцінка українських періодичних видань з позицій сьогодення не збігається з тими оцінками, що надавали їм їхні сучасники.

Неабияке зацікавлення викликали анотовані покажчики україномовних періодичних видань, складені О. Сидоренко [43; 44]. В них міститься вся українська преса, яка виходила на території Російської імперії у 1905–1907 рр. Автор наводить коротку бібліографічну характеристику кожного періодичного видання, яка базується на основі архівних документів та спеціальної літератури. Характерною особливістю цих досліджень є те, що автор наводить перелік всіх нереалізованих періодичних органів українською мовою, серед яких було чимало і партійних органів.

Окремі аспекти діяльності преси українських політичних партій Російської імперії на початку ХХ ст. розглянуто в дисертаційних дослідженнях. Слід виділити роботи О. Березовського [2], А. Заводовського [11], А. Кобинець [15], С. Семенко [42], що присвячені діяльності окремих періодичних органів. У дисертаційному дослідженні О. Березовського “Українська преса Наддніпрянщини: пропаганда та відстоювання національних домагань (1905–1907 рр.)” досліджено формування системи національних періодичних видань та проаналізовано суспільно-політичні умови, в яких виникла та почала функціонувати україномовна преса [2]. Особлива увага приділяється дослідженню ролі україномовної преси в пропаганді та відстоюванні політичної програми вирішення українського питання. За концептуальними підходами щодо розв’язання національного питання і визначення перспектив державності України, періодичні видання дослідник умовно поділив на дві групи: преса, що відстоювала ідею автономії України та періодика, що пропагувала ідею самостійної української держави. В праці справедливо зазначено, що теза автономного статусу України в складі Росії набула популярності в програмах переважної більшості періодичних органів українських політичних партій. Автор чітко визначив та охарактеризував пресу ліберально-демократичного, соціал-демократичного, національно-радикального спрямування.

Особливої уваги заслуговує дисертаційне дослідження А. Заводовського на тему “Преса української соціал-демократії та українське пи-

тання в Російській імперії на початку ХХ ст.” [11]. В роботі проведено систематичний і узагальнюючий аналіз української соціал-демократичної преси в Російській імперії як цілісного і самостійного явища. А. Заводовський дослідив процес становлення періодики РУП, УСП, УСДРП, Української соціал-демократичної спілки. В праці охарактеризовано маловивчені партійні періодичні видання, зокрема, газети “Боротьба”, “Воля”, “Соціал-Демократ”, “Слово” та інші. Дослідник приходить до висновку, що поява української соціал-демократичної періодики, питома вага якої серед усієї національної преси була досить істотною, суттєво вплинула на розвиток українського руху в Російській імперії на початку ХХ ст. Завдяки їй останній зміг звільнитися від вузьких рамок етнографічного культурництва і розвинути у політичну стадію. Використовуючи пресу, члени УСДРП намагалися розвинути в українських трудящих національні почуття, бажання протистояти ідеям пролетарського інтернаціоналізму й класової боротьби, що репрезентувалися УСДС та РСДРП. З іншого боку, політична одноосібність та нетерпимість до плюралізму, які певною мірою пропагувала соціал-демократична преса, заважала українцям об’єднатися в єдину національно-політичну течію для боротьби за незалежну національну державу.

В дослідженні даної теми є певні особливості. Зокрема, увагу дослідників привертають насамперед ті партійні періодичні видання, які проіснували відносно тривалий час, що обумовлено їхнім більшим впливом на національних рух. Щодо інших періодичних друкованих органів українських політичних партій, то їх історія залишається маловивченою, навіть кількість їх часто вказується невірною.

Хоча суттєвих розходжень у базових положеннях істориків стосовно оцінки української партійної преси майже не існує, однак спостерігаються певні суперечності, поверхневі оцінки, неоднозначні висновки щодо партійної приналежності окремих періодичних органів та ін. Так, наприклад, сучасні дослідники і досі доходять до неоднозначних висновків щодо партійної приналежності першої української газети в Наддніпрянській Україні – “Хлібороб”. На думку В. Гутковського, І. Крупського, П. Федоришина, лубенська газета щодо вирішення національного питання виходила з інтересів УНП [8, с. 43–44]. В. Меша в дисертаційному дослідженні відносить “Хлібороб” до видань УСДРП [24, с. 173]. А.І. Павко стверджує, що “Хлібороб” був друкованим періодичним органом Української селянської партії [36, с. 545]. Сучасні вітчизняні історики об’єктивно вказують, що дати чітку вичерпну оцінку окремим ви-

данням важко, а то й зовсім неможливо. Важко визначити видання й за партійним напрямком, адже заснувати в ті часи орган чисто національно-радикальний чи соціал-демократичний було майже неможливим.

Для останніх наукових досліджень властиве прагнення об'єктивно переосмислити історію українських політичних партій Російської імперії початку ХХ ст. та їх друкованих органів. У цілому дослідження сучасних вітчизняних істориків мають важливу історіографічну значимість, оскільки їхні автори відмовилися від попередніх стереотипів, що панували в радянській історичній науці. Активізація українських політичних партій та поява україномовних періодичних видань розглядались дослідниками як найважливіші засоби впливу на національну свідомість українців. Історики намагались об'єктивно оцінити процес зародження та діяльності періодичних видань українських політичних партій початку ХХ ст. Проведений історіографічний аналіз переконує в тому, що окремі аспекти даної проблематики недостатньо висвітлені і потребують подальшого вивчення. Предметом подальших розвідок може стати дослідження історії партійної нелегальної преси в працях зарубіжних, сучасних дослідників.

Джерела та література:

1. Антонченко Т.В. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.06/ Т. В. Антонченко. – К., 2004. – 206 с.

2. Березовський О.М. Українська преса Наддніпрянщини: пропаганда та відстоювання національних домагань (1905–1907 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ О.М. Березовський. – К., 2004. – 214 с.

3. Ветров Р. І. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.) / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. – 245 с.

4. Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні) / Олександр Юрійович Висоцький. – Д., 2001. – 160 с.

5. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок / Олександр Юрійович Висоцький. – К.: Основні цінності, 2004. – 272 с.

6. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині: кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.

7. Головченко В. Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / Володимир Іванович Головченко. – Х.: Майдан, 1996. – 190 с.
8. Гутковський В. Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина ХІХ ст. – 1920 р.): генезис, проблематика виступів, державотворча функція / В. Гутковський, І. Крупський, П. Федоришин. – Львів: ЛА Піраміда, 2001. – 196 с.
9. Демуз І. Політична історія Наддніпрянщини початку ХХ ст. у дореволюційній журнальній публіцистиці / І. Демуз // Вісник Черкаського університету. – 2007. – № 100. – С. 135–142.
10. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / Світлана Павлівна Донченко. – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.
11. Заводовський А. А. Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Анатолій Анатолійович Заводовський. – К., 2006. – 201 с.
12. Заводовський А.А. Зародження і діяльність періодичних видань РУП-УСДРП на початку ХХ ст. / А.А. Заводовський // Проблеми історії України (ХІХ – поч. ХХ ст.). – К., 2001. – Вип. II. – С. 180–201.
13. Заводовський А.А. Українська преса початку ХХ ст. як важливий фактор національно-політичного руху: історіографія питання / А.А. Заводовський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 7 (9). – С. 379–386.
14. Історія українських політичних партій. Кінець ХІХ ст. – 1917 р.: Хрестоматія-посібник / Б.І. Корольов (упоряд.), І.С. Михальський (упоряд.). – К.: Видавництво Європейського ун-ту, 2003. – 562 с.
15. Кобинець А.В. “Громадська думка”/“Рада” (1905–1914 рр.) – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї: дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Алла Володимирівна Кобинець. – К., 2005. – 222 с.
16. Колесник В.Ф. Політичні партії та суспільно-політичні рухи в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: Навчальний посібник / В. Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – К: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2007. – 279 с.
17. Колесник В.Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття / В. Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2005. – 244 с.
18. Колесник В.Ф. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини

1900–1907 / В.Ф. Колесник, О.О. Рафальський, О.П. Тимошенко. – К.: Стило, 1998. – 226 с.

19. Коновець О.Ф. Науково-просвітницька преса України XIX – перша третина XX ст. Історія. Теорія. Практика: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 00.07.01/ Олександр Федорович Коновець. – К., 1994. – 40 с.

20. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX ст. – перша чверть XX ст.) / Крупський Іван Васильович. – Львів: Світ, 1995. – 182 с.

21. Крупський І. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (II половина XIX – I чверть XX ст.): Дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Крупський Іван Васильович. – К., 1997. – 454 с.

22. Лисенко О. Українська видавнича справа / О. Лисенко // “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початку XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 2. – С. 76–109.

23. Лисенко О.В. Роль преси у формуванні української національної ідеї / О. В. Лисенко // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 226–227.

24. Меша В. Історіографія українського національно-політичного відродження 1905–1914 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Володимир Григорович Меша. – Донецьк, 1996. – 187 с.

25. Меша В.Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми) / Володимир Григорович Меша. – К., 2004. – 157 с.

26. Михайлин О.Г. Історія української журналістики / О.Г. Михайлин. – Харків, 2000. – 279 с.

27. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І. С. Михальський. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 343 с.

28. Михальський І.С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX століть: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 // І. С. Михальський. – К., 2004. – 36 с.

29. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.): Навч. посібник / [Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін]. – Л.: Світ, 2001. – 296 с.

30. Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В.Г. Сарбей – К., 1994. – 189 с.

31. Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) / С.О. Наумов. – Х. : ХНУ, 2006. – 344 с.

32. Нечиталюк М.Ф. “Білі плями” у вивченні історії дожовтневої української журналістики / М.Ф. Нечиталюк // Українська журналістика і національне відродження. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 33–38.

33. Нечиталюк М.Ф. Методологічні проблеми історико-журналістських досліджень / М.Ф. Нечиталюк // Українська періодика: Історія і сучасність. – Львів, 1993. – С. 17–21.
34. Овсієнко О. Антиукраїнська цензурна політика / О. Овсієнко // “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початку XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 1. – С. 172–201.
35. Олешко Н.П. Український національно-визвольний рух у Галичині на початку XX ст. та українська преса Наддніпрянської України: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Наталія Петрівна Олешко. – Х., 2006. – 183 с.
36. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / Анатолій Іванович Павко. – К. : Плянди, 2002. – 552 с.
37. Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838–1917 рр.): Список / Укл. Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко, О.Д. Школьна – Л.-К., – 1995. – 154 с.
38. Періодичні видання Полтави та Полтавської губернії (1816–1917): Список / Укл. Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко, О.Д. Школьна. – Львів-Київ, 1996. – 128 с.
39. Романюк М. Українське пресознавство на порозі ХХІ століття / М. Романюк. – Л., 2000. – 109 с.
40. Самойлов Ф.О. Шляхом національного відродження: українська преса у 1905–1907 рр. / Ф.О. Самойлов // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1993. – С. 123–128.
41. Сарнацький О.П. Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.) / О.П. Сарнацький. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2006. – 709 с.
42. Семенко С. В. Журнал “Рідний Край” і літературний процес початку ХХ ст.: дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Світлана Василівна Семенко. – К., 1999. – 234 с.
43. Сидоренко О. Нездійсненні видання. Анотований покажчик нереалізованих проєктів україномовних періодичних органів кінця ХІХ – початку ХХ ст. / О. Сидоренко. – К., 1995. – 100 с.
44. Сидоренко О. Україномовна преса Росії 1905–1907 рр. Анотований покажчик періодичних видань / О. Сидоренко. – К.: АН УРСР, 1987. – 74 с.
45. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кін. ХІХ ст. – 1939 р.) / Василь Васильович Стрілець. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2002. – 361 с.
46. Стромиліук Л.В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Любов Василівна Стромиліук. – К., 2007. – 245с.

47. “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія : в 3 ч. / [ред. В. Г. Сарбей]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 1. – 1999. – 205 с.

48. “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія : в 3 ч. / [ред. В. Г. Сарбей]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 2. – 1999. – 487 с.

49. “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія : в 3 ч. / [ред. В. Г. Сарбей]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 3. – 1999. – 277 с.

50. Яцина О.А. Національно-культурний рух 1907–1914 років і українська преса: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олег Анатолійович Яцина. – Х., 2002. – 207 с.

Олег Березовський (Київ, Україна). Сучасна вітчизняна історіографія про пресу українських політичних партій в Російській імперії початку XX ст.

Проаналізовано стан вивчення преси українських політичних партій Російської імперії початку XX ст. у сучасній вітчизняній історіографії. Окреслено процеси, що впливали на стан наукової розробки теми.

Ключові слова: українська партійна преса, політичні партії, український рух, історіографія.

Олег Березовський (Київ, Україна). Современная отечественная историография о прессе украинских политических партий в Российской империи начала XX в.

Проанализировано состояние изучения прессы украинских политических партий в Российской империи начала XX вв. в современной отечественной историографии. Очерчены процессы, которые влияли на состояние научной разработки темы.

Ключевые слова: украинские политические партии, историография, партийная преса, украинское движение.

Oleg Berezovsky (Kyiv, Ukraine). The Ukrainian party press in Russian Empire at the beginning of XX centuries in modern native historiography.

The progress of researches of Ukrainian party press in Russian Empire at the beginning of XX centuries in modern Ukrainian historiography was analysed. The processes are determined which had an influence on the scientific work condition of the theme.

Key words: Ukrainian political parties, historiography, party press, Ukrainian movement.

Катерина ПЕТРОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК 930. 1: 001. 4

Термінологія у сфері благодійності в сучасній історіографії

Проблема благодійності активно висвітлюється в історіографії ще з XIX століття. У зв'язку з поширенням благодійної діяльності починається осмислення цього явища. Це було зумовлено розвитком капіталістичних відносин та формуванням прошарку підприємців, які зосередили в своїх руках значні капітали, та стали тією соціальною силою, яка потенційно забезпечувала матеріальні передумови до зростання благодійності. Значний внесок у висвітлення питання благодійності в цей період зробили такі дослідники як П.І. Георгієвський, С.К. Гогель, Є.Д. Максимов та ін. Тематика цього періоду була такою: загальні проблеми благодійності, державна система захисту населення (П.І. Георгієвський), пошуки коренів благодійності в Давній Русі та періодизація історії благодійності, аналіз законодавчої бази Російської імперії у сфері благодійності (М. Дмитрієв), основні напрямки благодійності (Є.Д. Максимов).

Огляд дореволюційної історіографії доводить підвищений науковий інтерес до теми благодійності на рубежі XIX – XX століть. Досліджувались різноманітні аспекти феномену благодійності, такі як історія благодійництва та її періодизація, сучасна дослідникам законодавча база з цього приводу. Праці дослідників дають підстави зробити висновок про важливість благодійної допомоги в даний період як основного фактору соціальної допомоги в державі.

З приходом радянської влади дослідження з питань благодійності були припинені, а дана тема була визнана буржуазною і була заборонена. Саме явище благодійності визнавалося "... соціальним явищем класового, перш за все, буржуазного суспільства, і в системі радянського тоталітаризму благодійності не знайшлося місця ні в ен-

циклопедичних словниках, ні в суспільному житті” [5, с. 39]. Єдиними виключенням були роботи з історії товариства Червоного Хреста, заснованого у другій половині XIX століття. Але і там його дореволюційна діяльність висвітлювалась схематично і невиразно, до того ж з перевагою не аналізу, а критики [8, с. 132]. Лише в кінці 80-х років XX століття було знято заборону з теми благодійності. З’являються праці, що повністю, або частково присвячені проблемам благодійництва чи меценатства, як, наприклад, робота А.Н. Боханова “Коллекционеры и меценаты в России”.

Сучасна вітчизняна історіографія представлена працями Ю. Гузенка, О. Доніка, Т. Курінної, С. Поляруш, І. Суровцевої та ін., які досліджують становлення і розвиток органів державної опіки, громадських добродійних об’єднань та благодійну діяльність окремих сімей чи осіб. Вагомим доробком у вивченні історії вітчизняної благодійності стали докторські дисертації Н. Сейко “Добродійність у сфері освіти України (XIX – початок XX ст.) та О. Друганової “Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX ст.).

Сьогодні особливо актуально стоїть питання благодійності в суспільстві. Це пов’язано як з активізацією наукових досліджень з цієї тематики, так і з вимогами сучасного життя, життєвою необхідністю. Так чи інакше, у нас на слуху постійно такі слова як “благодійність”, “добродійність”, “добро” тощо. Постає питання, який же зміст криється за цими поняттями.

Насправді, вислів “жити по поняттям” властивий певній категорії людей, підходить усім. Адже поняття – синтез історичної традиції та певної домовленості. Вчені домовляються, який зміст вони вкладатимуть в те чи інше поняття, яка саме річ буде називатися так, а не інакше. Однакове розуміння поняття забезпечує порозуміння між науковцями.

Так само у повсякденному житті ми засвоюємо поняття, завдяки яким розрізняють добре та погане. Ще Сократ говорив, що необхідно лише пояснити людині, що таке добро, і вона почне його робити, а відповідно всі злі вчинки – від незнання.

У коренів поняття “благодійність” лежить поняття “благо”, введене Аристотелем, лат. *summum bonum* [9]. З цього часу починається тлумачення цього поняття, чим займалися спершу філософи. Питання про благо ставилося у філософії у зв’язку з розумінням сенсу буття і людського існування як питання про вище благо, в залежності від

якого визначалась відносна цінність всіх інших благ. Філософи під поняттям “благо” розуміли те, що люди бажають саме по собі, а не через його наслідки. Адже більшість людей погодиться, що щастя краще, ніж нещастя, дружба краще ворожнечі тощо.

У питанні про те, що є благо, думки античних філософів розділилися. Одні вважають, що благо полягає у всезагальній любові, другі – в тому, щоб радіти красі, а інші шукають його в задоволенні. З того, яким чином визначають поняття “благо”, витікає все інше в етиці, адже люди мають в своїх діях творити якомога більше блага і відповідно якомога менше зла.

Антична філософія розглядала благо в блаженстві – “евдемонії”, зміст якої трактувався різними представниками різних напрямків: як насолода (кіренаїки, Епікур) [19] чи утримання від пристрастей (кініки) [12], як добродієність в розумінні панування вищої, розумної природи над нижчою (Аристотель, стоїки). Аристотель розрізняє блага трьох родів: тілесні (здоров’я, сила тощо), зовнішні (багатство, честь, слава тощо) і душевні (гострота розуму, моральна добродієність тощо) [9].

Незалежно від того, як філософи визначали поняття “благо”, всі вони трактували його як те життєво необхідне, без чого людина не може нормально існувати.

У Середні віки поняття блага повністю співпадає з поняттям Бога, але не втратило свого розуміння як найнеобхіднішого в житті людини.

Філософи розкривали високий зміст поняття благо, а на побутовому рівні в це поняття ми вкладаємо трішки інший зміст. Тут благо – це також те, без чого людина не може нормально існувати, але вже не в духовному, а в матеріальному сенсі, тобто, це одяг, їжа, крив над головою тощо.

Саме слово благодійність складається з двох частин “благо” та “діяти”. Таким чином, благодійність можна тлумачити як діяти на благо. Але це дуже широке тлумачення, яким на сьогодні оперувати важко. Таке поняття може кожен розуміти по-своєму, що порушує розуміння в науковому світі. Тому кожен дослідник намагається вивчати історію поняття та обґрунтувати своє.

На сьогодні поняття благодійність досі має широкий зміст від звичайної матеріальної допомоги до меценатства. Тож розглянемо еволюцію поняття благодійність. Відобразити, який вигляд мало поняття благодійність у Середні віки, зробила спробу російська дослід-

ниця Л. Б. Сукіна у праці “Понятие благотворительности в культуре русского Средневековья”. Дослідниця наводить тлумачення зі словника давньоруської мови X–XIV століття: “благотворіння” – здійснення добрих справ, благодійність; “благотворіє” – добрі справи, милостиня; тобто це поняття могло означати дію а також саму милостиню; “благотворіті” – робити добро. Л. Б. Сукіна приходить до висновку, що в часи Середньовіччя благодійність існувала як етичне та релігійне поняття. Але мислилась вона у формі милостині на користь церкві та злиденним [15, с. 20].

Російська дослідниця Г.М. Ульянова в розділі свого дисертаційного дослідження “Термінологія” також показує значення поняття благодійність у Середньовіччі. Щодо Середньовіччя Г. М. Ульянова дійшла висновку, що зміст поняття “благодійність” обумовлений тим, що благодійність являлась необхідним елементом поведінки благочестивого християнина, що забезпечувала спасіння в загробному світі та спокій душі у світі земному [16, с. 134]

Саме поняття “благодійність” почало активно вживатися у XVIII столітті. Разом з ним активно вживалось словосполучення “благодійні установи”.

Що ж стосовно XIX століття, то вживання терміну “благодійність” знайшло відображення у “Толковом словаре живого Великорусского языка” В. І. Даля та словнику Брокгауза-Ефрона. Енциклопедичний словник XIX століття Брокгауза-Ефрона визначає благодійність як прояв співчуття до ближнього і моральний обов’язок заможного поспішати на допомогу незаможному [18, с. 55]. У словнику Даля наводяться такі слова: “благо” – як синонім слова “добро”; “благота” як багатство; “благость” як вищий ступінь любові та милосердя, поєднання всіх добродітностей. В.І. Даль зазначає, що у складних словах корінь “благо” зберігає значення “добро”. Далі наводяться слова “благодатель” – благодавець, благодійник, благодворець; той, що робить добро; а також похідні – прикметник “благодійний”, іменник “благодательство” – благодіяння, благодворення. Близька до них дієслівна форма “благодіяти” – благодворити, робити добро, служити на інших безкорисно, піклуватися про щастя ближнього та іменники “благодатель” та “благодій” – добродіяч, благодійник, той, хто робить добро іншому. “Благодійний” (про людину) – схильний до благодворіння; схильний робити добро, допомагати бідним; (про заклад, установу) – влаштований для призріння старих, калік, хворих, неімущих або задля

опіки про них. “Благотворець, благодійник, благоподатель; той, хто робить добро іншим. “Благодійність” – властивість, якість благодійника [16, с. 130].

У XIX столітті поряд зі словом “благодійник” в лексикон увійшло слово “жертвувач”. У словнику Даля “жертвувати” означає позбавляти себе чогось добровільно на користь інших [16, с. 131].

У сфері благодійності побутує також ще один термін – “призріння”, що походить від дієслова “призрівати”, “кинути на когось погляд зі співчуттям”, або “прихистити”. Термін “призріння” вживається щодо груп населення, що потребують захисту, а саме дітей, старців та інвалідів, тобто тих, хто не може сам себе забезпечити. Існував також термін “суспільне призріння”, який вживався щодо адміністративних органів та в державному діловодстві. Так, І.С. Гребцова та В.В. Гребцов в роботі “Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст.” визначають “суспільне призріння” як поняття, що застосовувалось до всієї сфери, пов’язаної із соціальною реабілітацією основних категорій населення, що потребували допомоги (дітей, старців, інвалідів), всіх, хто не міг прогодувати себе власною працею. Автори наголошують на несвідомості понять “благодійність” та “суспільне призріння”, оскільки благодійність не включає державний рівень реалізації програм соціальної реабілітації [3, с. 3].

Також вживався термін “попечительство” – піклування про когонебудь та “попечитель” – особа, що опікується установою, але не перебуває в ній на службі. З початку XIX століття поширюється також словосполучення “допомога бідним” чи “допомога нужденним” [16, с. 131].

В радянський період термін “призріння” було замінено на “соціальне забезпечення”, а в 1990-ті на “соціальний захист”. В коло дії органів соціального захисту було включено рішення специфічних питань охорони здоров’я, освіти, забезпечення старості, праці та ін., що стосувалося благополучного існування населення та здійсненню основних громадських прав особистості [16, с. 132].

На сучасному етапі над визначенням поняття “благодійність” працюють такі російські та українські вчені, як Г.М. Ульянова, О.Р. Соколов, О.М. Донік, Ю. Гузенко, В.І. Савицький та ін. Чи не всі вони визначають благодійність через діяльність, пов’язану з наданням фінансової та матеріальної допомоги тим, хто її потребує.

Серед російських дослідників заслуговує на увагу думка Г.М. Ульянової. Дослідниця обумовлює, що до сьогодні немає чіткого визначення поняття “благодійність”, а також зазначає, що невірно кожному добру справу називати благодійністю, хоча і не обґрунтовує свою думку. За Г.М. Ульяновою термін “благодійність” стосується сфери громадської активності, пов’язаної з передачею юридичними та фізичними особами грошових та матеріальних засобів, а також із особистим співробітництвом приватних осіб у справі допомоги нужденним [16, с. 134].

Ще один російський дослідник благодійності із Санкт-Петербургу О.Р. Соколов наводить таке визначення: благодійність – це добровільна соціальна діяльність, пов’язана з безплатною передачею матеріальних цінностей, у тому числі й створених працею у процесі самої благодійної діяльності та спрямована на досягнення більшого соціального добробуту [6, с. 199].

На теренах України ґрунтовну роботу над визначенням поняття “благодійність” здійснив О. М. Донік. За визначенням цього дослідника благодійність – це діяльність, завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя. Така підтримка надається не тільки біднякам, які живуть у злиднях, а й тим людям (громадським активістам, фахівцям, представникам творчих професій, учням і студентам) та некомерційним і неполітичним організаціям, котрі відчувають нестачу в коштах для вирішення індивідуальних, професійних, культурних та суспільних завдань [6, с. 199]. Важливим моментом у визначенні О. М. Доніка є розшифровка хто саме відноситься до категорії людей, що отримують благодійну допомогу. Також автор виокремлює добровільність благодійної допомоги, проте не зазначає мету такої діяльності. Тобто, за таким визначенням поняття “спонсорство” можна легко підвести під поняття “благодійність”.

Окремо О.М. Донік виділяє поняття “державна благодійність” як опіку або соціальне забезпечення з боку держави.

Дещо розмите визначення надає Ф. Ступак: благодійність – це багатоаспектна людська діяльність з метою надання певної допомоги [14, с. 15]. Таке визначення вимагає розширення тлумачення поняття, адже невідомо хто, кому, з якою метою тощо має надавати допомогу. Таке визначення не розкриває суть феномену благодійності.

Суттєву роботу у визначенні поняття “благодійність” провів український дослідник О. Ільченко. Він розглядає благодійність як діяльність, що формується на громадських засадах або приватній ініціативі, здійснюється фізичними та юридичними особами, і має такі суттєві ознаки: 1) наявність суспільно значущої мети; 2) добровільний, безкорисливий характер роботи; 3) високі моральні принципи благодійників, “громадський рівень розуміння необхідності здійснення програм соціальної реабілітації тих категорій населення, які потребують підтримки” [7, с. 89]. Можливо, така форма визначення (з виокремленням характерних ознак) є найбільш прийнятною для такого феномену як благодійність.

Українські дослідники Ю. Гузенко та В.І. Савицький ототожнюють у своїх визначеннях поняття “благодійність” та “філантропія”. Поняття “філантропія” у перекладі з грецької мови означає любов до людей. У V ст. до н. е. воно означало божественну прихильність, а у IV ст. н.е. – доброзичливе ставлення до людини. На сучасному етапі поняття “філантропія” почало активно вживатися у Франції, звідки і було запозичено в нашу мову. І на сьогодні філантропія означає безкорисливу допомогу одним людям іншим [4, с. 10].

Ю. Гузенко ставить в один синонімічний ряд такі поняття як “благодійність”, “доброчинність” та “філантропія”. Автор визначає благодійність як добровільну безкорисливу пожертву фізичних і юридичних осіб у поданні набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та ін. благодійної допомоги. При цьому він зазначає, що благодійність є традиційно етнічною та соціальною нормою [4, с. 10]. У своєму визначенні Ю. Гузенко залишив поза увагою сторону одержувача благодійної допомоги, не коментуючи, хто саме може претендувати на допомогу такого роду.

Прирівнює благодійність і філантропію також В.І. Савицький. За його словами, благодійність (філантропія) – це вияв співчутливості до стражденного, безкорисливе, некомерційне надання матеріальної допомоги тим, хто її потребує. Така недержавна підтримка може бути спрямована на окрему особу, організацію та на заохочення важливої, соціально значущої діяльності (освіта, медицина, спорт, захист довкілля, охорона та відбудова пам’ятників історії та культури тощо) [13, с. 40]. Цікавим у визначенні В.І. Савицького є наголошення на недержавності благодійної допомоги. Тобто, держава виключається з кола потенційних благодійників.

Одним із спірних питань термінології у сфері благодійності являється співвідношення понять “благодійність” та “меценатство”. Сам термін “меценатство” своїми коренями сягає часів Римської імперії. У I ст. до н. е. в Римі жила людина на ім’я Меценат. Він був відомим державним діячем при імператорі Октавіані Августі. Меценат був відомим і багатим, належав до стану вершників, вважався нащадком етрусських царів. Кращі поети того часу знаходили в Меценаті поважного покровителя і захисника. Він допомагав Вергілію, Горацию, Луцію Варію Руфу та іншим [11]. Піклування про поетів зробило ім’я Мецената символом фінансової, економічної, політичної і, навіть, релігійної підтримки творчої і просвітницької діяльності літераторів, музикантів, архітекторів, скульпторів, художників, вчених, педагогів – тих, хто був талановитим, але не мав фінансових засобів.

Меценатство – це опікування культурою. Саме таке визначення обрали творці глосарію, що вийшов у рамках проекту “Розвиток культури філантропії України” [1]. Таке ж визначення присутнє у словнику-довіднику “Управління суспільним розвитком”, де меценатство – це опікування культурою за власною щедрістю [9]. Отже, стосовно того, що меценатство відноситься до сфери культури ні в кого не викликає сумніву.

Що ж стосовно співвідношення понять “благодійність” та “меценатство”, то більшість дослідників дотримується думки, що меценатство є складовою частиною благодійності та діє у сфері культури.

Таку думку розвиває О.М. Донік: меценатство – це добродіє, спрямоване на розвиток науки, культури, мистецтва, основний зміст якого полягає у стимулюванні творчої діяльності їх діячів [9].

На думку дослідників Г. Хілецького, О. Семашко та Л. Думи у праці “Добродіє в Україні: минуле, сучасне, майбутнє” поняття “меценатство”, ще починаючи з римських часів, означало піклування наукою та мистецтвом з боку держави, інституцій та приватних осіб. Але в сучасному тлумаченні поняття автори виключають державу з кола меценатів. Тобто, в сучасному розумінні поняття “меценатство” означає сприяння розвитку цих явищ з боку недержавних інституцій та приватних осіб як альтернативних державному утриманню. Автори вважають, що традиційно меценатство передбачає незацікавлену матеріально гуманістично піднесену діяльність, яка, однак, незапрограмовано може громадсько винагороджуватись і славою, і престижем [17, с. 30].

Поряд з меценатством сьогодні часто виживається англійське поняття “спонсорство”, яке за вищезгаданими авторами означає видатки фірм або приватних осіб на культурні цілі, реалізація яких супроводжується певною зацікавленістю або прямим інтересом в рекламі певної продукції, діяльності, підвищенні соціально-культурного статусу, накопиченні соціального капіталу для здобутків в бізнесі, політиці і т. п. [17, с. 30]

Відмінна риса спонсорства – це прагматичний характер. Така діяльність завчасно передбачає певні вигоди для спонсора. Це яскраво простежується у визначенні спонсорства, наведеному у Великому тлумачному словнику під редакцією А. Бусела, де спонсорство – це фінансова підтримка, допомога кому-небудь, чого-небудь в обмін на рекламу своєї діяльності, продукції, імені, назви, торгової марки і т.п. [2, с. 1374].

Таким чином, благодійність – це діяльність, пов’язана з добровільною, безкорисливою передачею коштів чи матеріальних цінностей юридичними та фізичними особами тим, хто цього потребує. При цьому, як зазначає О.М. Донік, до кола тих, хто потребує благодійної допомоги відносяться не лише злиденні, а й ті люди та некомерційні і неполітичні організації, котрі відчувають нестачу в коштах для вирішення власних, професійних, культурних та суспільних завдань.

Починаючи з XIX століття поняття “благодійність” зазнає змін – з кола благодійників поступово виключається держава. І вже сьогодні переважна більшість визначень наголошують на недержавному характері благодійності.

Щодо співвідношення понять “благодійність та меценатство”, то загально визнаним є розуміння меценатства як форми благодійності. Але благодійність та меценатство відрізняються своїми мотивами. Якщо благодійність пов’язана з милосердям, то меценатство – з протекціонізмом. Саме поняття благодійність ширше, ніж поняття меценатство. При цьому поняття благодійність стосується усіх сфер людського буття, а меценатство є важливим джерелом підтримки розвитку культури.

Поряд з вищезгаданими поняттями сьогодні активно виживається поняття спонсорство, яке також передбачає надання фінансової чи іншої допомоги юридичним чи фізичним особам. При цьому держава також не включається в коло спонсорів. Проте, відмінною рисою спонсорства є прагматичний характер. За таким родом допомоги завжди стоїть певна мета: підвищення власного авторитету, рекламування

продукції тощо. Спонсор завжди спрямовує свою діяльність в ту сферу, де він може отримати винагороду.

На нашу думку, термінологічний апарат у сфері благодійності ще не достатньо розроблений і потребує подальших досліджень. Оскільки сьогодні відбувається становлення законодавчої бази благодійництва в Україні, то актуальним є дослідження термінологічного апарату інституту благодійництва.

Джерела і література:

1. Благодійність і суспільство // [http://www.pdp.org.ua/pm view.php?a=862](http://www.pdp.org.ua/pm_view.php?a=862)
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
3. *Гребцова И. С.* Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е г. XIX ст. – Одесса : “Астропринт”, 2006. – 320 с.
4. *Гузенко Ю.І.* Становлення і діяльність громадських благодійних об’єднань на Півдні Українив другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії). – Миколаїв : Вид-во “Іліон”, 2006. – 232 с.
5. *Дмирієнко М.* Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 37–44.
6. *Донік О. М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
7. *Ільченко О.* Феномен благодійності в історії Києво-Могилянської академії // Гуманізація навчального процесу. – Слов’янськ, 2010. – Вип. LII. – Ч. II. – С. 88–98.
8. *Ковалева С.* Благотворительная деятельность в России на рубеже XIX – XX вв. в отечественной историографии (с 197 г. по настоящее время) // Исторична панорама. – 2009. – Вип. 9. – С. 131–135.
9. *Курінна Т.* Підходи до розроблення термінологічного апарату державного регулювання меценатства в Росії: досвід для України // http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2008-3/R_1/08ktmrdu.pdf
10. *Лосев А.* История античной эстетики / http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/los_7/86.php
11. *Матяж С.* концептуальні підходи до поняття державного регулювання меценатства в історичному і сучасному аспектах // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu_o/2009_1/R_1/Matiag.pdf

12. *Огурцов А. П.* Благо и истина: линии расхождения и схождения / <http://www.philosophy.ru/iphras/library/wealtrue/ogurzova.html>
13. *Савицький В. І.* Генеза благодійності в Україні (Методологія історії соц. роботи в Україні) : Навч. посіб. – К. : НТУУ “КПІ”, 2007. – 136 с.
14. *Ступак Ф. Я.* Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.) : монографія. – К.: “Хрещатик”, 1998. – 220 с.
15. *Сукина Л. Б.* Понятие благотворительности в культуре русского Средневековья // Благотворительность в России 2003/2004. – СПб, 2004 – С. 19–24.
16. *Ульянова Г. Н.* Благотворительность в Российской империи. Конец XVIII – начало XX века: дис. ... доктора ист. наук : 07.00.02. – М., 2006. – 608 с.
17. *Хілецький Г., Семашко О., Дума Л.* Добродійність в Україні: минуле, сучасне майбутнє. – К.: Гурт, 1998. – 44 с.
18. Энциклопедический словарь / Под ред. И.Е. Андреевского. – СПб.: Тип. Брокгауз-Ефрон, 1891. – Т. 7. – 467 с.
19. Этика счастья / <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/1636>

Катерина Петрова (Запоріжжя, Україна). Термінологія у сфері благодійності в сучасній історіографії.

В статті на основі аналізу сучасної історіографії здійснена спроба показати еволюцію термінів у сфері благодійності. Стаття висвітлює співвідношення понять “благодійність” та “меценатство”. Пропонується висновок, що на сучасному етапі спостерігається тенденція до виключення держави з кола благодійників.

Ключові слова: благодійність, меценатство, філантропія, спонсорство.

Екатерина Петрова (Запорожье, Украина). Терминология в сфере благотворительности в современной историографии.

В статье на основе анализа современной историографии сделана попытка показать эволюцию терминов в сфере благотворительности. Статья освещает соотношение понятий “благотворительность” и “меценатство”. Предлагается вывод, что на современном этапе наблюдается тенденция к исключению государства из числа благотворителей.

Ключевые слова: благотворительность, меценатство, филантропия, спонсорство.

Kateryna Petrova (*Zaporizhia, Ukraine*). **The Terminology in the Sphere of Charity in Contemporary Historiography.**

In the article basing on the analysis of the contemporary historiography an attempt to show the evolution of the definitions in the sphere of charity was done. The article illuminates the correlation of the definitions “charity” and “sponsorship”. The conclusion is made that the tendency to the exclusion of the state from the philanthropists are observed in the contemporary period.

Key words: charity, sponsorship, philanthropy.

Олександр Маврін
(Київ, Україна)

УДК 930.1+94(477)"18", "19"

**Схема історії України XIX та XX ст.,
розроблена в зарубіжній українській
історичній науці, та її вплив
на розвиток сучасної археографії
в Україні**

Основна схема написання історії, якою послуговувалася вітчизняна історична наука наприкінці XIX – на початку XX ст., а також сучасна, що є і її спадкоємницею, була сформована у працях М.Грушевського. Програмовою стала його робота “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов’янства” [Див.: 3]1. В ній були викладені основні положення щодо дослідження історії України, але лише до XVII століття. XIX століття М.Грушевський визначив як епоху національного підйому, і зосередився виключно на висвітленні політичної історії.

У XX столітті постало питання про вироблення нової схеми історичного розвитку України, що включила б до історичного поступу XIX й XX століття як невід’ємні етапи комплексного буття українського народу. Однією з програмових робіт, у яких ставилося завдання розв’язати цю проблему, вважається стаття зарубіжного українського історика О.Оглобина. Власне концепція дослідження історії XIX – XX ст. була сформульована О.Оглобином на 8-й конференції українських істориків та дослідників суспільних наук Української Вільної Академії Наук у США, що відбулася у Нью-Йорку, 5 грудня 1970 року. Вона була оформлена у вигляді статті, що вийшла в журналі “Український історик” (Далі – УІ) [Див.: 8, с. 5-16]. В ній автор намагається переглянути концепцію М.Грушевського щодо XIX ст. як століття культурно-національного відродження, основні напрямки перспективних досліджень, а також підсумувати вже зроблене. Нова концепція історії України передбачала розвиток досліджень по кількох напрямках, поміж яких провідне місце займає питання “...видання й перевидання бодай головних джерел і наукової літератури до історії України цієї доби” [8, с. 16].

Новаторським було внесення пропозиції щодо дослідження процесу формування українського територіального масиву: дослідження історії окремих територіально-історичних областей та процесу їх інтеграції в єдине ціле.

В статті О.Оглоблина акцентується увага на необхідності поглиблення наукової розробки тематики економічного розвитку. Економічні процеси в Україні стали, зокрема, предметом наукового дослідження в роботах М.Слабченка “Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття” та М.Яворського “Україна в епоху капіталізму”.

Але вузькість тематики та винятковість таких досліджень змушують О.Оглоблина наголошувати на необхідності більш комплексного і ґрунтового дослідження економічного розвитку України в XIX та початку XX ст. Зокрема, історик пропонує зосередитись на процесі капіталістичних перетворень в Україні, що включає такі аспекти, як: становище українського господарського організму в оточенні економічних систем Росії, Австро-Угорщини та Польщі; колоніальний характер української економіки; колоніальна економічна політика Росії по відношенню до України; боротьба іноземного та українського капіталу за український ринок; боротьба закордонних капіталів за українську сировинну базу; роль України у світовій економіці; внутрішні аспекти розвитку українського господарства: аграрні, промислові, торгівельні і т.д.; питання економічного районування України.

В політичному плані О.Оглоблин пропонує розширити характеристику XIX ст., дану М.Грушевським як століття національного відродження й формування ідеології та включити ряд інших питань, зокрема, політичний статус України у складі Російської імперії; імперська політика щодо України; реакція політичних кіл України на колонізаційні процеси.

Зрештою, саму вже усталену проблематику історії України XIX ст. як ідеологічного відродження, історик пропонує поглибити в напрямку дослідження ідеологічного та організаційного оформлення українського політикуму.

О.Оглоблин акцентує увагу на зігнорованому М.Грушевським та всією народницькою історіографією питанні української еліти. Потрібно прослідкувати еволюцію провідної української верстви в історико-територіальних рамках, тобто на Лівобережжі, Правобережжі, Центральній Україні; її консолідацію в межах цілої України; її роль в різних (національних, культурних, політичних) рухах.

Дотичною до цієї є проблема соціальної структури України, що включає дослідження історії українського селянства, міщанства і української буржуазії. Зрештою, й процес формування українського пролетаріату має бути досліджений, на думку О. Оглоблина, на об'єктивніших підставах, ніж воно здійснювалось українською наукою в Радянському Союзі.

Новий підхід пропонується застосувати до вивчення культурних процесів в Україні. Українським варто вважати, а отже, досліджувати: “Все, що було створене на Українській землі силами українських (територіально і національно) культурних діячів (та установ), незалежно від їх етнічного походження й характеру і незалежно від мовної форми культурних творів, належить до України. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія єдиного твору” [8, с. 13].

Підсумовуючи здобутки зарубіжної історичної науки, до якої в силу обставин був включений О. Оглоблин, історик пропонує дослідити процес формування модерної української нації.

Комплексний підхід до вивчення історії України у XIX ст. має доповнити вивчення персоналій видатних діячів цієї епохи, що працювали на ґрунті розвитку України в усіх аспектах її життєдіяльності.

Підсумовуючи результати невеликого доробку в царині дослідження історії XIX-XX ст. за цими напрямками, О. Оглоблин робить висновок про односторонність та недостатність дослідження історії України XIX ст. Однією з головних причин цієї обмеженості історик вбачає в недостатності бази для історичних досліджень такого плану, тобто вказує на відсутність опублікованих джерел з означеної проблематики. Тому, основною діяльністю в перспективі повинна стати археографічна робота як розшук, опрацювання та видання документів XIX ст.

Попередньо можна зазначити, що саме такого плану роботи, як стаття О. Оглоблина вплинули на характер історичних досліджень в зарубіжних наукових українознавчих осередках, а також на формування реалій сучасної вітчизняної науки.

Яким же чином в подальшому розвивалася археографічна робота, адже перед нею постало величезне завдання – забезпечення створення нової, повнішої джерельної бази? Слід сказати, що до 1991 р. в Радянській Україні було опубліковано багато джерел з історії XIX ст., але 80% їх торкалося історії робітничого, селянського, революційного рухів, формування робітничого класу. Висвітлювалися ці процеси однобічно, у світлі, потрібному радянській ідеології [12, с. 15].

Натомість в межах західноєвропейської, американської, канадської науки були здійснені спроби ґрунтового дослідження цієї проблематики, але документи розглядалися в межах монографій і фактично не друкувалися окремими виданнями.

Якщо соціально-політичним питанням українська радянська археографія приділяла багато уваги, то: “Питання розвитку української культури в документах збірників представлено фрагментарно, історія науки практично не простежується, не публікувалися й видання з проблем економічного стану українських земель” [12, с. 16].

Вагомий внесок у заповненні прогалин у джерельній базі внесли зарубіжні українські видання, зокрема Harvard Ukrainian Studies та “Український історик”, на сторінках якого і була надрукована програмова стаття О. Оглоблина.

Більшість архівних матеріалів та документів, опублікованих на сторінках цього журналу можна віднести саме до знехтуваного і занедбаного українською радянською археографією напрямку культури, розвитку дореволюційної науки та дослідження видатних діячів національного визвольного руху. Ці матеріали, переважно епістолярії, окрім означеного напрямку є джерелами для дослідження багатьох інших аспектів історії України кінця ХІХ - початку ХХ ст. До таких можна віднести такі публікації: “Епістолярна спадщина Володимира Антоновича: Недруковані листи В.Б. Антоновича до Ф.К. Вовка (З архіву УВАН)” (УІ, 1988, №1-4. С. 148-164; УІ, 1989, №1-3. С. 92-105), Антонович Марко “Неопублікований лист О.Я.Кониського” (УІ, 1965, №1-2. С. 72-76); В. Міяковський. “Листи С.О. Єфремова до Є.Х. Чикаленка” (УІ, 1975, №1-2. С. 136-143; УІ, 1975, №3-4. С. 112-119) О. Gerus. “P. A Stolypin and the Ukrainian Language Question” (УІ, 1972, №3-4. С. 121-126); Roman Solchanyk. “Mykhailo Drahomanov and the Ems Ukaze: A Note on the Ukrainian Question at the 1878 International Literary Congress in Paris” (Harvard Ukrainian Studies, Vol. I, Number 2, June 1977. P. 225-229) і т. д.

Зарубіжні видання як могли покривали потреби української науки у матеріалах для дослідження історії ХІХ ст.

Попри це, справжнього розвитку накреслена О. Оглоблиним схема дослідження історії України ХІХ – ХХ ст. здобула лише після 1991 року. В той же час, відроджена археографічна наука здобула чіткий план свого розвитку в матеріалах до Всеукраїнської наради “Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи” було

сформульовано основні завдання установи та конкретні напрямки діяльності. Об'єктом досліджень визначено „...всю багатоаспектну писемну спадщину, яка зберігається в архівах, бібліотеках, музеях і охоплює всі сфери розвитку української культури та науки, всі типи і види документів, будь-коли складених на території України, а за її межами – про Україну, або складених українцями, які зробили вагомий внесок у розвиток світової культури” [14, с. 4].

Проте, і сьогодні, в Україні справа публікації історичних джерел не набула, на жаль, статусу найважливішого завдання. Вкрай недостатній ступінь введення до наукового обігу історичних джерел унеможливорює інтенсифікацію праці дослідника, а також у багатьох випадках появу якісних досліджень, та інколи призводить до продукування штучних, викривлених концепцій українського минулого, які не спираються на джерела.

Вітчизняній науці необхідно у стислий термін пройти шлях, який західні історіографії вже подолали в минулому столітті. Це означає ввести до наукового вжитку критичну масу джерел, необхідну для формування самодостатньої джерельної бази дослідження різноманітних аспектів української історії, особливо її вузлових проблем. Слід передбачити підготовку фундаментальних археографічних публікацій унікальних цілісних корпусів історичних джерел (вітчизняних та зарубіжних), видання творчої спадщини видатних українських вчених-гуманітаріїв та громадсько-політичних діячів. Ці завдання перегукуються з тим положеннями, які були сформульовані у статті О. Оглоблина і це, очевидно, дає серйозні підстави говорити про встановлення зв'язку між українською історіографією та зарубіжною україністикою на ґрунті джерельної бази, про що і каже в своїй праці історик [8, с.16]. Слід, крім того згадати, що значна кількість археографічних видавничих проєктів здійснювалась за участі представників зарубіжних українознавчих центрів, а частина – майже повністю забезпечувалась фінансово і технічно (комп'ютери, на яких аж до початку 2000-х років готувались до друку публікації джерел в ІУАД, наприклад, були надані Українським Науковим Інститутом Гарвардського Університету (УНІГУ), також активно допомагали Канадський Інститут Українських Студій (КІУС), НТШ в Європі, Українське Історичне Товариство (УІТ), Видавництво “Літопис УПА” з Канади та інші українські та українознавчі центри).

Разом з тим, впровадження нових західних методологій не даватиме сподіваного ефекту до того часу, поки не буде закладено підва-

лини у вигляді радикально розширеної джерельної бази, введеної до наукового обігу.

Проблематика Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С.Грушевського від початку його діяльності виходила далеко за межі, накреслені вітчизняними істориками наприкінці XIX – на початку XX ст. За вже майже 20 років від дня заснування у 1991 році, Інститутом безпосередньо та у співробітництві з іншими установами та організаціями, було підготовлено і видано понад 700 різнопланових видань у 25 серіях, що містять у собі нову інформацію про писемні джерела та історіографічну спадщину з усіх періодів історії України. Вони хронологічно охоплюють періоди від княжої і козацької доби до сьогодення і створюють міцний фундамент для подальших досліджень не лише в історичній науці, а й в інших галузях вітчизняної гуманітаристики. Це видання літописних та інших писемних пам'яток, збірників документів, науково-інформаційних праць, збірників статей, монографій, методичних розробок.

Концепція історії України, розроблена вченими української зарубіжної історіографії, також знайшла відображення, наприклад, в серії видань: “Описово-статистичні джерела”, “Пам'ятки політично-правової культури України”, “Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст.”, “Мемуари, щоденники”; “Науково-довідкові видання з історії України” і т. д.

Зразковим в цьому відношенні (по новизні проблематики і рівню археографічної обробки) можна вважати публікацію джерел з історії Південної України, що охоплює декілька століть розвитку цього регіону. До збірки увійшли документи Російського архіву давніх актів, Російського військово-історичного архіву, Російського історичного архіву, Центрального державного архіву вищих органів влади у м. Києві, Державного архіву Запорізької області. Документи відображають не лише загальні тенденції, але й специфіку розвитку цього краю [Див.: 7, 5, 11 та ін.].

Почастішали публікації джерел з економіко-статистичного напрямку. В комплексних публікаціях документи, що відносяться до означеної тематики, як правило виокремлюються в спеціальні підрозділи. Так у збірнику документів “Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР 18-20 століття” виокремлено такі підрозділи, як “Джерела з економічної історії краю” та “Джерела з соціальної історії південного краю”.

Серед публікацій провідне місце посідають статистичні джерела. Тим більше, що у другій половині XIX ст. вони набрали масового характеру. Тому в Інституті української археографії була започаткована серія: “Описово-статистичні джерела”, в рамках якої вийшли “Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.” [Див.: 9]. Продовжено дореволюційну тематику публікації джерел історії українського дворянства. Це публікація не лише статистично-облікових документів, що характеризують загальний розвиток дворянства як соціального стану, а й оприлюднення зразків політико-правової думки представників цієї верстви. До останнього можна віднести такі публікації, як “Зібрання малоросійських прав 1807 р.” [Див.: 13], “Історико-правові записки українського дворянства” [Див.: 6, 10, 15]. Окремо слід відзначити спроби введення документів цього типу до навчального процесу в університетах: “Пам’ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія (Під ред. проф. А.Г. Боллебуха. – Дніпропетровськ, 1995).

Розвиток археографії за новими напрямками спонукає розвиток історичних досліджень. Так за останній час зроблено ґрунтовні дослідження з історії українського дворянства у XIX ст., національно-визвольного руху, демографії [Див.: 4], правознавства, культури.

Також вже з врахуванням нової схеми історії України XIX – XX ст. зроблено комплексне дослідження, що стало базовим для навчальних підручників та посібників в системі освіти [Див.: 2]. Окрім того, джерельна база суттєво розширюється за рахунок введення до наукового обігу матеріалів з спеціальних історичних дисциплін – сфрагістики, геральдики, історичної картографії, усної історії (на кінець 2010 року видано вже 6 томів “Усної історії степової України”, робота над наступними томами триває у Запорізькому відділенні Інституту української археографії та джерелознавства), які зараз активно опрацьовуються фахівцями з різних галузей гуманітаристики таких установ як Український Інститут Національної Пам’яті, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інститут історії України та ін. [Див.: 16] Джерельний потенціал цього виду матеріалів є досить значним і його актуалізація потребує додаткових зусиль не лише археографів, джерелознавців, істориків, а й мовознавців, етнологів, культурологів, політологів, демографів та інших спеціалістів [1, с. 6-7, див. також 17].

Джерела і література:

1. *Бойко Анатолій*. Усна історія – напрямки та перспективи// Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23-24 травня 2008 року. – Запоріжжя, 2008. – С. 6-7.
2. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття: Навчальний. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів. 2-ге видання. – К.: Генеза, 2000.
3. *Грушевський М.* Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов’янства// Михайло Грушевський. Твори у 50 томах./ Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори 1894-1907. – Львів, 2002. – С. 75-82.
4. *Гузенков С.Г.* Автореферат: “Метричні книги як джерело з історії демографії Південної України др. пол. XIX – початку XX ст.” Дис. канд. іст. наук: 07. 00. 06.- Запоріжжя, 2005.
5. Джерела з історії Південної України. Т.10/Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття. – Запоріжжя, 2009.
6. *Дячук Л.В.* Автореферат: “Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – поч. XIX ст.) як пам’ятки історичної думки”. Дис. канд. іст. наук: 07. 00. 06. – К., 2000.
7. *Козирев В.К.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999.
8. *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України XIX – XX століття (до 1917 року)// Український історик. – 1971. – 1-2 (29-30). – С.5-16.
9. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст./ НАН України; Археографічна комісія; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Українська правнича фундація. – К., 1997.
10. *Папакін Г.* Приватні архіви української родової еліти в національній історії другої половини XVII – XX ст. (на прикладі архівної спадщини роду Скоропадських). – К., 2005.
11. Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗНУ. – Вип. 9.- Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2008.
12. *Прилепишева Ю.* Автореферат: “Археографічна діяльність архівних установ України (1946-1991): Дис. канд. іст. наук: 07.00.06/ НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2003.
13. Собрание малороссийских прав 1807 г./ Сост. К.А. Вислобовов и др. АН Украины Археографическая Комиссия; Институт государства

и права им. В.М.Корецкого, Институт украинской археологии. – К., 1993.

14. *Сохань Павло*. Вступне слово. //Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археології. До Всеукраїнської наради “Українська археологія сьогодні: проблеми і перспективи”. Київ, 16-18 грудня 1992 р. – К., 1992. С. 4.

15. *Сурева Н.В.* Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. – Запоріжжя, 2004.

16. Усна історія Степової України. ТТ. 1-6 – Запоріжжя, 2008-2009.

17. Усна історія: теорія та практика. – Запоріжжя, 2008.

Олександр Маврін (*Київ, Україна*). *Схема історії України XIX та XX ст., розроблена в зарубіжній українській історичній науці, та її вплив на розвиток сучасної археології в Україні.*

У статті аналізується вплив концепцій та схем, розроблених в українській зарубіжній історіографії щодо проблем історії України XIX та XX ст. на формування нових підходів в сучасній українській історичній науці, насамперед до завдань археології з вивчення та публікації ширшого кола джерел.

Ключові слова: археологія, зарубіжна українська історіографія, джерела.

Олександр Маврін (*Київ, Україна*) *Схема истории Украины XIX и XX вв., разработанная в зарубежной украинской исторической науке, и её влияние на развитие современной археологии в Украине.*

В статье проведен анализ влияния концепций и схем, разработанных в зарубежной украинской историографии относительно проблем истории Украины XX и XX вв. на формирование новых подходов в современной украинской исторической науке, прежде всего к задачам изучению и публикации более широкого круга источников.

Ключевые слова: археология, зарубежная украинская историография, источники.

Oleksandr Mavrin (*Kyiv, Ukraine*) *The scheme of the 19th and 20th century Ukraine's History worked out in foreign Ukrainian historical science and its influence upon development of to-days' archeography in Ukraine.*

An influence of conceptions and schemes worked out in the foreign Ukrainian historiography concerning Ukrainian history in the 19th and 20th centuries upon a new point of view in to-day's Ukrainian historical science first of all on tasks of study and publication of greater number of sources is analyzed in the article.

Key words: archeography, foreign Ukrainian historiography, sources.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Батанова Тетяна Олександрівна** – аспірантка Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.
- Березовський Олег Миколайович** – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Білівенко Сергій Миколайович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
- Бойко Петро Анатолійович** – магістрант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
- Бурім Дмитро Васильович** – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Головко Юлія Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
- Горбач Юлія Сергіївна** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Горобець Віталій Леонідович** – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Земський Юрій Сергійович** – докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Зброжко Ольга Михайлівна** – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Каневська Ірина Олександрівна** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

- Константінова Вікторія Миколаївна** — докторант Запорізького національного університету, доцент кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.
- Краснянська Надія Юріївна** – аспірантка кафедри історії України Запорізького національного університету
- Крот Володимир Олександрович** – кандидат історичних наук, доцент Кременчуцького державного університету імені Михайла Остроградського
- Маврін Олександр Олександрович** – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Михайличенко Микола Анатолійович** – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Мільчев Володимир Іванович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
- Молдавська Тетяна Іванівна** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
- Нетребба Юрій Борисович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Окорокова Ірина Геннадіївна** – аспірантка кафедри історії України Запорізького національного університету
- Олененко Анна Геннадіївна** – аспірантка кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
- Пачев Сергій Іванович** – кандидат історичних наук, докторант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
- Петрова Катерина Анатоліївна** – аспірантка кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
- Потапенко Світлана Петрівна** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Приймак Олег Миколайович** – кандидат історичних наук, докторант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету

- Радько Петро Григорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політекономії Полтавського Національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка
- Саранча Віктор Іванович** – аспірант кафедри українознавства Кременчуцького Державного університету імені Михайла Остроградського
- Сахно Грина Олександрівна** – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені С. М. Грушевського НАН України
- Семко Дмитро Миколайович** – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Старков Валерій Андрійович** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Стародуб Андрій Вікторович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Черченко Юрій Анатолійович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Швайба Надія Іванівна**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 21

Свідоцтво про державну реєстрацію

Серія КВ № 15259–3831Р

видано Міністерством юстиції України 30.04.2009 р.

Реєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 09.06.1999 р., № 1–05/7

Опубліковано у “Бюлетень ВАК України” (К., 1999. – № 4)

Перереєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1–05/3

Опубліковано у “Бюлетень ВАК України” (К., 2010. – № 5)

Редактор *Броніслав Адамович*

Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*

Технічний редактор *Майя Притикіна*

Комп’ютерний набір *Зінаїди Жолтанюк*

Оригінал-макет *Ірини Стариковської*

Підписано до друку 23.09.2010. Формат 60x84^{1/16}

Папір офс. № 1. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 28,0. Обл.-вид. арк. 25,1.

Наклад 300 прим. Замовлення

Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 21. – Київ, 2009. – 568 с.

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4